

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Δέν είμ' ἐγώ σπορά τῆς Τύχης
ὁ πλαστοργός τῆς νιάς ζωῆς.
Ἐγώ μαι τέκνο τῆς Ἀνάγκης
κι ὄριμο τέκνο τῆς Ὅργῆς.

Δέν κατεβαίνω ἀπό τά νέφη,
γιατί δέ μ' ἔστειλε κανεῖς
Πατέρας, τάχα παρηγορία
γιά σένα, σκλάβε, πού πονεῖς.

ἽΟ λογοτεχνικός. Πολίτης
ἽΑφιέρωμα στόν Βάρναλη

Τρίμηνη ἐπιθεώρηση • τεῦχος 71 • Ἰαν.—Μαρτ. 1986 • 250 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τριμηνιαία επίθεώρηση
Κέκροπος 2, 105 58 Αθήνα, τηλ. 32.39.645 και 32.28.791
τεύχος 71 Ιανουάριος—Μάρτιος 1986
τιμή δρχ. 250

Περιεχόμενα

Γιώργου Πάσχου, «Εθνική λαϊκή ένότητα» και έκλογικό σύστημα	4
Βασίλη Καπετανγιάννη, Λαϊκισμός: συνοπτικές σημειώσεις για μία κριτική επανεξέταση	16
Κώστα Τραχανά, Συγκριτική ανάλυση άμεσης και έμμεσης φορολογίας στην Ελλάδα και τρεις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α.	21

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

(σελ. 26-104)

Τά τεύχη του **πολιτη**
από τό 1 έως τό 65, τό περιοδικό από τό 1976 έως τό 1984
μαζί με τόν
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΗ
Μπορείτε νά παραγγείλετε τή σειρά στά βιβλιοπωλεία ή στά γραφεία μας
Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58, τηλ. 3239645

Μιά προσφορά!
μόνο μέ 5.000 δρχ.

Ίδιοκτησία, Σπύρος Δελέγκας και Σία Ο.Ε. ● Έκδότης, Άγγελος Έλεφάντης, Μάρκου Μουσσούρου 34, Αθήνα ● Τυπογραφείο, Άγγελος Έλεύθερος, Νιρβάνα 80, Περιστερί, τηλ. 8322830 ● Διόρθωση δοκιμών, Παντελής Μπουκάλας ● Κεντρική διάθεση για Θεσσαλονίκη και Β. Ελλάδα, Βιβλιοπωλείο Κοτζίδ, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έσωτερικού, έτήσια (4 τεύχη, δρχ. 1.000), έξωτερικού έτήσια (4 τεύχη) 1.200. Άλλες χώρες 1.300.
Συνδρομή για ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ, ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥΣ, ΤΡΑΠΕΖΕΣ κ.λπ. δρχ. 2.000

«ΕΘΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ» ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

του Γιώργου Πάσχου

«Κάθε συμμαχική κυβέρνηση είναι ένα πρώτο στάδιο καισαρισμού, που μπορεί να αναπτυχθεί ή να μην αναπτυχθεί σε πιο σημαντικά στάδια (ή συνηθισμένη άποψη, βέβαια, είναι ότι οι συμμαχικές κυβερνήσεις είναι, αντίθετα, «στερεό οχυρό» κατά του καισαρισμού). Στόν σύγχρονο κόσμο ο μηχανισμός του καισαρικού φαινομένου είναι πολύ διαφορετικός από ό,τι ήταν έως την εποχή του Ναπολέοντα Βοναπάρτη».

A. Γκράμσι

Εισαγωγικά

Η συζήτηση για τό κομματικό σύστημα στη μεταδικτατορική Ελλάδα άρχισε μόλις μετά τις εκλογές του 1981, όταν πιά οι κοινοβουλευτικοί συσχετισμοί επιβεβαίωσαν μία δυναμική που είχε διαφανεί πολύ νωρίτερα. Αν όμως σχετικά έγκαιρα επισημάνθηκαν τά κύρια γνωρίσματα αυτού του δικομματισμού, ή όλη συζήτηση για τις διαδικασίες και τούς μηχανισμούς αναπαραγωγής του παρέμεινε φτωχή και άποσπασματική κατά κανόνα προσανατολιστήκε αποκλειστικά στη συνάρτηση του κομματικού συστήματος με τό εκλογικό σύστημα. Αυτό δέν αποτελεί, βέβαια, ελληνική ιδιαιτερότητα· ανάλογα συνέβησαν και στόν υπόλοιπο δυτικοευρωπαϊκό χώρο ήδη από τόν 19ο αιώνα. Τό εκλογικό σύστημα αναγνωρίστηκε ως σημαντικός, όχι όμως ως ό αποκλειστικός παράγοντας για τή διαμόρφωση του κομματικού συστήματος. Στην Ελλάδα, όμως, του 1985 όλη ή σχετική συζήτηση διεκόπη — και αυτή— τήν επομένη των βουλευτικών εκλογών.¹ Τό «πλατύ λαϊκό κίνημα υπέρ της άπλης αναλογικής» και οι αντίστοιχες επιτροπές, τό «τεράστιο κίνημα αγανάκτησης και διαμαρτυριών»² αποδείχτηκαν προσωρινή και προσχηματική κινητοποίηση πρός διαφύλαξη των ψήφων της κομμουνιστικής Άριστεράς. Άνάλογα και οι σχετικές συζητήσεις, εντός και εκτός κοινοβουλίου, δέν μπόρεσαν, κατά κανόνα, να ξεπεράσουν τά όρια της προεκλογικής αντιδικίας, δέν μπόρεσαν να εξοικειωθούν με τις ευρύτερες θεσμικές και πολιτικές προεκτάσεις που περιέχει ό αντίλογος για τό εκλογικό και τό κομματικό σύστημα.

Πώς δικαιολογείται, όμως, σήμερα ή επάνοδος στις σχετικές συζητήσεις; Η διερεύνηση του χαμένου χρόνου, "la recherche du temps perdu" ίσως δέν έχει πάντα τις έκρηκτικές προεκτάσεις που έλπιζε ό Μαρκοῦζε. Παραμένει όμως χρήσιμη, ιδιαίτερα για μία άριστερά που εξακολουθεί να άμφιταλαντεύεται ή να άναζητά τή στρατηγική της για τούς πολιτικούς θεσμούς. Πολύ περισσότερο μάλιστα, όταν ή πρόσφατη άρθρογραφία και οι δηλώσεις όρισμένων συντηρητικών βουλευτών εντός και εκτός της Νέας Δημοκρατίας, άλλα και οι άντιστάσεις που συνάντησαν τά πρόσφατα οικονομι-

κά μέτρα, οι ύπαινημοί του Γ. Άλευρά για τό προεδρείο της Βουλής κ.λπ., τροφοδότησαν άκόμη μία φορά συλλογισμούς και νέα σενάρια που προσανατολίζονται σε μία —μέσω της άπλης αναλογικής— ριζική αναδιάταξη των πολιτικών δυνάμεων. Και όλα αυτά με κυβερνητική πρωτοβουλία...

2. Έτσι λ.χ. ό Ν. Καλούδης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3618.

1. Στη μελέτη αυτή άποφεύγω συστηματικά εκείνη τήν «τεκμηρίωση» που, κατά τήν ακαδημαϊκή συνήθεια, γίνεται με τή μορφή άλλεπάλληλων ύποσημειώσεων. Τούτο όφείλεται και στα είδικά χαρακτηριστικά της προβληματικής και στό περιεχόμενο των σχετικών συζητήσεων. Έτσι: α) με λίγες εξαιρέσεις δέν γίνεται ύπομνηματισμός στην όγκώδη άρθρογραφία και στις συνεντεύξεις περί εκλογικών συστημάτων που δημοσιεύτηκαν στόν τύπο, διότι κατά κανόνα επαναλαμβάνονται μόνο τά «κλασικά» επιχειρήματα υπέρ ή κατά της άπλης αναλογικής (βλ. σχετικά Γ. Άναστασιάδης, «Τύπος, πολιτικός λόγος και εκλογικό σύστημα», σε: Γ.Ο. Άναστασιάδης, Ε.Β. Βενιζέλος, Γ. Κοντογιώργης, *Έκλογικό σύστημα. Συνταγματικά όρια και πολιτική συγκυρία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 11 έπ.). Η ίδια επιχειρηματολογία αναδιατυπώθηκε, έξάλλου, με πιο οργανωμένη μορφή, και στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις, όπου γίνεται ό άπαραίτητος ύπομνηματισμός από τά δημοσιευμένα «Πρακτικά της Βουλής» (συνεδρ. 21, 23, 24, 28, 30 Ιανουαρίου 1985): β) οι άναφορές στην έγχώρια ή στην πλούσια διεθνή βιβλιογραφία για τά εκλογικά συστήματα θά «επιβάρυναν» έπίσης άσκοπα τό κείμενο. Βιβλιογραφικές ύποδείξεις γίνονται, έτσι, μόνο όταν είναι άπολύτως αναγκαίο· γ) τέλος, οι άναφορές στην «Εθνική Λαϊκή Ένότητα» επανέρχονται σε όλα, περίπου, τά έπίσημα κομματικά κείμενα του ΠΑΣΟΚ μετά τό Φεβρουάριο του 1978. Τά χαρακτηριστικότερα και κρίσιμα, όμως, κείμενα, είναι —για τήν προκυβερνητική περίοδο— τό «Έθνική Λαϊκή Ένότητα-Δημοκρατική πολιτική δράση. Συνεδρίαση της 2ης Συνόδου της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ», και —για τήν μετά τις εκλογές του 1981 περίοδο— τό «Οι θέσεις της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ για τό Συνέδριο». Και τά δύο τεύχη εκδόθηκαν από τό ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ. Στα τεύχη αυτά —ιδιαίτερα σε εκείνες τις σελίδες που άναφέρονται είδικά στην ΕΛΕ και στις συνεργασίες με άλλα κόμματα— μπορεί εδκόλα να άνατρέξει ό άναγνώστης, για να έλέγξει τήν όρθότητα ή τήν «πιστότητα» της επιχειρηματολογίας μου.

Τό ισχύον έκλογικό σύστημα μοιάζει πράγματι νά μή διαθέτει πιά τήν εὐρεία —τουλάχιστον ένδοκοινοβουλευτική— συναίνεση τοῦ άμεσου παρελθόντος. Ἡ δξύτητα τῆς οικονομικῆς κρίσης καί οἱ κοινωνικές αντίφάσεις άπορρόθμισαν δραστικά τό κυβερνών κόμμα. Εἶναι, όμως, πράγματι επίκαιρη ἡ συζήτηση γιά τήν άπλή αναλογική ἢ, διαφορετικά, υπάρχουν σήμερα οἱ πολιτικοί όροι πού δικαιολογοῦν τή διαφαινόμενη έξ άριστερῶν αισιοδοξία ότι τό ΠΑΣΟΚ ἴσως προχωρήσει, μέ τήν κοινοβουλευτική του πλειοψηφία, στή θέσπιση τῆς «άπλης καί άνόθευτης» αναλογικῆς;

Ἡ συζήτηση γιά τό έκλογικό καί γιά τό κομματικό σύστημα δέν εἶναι μιά συζήτηση «τεχνική», πού αυτοπεριορίζεται καί προτρέπει μόνο σέ μαθηματικούς ύπολογισμούς, σέ προσθαφαιρέσεις γιά τίς βουλευτικές έδρες. Ούτε εἶναι μιά συζήτηση περί τῆς ἠθικῆς στήν πολιτική, πού άναζητᾶ τό... «δίκαιο» έκλογικό σύστημα καί καταγγέλλει τίς άσυνέπειες τοῦ αντιπάλου. Εἶναι άσφαλῶς καί αὐτά. Πρῶτα άπό όλα, όμως, εἶναι μιά γενικότερη καί πολιτική άντιπαράθεση πού περιέχει, ρητά ἢ σιωπηρά, στρατηγικοῦ τύπου έπιλογές καί έκτιμήσεις γιά τή διαδικασία έκδημοκρατισμοῦ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, άπό τόν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας ἕως τήν τοπική αυτοδιοίκηση. Καί εἶναι, ειδικότερα, μιά εὐθεία άντιπαράθεση σχετικά μέ τό ρόλο τῆς Βουλῆς καί τῶν πολιτικῶν κομμάτων στή σημερινή κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Μέ άλλα λόγια: οἱ αντίληψεις πού διατυπώθηκαν γιά τό ισχύον έκλογικό σύστημα καί τήν άνάγκη «αὐτοδύναμων» κυβερνήσεων δέν συνιστοῦν άπλά καί μόνο μιά συγκυριακή σύμπτωση άπόψεων άνάμεσα στά δύο μεγάλα κόμματα, πού θεμελιώνεται άποκλειστικά στά επίκαιρα κομματικά τους συμφέροντα. Ἡ συμφωνία τους εἶναι άσφαλῶς συγχρονισμένη μέ τούς διαμορφωμένους καί ὑπό διαμόρφωση ένδοκομματικούς καί κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς, κυρίως μέ τήν ισχύ τοῦ ΚΚΕ αλλά καί τοῦ ΚΚΕ ἔς. Ἡ σύγκλιση αὐτή τῶν δύο μεγάλων κομμάτων σχετικά μέ τό έκλογικό σύστημα καί τίς «αὐτοδύναμες» κυβερνήσεις δέν συνιστᾶ, βέβαια, σύμπτωση άπόψεων ἔφ' ὄλης τῆς ὕλης. Οἱ διαφορές πού χωρίζουν καί συχνά πολώνουν τά δύο κόμματα παραμένουν, σέ αὐτές ὀφείλουν σήμερα τήν ὕπαρξη καί τήν ὄποια συνοχή τους. Ἡ ειδική αὐτή σύγκλιση ἔχει, όμως, ιδιαίτερη βαρύτητα. Ὅχι μόνο διότι προβάλλει άνάγλυφα τίς τεχνικές πού θέτουν τήν άριστερά ἔκ προοιμίου στό περιθώριο τῶν κοινοβουλευτικῶν διενέξεων. Ούτε μόνο διότι στερεῖ άπό τό ΚΚΕ τή δυνατότητα νά πιέσει άποτελεσματικά ἢ νά έκβιάσει τό ΠΑΣΟΚ σέ μιά «άριστερότερη» πολιτική, ἢ διότι άναπερνάει τίς έκλογικές ἐλπίδες τῆς Νέας Δημοκρατίας. Ἡ εὐρύτερη σημασία τῆς σύγκλισης αὐτῆς συνίσταται στό ότι ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν δύο κομμάτων γιά τίς «αὐτοδύναμες» κυβερνήσεις καί τό έκλογικό σύστημα, παρά τίς ὄποιες ἐπιμέρους διαφοροποιήσεις, συγκροτεῖ μιά ὀργανωμένη αντίληψη, μιά θεωρία γιά τό ρόλο τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Στήν κοινή αὐτή αντίληψη βασίστηκε ἡ λειτουργία τοῦ κοινοβουλίου στήν Ἑλλάδα μετά τό 1975 —ιδιαίτερα οἱ σχέσεις κυβέρνησης/ἀντιπολίτευσης— καί στίς αντίστοιχες πρακτικές βρῖσκει τά ἐρείσματά της ἡ διαρκῆς ὑποβάθμισή του.

Ἡ ἐπισήμανση τῆς ὑποβάθμισης αὐτῆς διατρέχει, βέβαια, ὀλόκληρη τήν τελευταία δεκαετία, άπό τό 1975 στίς συζητήσεις γιά τό Σύνταγμα ἕως σήμερα στίς κοινοβουλευτικές συζητήσεις, ὄπου κατά κανόνα άπουσιάζει ὁ πρῶθυπουργός καί κυριαρχεῖ ὁ ὕπουρ-

γός Ἐσωτερικῶν καί Δημοσίας Τάξης. Διατυπώθηκε ἐπανελημμένα άπό δικαίους καί άδίκους. Διατυπώθηκε καί άπό τήν Ἄριστερά: καί σωστά, τουλάχιστον γιά ἕκείνο τό τμήμα της πού δέν άποδέχεται τίς ἀντικοινοβουλευτικές ἐπιλογές τοῦ μεσοπολεμικοῦ κομμουνισμοῦ. Ἡ κριτική, ὡστόσο, τῆς Ἄριστερᾶς δέν ἔγινε ποτέ προσδιορίσιμη στά *ιδιαίτερα* χαρακτηριστικά της, δέν ξεπέρασε ποτέ τίς συγκυριακές σκοπιμότητες πού θά τή διαφοροποιοῦσαν άπό τούς κλασικούς, τούς παλαιοφιλελεύθερους προβληματισμούς. Ἡ Ἄριστερά περιορίστηκε σέ διαπιστώσεις. Ἡ κριτική της δέν ἔγινε, ἔτσι, ποτέ μετά τό 1975 άριστερή κριτική γιά τίς κοινοβουλευτικές πρακτικές, διότι άπουσίαζε —καί ἔξακολουθεῖ νά άπουσιάζει— μιά ἐπεξεργασμένη στρατηγική γιά τούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Ὅταν δέν άρκοῦν οἱ γενικότερες καί γενικολογίες περί ἐνίσχυσης τοῦ κοινοβουλίου, περί συμμετοχῆς καί περί θεσμῶν ὄμεσης δημοκρατίας, τότε ἡ Ἄριστερά, ἡ *ἀνανεωτική Ἄριστερά*, δέν ἔχει στρατηγική γιά τούς πολιτικούς θεσμούς. Τό 1985 ἦταν ἡ χρονία πού ἀνέδειξε στό ἀκέραιο τήν άπουσία μιᾶς τέτοιας στρατηγικῆς. Οἱ ἠθικολογοῦσες κριτικές τῶν χρωματιστῶν ψηφοδελτίων, οἱ δημόσιες ἢ ἰδιωτικές ἀντιπαράθεσεις γιά τό κείμενο τῶν «116», οἱ ἀμχανιές ἢ ἀμφιταλαντεύσεις γιά τήν ψήφο τοῦ Ἄλευρᾶ καί γιά τήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, τί άλλο ἐπιβεβαιώνουν ἔκτός άπό τό ότι ἡ ἀντιδεξιά λογική ἐκπαραθύρωσε κάθε εἶδους στρατηγική προσέγγιση τῶν θεσμικῶν διλημμάτων πού ἀναδεικνύει ἡ συγκυρία; Καί αὐτή ἀκόμη ἡ ὀμοφώνουσα κριτική τῆς «αὐτοδυναμίας» καί τοῦ έκλογικοῦ νόμου τήν ἴδια άπουσία ἐπιβεβαίωσε. Περιορίστηκε καί αυτοπεριορίστηκε στήν καταγγελία τῆς συναίνεσης καί στήν κριτική τῆς έκλογικῆς «ἀδικίας», μέ άποτέλεσμα ὄχι μόνο νά μήν εἶναι άποτελεσματική αλλά νά μήν εἶναι οὔτε πειστική, τουλάχιστον γιά ὄσους, γνωρίζοντας τίς ἀντιφάσεις πού περιέχει κάθε έκλογικό σύστημα —καί ἡ ἀπλή αναλογική— δέν ἀναζητοῦν στήν Ἄριστερά οὔτε προσμένουν άπό αὐτή μόνο τό ἦθος καί τήν πολιτική συνέπεια, αλλά συγχρόνως τόν έκδημοκρατισμό τῶν θεσμῶν καί τή σοσιαλιστική στρατηγική.

Ὁ πρόσφατος έκλογικός νόμος δέν εἶναι μόνο ἕνα πολιτικά σημαντικό νομικό κείμενο. Εἶναι (μαζί μέ τή σχετική κυβερνητική ἐπιχειρηματολογία) ἕνας κομματικός λόγος ἐξομολογητικός καί προγραμματικός, δηλαδή ἀποκαλυπτικός. Στόν έκλογικό νόμο συνωθοῦνται τέσσερις διαφορετικές προοπτικές τοῦ ΠΑΣΟΚ: α) ἡ ἔσωκομματική του διάρθρωση, β) ἡ (ἀνταγωνιστική) σχέση του μέ τά άλλα κόμματα, γ) ἡ σχέση του μέ τό κράτος καί δ) ἡ σχέση του μέ τούς «μή προνομιοῦχους».

Οἱ συλλογισμοί πού ἀκολουθοῦν δέν εἶναι δυνατόν νά ἀναφερθοῦν διεξοδικά σέ ὄλα τά παραπάνω κρίσιμα ζητήματα. Προσεγγίζον μόνο ὕπαινικτικά ὀρισμένα άπό αὐτά, μέ ἀφετηρία τίς συζητήσεις γιά τό έκλογικό σύστημα καί μέ ἀφορμή τίς ποικίλες νέες αισιοδοξίες γιά τή θέσπιση τῆς ἀπλης αναλογικῆς. «Ἐπιθεση ἔργασίας» εἶναι πῶς ἡ «θεωρία τῆς αὐτοδυναμίας» τοῦ ΠΑΣΟΚ δέν άποτελεῖ μιά συγκυριακή καί μεταλλάξιμη πολιτική ἔπιλογή τοῦ κυβερνῶντος κόμματος αλλά ότι εἶναι συστατικό στοιχείο μιᾶς εὐρύτερης καί συνεκτικῆς αντίληψης γιά τό χαρακτήρα καί τό ρόλο τοῦ κόμματος, μιᾶς αντίληψης πού διαχέεται καί ἐπηρεάζει τήν ὄλη λειτουργία τῶν κοινοβουλευτικῶν, αλλά καί, γενικότερα, τῶν πολιτικῶν θεσμῶν. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐκτίμηση παραπέμπει καί ὀποχρεώνει

στη συσχέτιση του εκλογικού συστήματος και της σχετικής κυβερνητικής επιχειρηματολογίας με την «Εθνική Λαϊκή Ένότητα» (ΕΛΕ).

I. 'Η κριτική της 'Αριστεράς

1. 'Η άφετηρία

Οι γενικότερες αδυναμίες της ελληνικής 'Αριστεράς μπορούν, βέβαια, να εξηγηθούν ως ένα σημείο και τις έλλειψεις ή τα κενά στην επιχειρηματολογία της υπέρ της άπλης αναλογικής. Μιά τέτοια γενική έρμηνεία, όμως, δεν αρκεί. Διότι η επιχειρηματολογία της 'Αριστεράς οργανώθηκε σε συνάρτηση με την έρμηνεία της για τους λόγους που ώθησαν τό ΠΑΣΟΚ στο συγκεκριμένο εκλογικό νόμο. Ποιά ήταν η έρμηνεία αυτή; Με εξαίρεση τη μάλλον απολιτική αντίληψη για (αίφνιδιαστική;) προσχώρηση του ΠΑΣΟΚ στο «κατεστημένο», πού με ιδιαίτερη έπιμονή πρόβαλε τό ΚΚΕ, ή 'Αριστερά θεώρησε και έρμήνευσε πολιτικά τόν εκλογικό νόμο ως δείγμα του κυβερνητικού καιροσκοπισμού και των «συναινετικών» διαδικασιών ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα. Θεώρησε πώς ό κομματικός χαρακτήρας ή ή στρατηγική του ΠΑΣΟΚ (ή ΕΛΕ) δέν συναρτώνται ουσιαστικά και άμεσα με τόν εκλογικό νόμο, πώς τό ΠΑΣΟΚ αίφνης τό 1985 μπορεί νά αποφασίσει «έλεύθερα» για τό... πραγματικό περιεχόμενο της ΕΛΕ, νά επιλέξει ποίο εκλογικό σύστημα συγχρονίζεται με τίς αντίληψεις του για τήν «'Αλλαγή».

'Η εκτίμηση αυτή λειτούργησε καταστροφικά για τήν επιχειρηματολογία της 'Αριστεράς. Διότι έτσι αυτοπεριορίστηκε σε μία επιχειρηματολογία πού τά όρια της δέν διέφεραν από τά κυβερνητικά. 'Η ευρύτερη σημασία του εκλογικού και του κομματικού συστήματος για τή λειτουργία των κύριων πολιτικών θεσμών άποσιωπήθηκε ή μόνον ύπαινετικά αναφέρθηκε: τά γενικότερα αλλά και τά επίκαιρα ζητήματα, πού άφορούν τή συναίνεση και τή συμμετοχή του πολίτη στις πολιτικές διαδικασίες, δέν συναρτήθηκαν ούτε αυτά με τό χαρακτήρα του εκλογικού συστήματος. Και μία σειρά από άλλα έξίσου καιρία θέματα για μία άριστη κριτική του εκλογικού νόμου και του δικομματισμού έμειναν στο περιθώριο της επιχειρηματολογίας για τήν άπλη αναλογική. 'Αδικα θά αναζητήσει κανείς στις κοινοβουλευτικές όμιλίες ή στις εκτός κοινοβουλίου διατυπωμένες άπόψεις μία αναλυτική και συστηματική συσχέτιση του εκλογικού νόμου και του κομματικού συστήματος με τά στρατηγικά ζητήματα πού θέτει ό σοσιαλιστικός μετασχηματισμός. 'Η τουλάχιστον με όρισμένα από αυτά, πού άφορούν άμεσα τόν εκδημοκρατισμό των πολιτικών θεσμών. 'Η επιχειρηματολογία της 'Αριστεράς για τήν άπλη αναλογική περιορίστηκε τελικά στα μονότονα και «κλασικά» επιχειρήματα πού θά διατύπωνε οποιοδήποτε μικρό και αντιδεξιο κόμμα. 'Ετσι, όμως, δέν έχασε μόνο τόν άριστερό της χαρακτήρα: έμεινε συγχρόνως πρωτογενής και άπλοϊκή, αρκετή μόνο για νά θυμίζει τά όράματα αλλά και τίς παραχαράξεις πού περιλαμβάνει τό αντιπροσωπευτικό σύστημα. Τά κύρια επιχειρήματα της ήταν:

α. 'Η άπλη αναλογική είναι τό μόνο «δίκαιο» εκλογικό σύστημα

β. 'Η άπλη αναλογική είναι τό μόνο δημοκρατικό εκλογικό σύστημα και

γ. 'Η άπλη αναλογική άποκλείει τήν επάνοδο της

Δεξιάς και θά πιέσει τούς κυβερνώντες «πρός τά άριστερά».

2. Τά επιχειρήματα

Τό «δίκαιο» εκλογικό σύστημα. 'Η άπλη αναλογική είναι τό μόνο δίκαιο εκλογικό σύστημα, διότι μόνο με αυτό καταγράφονται πιστά στο έσωτερικό του κοινοβουλίου οι πολιτικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος, μόνο με αυτό συμπίπτουν (κατά τό δυνατόν) τά ποσοστά ψήφων και κοινοβουλευτικών έδρών κάθε πολιτικού κόμματος. 'Ολα τά υπόλοιπα εκλογικά συστήματα, πλειοψηφικά ή αναλογικά, παραβιάζουν αυτή τήν άντιστοιχία, προσβάλλουν τήν κοινωνική πολλαπλότητα και τόν πολιτικό πλουραλισμό. Είναι άδικα και, κατά τήν τρέχουσα όρολογία, «καλπονοθευτικά: α) διότι άφαιρούν τήν άποτελεσματικότητα από ένα μικρό ή μεγαλύτερο ποσοστό ψήφων, παραβιάζοντας, έτσι τήν ισότητα/ισοδυναμία της ψήφου και παραμορφώνοντας τίς έκφρασμένες πολιτικές βουλήσεις του εκλογικού σώματος, β) διότι, με τή θεωρία της «χαμένης ψήφου», άσκούν θεσμική πίεση, «έκβιάζουν» τούς ψηφοφόρους νά επιλέγουν ένα από τά δύο μεγάλα κόμματα (= δικομματισμός), έστω και άν οι πραγματικές πολιτικές τους προτιμήσεις (ή «δυναμική ψήφος») ακολουθούν διαφορετικούς προσανατολισμούς και γ) διότι οδηγούν σε αυτοδύναμες κυβερνήσεις και «άνόθευτα» κυβερνητικά προγράμματα, πού στηρίζονται, όμως, σε μία νοθευμένη σύνθεση του κοινοβουλίου.³

Τό δημοκρατικό εκλογικό σύστημα. 'Η άπλη αναλογική δέν είναι, όμως, μόνο τό δίκαιο εκλογικό σύστημα: είναι, παράλληλα, και τό μόνο πραγματικά δημοκρατικό.⁴ Διότι οι εκάστοτε κυβερνήσεις, αυτοδύναμες και μονοκομματικές ή όχι, για νά είναι «πραγματικά» σταθερές πρέπει νά στηρίζονται στη λαϊκή πλειοψηφία και όχι στη νοθευμένη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Μόνο τέτοιες κυβερνήσεις είναι δημοκρατικές και γι' αυτό «πραγματικά» σταθερές. Χαρακτηριστικά τόνιζε ό Κ. Νάσης⁵ στην κοινοβουλευτική του όμιλία: όταν δέν ισχύει ή άπλη αναλογική, οι αυτοδύναμες «κυβερνήσεις, πού στηρίζονται στη μειοψηφία του λαού, φέρουν από τήν πρώτη στιγμή μέσα τους τό σπέρμα της αστάθειας, είναι κυβερνήσεις άνάπηρες, λειτουργούν με δεκανίκια και κατά συνέπεια είναι άνήμπορες νά άντιμετωπίσουν άποτελεσματικά τά προβλήματα της χώρας μας και τά προβλήματα του λαού μας.

'Αν ή παραπάνω επιχειρηματολογία του κ. Νάση, γενικόλογη και άδιαφοροποίητη, μοιάζει νά άγνοεί

3. Για τά σχετικά επιχειρήματα βλ. ένδεικτικά τίς κοινοβουλευτικές όμιλίες των Ν. Καλούδη, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3620 και Χ. Φλωράκη, συνεδρ. ΕΘ', σ. 3710 και από τό πλήθος των συνεντεύξεων ή άρθρων: Ν. Σαρόγλου, «'Απλη αναλογική και άπλη λογική», *Μακεδονία*, 28.8.1983, 'Α. Μάνεση, συνέντευξη σε *Αύγή*, 30.9.1984, Γ. Παπαδημητρίου, «Τό Σύνταγμα, ή αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και τό εκλογικό σύστημα», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 31/1985, σ. 28 έπ. 'Επίκαιροι παραμένουν, εξάλλου, και οι συλλογισμοί του Δ. Τσάτσου, «Δέν υπάρχει "χαμένη ψήφος"», *Αύγή*, 20.9.1981.

4. Βλ. τίς χαρακτηριστικά άπλουστευτικές αντίληψεις του Β. Φίλια («'Εφτασε ή ώρα της άπλης αναλογικής», *Έλευθεροτυπία*, 29.9.1984): «Δέν υπάρχει καμία άμφιβολία ότι τό μόνο γνήσια δημοκρατικό αλλά και άντίστοιχα λειτουργικό σύστημα είναι τό σύστημα της άπλης και άνόθευτης αναλογικής».

5. Κ. Νάσης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3644.

κάθε εμπειρία για τις δυνατότητες να αντιμετωπίζονται «άποτελεσματικά» τὰ «προβλήματα του λαού» στίς σύγχρονες άστικές δημοκρατίες, πολύ πιό ένδιαφέρουσες είναι οι άντιλήψεις πού συναρτούν τήν άπλή αναλογική μέ τό ειδικότερο ζήτημα, τήν πορεία πρós τήν «Άλλαγή». Ή πορεία αύτή είναι δυνατή μόνο μέ κυβερνήσεις πού στηρίζονται στήν πλειοψηφία του λαού, στήν άνόθευτη καταγραφή τών έκλογικών του επιλογών. «...Δέν μπορεί νά υπάρχει ισχυρή, βιώσιμη κυβέρνηση πού νά στηρίζεται στή μειοψηφία του λαού, κυβέρνηση μειοψηφίας πού νά προχωρήσει στήν εφαρμογή του προγράμματος τής άλλαγής και νά προχωρεί χωρίς τήν πλειοψηφία του λαού δέν υπάρχει, δέν μπορεί νά υπάρξει. Τέτοιες κυβερνήσεις μειοψηφίας... είναι κυβερνήσεις συμβιβασμού μέ τό κατεστημένο ή είναι κυβερνήσεις όργανα του κατεστημένου...».⁶ Ή «Άλλαγή» δέν συνδέεται, λοιπόν, θεσμικά ούτε μέ μονοκομματικές (όπως ύποστηρίζει τό ΠΑΣΟΚ) ούτε μέ συμμαχικές κυβερνήσεις ή συνασπισμούς· τό κυβερνητικό σχήμα δέν έχει σημασία, σημασία έχει μόνο ή λαϊκή πλειοψηφία.

Ή Δεξιά και ή Άριστερά. Ή επιχειρηματολογία για τήν άπλή αναλογική δέν περιορίστηκε βέβαια, ούτε αύτή, μόνο στίς θεσμικές επισημάνσεις τής «δικαιοσύνης» και τής «δημοκρατικότητας». Προχώρησε, άνάλογα και μέ τήν κυβερνητική επιχειρηματολογία, στή σημασία και στίς πολιτικές επιπτώσεις του έκλογικού νόμου στό πλαίσιο τής συγκεκριμένης συγκυρίας. Στο γενικόλογό κυβερνητικό επίχειρημα ότι ή κρίσιμη επιλογή τής στιγμής είναι τό άν από τίς έκλογές θά προκύψει αυτόδύναμη μονοκομματική ή συμμαχική κυβέρνηση,⁷ ή Άριστερά μίλησε πολύ συγκεκριμένα, άναφέρθηκε στους ύπαρκτους συσχετισμούς δυνάμεων. Ήπισημαίνοντας σωστά ότι ό έκλογικός νόμος άναπαράγει τό δικομματισμό, πού πάντα τόν επιθυμούσε και τόν μεθόδευε «τό κατεστημένο»,⁸ προσδιόρισε τή σημασία του έκλογικού νόμου στή συγκεκριμένη συγκυρία ως εξής: τό καιρίο πολιτικό «πρόβλημα είναι: θά έχουμε προοδευτικές κυβερνήσεις πού θά επιδιώκουν τήν Άλλαγή;».⁹

α) Μέ τό δικομματισμό διατηρείται ή δυνατότητα για τήν επάνοδο τής Δεξιάς στήν εξουσία ή για μία συμβιβαστική πολιτική του ΠΑΣΟΚ. Τό κρίσιμο πολιτικό θέμα, όμως, είναι νά τερματιστεί ή «δεξιά πολιτική» από όπου και άν προέρχεται.¹⁰ Μέ τήν άπλή αναλογική αποκλείεται ή επάνοδος τής Δεξιάς, ή όποια δέν διαθέτει τήν απόλυτη πλειοψηφία του έκλογικού σώματος.¹¹ Ή άπλή αναλογική είναι λοιπόν, στή συγκεκριμένη συγκυρία, τό μόνο *συνεπές αντιδεξιό έκλογικό σύστημα*. Αντίθετα, «μέ τόν έκλογικό νόμο αποκάλυπτεται ότι προτιμάτε τή μειοψηφία τής Δεξιάς στήν κυβέρνηση, παρά τήν πλειοψηφία τής άλλαγής πού δέν τήν έχετε μόνοι σας μέσα στό λαό».¹² β) Ή άπλή αναλογική θά ύποχρέωνε τό ΠΑΣΟΚ είτε νά εγκαταλείψει τόν αντιδεξιό του χαρακτήρα, συμπράττοντας σέ κυβερνητικό επίπεδο μέ τή Δεξιά, είτε νά συμπράξει μέ τήν Άριστερά σέ μία «πλειοψηφία τής άλλαγής». Ή κυβερνητική άρνηση τής άπλής αναλογικής σημαίνει, έτσι, συγχρόνως τήν άρνηση μιάς κυβερνητικής πολιτικής πού θά ύποχρεωνόταν νά μετατοπιστεί «πρós τά άριστερά». Στή συγκεκριμένη συγκυρία, ή άπλή αναλογική αποτελεί *μέσο για τήν προώθηση τής «Άλλαγής»*.

Τό άντιπολιωτικό έκλογικό σύστημα. Τέλος, διατυπώθηκε από ποικίλες πλευρές, από τόν Π. Κανελλό-

πουλο¹³ έως τό ΚΚΕ έσ.,¹⁴ τό επίχειρημα ότι ή άπλή αναλογική είναι τό κατεξοχήν «άντιπολιωτικό» έκλογικό σύστημα, τό σύστημα πού ενισχύει τίς συναινετικές διαδικασίες, άποτρέπει τόν έλλοχεύοντα «έθνικό διχασμό» κ.ο.κ. Ή άπλή αναλογική άσφαλώς δέν εννοεί τό δικομματισμό, αυτό δέν σημαίνει όμως ότι έξ όρισμού άναιρεί και τήν κοινωνική ή τήν πολιτική πόλωση. Τουλάχιστον στή συγκεκριμένη συγκυρία του 1985, μάλλον στήν αντίθετη κατεύθυνση θά λειτουργούσε: αντί νά προωθήσει «μετριοπαθή» και «άντιπολιωτικά» κεντρικά πολιτικά σχήματα, θά ενίσχυε τήν «άντιδεξιά» και ίσως και τήν «άντιαριστερή» συνέπεια, όπως σωστά επισήμανε στή Βουλή ό Ά. Άνδριανόπουλος.¹⁵ Ήξάλλου, και οι ισχυρότεροι ύποστηρικτές τής άπλής αναλογικής —τό ΚΚΕ και τό ΚΚΕ έσ.— στίς συζητήσεις για τόν έκλογικό νόμο, αυτό άκριβώς άμφισβητούσαν στό ΠΑΣΟΚ, τήν αντιδεξιά του συνέπεια.

3. Τό πρόβλημα

Όπως σημειώθηκε προηγουμένως, ή κριτική τής Άριστεράς οργανώθηκε μέ άφετηρία και στόχο τήν εκτίμηση ότι ό έκλογικός νόμος δέν είναι παρά προϊόν κυβερνητικού καιροσκοπισμού. Μέ αύτή τήν άφετηρία, ή επιχειρηματολογία τής Άριστεράς ήταν καταδικασμένη νά ήττηθεί. Όχι μόνο εξαιτίας τής άριθμητικής ύπεροπλίας τών κοινοβουλευτικών αντιπάλων, αλλά και επί τής ούσίας. Ή κυβερνητική επιχειρηματολογία, ως συνδυασμός μιάς ευρύτερης θεσμικής συλλογιστικής και μιάς άνάλυσης τής πολιτικής συγκυρίας, είναι, όπως θά φανεί στή συνέχεια, περισσότερο σύνθετη και πλούσια σέ επιχειρήματα, μοιάζει νά μήν άντιδικεί ούτε μέ τή λαϊκή κυριαρχία ούτε μέ τό σοσιαλιστικό σχεδιασμό. Ήξάλλου, ή Έλλάδα δέν είναι ή μόνη χώρα όπου ή πολιτική δημοκρατία συνδυάζεται μέ

6. Βλ. έτσι λ.χ. Ν. Καλούδης, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3620 και Κ. Βασάλος, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3636.

7. Έτσι λ.χ. Π. Κατσάρος, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3621.

8. Βλ. Ν. Καλούδης, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3619 έπ., Κ. Βασάλος, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3636, Στ. Παναγούλης, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3640, Κ. Κάππος, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3641 και Ο', σ. 3762 και Χ. Φλωράκης, συνεδρ. ΞΘ', σ. 3710 και 3711.

9. Κ. Κάππος, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3641 και Ν. Καλούδης, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3621.

10. Βλ. Κ. Βασάλος, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3637 και Χ. Φλωράκης, συνεδρ. ΞΘ', σ. 3710.

11. Βλ. Ν. Καλούδης, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3620, Κ. Βασάλος, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3636, Χ. Φλωράκης, συνεδρ. ΞΘ', σ. 3710, Κ. Κάππος, συνεδρ. Ο', σ. 3762. Έτσι επίσης τό σύνολο τής άρθρογραφίας στήν *Αύγή*, όπως και ή συνέντευξη του Ά. Μάνεση στήν ίδια εφημερίδα (30.9.1984).

12. Ν. Καλούδης, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3620.

13. Π. Κανελλόπουλος, συνεδρ. ΞΖ', σ. 3631 και Ο', σ. 3763. Βλ. επίσης έτσι Ά. Μάνεσης στήν *Αύγή*, (30.9.1984), Ι. Ζιγδης σέ συνέντευξη στό *Ριζοσπάστη*, 21.11.1982 και Στ. Χασαπίδης, «Ή άπλή αναλογική προϋπόθεση για πραγματικά δημοκρατικό βίο», *Καθημερινή*, 30.12.1984.

14. Βλ. τό σύνολο περίπου τής άρθρογραφίας στήν *Αύγή* και τή συνέντευξη του Γ. Μπανιά στήν *Κυριακάτικη Έλευθεροτυπία*, 21.10.1984.

15. Ά. Άνδριανόπουλος, συνεδρ. ΞΘ', σ. 3717 έπ. Έτσι επίσης Γ.Β. Ξανθάκης, «Έκλογικό σύστημα μέ διαφάνεια στους κανόνες τής άναμετρήσεως», *Καθημερινή*, 2.12.1984. Πρβλ. Π. Λουκάκος, «Τά «δεδομένα» μοναδικό μειονέκτημα τής «άπλης»», *Κυριακάτικη Έλευθεροτυπία*, 18.11.1984.

μιά... «προβληματική» αντιπροσωπευτικότητα του αντιπροσωπευτικού συστήματος.

Τό ζήτημα, όμως, πού ενδιαφέρει εδώ, είναι ό «καιροσκοπισμός» του ΠΑΣΟΚ. Ήταν πράγματι τό ΠΑΣΟΚ άσυνεπές; Ή άπάντηση στό έρώτημα αυτό δέν μπορεί, βέβαια, νά αναζητηθεί σέ κάποιες παλαιότερες και «εύκαιριακές» δηλώσεις του 'Α. Παπανδρέου. Μπορεί, αντίθετα, νά προκύψει από τίς κεντρικές στρατηγικές επιλογές του ΠΑΣΟΚ και ιδιαίτερα από τήν ΕΛΕ. Διότι ή ΕΛΕ, αντίθετα μέ τά περισσότερα τμήματα των διακηρύξεων και προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ, δέν είναι ανταλλάξιμον είδος, είναι καταστατικής σημασίας για τό ΠΑΣΟΚ. Ή ΕΛΕ είναι ή σύνοψη του ΠΑΣΟΚ, ή καταγραφή του χαρακτήρα του ως κόμματος εξουσίας, οι προσανατολισμοί, οι έλιγμοί και οι αντιφάσεις του. Ή ΕΛΕ είναι ή ληξιαρχική πράξη μέ τήν όποία τό ΠΑΣΟΚ αυτοκαταγράφεται, αυτοβιογραφείται, αυτοπεριγράφεται και αυτοκατανοείται ως κόμμα εξουσίας. Χωρίς τήν ΕΛΕ τό ΠΑΣΟΚ δέν μπορεί νά υπάρξει, ακριβώς όπως δέν μπορεί νά υπάρξει δίχως τόν 'Α. Παπανδρέου. Μετά τήν ΕΛΕ μόνο σενάρια είναι δυνατά...

Βασική «ύπόθεση εργασίας» για τούς συλλογισμούς πού ακολουθούν, είναι ότι στις *στρατηγικές αναλύσεις του ΠΑΣΟΚ για τήν ΕΛΕ ένυπάρχει ήδη σαφώς διατυπωμένη μιά ειδική έκδοχή για τίς αυτοδύναμες κυβερνήσεις, μιά «λογική» για τίς κομματικές συμμαχίες, ή όποία βρίσκεται σέ πλήρη άρμονία μέ τόν εκλογικό νόμο πού εισηγήθηκε και υπερψηφίσε τό ΠΑΣΟΚ.* Ή κυβέρνηση ήταν άπόλυτα συνεπής μέ τόν κομματικό έαυτό της, έστω και άν ή 'Αριστερά άλλα νόμισε ή άλλα έλπισε. Πιο συγκεκριμένα: μολονότι στην ΕΛΕ δέν υπάρχουν αναφορές στα εκλογικά συστήματα, διατυπώνεται ώστόσο μιά στρατηγική συμμαχιών πού είναι άσυμβίβαστη μέ τίς πιθανές και άμεσες επιπτώσεις της άπλης αναλογικής. *Ή ΕΛΕ άπαγορεύει καταστατικά στό ΠΑΣΟΚ νά συμμαχήσει, σέ κυβερνητικό τουλάχιστον επίπεδο, μέ μιά ισχυρή δεξιά ή κομμουνιστική δύναμη.* Αυτό σημαίνει, στην πράξη, ότι ή ΕΛΕ και μέ αυτή τό ΠΑΣΟΚ δεσμεύουν και αυτοδεσμεύονται στην άρνηση της άπλης αναλογικής. Μόνο μεταβολές του εκλογικού νόμου «έπί τό αναλογικότερον», κατά τή διατύπωση του Κ. Στεφανόπουλου μετά τήν ίδρυση της ΔΗΑΝΑ, είναι νοητές.

Στίς συνθήκες της σημερινής οικονομικής κρίσης καταρρέουν άσφαλώς οι αντίληψεις πού θεωρούν τό «κοινωνικό κράτος» και τή σφαίρα της διανομής ως αυτόνομο πεδίο «ελεύθερων» κρατικών δραστηριοτήτων, όπου λαμβάνονται οι αποφάσεις ανάλογα μέ τίς έκάστοτε πιέσεις, τίς πολιτικές σκοπιμότητες και τούς συσχετισμούς δυνάμεων. Ή σημερινή κρίση μάς ξαναδιδάσκει όσα ξεχάσαμε για τή σχέση της οικονομίας μέ τήν πολιτική, καθώς συρρικνώνονται τά περιθώρια του ΠΑΣΟΚ νά διαχειριστεί χωρίς «πολιτικό κόστος» τίς κοινωνικές εντάσεις και τίς αντίστοιχες έσωκομματικές και ένδοκυβερνητικές «δυσλειτουργίες». Από τήν άλλη μεριά, όμως, ό δρόμος πού οδηγεί στην διά της άπλης αναλογικής ύλοποίηση κάποιων νέων πολιτικών σεναρίων είναι άκόμη... πολύ μακρύς. Τόσο μακρύς, όσο και οι πιθανότητες νά άρνηθούν τό ΠΑΣΟΚ και ό άρχηγός του όλα τά κρίσιμα συστατικά γνωρίσματα της κοινής πορείας τους...

II. «Έθνική Λαϊκή Ένότητα» και συμμαχίες

1. Κοινωνική πόλωση και «ισότιμη» κοινωνική συμμαχία

Λίγο μετά τίς εκλογές του 1977 (Ίανουάριος-Φεβρουάριος 1978), όταν τό ΠΑΣΟΚ είχε άναδειχτεί σέ άξιοματική αντιπολίτευση και ό δρόμος πός τήν κυβερνητική έναλλαγή ήταν πιά άνοιχτός, μορφοποιήθηκαν τά κεντρικά και σταθερά σημεία της στρατηγικής του. «Είναι ή περίοδος όπου δραμα και στρατηγικό πλαίσιο μετεξελίσσονται μέ γοργούς ρυθμούς σέ μόνιμη στρατηγική (έθνική λαϊκή ένότητα)...». Ή στρατηγική αυτή είναι κυριολεκτικά συν-υφασμένη μέ τό χαρακτήρα πού προσλαμβάνει προοδευτικά τό ΠΑΣΟΚ μετά τό 1977, μέ τό χαρακτήρα του ως «όργάνωσης εξουσίας», πού διατηρεί ώστόσο, άκόμα —και έως τό 1981— τίς έντονες διεκδικητικές του λειτουργίες.

Ό άξονας, γύρω από τόν όποιο στρέφεται όλόκληρο τό μοντέλο της ΕΛΕ για τήν άνάλυση των κοινωνικών δομών του έλληνικού καπιταλισμού, κατευθύνεται —χωρίς σοβαρές παρεκκλίσεις— στην τεκμηρίωση και στην άνάδειξη μιάς αντικειμενικής «κοινωνικής πόλωσης» άνάμεσα στις «δυνάμεις της έξάρτησης και της οικονομικής όλιγαρχίας», από τή μιά μεριά, και στό σύνολο των «μή προνομιούχων», από τήν άλλη. Μέ κύριο έπιχείρημα τή μεγάλη «κοινωνική κινητικότητα» και τήν αριθμητική άδυναμία της ελληνικής εργατικής τάξης, ή ΕΛΕ συγχωνεύει άδιαφοροποίητα κοινωνικές τάξεις, ταξικές μερίδες και κοινωνικά στρώματα: άρνείται τή σύνδεση μέ όποιαδήποτε κοινωνική τάξη, χωρίς ώστόσο νά γίνεται υπερταξική. «Κυρίαρχη αντίφαση» στον έλληνικό κοινωνικό σχηματισμό δέν είναι ή αντίθεση άνάμεσα στό κεφάλαιο και τήν εργασία, αλλά ή πόλωση άνάμεσα στην συντηρητική/άντιδραστική και έθνικά ύποπτη μεγαλοαστική τάξη και τό σύνολο του ύπόλοιπου πληθυσμού, πού άποτελεί αντικείμενο της έθνικής ύποτέλειας και της κοινωνικοοικονομικής καταπίεσης/έκμετάλλευσης. Στο έδαφος αυτής της πόλωσης συγκροτείται ή «ισότιμη κοινωνική συμμαχία» όλων των «μή προνομιούχων»: αυτή ή συμμαχία είναι τό νέο κοινωνικό ύποκείμενο της έθνικής άνεξαρτησίας και του κοινωνικού μετασχηματισμού. Τό ΠΑΣΟΚ είναι ό «βασικός και κύριος μοχλός αυτής της πλατιάς συμμαχίας...».

Ή έννοια της ισότιμιας έχει ιδιαίτερη σημασία για τήν ΕΛΕ: πρώτα από όλα θεωρείται ως *ουσιώδης προϋπόθεση της Άλλαγής* («ρωγμές στό έσωτερικό της ΕΛΕ ή κατακερματισμός και διαφοροποίηση τάξεων ή στρωμάτων σημαίνει άποδυνάμωση της πορείας της άλλαγής»). Παράλληλα, όμως, άξιοποιείται και ως «νεοαριστερή» κριτική στις λαϊκομετωπικές συμπράξεις και στή θεωρία της κομμουνιστικής 'Αριστερās για τήν ήγεμονία της εργατικής τάξης. Μέ τήν «ισοτιμία» ως έννοια κλειδί οργανώνεται ή κοινωνική συμμαχία των «μή προνομιούχων» σέ έναν... «πλατύ» και άνοργάνωτο ανθρώπινο κοινότο με «συγκλίνοντα» έως τό 1981 και «ετερογενή» στή συνέχεια συμφέροντα, σέ μιά άποδιαρθρωμένη μεταδικτατορική «ριζοσπαστικοποίηση», πού τίς αντιφάσεις της και τό πολύπλοκο πλέγμα των ίσορροπιών της αναλαμβάνει νά χειριστεί, νά συναρθρώσει και νά «έκφράσει» γήγνια και πρωτοποριακά ό νέος «προνομιούχος» της πολιτικής, τό ΠΑΣΟΚ. Αυτή ή «ισοτιμία» των συμμαχών περιέχει τήν άμοιβαία πολιτική έξουδετέρωση

τους, τήν αμοιβαία «καταστροφή» τους. Ἡ «καταστροφή» τους αὐτή, δηλαδή ἡ ἴδια ἡ ἀμβλυνση τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων μετά τό 1974, εἶναι ὁ κοινωνικός μηχανισμός πού θά ἀναδείξει τόν νέο κοινοβουλευτικό Καίσαρα τοῦ ἑλληνικοῦ «προοδευτισμοῦ», τό ΠΑΣΟΚ καί τόν Ἄ. Παπανδρέου. Ἐναν Καίσαρα πού ἡ κυριαρχία του ἐπί τῶν «μὴ προνομιούχων» ἰσότητων συμμάχων συμπίπτει μέ τήν αἰχμαλωσία του σέ αὐτούς καί στήν ἀσάφειά τους. Αὐτή ἡ διαλεκτική θά ὑποδεχτεῖ ἀλλά καί θά τροφοδοτήσῃ τόν ἀντιδεξιό λαϊκισμό καί τήν πρωτοφανή, γιά τά μεταδικτατορικά δεδομένα, προσωποποίηση τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἴδια «ἰσοτιμία» τῶν συμμάχων ἀποτελεῖ, ἐξάλλου, καί τό κρίσιμο σημεῖο γιά νά κατανοηθεῖ ἡ τακτική συμμαχιῶν καί συνεργασιῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ.

2. «Ἐνιαία – αὐτόνομη» στρατηγική καί νομιμοποίηση τῆς κυβέρνησης

Ἄν τό 1977/78 ὑπῆρξε γιά τό ΠΑΣΟΚ τό ὄροσημο γιά τή μορφοποίηση τῆς ΕΛΕ, οἱ ἐκλογές τοῦ 1981 ἀπέτελεσαν σταθμό γιά τήν ὀριστική διαμόρφωση καί ἀναμόρφωση τῶν σχέσεων τοῦ ΠΑΣΟΚ τόσο μέ τό κράτος ὅσο καί μέ τοὺς «μὴ προνομιούχους». Οἱ νέοι προανατολισμοί ἐνσωματώνονται καί στή νέα παλιά ΕΛΕ, μέ κύρια κατεύθυνση τή ριζική ἀναδιάταξη τῶν λειτουργιῶν τοῦ κυβερνώντος ΠΑΣΟΚ: οἱ διεκδικητικές του λειτουργίες πρέπει νά ὑποχωρήσουν, νά ἀτονήσουν ἄμεσα καί τό κόμμα, ἀντίστοιχα, πρέπει νά ὑποστῇ μιά «λειτουργική» ἐσωτερική διχοτόμηση. Τό κρατικοποιημένο καί κυβερνῶν στελεχικό δυναμικό, τό κόμμα «ἐντός τῶν κρατικῶν θεσμῶν», ἀναλαμβάνει ex officio τίς διευθυντικές/διαχειριστικές λειτουργίες καί τήν, διά τῶν κρατικῶν μέσων ἐνημέρωσης, ἀπολογία τῆς πολιτικῆς του. Ἡ εὐρεία κομματική βάση καί οἱ συνδικαλιστικές ὀργανώσεις, τό «ἐκτός τῶν κρατικῶν θεσμῶν» κόμμα/εὐνοῦχος, πρέπει νά ἀποδεχτεῖ τόν περιορισμό του σέ ἕνα κατεξοχὴν νομιμοποιητικό ρόλο: γίνεται τό κόμμα «δραματιστής» ἀλλά καί ὁ μηχανισμός ἀναχαίτισης κοινωνικῶν διεκδικήσεων.

Ὁ «ἐτεροχρονισμός» τῆς ΕΛΕ θά ἐξειδικευτεῖ μέ ποικίλες διατυπώσεις, πού ἀφοροῦν ἄλλοτε ἄμεσα καί ἄλλοτε ἔμμεσα καί τήν πολιτική συμμαχιῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ: ἡ ΕΛΕ ἀποτελεῖ πιά «ἐνιαία καί αὐτόνομη» στρατηγική τῆς Ἀλλαγῆς.

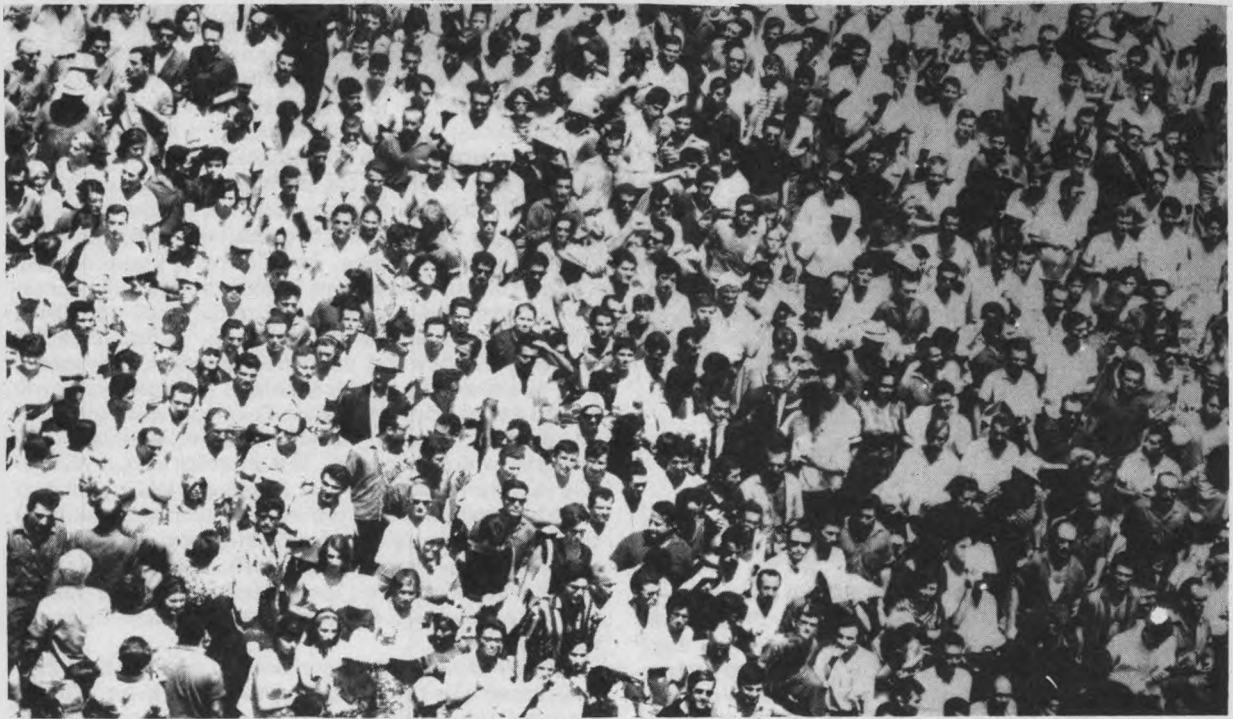
«Ἐνιαία» σημαίνει ὅτι ἡ στρατηγική αὐτή ἀποτελεῖ «ἀνασύνθεση καί ἐνοποίηση τῆς πλατιάς συμμαχίας τῶν ὑπὸ ἐκμετάλλευση καί μὴ προνομιούχων Ἑλλήνων». Αὐτή ἡ ἀνασύνθεση δέν συμβιβάζεται μέ ἀπλές ἀθροιστικές πράξεις εἴτε στό κοινωνικό ἐπίπεδο («δέν ἀποτελεῖ μιά τυπική, τμηματική καί ἀσύνδετη συνάθροιση κλαδικῶν παραπόνων καί διαμαρτυριῶν διαφόρων ἐτερογενῶν στρωμάτων καί ομάδων») εἴτε στό πολιτικό ἐπίπεδο («δέν προάγεται ἀπό μιά πρόσκαιρη καί συμβατική συγκόλληση τῶν «ὀροφῶν» τῶν συμβαλλόμενων κομμάτων»).

Ποιές νέες πρακτικές καί ποιές σκοπιμότητες ζητᾶ νά καλύψῃ ὁ «ἐνιαῖος» χαρακτήρας τῆς ΕΛΕ; Δέν πρόκειται ἀσφαλῶς μόνο γιά μιά ἀπλή ἐπικύρωση τῆς ἔως τό 1981 τακτικῆς συμμαχιῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ἀφορᾶ, πολύ περισσότερο, τά νέα προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει, τίς νέες εὐθύνες πού ἐπωμίζεται ἐκεῖνο τό τμήμα τοῦ ΠΑΣΟΚ πού ἀσκεῖ διευθυντικές/διαχειριστικές λειτουργίες.

Ἡ ἀναγνώριση, ἡ ὁμολογία καί ἡ προβολή par excellence τῆς κοινωνικῆς ἐτερογένειας τῶν «μὴ προνομιούχων» (ἔως τό 1981 τονίζονταν ἡ «σύγκλιση» τῶν συμφερόντων τους) δέν εἶναι τυχαία· ἡ κοινωνική τους συμμαχία περιέχει γιά τό κυβερνῶν/κρατικοποιημένο ΠΑΣΟΚ ὄλα τά δεινά τῆς ἀνταγωνιστικῆς κοινωνίας: homo homini lupus. Αὐτός ὁ κίνδυνος ἀναδεικνύεται σέ πραγματικό αἷτιο καί σέ διαφορούμενο πρόσχημα τόσο γιά τήν «κρατολατρία», ὅπως ἔλεγε ὁ Γκράμσι, ὅσο καί γιά τήν καθυστερημένη ἀπόπειρα πολιτικῆς ὁμοιογενεοποίησης ἐνός κομματικοῦ στελεχικοῦ πού ἀσκεῖ ἤδη κυβερνητική/κρατική πολιτική. Ἡ ἀπόπειρα αὐτή δέν θά ἐκφραστεῖ μόνο στίς ποικίλες διαγραφές, στίς πραγματικές «ὑπερεξουσίες» τοῦ πρωθυπουργοῦ ἢ «στήν ἀσυνάρτητη καί ἀσπόνδυλη οἰκονομική πολιτική, πού ὡς πρόσφατα ἀναζητοῦσε τή σύγκλιση στό πρόσωπο τοῦ Γ. Ἀρσένη. Ἡ κοινωνική «ἐτερογένεια» τῶν «μὴ προνομιούχων» θά ἐμπνεύσει καί τίς συνεχιζόμενες ἀποδοκιμασίες τοῦ ἀνεύθυνου «συντεχνιασμοῦ» τῶν κλαδικῶν, τῶν συνδικαλιστῶν καί τῶν ὑπόλοιπων κομμάτων ἀπό τήν «ὑπεύθυνη» κυβέρνηση (πού ἔως τό 1981 ἀκριβῶς τίς ἴδιες διεκδικήσεις ἀναγνώριζε καί προωθοῦσε ὡς ἀγῶνες γιά τήν κοινωνική δημοκρατία).

Μέ τήν «ἐνιαία» ΕΛΕ διεκδικεῖ, λοιπόν, τό ΠΑΣΟΚ πρῶτα ἀπό ὄλα τήν κοινωνική του αὐτοτέλεια, τήν οὐσιαστική του ἀποδέσμευση ἀπό τήν κοινωνική συμμαχία τῶν «μὴ προνομιούχων». Ἡ ἀντίστροφα: ἡ κοινωνική ἐτερογένεια τῶν «μὴ προνομιούχων» ἀναδεικνύει ἐοῖψο τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς «εὐλύγισης» ἀλλά καί «ἐνιαίας» στρατηγικῆς, πού δέν μπορεῖ παρά νά προέρχεται ἐξωθεν καί νά ἐπιβάλλεται ἀνωθεν. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά τήν πραγματική καί προγραμματισμένη κοινωνική... ἀπελευθέρωση τῆς κυβέρνησης ἀπό τίς προκυβερνητικές δεσμεύσεις της μέ τό τότε «συγκλίνοντα» συμφέροντα τῶν «μὴ προνομιούχων» καί συγχρόνως γιά τήν πολιτική της... ἀπελευθέρωση ἀπό τήν ἀνάλογη παθολογία κομματικῶν στελεχῶν ἢ ὀργανώσεων. Ἡ κυβερνώσα κομματική ἡγεσία καί ὁ ἀρχηγός της, τό κατεξοχὴν κρατικοποιημένο τμήμα τοῦ ΠΑΣΟΚ, διεκδικοῦν τήν ἀόλυτη κυριαρχία πάνω στόν ὑπόλοιπο κόσμο καί πάνω στό σύνολο τῶν «μὴ προνομιούχων». Διότι μόνον ἔτσι εἶναι δυνατό νά περισταλοῦν σημαντικά οἱ διεκδικητικές λειτουργίες τοῦ ΠΑΣΟΚ καί νά ἀναπτυχθοῦν οἱ διευθυντικές/διαχειριστικές καί οἱ νομιμοποιητικές του λειτουργίες.

Ὁ «ἐνιαῖος» χαρακτήρας τῆς ΕΛΕ ἀφορᾶ, ὅμως, ἄμεσα καί τήν πολιτική συμμαχιῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ. Μέ τήν «ἐνιαία» ΕΛΕ πρέπει νά ἐξασφαλιστεῖ μιά «αὐτοδύναμη διαζευκτική λύση», νά ἀναπτυχθεῖ «μιά αὐτόνομη στρατηγική ἐνταγμένη στήν προοπτική μιᾶς ἀντιπαράθεσης καί ρήξης μέ τή Δεξιά καί τό σύστημα ἐξάρτησης». Αὐτή ἡ ἀντιδεξιᾶ «αὐτοδυναμία» τῆς ΕΛΕ συνοδεύεται, ὅμως, καί ἀπό τήν οὐσιαστική ἀρνηση ὀποιασδήποτε συμμαχίας. Ἡ «ἐνιαία» ΕΛΕ χρησιμοποιεῖται γιά νά θεωρηθεῖ κάθε συμμαχία κομμάτων ὡς ἄνωθεν «νόθευση»: ὡς ἀθέμιτη ὑπαναχώρηση καί ὑποχώρηση ἀπό τό «πρόγραμμα τῆς Ἀλλαγῆς» καί ὡς πολιτική ἀποδυνάμωση τῆς συμμαχίας τῶν «μὴ προνομιούχων». Ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στή λαϊκότητα καί τό λαϊκισμό ἐξειδικεύεται στήν ΕΛΕ μέ τήν ἀόλυτη διάκριση ἀνάμεσα στήν κοινωνική «βάση» τῶν «μὴ προνομιούχων» καί τήν «κορυφή» πού εἶναι ὄλα τά ἄλλα, πλὴν ΠΑΣΟΚ, κόμματα. Μόνο σέ ἐπιμέρους, σέ εἰδικά ζητήματα ἀναγνωρίζει ἡ ΕΛΕ τή δυνατότητα

«συνεργασίας» με τις άλλες αντιδεξιές δυνάμεις. Σε εδρύτερα όμως θέματα, ή «γνησιότητα», ή ανόθευτη καθαρότητα της ΕΛΕ προϋποθέτει και απαιτεί μια άμεση, μία άδιαμεσολάβητη σχέση των «μη προνομιούχων» με το ΠΑΣΟΚ, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν το ΠΑΣΟΚ είναι κυβερνών κόμμα. Δεν είναι μόνο ο άδιαμφισβήτητος χαρισματικός ηγέτης που αναπαράγεται με την αμεσότητα αυτή. Είναι ο ίδιος ο λαϊκιστικός χαρακτήρας του ΠΑΣΟΚ που συγγείνει αυτήν την αμεσότητα με τη δημοκρατία, για να δικαιολογήσει και να προωθήσει δημοψηφισματικού τύπου επιλογές ανάμεσα σε πολιτικά προγράμματα και υποψήφιους πρωθυπουργούς.

Στά επίσημα κομματικά κείμενα του ΠΑΣΟΚ για την ΕΛΕ, ή αναζήτηση αυτής της αμεσότητας διατυπώνεται με την άρνηση προεκλογικών συμμαχιών, διότι αυτές «νοθεύουν» το πρόγραμμα της Άλλαγής, «άγκυλώνουν» τη δυναμική της και «δέν καταγράφουν εγκυρα και ευδιάκριτα τη λαϊκή θέληση και έντολή». Όταν αυτά ισχύουν για τις προεκλογικές συμμαχίες, δεν είναι δυνατό να ισχύουν διαφορετικά για τις μετεκλογικές. *Τη σιωπή της ΕΛΕ για μετεκλογικές συμμαχίες θά την καλύψει ή κυβερνητική επιχειρηματολογία με άφορμή τις συζητήσεις για τον εκλογικό νόμο.* Η άπολογία του ισχύοντος εκλογικού συστήματος και ή κριτική στην άπλή αναλογική θά θεμελιωθούν συστηματικά στη δημοκρατικότητα της άμεσης νομιμοποίησης της κυβέρνησης από το εκλογικό σώμα. *Ο λαϊκιστικός λόγος θά εξειδικευτεί, έτσι, ως θεσμικός λόγος, πού οικειοποιείται την επιχειρηματολογία του δικομματισμού με πρόσχημα την ανόθευτη υλοποίηση της λαϊκής βούλησης.*

Η άμεση νομιμοποίηση της κυβέρνησης από το εκλογικό σώμα άποτελεί «κλασικό» έπιχείρημα για όλα τά εκλογικά συστήματα, πλειοψηφικά ή αναλογικά, πού δεν είναι άπλή αναλογική με την έννοια της δυνατής αντιστοιχίας ανάμεσα στο ποσοστό των ψηφών και των έδρων κάθε κόμματος. Θεωρείται πώς

συμβάλλει στον έξορθολογισμό των πολιτικών διαδικασιών, πώς συντονίζεται άρμονικά με τά συγκεκριμένα διλήμματα πού περιέχουν οι εκλογικές διαδικασίες και τό ίδιο τό αντιπροσωπευτικό σύστημα. Ο ψηφοφόρος δεν εκλέγει πιά μόνο βουλευτές άπως στον 19ο αιώνα, όταν ή αντιπροσώπευση ήταν κατά κύριο λόγο γεωγραφική με την ψήφο του επιλέγει, κατά τρόπο περίπου δημοψηφισματικό, ανάμεσα σε διαφορετικά κυβερνητικά προγράμματα και σε διαφορετικούς υποψήφιους πρωθυπουργός. Με άλλα λόγια: ουσιαστικό περιεχόμενο της εκλογικής διαδικασίας είναι —και πρέπει να είναι— ή εκλογή της κυβέρνησης; και αντίστροφα, ή κυβέρνηση άντλει —και πρέπει να άντλει— τη νομιμοποίησή της κατευθειαν από τό εκλογικό σώμα (άντιθετα λ.χ. με την κοινοβουλευτική νομιμοποίηση του Προέδρου της Δημοκρατίας).¹⁶

Η άπλή αναλογική και οι συμμαχικές κυβερνήσεις πού προωθει, άποδυναμώνουν πολιτικά την ψήφο και καταστρέφουν την άμεσότητα στις σχέσεις της κυβέρνησης με τό εκλογικό σώμα. Καταγράφουν, βέβαια, «δίκαια» τη βούληση του εκλογικού σώματος. Συγχρόνως, όμως, α) δυσχεραίνουν σοβαρά τη σαφήνεια των εκλογικών επιλογών του ψηφοφόρου, καθώς συμβάλλουν στον κατακερματισμό των πολιτικών δυνάμεων και παράλληλα β) άπομακρύνουν την (συμμαχική) κυβέρνηση από τις έκφρασμένες εκλογικές προτιμήσεις, στο βαθμό πού τή συναρτούν και την έξαρτούν από ένδοκοινοβουλευτικούς συμβιβασμούς, από

16. Βλ. Α. Κουτσόγιωργας, συνεδρ. ΕΘ', σ. 3704: «Οι γενικές εκλογές στη χώρα μας, ως συνέπεια της μορφής του πολιτεύματός μας, ως κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, γίνονται άπως γνωρίζετε όχι μόνο για την εκλογή της νομοθετικής έξουσίας, αλλά ταυτόχρονα για τον προσδιορισμό της εκτελεστικής έξουσίας. Δηλαδή για ν' άποκτήσει ο τόπος κυβέρνησης».

διαπραγματεύσεις ή έκβιασμούς των κομμάτων. Η επιχειρηματολογία αυτή διαφαίνεται μόνο στην Εισηγητική Έκθεση του εκλογικού νόμου, επανέρχεται όμως διαρκώς στις επίμερους αγορεύσεις των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ, αλλά και της Νέας Δημοκρατίας.¹⁷ Πρέπει, τότε, να χαρακτηριστικά ο ύπουργός Έσωτερικών Μένιος Κουτσόγιωργας,¹⁸ «νά διευκολύνεται ή Έκτελεστική Έξουσία στην άσκηση των καθηκόντων της μέ βάση τή λαϊκή θέληση και έντολή και τούτο για τήν έξυπνέτηση των γενικότερων συμφερόντων του λαού μέ τήν εφαρμογή εκείνου του προγράμματος πού *ένέκρινε πράγματι ο έλληνας λαός, μέ τήν προτίμησή του, χωρίς αυτό νά νοθεύεται ή νά ματαιώνεται από παραχωρήσεις ή υποχωρήσεις σε συμμαχίες πού γίνονται έρήμην του*» (ύπογραμ. του σ.). Έπιχειρηματολογώντας στην ίδια κατεύθυνση ο Α. Σεχιώτης¹⁹ μίλησε για «άνόθευτα κοινοβούλια» πού αναδεικνύουν «νοθευμένες κυβερνήσεις» και ο Σπ. Καλούδης²⁰ για «ιδεολογικό λαθρεμπόριο τής πολιτικής αγοράς».

Η κυβερνητική επιχειρηματολογία για τήν άμεση νομιμοποίηση των αυτοδύναμων κυβερνήσεων θεμελιώνεται, λοιπόν, σε μία σαφή διάκριση ανάμεσα στην πολιτική-βούληση του εκλογικού σώματος, από τήν μιά μεριά, και τήν κοινοβουλευτική πλειοψηφία, από τήν άλλη. Μέ βάση τή διάκριση αυτή, ή άπολογία τής αυτοδυναμίας αναπτύσσεται ως κριτική των συμμαχικών κυβερνήσεων (δχι όμως και των εκλογικών συνασπισμών, πού ο νόμος —συνεπής στη λογική τής άμεσης νομιμοποίησης— μεταχειρίζεται όπως τά κόμματα)²¹ και τής άπλης αναλογικής. Οί συμμαχικές κυβερνήσεις στηρίζονται, βέβαια, στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία, μόνο τυπικά, όμως, αντιστοιχούν στις πολιτικές έπιλογές του εκλογικού σώματος, μόνο τυπικά ανταποκρίνονται στην άρχή τής πλειοψηφίας. Ουσιαστικά, περιέχουν τουλάχιστον τή δυνατότητα κάποια μικρά κόμματα, δηλαδή κάποιες μειοψηφίες, νά άποκτήσουν ρυθμιστικό πολιτικό ρόλο. Στην περίπτωση αυτή ή τυπική κοινοβουλευτική πλειοψηφία έξουθενώ-

νει τήν ίδια τήν ούσία, τό περιεχόμενο τής πολιτικής βούλησης τής πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για κεντρικά πολιτικά ζητήματα. «Άπό μία άνόθευτη Βουλή (θά) γεννηθεί μία νοθευμένη κυβέρνηση!» Τόν κίνδυνο αυτό άντέταξε σταθερά ή κυβέρνηση στους όπαδούς τής άπλης αναλογικής: «Όλα αυτά τά πραγματοποιούμε μέ ένα εκλογικό σύστημα πού δέν άνατρέπει τήν προτίμηση του εκλογικού σώματος, άποκλείοντας όλους εκείνους πού σε άντίθεση μέ τή λαϊκή θέληση επιδιώκουν για έξυπνέτηση κομματικών και μόνο συμφερόντων νά γίνονται ρυθμιστές τής πολιτικής ζωής τής χώρας, άδιαφορώντας για τίς έπιλογές του έλληνικού λαού, τόσο για τά προγράμματα πού τόν άφορούν, όσο βέβαια και για τή διαχείριση των μεγάλων έθνικών θεμάτων... Κύριοι συνάδελφοι, φαντασθείτε άν σοβαρές έπιλογές για τήν

17. Βλ. λ.χ. Ά. Άνδριανόπουλος, συνεδρ. ΕΘ', σ. 3718, Κ. Στεφανόπουλος, συνεδρ. ΕΘ', σ. 3729, Έ. Παπαδημητρίου, συνεδρ. ΟΒ', σ. 3819, Σπ. Θεοτόκης, συνεδρ. ΟΒ', σ. 3822.

18. Ά. Κουτσόγιωργας, συνεδρ. ΕΘ', σ. 3700.

19. Ά. Σεχιώτης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3613 και 3614.

20. Σπ. Καλούδης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3627.

21. Βλ. όμως για τή «συνέπεια» αυτή τήν άντίθεση προσανατολισμών επιχειρηματολογία άφ' ενός του Π. Κατσάρου (συνεδρ. Ο', σ. 3769) ότι «μέ τό νομοσχέδιο αυτό, οί συνασπισμοί τίθενται πρώτα στην κρίση του έλληνικού λαού, άν θέλει νά τούς ψηφίσει, δχι νά ψηφίσει πρώτα αυτότελή κόμματα και στη συνέχεια εκείνα νά κάνουν τούς συνασπισμούς. Και έχει αυτό τεράστια σημασία και για τήν αναλογικότητα αλλά και για τή δημοκρατικότητα του συστήματος» και άφ' έτέρου του Ά. Κουτσόγιωργα πού θεωρεί ως άντίφαση τίς σχετικές ρυθμίσεις του νόμου και τήν κυβερνητική επιχειρηματολογία για σταθερές, δηλαδή μονοκομματικές κυβερνήσεις (βλ. παρακάτω σημ. 28). Τήν άντίφαση αυτή τόνισαν ιδιαίτερα ο Κ. Στεφανόπουλος, συνεδρ. Ο', σ. 3776 έπ. και ΟΒ', σ. 3827, και ο Β. Πολύδωρας, συνεδρ. ΟΒ', σ. 3820 και 3823.

έθνική άμυνα, γιά τήν ασφάλεια τής χώρας ήταν *άντικείμενο συναλλαγής ή διαπραγμάτευσης, μέ τούς πίο πάνω ρυθμιστές, σέ οποιαδήποτε παράταξη καί άν άνήκουν, αντίθετα μέ τήν έπιλογή καί προτίμηση τής συντριπτικής πλειοψηφίας τού έλληνικού λαού... Νά, γιati είναι αντίθετοι πρós αυτό τό έκλογικό σύστημα. Γιati θέλουν ή μειοψηφία νά έπιβάλλει τελικά τή θέλησή της, τόσο γιά τόν έθνικό προσανατολισμό τής χώρας, όσο καί γιά τόν κοινωνικό μετασχηματισμό» (ύπογραμ. τού σ.).²²*

3. «Αυτοδύναμη διαζευκτική λύση» — διπολισμός καί κυβερνητική σταθερότητα

Τί σημαίνει, όμως, ό έπιθετικός προσδιορισμός «αυτοδύναμη» σέ σχέση μέ τήν 'Αριστερά; 'Η ΕΛΕ άποκλείει τή συμμαχία τού ΠΑΣΟΚ μέ τήν κομμουνιστική 'Αριστερά, άπαγορεύει ουσιαστικά κάθε συμμαχία, έστω καί άν έπαναλαμβάνει σταθερά ήδη από τό 1978 τήν ανάγκη νά συνεργάζονται στους μαζικούς χώρους οί «δημοκρατικές», δηλαδή οί άντιδεξιές πολιτικές δυνάμεις; Είναι τό ΠΑΣΟΚ πράγματι στρατηγικά δεσμευμένο σέ μία πολιτική τής αυτοδυναμίας; Τό «σύστημα άπλής αναλογικής» άποτελεί αυτόνοδη συνέπεια τής ΕΛΕ ή συγκυριακό χειρισμό πού άντιφάσκει μέ αυτή; Πώς εξηγείται ότι ή ΕΛΕ άποκλείει τίς μετεκλογικές «μετωπικές πολιτικές συμπράξεις», όταν συγχρόνως άποδέχεται τήν πολιτική διπολικότητα; 'Οφείλεται αυτό πράγματι στις «άφελείς» έρμηνείες ότι γιά κάθε κόμμα είναι θεμιτό, άν όχι αυτόνοδη, νά διεκδικεί τήν κυβερνητική αυτοδυναμία καί τήν άνόθευτη ύλοποίηση τού προγράμμάτος του;

'Η στρατηγική τής άλλαγής γιά νά «άρθρωθει» χρειάζεται, κατά τήν ΕΛΕ, «μία πορεία σύγκλισης καί ένοποίησης άγώνα, συμφερόντων, δραμάτων καί ιδανικών τών λαϊκών δυνάμεων». 'Η διαδικασία αυτή προϋποθέτει καί άπαιτεί «ένα σφυρηλατημένο, συνεκτικό καί συγκεκριμένο πρόγραμμα 'Αλλαγής», ένα πρόγραμμα πού δέν θά άναιρεί τά συστατικά χαρακτηριστικά τής ΕΛΕ καί πρwτα από όλα τόν θεμέλιον λίθον της, τήν *ισότιμη* συμμαχία τών «μή προνομιούχων». Αυτή άκριβώς ή *ισοτιμία άποκλείει, καταρχήν, οποιαδήποτε κυβερνητική συμμαχία μέ τήν κομμουνιστική 'Αριστερά*, γιά όσον τουλάχιστον χρόνο ή τελευταία έμμένει στον ήγεμονικό ρόλο τής εργατικής τάξης (μόνο «συμπράξεις» τύπου ΕΔΑ είναι νοητές). 'Η στρατηγική αυτή άρνηση τής κυβερνητικής σύμπραξης μέ τήν κομμουνιστική 'Αριστερά δέν όφείλεται, βέβαια, στις ιδεολογικές διαφωνίες περί τού έν γένει ρόλου τής εργατικής τάξης. Τέτοιες διαφωνίες ποτέ δέν έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία τού ΠΑΣΟΚ. Ούτε πρόκειται μόνο γιά έκλογικούς ύπολογισμούς («άπώλειες πρós τά δεξιά»), πού πάντα είχαν πρωταρχική σημασία: γιά τούς χειρισμούς τού ΠΑΣΟΚ. Πρόκειται γιά τό ευρύτερο πολιτικό ζήτημα, ότι ή κυβερνητική σύμπραξη μέ τήν κομμουνιστική 'Αριστερά θά άνέτρεπε, ύπέρ τής εργατικής τάξης, τήν ευαίσθητη *ισοροπία τής «ισότιμης» κοινωνικής συμμαχίας τών μή προνομιούχων*: «ρωγμές στό έσωτερικό τής ΕΛΕ ή κατακερματισμός καί διαφοροποίηση τάξεων ή στραμάτων σημαίνει (όμως) άποδύναμηση τής πορείας τής άλλαγής», σημαίνει δηλαδή άνάτροπη τής κοινωνικής ασάφειας, στην όποία στηρίζεται καί στοιχίζεται τό ΠΑΣΟΚ. 'Εφόσον, βέβαια, ή κομμουνιστική 'Αριστερά

είναι άρκετά ισχυρή, ώστε νά προκαλεί τέτοιες «ρωγμές» στην κοινωνική συμμαχία τών «μή προνομιούχων». Καί τό ΚΚΕ είναι ήδη από μόνο του, έτσι ώστε ή ΕΛΕ νά άποκλείει μία κυβερνητική σύμπραξη ΠΑΣΟΚ/ΚΚΕ. 'Η άδυναμία, αντίθετα, τού ΚΚΕ έσ. θά μπορούσε, στην ανάγκη, νά αναγνωριστεί ως... ή άρετή του (πολύ περισσότερο, μάλιστα, άν τό τελευταίο άλλάξει τίτλο καί ταξικούς προσδιορισμούς...).

'Η ΕΛΕ δέν ταυτίζεται λοιπόν, έξ όρισμού, μέ τή θεωρία τών αυτοδύναμων *μονοκομματικών* κυβερνήσεων, όπως ύποστηρίχτηκε συχνά κατά τίς συζητήσεις γιά τόν έκλογικό νόμο. Τό ΠΑΣΟΚ ώθήθηκε στό «σύστημα άπλής αναλογικής», διότι ή ΕΛΕ α) *συνγορεύει* στην κατεύθυνση τής κυβερνητικής αυτοδυναμίας τού ΠΑΣΟΚ καί β) *άποκλείει* τήν κυβερνητική σύμπραξη μέ μία κοινοβουλευτικά *ισχυρή* κομμουνιστική 'Αριστερά. Τά πολιτικά μορφώματα καί οί συσχετισμοί δυνάμεων δέν άφηναν στό ΠΑΣΟΚ μεγάλα πολιτικά περιθώρια: μέ τόν έκλογικό νόμο προτίμησε νά αναζητήσει τήν κυβερνητική αυτοδυναμία, διακινδυνεύοντας μία έκλογική ήττα τών «μή προνομιούχων» του, άντι νά προωθήσει, μέ τήν άπλή αναλογική, τόν άναπόφευκτο κατακερματισμό τους ως άποτέλεσμα τής κυβερνητικής σύμπραξης μέ τό ΚΚΕ. 'Υποχρεώθηκε, έτσι, νά άποσαφηνίσει τή διπολική λογική τής ΕΛΕ *μέ βάση τά δεδομένα τής πολιτικής συγκυρίας*. Τό πλούσιο όπλοστάσιο τού *δικομματισμού* τού προσέφερε τά έπιχειρήματα γιά τή *σταθερότητα τών αυτοδύναμων μονοκομματικών κυβερνήσεων*.

Στήν Εισηγητική Έκθεση τού έκλογικού νόμου άναγνωρίζεται επανειλημμένα καί τονίζεται μέ ιδιαίτερη έμφαση ότι βασικός στόχος τού νόμου, σύμφωνα καί μέ «τό πνεύμα τού πολιτεύματος», είναι ή δυνατότητα «νά σχηματίζεται σταθερή κυβέρνηση από κάποιο κόμμα, τό όποιο όμως έξασφαλίζει σημαντική σχετική πλειοψηφία». 'Ο έκλογικός νόμος ως «συγκερασμός τών δύο άρχων... δηλαδή τής άρχής τής λαϊκής κυριαρχίας καί τής άρχής τής δυνατότητας σχηματισμού βιώσιμης κυβέρνησης»²³ εμφανίζεται συγχρόνως ως πολιτική έπιλογή τής κυβέρνησης καί ως συνταγματική έπιταγή.²⁴

'Η κυβερνητική σταθερότητα εμφανίζεται, βέβαια, ως θεμελιώδης καί αυτοτελής «άξια» τού κοινοβουλευτικού συστήματος πολύ πριν τεθεί τό ζήτημα τής άπλής αναλογικής. Στίς πολιτειολογικές αντιδικίες τού 19ου αιώνα, ή όμιλία τού Ντισραέλι στή Βουλή τών Κοινοτήτων (1852) άποτέλεσε τό κλασικό υπόδειγμα γιά νά άξιοποιηθεί ή κυβερνητική σταθερότητα ως κριτική στό σχηματισμό συμμαχικών κυβερνήσεων: «'Αλλά οί συμμαχίες, άκόμα καί όταν είναι έπιτυχείς, αισθάνθηκαν πάντα ότι ό θρίαμβός τους ήταν σύντομος». 'Η εκτίμηση αυτή τού Ντισραέλι, μολονότι διατυπωμένη σέ μία έποχή πού άκόμη δέν έχουν εμφανιστεί τά σύγχρονα οργανωμένα κόμματα, επανέρχεται σταθερά σέ όλες τίς μεταγενέστερες συζητήσεις γιά τό έκλογικό ή γιά τό κομματικό σύστημα: οί συμμαχικές κυβερνήσεις δέν είναι σταθερές κυβερνήσεις.

22. 'Α. Κουτσόγιωργας, συνεδρ. ΕΘ', σ. 3701. Βλ. επίσης λ.χ. 'Α. Σεχιώτης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3614.

23. Βλ. καί 'Α. Κουτσόγιωργας, συνεδρ. ΕΘ', σ. 3702.

24. Γιά τή συσχέτιση «σταθερότητα» — «πνεύμα τού πολιτεύματος» βλ. εκτός από τήν Εισηγητική Έκθεση 'Α. Σεχιώτης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3614, 'Α. Κουτσόγιωργας, συνεδρ. ΕΘ', σ. 3702, Σπ. Καλούδης, συνεδρ. Ο', σ. 3772.

Οι εμπειρίες της 1ης Γερμανικής, της 2ης Ιταλικής και της 3ης και 4ης Γαλλικής Δημοκρατίας τροφοδότησαν και εμπλούτισαν τη σχετική επιχειρηματολογία, αναγορεύοντας συχνά την κυβερνητική σταθερότητα σε θεμελιώδη αξία όχι πιά μόνο του κοινοβουλευτικού συστήματος αλλά και της ίδιας της δημοκρατίας. Ἀνάλογα μορφοποιήθηκαν και οι συλλογιστικές για τόν πρόσφατο εκλογικό νόμο ως μιά ἄρνηση τῶν συμμαχικῶν κυβερνήσεων, πού προσανατολίζεται θεσμικά στήν ἀναζήτηση α) τῆς κυβερνητικῆς σταθερότητας, β) τῆς πολιτικῆς ὁμαλότητας καί γ) τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς.

α. Κυβερνητική σταθερότητα. Μιά αὐτοδύναμη καί μονοκομματική κυβέρνηση μπορεῖ, χάρι στήν πολιτική ὁμοιογένειά της καί τήν κομματική πειθαρχία, νά ἀσκει τήν ἐξουσία γιά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ἀπό ὅ,τι οἱ συμμαχικές κυβερνήσεις. Τό ἐπιχείρημα αὐτό, πού κρίνει τήν κυβερνητική σταθερότητα μέ βά-

ση τόν χρόνο παραμονῆς τοῦ κυβερνῶντος κόμματος στήν ἐξουσία, μπορεῖ βέβαια νά ἀμφισβητηθεῖ ὡς πρὸς τήν πολιτική ἐμβέλειά του. Ὅχι ὁμως καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ὀρθότητά του· διεθνεῖς συγκρίσεις ἐπιβεβαιώνουν ὅτι πράγματι *τό κριτήριο τοῦ χρόνου* συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς σταθερότητας τῶν αὐτοδύναμων μονοκομματικῶν κυβερνήσεων.²⁵ Ἀντίθετα μέ τήν, ἀπό χρονική ἀποψη, «κυβερνητική ἀστάθεια πού συνοδεύει συνή-

25. Βλ. ἐνδεικτικά J.L. Parodi, *La proportionnalisation du système institutionnel ou les effets pervers d' un système sans contrainte, Pouvoirs*, τ. 32/1985, σ. 47, U.v. Alemann, *Parteiensysteme in Parlamentarismus. Eine Einführung und Kritik von Parlamentarismustheorien*, 1973, σ. 79 μέ περαιτέρω βιβλιογραφικές ὑποδείξεις καί Γ.Δ. Δασκαλάκης, «Ἐκλογικά συστήματα» (2), *Τῆ Νέα*, 13.11.1984.

θως τις άπλές αναλογικές».²⁶

Καί οι έκλογικοί συνασπισμοί κομμάτων, όμως, πού ό έκλογικός νόμος τούς μεταχειρίζεται όπως και τά έπιμέρους κόμματα, είναι κατά κανόνα σταθερότεροι από τις (μετεκλογικές) συμμαχικές κυβερνήσεις. «Σταθερότεροι», έστω και άν σωστά έπισήμανε στή Βουλή ό Κ. Στεφανόπουλος²⁷ ότι «ένας συνασπισμός, για τό λόγο ότι έχει έγκριθεί από τό λαό ναρίτερα, δέν σημαίνει ότι είναι σταθερός συνασπισμός. Ένώ έμεις μέ τό νομοσχέδιο και έσεις μέ τή δική σας σκέψη, προσπαθείτε, όπως μάς λέτε, να σχηματίσετε σταθερές κυβερνήσεις. Σταθερές κυβερνήσεις είναι οι μονοκομματικές. Δέν είναι οι έν συνασπισμώ συνεργαζόμενες». Οι έπισημάνσεις αυτές του Κ. Στεφανόπουλου ήταν ή άφορμή για να αναγνωρίσει και ό 'Α. Κουτσόγιωργας²⁸ ότι στην πολιτική λογική του νομοσχεδίου οι σταθερές κυβερνήσεις ταυτίζονται μέ τις μονοκομματικές, έστω και άν για καθαρά νομικούς λόγους ό έκλογικός νόμος δέν διαφοροποιεί τή μεταχείριση των συνασπισμών από τά έπιμέρους κόμματα: «Πρέπει να σημειώσω ότι οι συνασπισμοί κομμάτων έχουν πάντοτε πρόσκαιρο χαρακτήρα στή χώρα μας, τουλάχιστον ή παράδοση δέν έχει δώσει καμιά δυνατότητα συνασπισμού δύναμης τέτοιας ώστε να δημιουργήσει προβλήματα, άπλως δημιουργεί κάποιο πολιτικό κλίμα προεκλογικά ό οιοσδήποτε τυχόν συνασπισμός κομμάτων και άπ' αυτή τήν άποψη έμεις δέν δεχόμαστε ότι είναι δυνατόν να κάνουμε αυτή τήν απαγόρευση. Τό άλλο θέμα είναι ότι υπάρχει και μιά συνταγματική άμφοισβήτηση...» (ύπογραμ. του σ.).

β. Πολιτική ήμαλότητα. Η κυβερνητική σταθερότητα θεωρείται, όμως, συγχρόνως και ως θεμελιώδης όρος για τή γενικότερη πολιτική ήμαλότητα. Η σχετική συλλογιστική αναπτύσσεται σε άντιδιαστολή προς τήν άπλή αναλογική και τις συμμαχικές κυβερνήσεις, πού θεωρούνται περίπου ταυτόσημες μέ τήν κυβερνητική αστάθεια αλλά και μέ όξειες πολιτικές κρίσεις. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ό C. Friedrich, ένας από τούς γνωστότερους και σημαντικότερους όπαδούς του δικομματισμού: «ρευστές συμμαχίες, αδύνατες κυβερνήσεις, μακροχρόνιες κρίσεις».²⁹ Κρίσεις, λοιπόν, πού άλλοι τις έξειδικεύουν ως κίνδυνο «άναρχιας», άλλοι ως πορεία προς τήν «πτώση τής δημοκρατίας» και άλλοι, τέλος, ως «λανθάνοντα έμφύλιο πόλεμο» κοινό άποδεικτικό στοιχείο για όλες τις σχετικές άποψεις άποτελεί, κατά κανόνα, ή κατάρρευση τής Δημοκρατίας τής Βαϊμάρης μέ τις 16 κυβερνήσεις τής περιόδου 1919-1930.

Ανάλογες μέ τις παραπάνω άντιλήψεις έκφράστηκαν και στην έγχώρια συζήτηση για τόν έκλογικό νόμο. Οι όροι «κυβερνητική σταθερότητα» και «πολιτική σταθερότητα» χρησιμοποιήθηκαν έναλλακτικά... προς έμπλουτισμόν του λεξιλογίου, δίχως καμιά διαφοροποίηση. Οι βουλευτές τής Ν. Δημοκρατίας και του ΠΑΣΟΚ αναφέρθηκαν γενικότερα και γενικόλογα στους κινδύνους για τή δημοκρατία πού περιέχει ή άπλή αναλογική, και ό εισηγητής τής πλειοψηφίας 'Α. Σεχιώτης συνδύασε τήν άπλή αναλογική μέ τήν «άνόθευτη άκυβερνησία».³⁰ Η κυβερνητική έπιχειρηματολογία δέν περιορίστηκε, όμως, σε μιά γενικότερη, θεσμική συλλογιστική: έγινε πιο συγκεκριμένη, έξειδικεύτηκε για τούς κινδύνους πού περιέχει ή άπλή αναλογική στή συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία: από μιά τυχόν συμμαχική κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ μέ τό ΚΚΕ θα κινδύνευε ή ίδια ή δημοκρατία, καθώς ή Δεξιά «θα ξα-

νασημάνει τά θούρια τής σωτηρίας τής πατρίδας και τής δημοκρατίας και θα μάς έπαναφέρει — και θα γυρίσει τό ρολόι τής ιστορίας— 30 χρόνια πίσω και για τό λαό και τή δημοκρατία και τό λαϊκό κίνημα. Τό έργο τής έθνικής συμφιλίωσης θα έχει καταρρεύσει».³¹

γ. Μονοκομματικές κυβερνήσεις και πολιτική άλλαγή. Αυτή ή σταθερότητα των μονοκομματικών και αυτοδύναμων κυβερνήσεων συνδυάζεται, τέλος, μέ τή δυνατότητα άνόθευτης έφαρμογής των πολιτικών προγραμμάτων, δηλαδή μέ τή δυνατότητα πολιτικών μεταρρυθμίσεων και ριζικών μεταλλαγών στο πολιτικό σκηνικό. Η θεσμική πίεση προς τήν κατεύθυνση μονοκομματικών κυβερνήσεων αυξάνει και τις πιθανότητες ουσιαστικών κυβερνητικών έναλλαγών, πού είναι ουσίωςδες στοιχείο τής δημοκρατίας. Αντίθετα, ό κοινοβουλευτικός πολυκομματισμός και οι συμμαχικές κυβερνήσεις, παρά τις όποιες έπιμέρους μεταβολές, διατηρούν κατά κανόνα τό ίδιο περίπου κυβερνητικό πρόγραμμα, καθώς τό σημαντικό μέρος των κυβερνώντων έταίρων δέν μεταβάλλεται. Ένώ, λοιπόν, οι συμμαχικές κυβερνήσεις συνδυάζονται συχνά μέ τήν πολιτική στασιμότητα, οι αυτοδύναμες μονοκομματικές κυβερνήσεις ευνουούν τήν κυβερνητική έναλλαγή, αλλά και ευρύτερες πολιτικές μεταβολές.

Αυτή τή γενική συλλογιστική χρησιμοποιήσε και τό ΠΑΣΟΚ για να άνतिकρούσει τά έπιχειρήματα του ΚΚΕ περί δικομματισμού: «Τό κατεστημένο ευνουείται πολύ περισσότερο από τήν ύπαρξη των αδύνατων κυβερνήσεων, των συμμαχικών. Και αυτό, γιατί οι κυβερνήσεις πού προέρχονται από τό συνασπισμό δύο, τριών ή και περισσότερων κομμάτων, λόγω άκριβώς τής αδυναμίας έφαρμογής ενός συγκεκριμένου έκλογικού και πολιτικού προγράμματος, αναγκάζονται να κάνουν όχι πρόγραμμα, όχι άσκηση έξουσίας, αλλά διαχείριση άπλως τής έξουσίας, τή ρουτίνα δηλαδή, κύριοι συνάδελφοι. Όμως έτσι δέν περνάει κανένα πρόγραμμα άλλαγής. Δέν ύπάρχει καμιά δυνατότητα προώθησης προγράμματος όχι ριζικών άλλαγών, κύριοι συνάδελφοι — αυτό ήταν τό λιγότερο— αλλά τις περισσότερες φορές, δέν ύπάρχει δυνατότητα ούτε καν μεταρρυθμίσεων».³² Τά ίδια άποτελέσματα έχουν, κατά τόν 'Α. Κουτσόγιωργα, και οι «άριστερές συμμαχίες, όταν ύπάρχουν βασικοί διαφορετικοί, ιδεολογικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί». Άποτυχαίνουν και ευνουούν τήν έπάνοδο τής Δεξιάς. Τό σύμπερασμα αυτής τής συλλογιστικής είναι σαφές και διατυπώνεται άμέσως στή συνέχεια ρητά: «...Χωρίς αυτοδυναμία δέν είναι δυνατόν να προχωρήσει τό έργο τής άλλαγής. Γι' αυτό και αυτοδύναμη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ

26. 'Α. Σεχιώτης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3613. Όμοια και οι ύπολοιποι όμιλητές του ΠΑΣΟΚ και τής Ν.Δ.

27. Κ. Στεφανόπουλος, συνεδρ. Ο', σ. 3777 και ΟΒ', σ. 3827.

28. 'Α. Κουτσόγιωργας, συνεδρ. ΟΒ', σ. 3827.

29. C.J. Friedrich στην εισαγωγή του στή 2η έκδοση του βιβλίου του F.A. Hermens, *Demokratie oder Anarchie? Untersuchungen über die Verhältniswahl*, 1968, σ. XXIII.

30. 'Α. Σεχιώτης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3613. Πρβλ. και Δ. Μανουσάκης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3634.

31. 'Α. Σεχιώτης, συνεδρ. ΕΖ', σ. 3614. Πρβλ. και Μ. Παπαϊωάννου, συνεδρ. Ο', σ. 3767.

32. 'Α. Κουτσόγιωργας, συνεδρ. ΕΘ', σ. 3705. Ανάλογη διατύπωση ύπάρχει ήδη στίς δηλώσεις του 'Α. Παπανδρέου (17.10.1984).

είναι ή μόνη άπάντηση του λαού τά σχέδια της συντήρησης και του κατεστημένου. Είναι ό μόνος τρόπος όλοκλήρωσης του προγράμματος της άλλαγής σ' αυτό τόν τόπο».³³

Τελικές παρατηρήσεις

Η άνάλυση της πολιτικής έπικαιρότητας συμπίπτει σήμερα μέ τήν κριτική του πολιτικού αυταρχισμού και της συγκέντρωσης της έξουσίας. Ένώ τό φάσμα των πολιτικών διαφορών άνάμεσα στά δύο μεγάλα κόμματα περιστέλλεται διαρκώς, ένώ οι κοινωνικές παραλλαγές της πολιτικής τους έναντι των λαϊκών μαζών άπουσιαστικοποιούνται, ή κομμουνιστική Άριστερά δέν διαθέτει μιά στρατηγική άπεμπλοκής της από τις άντιφάσεις του κυρίαρχου κοινωνικού συνασπισμού. Η δημιουργικότητά της, ή πνοή της πρώτης μεταδικτατορικής περιόδου για τήν έπεξεργασία μιάς δημοκρατικής και σοσιαλιστικής στρατηγικής έξαντλήθηκαν, περίπου ίσοπεδώθηκαν στις συνθήκες του δικομματισμού.

Η άπουσία αυτής της στρατηγικής δέν έπιβεβαιώνεται, όμως, μόνο όταν ή Άριστερά άκολουθεί, παρακολουθεί, συμπράττει ή συμβιβάζεται μέ τις ποικίλες άντιδεξιές μεθοδεύσεις του ΠΑΣΟΚ. Και όταν συγκρούεται μαζί του, δέν άνακτά άίφνης τήν άριστερή της φυσιογνωμία ούτε τόν «χαμένο χρόνο». Η κριτική στον ψευδώνυμο έκλογικό νόμο, στην άνανεωμένη θεσμική πίεση για άναπαραγωγή του συγκεντρωτισμού της κομματικής ίσχύος, σωστότερα ή ένδεια αυτής της κριτικής είναι ένα άκόμη χαρακτηριστικό δείγμα της ίδιας έλλειψης, της άπουσίας μιάς έπεξεργασμένης στρατηγικής για τόν ριζικό έκδημοκρατισμό των άντιπροσωπευτικών θεσμών. Τήν έλλειψη αυτή άποπνέουν και οι έπίκαιρες άισιοδοξίες ότι τό ΠΑΣΟΚ της ΕΛΕ και του Ά. Παπανδρέου θά μπορούσε να... άλλάξει γνώμη, να άναγνωρίσει τό πρόσφατο «λάθος» και να θεσπίσει τήν άπλή άναλογική, για να άντιμετωπίσει «συναινετικά» τήν οικονομική κρίση.

Η άπλή άναλογική δέν είναι έξ όρισμού ούτε «φιλοαριστερό» ούτε δημοκρατικό έκλογικό σύστημα. Η άπλή άναλογική άποτελεί μιά θεσμική πίεση στην κατεύθυνση του πολυκομματισμού, της κοινοβουλευτικής άντιστοιχίας μέ τήν κοινωνική πολλαπλότητα, όπως τόνιζε ήδη στό μεσοπόλεμο ό σοσιαλδημοκράτης πολιτειολόγος Χέλερ. Η «δίκαιη» κοινοβουλευτική άντιπροσωπεία των πολιτικών δυνάμεων δέν άναιρεί, όμως, τή δυνατότητα ή άπλή άναλογική να προωθεί στην πράξη είτε τόν σταθερό άποκλεισμό της κομμουνιστικής Άριστεράς από τήν κυβέρνηση (βλ. λ.χ. Ίταλία, όπου δέν λείπουν και κάποιες έξ άριστερών άπόψεις κατά της άπλής άναλογικής) είτε τή φθοροποιό ένσωμάτωση μιάς συγκυβερνώσας και «συνυπεύθυνης» Άριστεράς στην διαχείριση της κεφαλαιοκρατικής έξουσίας.

Η άπλή άναλογική δέν είναι, όμως, από μόνη της ούτε δημοκρατικό έκλογικό σύστημα, δέν συμβάλλει έξ όρισμού στον έκδημοκρατισμό των πολιτικών θεσμών μέ τις συμμαχικές κυβερνήσεις που προωθεί, ως νέες μορφές ένδοκυβερνητικής «διάκρισης των έξουσιών». Σέ τέτοιου είδους άπλουστευτικούς συλλογισμούς, ίσως έξακολουθεί να μήν ύπάρχει πιό εδστοχη και έπίκαιρη άπάντηση από τις παρατηρήσεις του Γκράμσι: «Κάθε συμμαχική κυβέρνηση είναι ένα πρώτο στάδιο καισαρισμού, που μπορεί να άναπτυχθεί ή να μήν άναπτυχθεί σε πιό σημαντικά στάδια (ή συνθησιμένη άποψη, βέβαια, είναι ότι οι συμμαχικές κυβερ-

νήσεις είναι, άντίθετα, "στέρεο όχυρό" κατά του καισαρισμού). Στόν σύγχρονο κόσμο ό μηχανισμός του καισαρικού φαινομένου είναι πολύ διαφορετικός από ό,τι ήταν έξως τήν έποχή του Ναπολέοντα Βοναπάρτη».³⁴ Έκτός από αυτές τις γενικές έπισημάνσεις του Γκράμσι, όμως, ή άπλή άναλογική είναι δυνατό να ένισχύσει τή συγκέντρωση της έξουσίας και τόν πολιτικό αυταρχισμό, άποδυναμώνοντας άκόμη περισσότερο τό κοινοβούλιο! Έάν ή άπλή άναλογική δέν συνδυαστεί μέ ένα σύνολο άλλων θεσμικών μεταρρυθμίσεων, τότε είναι δυνατό να μεταβληθεί τό κοινοβούλιο σε άπλό «βαρόμετρο», που καταγράφει (και τηλεοπτικά) τις έκλογικές προτιμήσεις και διαλέγεται άναποτελεσματικά. Τό κοινοβούλιο, άντί να άναβαθμιστεί πολιτικά, καταδικάζεται στην άποδυνάμωση, στην «παρακμή», καθώς παράγει «μέ μαθηματική άκρίβεια τό άποτελεσμα μηδέν», όπως παραδέχεται ό ίδιος ό Χέλερ.³⁵ Η ντεφάκτο μετάθεση των κέντρων πραγματικής έξουσίας έξω από τό κοινοβούλιο έντείνεται, έτσι, άκόμη περισσότερο, είτε ή κυβέρνηση είναι συμμαχική είτε όχι, είτε είναι «σταθερή» είτε είναι «σταθερά άσταθή». Η δυνατότητα αυτή μπορεί να άναιρέσει στην πράξη όλα όσα έπαγγέλλεται ή άναθεώρηση του Συντάγματος...

Η διεκδίκηση της άπλής άναλογικής έντάσσεται, ώστόσο, πράγματι στην στρατηγική του έκδημοκρατισμού των πολιτικών θεσμών. Έντάσσεται, όμως, έμπλουτισμένη και σε συνάρτηση μέ μιά συλλογιστική και έπιχειρηματολογία που συνδέουν τήν άπλή άναλογική μέ ευρύτερες θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Μέ μεταρρυθμίσεις που άρνοούνται τόν στείρο άντικοινοβουλευτικό στό της κομμουνιστικής παράδοσης, άποφεύγουν, όμως, και τόν σύγχρονο κοινοβουλευτικό κρετινισμό. Οι γενικές προγραμματικές διακηρύξεις για τό δημοκρατικό δρόμο στό σοσιαλισμό ή για τήν άναβάθμιση του κοινοβουλίου δέν έπαρκουν ούτε στή συγκεκριμένη περίπτωση. Σε μιά περίοδο που οι έκλογικές άναμετρήσεις και οι άντίστοιχες μαζικές κινητοποιήσεις καταγράφουν — άνεξάρτητα από τό έκλογικό σύστημα — τήν κρατική παντοδυναμία και τήν άποπολιτικοποίηση των μαζών, ή άπλή άναλογική έντάσσεται σε μιά άριστερή στρατηγική μόνο ως άναπόσπαστο τμήμα ενός ευρύτερου και έπεξεργασμένου σχεδίου θεσμικών μεταρρυθμίσεων, που προσανατολίζεται στην λειτουργική άναδιοργάνωση και πολιτική άναβάθμιση του κοινοβουλίου αλλά και στην θεσμική ένίσχυση της πολιτικής έμβέλειας των «μεταύλιστικών» κοινωνικών κινημάτων, στην ένίσχυση του δημόσιου έλέγχου των κυβερνώντων και τόν άναπροσδιορισμό της σχέσης κυβέρνησης/άντιπολίτευση αλλά και στην έπαναφορά της πολιτικής στό κοινωνικό σώμα («θεσμική άμεσης δημοκρατίας», ριζικός έκδημοκρατισμός των μέσων μαζικής ενημέρωσης κ.λπ.). Ένα τέτοιο σχέδιο περιέχει συγχρόνως τή διεκδίκηση αλλά και μιά όρισμένη και έμμεση κριτική της άπλής άναλογικής. Διότι μόνη της ή άπλή άναλογική δέν άντιπαράτίθεται ούτε στις σύγχρονες αυταρχικές μεταλλαγές της άντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ούτε στον πολιτικό συγκεντρωτισμό και τήν προσωποποίηση της έξουσίας. Άντιδικεί μόνο μέ τό ΠΑΣΟΚ και τή Νέα Δημοκρατία για τόν αριθμό των κοινοβουλευτικών έδρών.

33. Ό.π.

34. A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks* (έπιμ./μεταφρ. Q. Hoare-G.N. Smith) 1978, σ. 220.

35. H. Heller, *Gesammelte Schriften* (έκδ. M. Draht, O. Stammer, G. Burinsky), 1971, τόμ. 2, σ. 619 έπ.

ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ

Συνοπτικές σημειώσεις για μιά κριτική επανεξέταση

του Βασίλη Καπετανγιάννη

I. Εισαγωγή

Η συζήτηση για τό λαϊκισμό στην Ελλάδα εμφανίστηκε δημόσια πρίν από τις εκλογές του 1977 και συνεχίστηκε κατόπιν για αρκετό χρονικό διάστημα με άρθρα που εξέταζαν τό «φαινόμενο» από διαφορετικές θεωρητικές και πολιτικές άφειηρίες και έβιγαν αρκετές ενδιαφέρουσες και κρίσιμες πλευρές του.¹ Αναπόφευκτα ή συζήτηση συνδέθηκε με τήν άλματική πολιτική και εκλογική άνοδο του ΠΑΣΟΚ και τελικά τήν άνάληψη τών εϋθυνών διακυβέρνησης τής χώρας με τή συντριπτική εκλογική του νίκη τόν Όκτώβριο του 1981. Από τότε ελάχιστα προστέθηκαν στίς ύπάρχουσες προβληματικές για τό λαϊκισμό με εξαίρεση τή συζήτηση για τίς πολιτιστικές διαστάσεις του φαινομένου που άμεσα ή έμμεσα, ρητά ή σιωπηρά, παρέπεμπε ή ύπαινισσόταν τόν άνάλογο πολιτικό φορέα.²

Μέ προϊύσα λοιπόν συναίνεση ό λαϊκισμός συνυφάνθηκε με τό ΠΑΣΟΚ και ιδιαίτερα με τήν κομματική και κυβερνητική του πολιτική πρακτική μετά τό 1981. Μάλιστα, χρησιμοποιείται πλέον ό όρος «ποπουλισμός», προφανώς γιατί πιστεύεται ότι ή άναφορά στόν ξενόφωνο όρο προσδίδει στό φαινόμενο επιθυμητές δόσεις πολιτικής απέχθειας και δυσοσμίας. «Ό ήγέτης του ΠΑΣΟΚ και τό ποπουλιστικό κατασκευάσμα του», διαβάζουμε σε κύριο άρθρο τής Καθημερινής: «στis «ποπολάρικες οικονομικές διακηρύξεις» του ΠΑΣΟΚ

άναφέρεται άρθρο καθηγητή τής Πολιτικής Έπιστήμης στην ίδια εφημερίδα.³ στην «ποπουλιστική ιδεολογία» του σχετικό άρθρο στό Άντί,⁴ ή στην «πολιτική συνεπώνς λαϊκισμού» που άκολούθησε ώς κυβέρνηση, άποψη συντάκτη του Πολίτη⁵ κ.λπ. κ.λπ. Σε εϋρύτερη δέ χρήση του ό λαϊκισμός καλύπτει πλέον και τήν πολιτική πρακτική τής Δεξιάς. «Και νέο λαϊκιστικό άνοιγμα τής Ν.Δ. στη Βουλή» είναι ό τίτλος πρόσφατου κοινοβουλευτικού ρεπορτάζ στό ΒΗΜΑ.⁶ Ός λαϊκιστικές χαρακτηρίστηκαν, από τόν φιλικά προσκείμενο πρós τήν κυβέρνηση τύπο, οι αντίδράσεις του άρχηγού τής άξωματικής αντιπολίτευσης κ. Κ. Μητσοτάκη άπέναντι στα νέα οικονομικά μέτρα τής κυβέρνησης. Έτσι ή τρέχουσα «δημοσιογραφική» και σημασιολογική χρήση του όρου άντιμετωπίζει τό φαινόμενο του λαϊκισμού από τή σκοπία του άποκρουστικού και δημαγωγικού, ώς παράδειγμα δηλαδή πρós άποφυγήν. Άλλοτε πάλι διάφορα γενικευμένα φαινόμενα τής πολιτικής σκηνής, όπως π.χ. ό «κομματικός ήγεμονισμός» ή ή «άντίληψη του μοναδικού φορέα τής Άλλαγής» θεωρούνται ότι άνήκουν άποκλειστικά και μόνο στόν «άξονα τής ιδεολογίας τών ποπουλιστικών κινήματων, όπως ό περονισμός και ό κανταφισμός».⁷ Όσοι βέβαια δέν έχουν άποφανθεί όριστικά και τελεσίδικα ότι τό ΠΑΣΟΚ είναι σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, όπως μερικά ήγετικά στελέχη του ΚΚΕ έσωτ.⁸,

1. Βλ. τή συλλογή άρθρων στό βιβλίο ΠΑΣΟΚ και Έξουσία, Παρατηρητής 1980.

2. Βλ. Δελτίο τής Έταιρείας σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Πολιτιστικά Προβλήματα-Λαϊκός Πολιτισμός, τ. 6α, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Άθήνα 1983.

3. Βλ. Ν. Βεντούρης, «Πρós Ένα πασοκικό σοσιαλφασισμό», Καθημερινή, 28-29.7.85.

4. Βλ. Μ.Ν. Ράπτης, «Τί χρή δράν», Άντί, τ. 299, 13.9.85.

5. Βλ. Δ. Παπαδημητρόπουλος στη συζήτηση για τό νόημα τών εκλογικών άποτελεσμάτων στόν Δεκαπενθήμερο Πολίτη, 14.6.85.

6. Και με τόν ύπεροχο ύπέριτλο «Προτίμησε ή Ν.Δ. χθές τήν αντιπαράθεση στό ΚΚΕ» που σκόπιμα ή δχι παρωθεί σε ενδιαφέροντες συνειρμικούς συλλογισμούς, Βήμα, 14.9.85. Μέ τή δημιουργία δέ του νέου κόμματος στό συντηρητικό χώρο, τής Δημοκρατικής Άνανέωσης του Κ. Στεφανόπου-

λου, δέν έλειψαν κι αυτοί που έσπευσαν να υιοθετήσουν τό χαρακτηρισμό του «δεξιού λαϊκισμού».

7. Τήν άποψη αϋτή φαίνεται να υιοθετούσε και ό άείμνηστος Σάκης Καραγιωργας (βλ. τό άρθρο του στόν Δεκαπενθήμερο Πολίτη, 6.9.85, άναδημοσίευση από τήν Αύγή τής 6.11.77) άν και άργότερα, μετά τήν πρώτη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ και τή νέα εκλογική του νίκη τόν Ιούλιο του 1985, ύποστήριξε ότι πρόκειται για σοσιαλδημοκρατικό κόμμα-εναλλακτική λύση στό πλαίσιο τής άστικής έξουσίας.

8. Βλ. τά άρθρα του Α. Διαμαντόπουλου και Μπ. Δρακόπουλου στην Αύγή, 15.9.85. Σε άρθρο του πάντως στην έπιθεώρηση Η άριστερά σήμερα ό Διαμαντόπουλος είναι μάλλον πιο γενναϊόδωρος άπέναντι στό ΠΑΣΟΚ εφόσον άναφέρει ότι είναι «ή μετριοπαθής σοσιαλιστική-σοσιαλδημοκρατική πτέρυγα τής ελληνικής άριστεράς», βλ. τ. 12-13, Ιούλιος Σεπτέμβριος, 1985.

η πιστεύουν ότι οι πιθανότητες πλέον κλίνουν προς μία ύστατη επιλογή μεταξύ κοιμματικού ή κρατικού αυταρχισμού,⁹ ή ακόμα ότι πρόκειται για ένα νέο «ιδιότυπο μονοκομματισμό»,¹⁰ αναγνωρίζουν με παρηρησία ότι «ό κόσμος βρίσκεται στην εκτίμηση για το ΠΑΣΟΚ» κι ότι η άνανεωτική 'Αριστερά (μόνο αυτή άραγε;) «βρέθηκε αντιμετώπιση μ' ένα νέο κεφαλαιώδες πολιτικό φαινόμενο που δεν ήταν έτοιμη να αντιμετωπίσει»¹¹ κι ότι ακόμα ο λαϊκισμός είναι «ένα από τα πιο περίπλοκα και πιο δύσκολα θεωρητικά προβλήματα που τίθενται σήμερα στις κοινωνικές επιστήμες».¹² Ωστόσο, παρά τις διωστώμενες απόψεις και τη σύγχυση που επικρατεί, φαίνεται ότι αρκετοί μελετητές της ελληνικής πολιτικής μολονότι επιχειρηματολογούν από διαφορετικές θεωρητικές και πολιτικές θέσεις, αναγνωρίζουν σημαντικά «λαϊκιστικά στοιχεία» ως έντονο και αναπόσπαστο χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολιτικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ.¹³ Ξένος δέ συγγραφέας δεν διστάζει καθόλου να παραδεχτεί ότι «τό φαινόμενο του ΠΑΣΟΚ είναι αίνιγματικό και δεν επιδέχεται ερμηνείες που στηρίζονται σε πολλές από τις συμβατικές κατηγορίες πολιτικής ανάλυσης».¹⁴

Μέσα σ' αυτό τό φάσμα, με τίς τόσο ποικίλες αποχρώσεις, κινούνται οι διάφορες ερμηνείες που προσπαθούν να προσεγγίσουν τό φαινόμενο του ΠΑΣΟΚ. Γεγονός πάντως είναι ότι τό «φαινόμενο» δεν έχει ακό-

μα άπαντηθεί πολιτικά,¹⁵ θά πρόσθετα δέ, προς χάρην τής διαλεκτικής σχέσης μεταξύ θεωρίας και πρακτικής που τόσοι πολλοί συχνά επικαλούνται, ότι δεν έχει άπαντηθεί ούτε και θεωρητικά, τουλάχιστον σε άπαρκή κλίμακα και πειστική βάση. Δυστυχώς, οι θεωρητικές ανεπάρκειες προσέγγισης του προβλήματος από μαρξιστική σκοπιά δεν όφείλονται τόσο, ή μόνο, σε μία «παρωχημένη λαϊκομετωπική ιδεολογία» όσο στις έγγενεις ανεπάρκειες τής ίδιας μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας και τίς έδραιωμένες συνήθειες σκέψης και δράσης του κομμουνιστικού κινήματος στην Έλλάδα.

II. 'Η θεωρητική συζήτηση για τό λαϊκισμό

'Εξακολουθώ να πιστεύω ότι η θεωρητική συζήτηση για τό λαϊκισμό και τίς πολιτικές του συνέπειες έχει μεγάλη σημασία τόσο για τήν κομμουνιστική άριστερά, παραδοσιακή και μή, όσο και για τό ίδιο τό ΠΑΣΟΚ, κι άς επιμένει ό Κ. Σκανδαλίδης ότι η περί λαϊκισμού προβληματική συνιστά «μιά άμυντική και έτεροπροσδιοριζόμενη άπ' αυτό —τό ΠΑΣΟΚ— στάση».¹⁶ 'Η σημασία τής συζήτησης είναι επίκαιρη όσο ποτέ άλλοτε, έφόσον πέρα από τίς διακηρύξεις, τά προγράμματα, τίς μορφές πολιτικής κινητοποίησης, τό πολιτικό ήθος και στύλ και τίς μορφές κοιμματικής όργάνωσης και λει-

9. Βλ. Roy Macridis, *Greek politics at a crossroads: What kind of socialism*. 'Ο Μακρίδης, από τούς ίδρυτές τής «συγκριτικής πολιτικής», ύποστηρίζει ότι ό αυταρχισμός άποτελεί μέρος τής πολιτικής παράδοσης τής χώρας και κατά συνέπεια ό πειρασμός για ένα είδος αυταρχικού σοσιαλισμού κοιμματικού ή κρατικού τύπου παραμένει μεγάλος.

'Υποστηρίζει επίσης ότι ό λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ συνδυάζομενος με ισχυρή έθνικιστική ιδεολογία άποτελεί πηγή ισχύος του κι ότι είναι ιδιαίτερα άποτελεσματικός στην πολιτική κινητοποίηση τών μαζών, ιδιαίτερα τών τεράστιων και άμορφων κατώτερων μεσαίων στρωμάτων που παίζουν κρίσιμο κι άποφασιστικό ρόλο, σε αντίθεση με τίς τάξεις τών εργατών και άγροτών.

10. Βλ. Μ. Μανωλάκος, «Οι άριστεροί χωρίς διλήμματα», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 29.5.85.

11. Βλ. Α. 'Ελεφάντης, «ΠΑΣΟΚ και 'Αριστερά», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 29.5.85.

12. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Δελτίο*, 'Ιδρυμα Σχολής Μωραΐτη, δπ. π.

13. 'Ενδεικτικά ό Μαυροκορδάτος τονίζει περισσότερο τή χαρισματική συνιστώσα, τήν πολυταξική κοινωνική βάση του ΠΑΣΟΚ και τήν ήγεμονική του θέση στο κεντρικό εκλογικό πολιτικό φάσμα (βλ. G. Mavrogordatos, *Rise of the Greek sun: The greek election of 1981*, Occasional paper 1, Centre of contemporary greek studies, King's College, London, 1983. Σε άνάλογο επίπεδο κινούνται και οι μελέτες του Featherstone που τονίζουν τόν «ιδεολογικά άμφιρρεπή» χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ και τήν πολυταξική εκλογική του άπήχηση (βλ. Kevin Featherstone, "Elections and parties in Greece", στο *Government and opposition*, τόμ. 17 No 2, άνοιξη 1982, K. Featherstone and D. Katsoudas, "Change and continuity in Greek voting behavior", *European Journal of political research*, Amsterdam, 1985. 'Ο Διαμαντούρος τονίζει τή χαρισματική άπήχηση τής προσωπικότητας του Παπανδρέου και τή «λαϊκιστική εικόνα» του ΠΑΣΟΚ (βλ. P. Nikiforos Diamantouros, *Transition to and consolidation of democratic politics in Greece, 1974-1983: A tentative assessment*, στο *West European Politics*, τόμ. 7, No 2, 'Απρίλιος 1984). 'Ο Λυριντζής ύποστηρίζει τή σύνθετη φυσιο-

γνωμία του ΠΑΣΟΚ που άρθρώνει λαϊκιστικά και μαζικό-όργανωτικά σοσιαλιστικά στοιχεία, «ύβριδικός» τύπος πολιτικού κόμματος που δεν είναι βέβαιο άν θά άκολουθήσει τά ίχνη τής πελατειακής πολιτικής διαδικασίας, στη φατριαστική ή κοιμματική-γραφειοκρατική έκδοχή τής, ή τή θεμοποίηση και επέκταση τών οργανωτικών του ριζών ως κόμμα, ή ακόμα άν θά προχωρήσει σ' έναν συγκερασμό τών δύο στοιχείων. (βλ. Christos Lyrintzis, "Political parties in post Junta Greece: A case of "bureaucratic clientelism?" στο *West European Politics*, τόμ. 7, No 2, 'Απρίλιος 1984 και τή διδακτορική διατριβή του *Between socialism and populism: the rise of PASOK*. London School of Economics, 1983). 'Ο τίτλος δηλοΐ. 'Ο Clogg κλίνει μάλλον προς τήν άποψη του λαϊκιστικού χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ (βλ. Richard Clogg, *The PASOK phenomenon*, Staff Paper 4, Centre for Greek Studies, University of Florida, Νοέμβριος 1984). 'Ο 'Ελεφάντης άρκετά νωρίς περιέκλεισε τό ΠΑΣΟΚ σε λαϊκιστικό κέλυφος (βλ. 'Α. 'Ελεφάντης - Μ. Καβουριάρης «ΠΑΣΟΚ: λαϊκισμός ή σοσιαλισμός;», *Πολίτης*, Νοέμβριος 1977, και Angelos Elefantis, "PASOK and the elections of 1977: The rise of the populist movement" στην έκδοση του Otto R. Penniman, *Greece at the Polis: The national elections of 1974 and 1977*, Washington 1981). 'Ο James Petras, δψιμα μάλλον, χαρακτηρίζει τήν εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ τό 1981 ως προϊόν «λαϊκιστικού συμβιβασμού» —συμβιβασμού μεταξύ διαφόρων κοινωνικών τάξεων πολλές από τίς όποιες βρίσκονται σε άμοιβαία ανταγωνιστικές και συγκρουόμενες θέσεις— τή δέ νέα εκλογική νίκη του 1985 ως τό άπόγειο του συμβιβασμού αυτού (βλ. *Η Αύγή τής Κυριακής*, 6.10.85, σελ. 21). Τέλος, ό Νίκος Μουζέλης από πολύ νωρίς είχε χαρακτηρίσει τό ΠΑΣΟΚ άριστερό λαϊκιστικό κόμμα κι είχε έπισημάνει τήν τομή που έπέφερε στην παραδοσιακή διάταξη τών πολιτικών δυνάμεων στην Έλλάδα (βλ. N. Mouzelis, "On the Greek elections", *New left review*, 'Απρίλιος 1978).

14. Βλ. R. Clogg, "Clouds over the Greek sun", στο *New Society*, τ. 30.5.85, P. 313.

15. Βλ. Α. 'Ελεφάντης, *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 29.5.85.

16. Βλ. Κ. Σκανδαλίδης, «Διάλογος και πράξη με δρους κοινωνίας και όχι έξουσίας», *Η άριστερά σήμερα*, τ. 12-13, 'Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1985.

τουργίας πριν τό 1981, υπάρχει πλέον και ή τετραετής κυβερνητική πρακτική και επίδοση, τά «πεπραγμένα». Θά ήταν δέ τουλάχιστον άτοπο νά υποστηρίξει κανείς ότι οι πολιτικές δυνάμεις τής χώρας δέν άλληλοπροσδιορίζονται αναγκαστικά και έπομένως δέν όροθετούνται παρά στη βάση ενός διχοτομικού σχήματος αυτοπροσδιορισμού/έτεροπροσδιορισμού, αυτόφωτου/έτερόφωτου.

Σέ παλαιότερο άρθρο μου¹⁷ είχα έπισημάνει μερικές βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις στό πρόβλημα του λαϊκισμού, πού δέν πρόκειται νά τίς έπαναλάβω έδω, κι είχα παραθέσει όρισμένες θεωρητικές προτάσεις στη βάση των έπεξεργασιών του Ε. Λακλάου.¹⁸ Συνοπτικά, είχα υποστηρίξει ότι ό λαϊκισμός έχει ένα ιδιαίτερο ιδεολογικό πεδίο, ότι ή διαλεκτική τάξη-λαός έχει μία δική της δυναμική, ότι ή δόμηση των σχέσεων τους είναι αποτέλεσμα διαρκούς πάλης και διεκδίκησης ήγεμονικών πολιτικών δυνάμεων κι ότι τελικά οι άνώτατες μορφές λαϊκισμού δέν μπορεί παρά νά είναι μόνο σοσιαλιστικές. Και πάλι δέν μπορώ νά μεταφέρω έδω τήν επιχειρηματολογία. Άρκουμαι μόνο νά σημειώσω ότι τόν άγωνα γιά τήν ιδεολογική ήγεμονία και πολιτική έκφραση του ριζοσπαστικού άριστερου ρεύματος στη μεταπολίτευση τόν κέρδισε τό ΠΑΣΟΚ μέ τίς εκλογές του 1981, έπιβεβαίωσε δέ τήν ήγεμονία του στις εκλογές του 1985. Θεωρώ ότι οι δύο αυτές εκλογικές άναμετρήσεις παρέχουν έπαρκείς άποδείξεις ώστε νά στοιχειοθετείται πειστικά ή άποψη ότι τό ΠΑΣΟΚ ήγεμονεύει ιδεολογικά και πολιτικά, μέ τήν έννοια ότι έξακολουθεί νά άρθρώνει και νά συνδέει στό επίπεδο του ιδεολογικού-πολιτικού λόγου ταξικά και μή ταξικά στοιχεία, συμφέροντα πολυσύνθετων και έτερογενών κοινωνικών στρωμάτων, νά τους δίνει πολιτική κατεύθυνση και νά τά εκφράζει μέ κοινωνική και έθνική ιδεολογία, μέ πολιτικό πρόγραμμα και κυβερνητική πολιτική.

Τί άλλα μπορεί νά σημαίνει τό περίφημο «άντιδεξιό σύνδρομο» παρά τό ότι τόσο ή άποκρυσταλλωμένη λαϊκή-δημοκρατική παράδοση όσο και τά ιδεολογικο-πολιτικά μορφώματα τής μεταχουντικής περιόδου άναγνωρίζονται στό ΠΑΣΟΚ, ένσωματώνονται στον ιδεολογικοπολιτικό του Λόγο και εκφράζονται τελικά από τήν ιδεολογική και πολιτική του πρακτική;

17. Βλ. Β. Καπετανγιάννης, «Η πολιτική και θεωρητική σημασία τής συζήτησης γιά τό ΠΑΣΟΚ, *Πολίτης*, Άπρίλιος 1978.

18. Βλ. E. Laclau, *Politics and ideology in marxist theory*, NLB, 1977.

19. Βλ. ένδεικτικά M. Canovan, *Populism*, Junction books, Λονδίνο 1981, G. Ionescu and E. Gelliner, EDS, *Populism: its meanings and national characteristics*, London, Weidenfeld and Nicholson, 1969, G. Germani, *Authoritarianism, Fascism and national populism*, New Brunswick, NJ, Transaction books, 1978, A.E. Van Niekerk, *Populism and political development in Latin America*, Rotterdam University Press, 1974, P.W. Drake, *Socialism and Populism in Chile, 1932-52*, university of Illinois Press, 1978. Torcuato di Tella, "Populism and reform in Latin America" στό βιβλίο του C. Veliz, ed, *Obstacles to change in Latin America*, Oxford University Press, 1965. Βλ. επίσης τήν όγκώδη φιλολογία γιά τόν περονισμό στην Άργεντινή.

20. Βλ. Max Weber, "The nature of charismatic domination" και "Politics as a vocation" στό βιβλίο του W. G. Runciman, *Weber: Selections in translation*, Cambridge University Press, 1978. Βλ. επίσης David Beetham, *Max Weber and the theory of modern politics*, Polity Press, Cambridge, 1985.

Στή βάση αυτών των κριτηρίων υποστηρίζω ότι κυρίαρχο στοιχείο στό ΠΑΣΟΚ είναι τό λαϊκιστικό. Μπορεί βέβαια νά υποστηριχθεί ότι πολλά άλλα στοιχεία τά όποια άρκετοί συγγραφείς¹⁹ έχουν έπισημάνει σε άλλα λαϊκιστικά κινήματα —όπως τό προσωποπαγές ή δημογωγικό στυλ, ό άγροτικός ριζοσπαστισμός ή οι έσωτερικοί μετανάστες ως πηγές ιδεολογικής άντλησης και κοινωνικής στήριξης, ό γενικότερος «λαϊκισμός» όλων των πολιτικών και ή εκλογική πολυσυλλεκτικότητα, ή άμορφία γενικά τής κοινωνικής βάσης των κινήματων αυτών, ή αυταρχική λήψη και εφαρμογή των άποφάσεων, οι κομματικές λειτουργίες, ή υπερβολική ρητορεία κ.λπ. κ.λπ.— ένυπάρχουν στό ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο τά γνωρίσματα αυτά άφ' ενός μέν συναντώνται έν όλω ή έν μέρει και σ' άλλα πολιτικά κινήματα και κόμματα τής Άριστερας, άφ' έτέρου δέ, στό βαθμό πού συμβάλλουν άποσπασματικά στην ιδεολογική και πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ μέ έντονο ή ήπιο τόνο, μέ έμφανεϊς ή λανθάνουσες μορφές, όργανώνονται μέ άξονα τόν κυρίαρχο λαϊκιστικό Λόγο. Έπιπλέον είναι άμφίβολο άν όλ' αυτά τά στοιχεία αποτελούν μόνημα κι άναλλοίωτα χαρακτηριστικά του. Θά μπορούσε ακόμα νά υποστηριχθεί ότι μερικά άπ' αυτά τά στοιχεία ύπόκεινται στις άνάγκες τής συγκυρίας και του συσχετισμού των δυνάμεων τόσο στό έσωτερικό του ΠΑΣΟΚ όσο και σε σχέση μέ τίς άλλες πολιτικές δυνάμεις.

Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι άλλες «ιδιομορφίες» του ΠΑΣΟΚ πού κατ' επανάληψη έχουν έπισημανθεί, όπως ή πολιτική προέλευση και διαμόρφωση του κομματικού στελεχικού του δυναμικού —προδικτατορική περίοδος, ΠΑΚ, «Πολυτεχνείο», μεταπολίτευση—, ή σύνθεση τής κοινοβουλευτικής του όμάδας —κεντρογενής πτέρυγα, τεχνοκράτες, σοσιαλδημοκράτες κ.λπ.—, ή διατήρηση τής πολιτικής πατρωνείας μέ κυρίαρχες τίς γραφειοκρατικές-κομματικές μορφές, γιά νά άπαριθμήσω ένδεικτικά όρισμένες πλευρές πού έχουν άρκετά συζητηθεί, δημιουργούν αναπόφευκτα τριβές και συγκρούσεις. Όμως και πάλι ή συνύπαρξη των στοιχείων αυτών δέν είναι καθόλου άσυνήθιστη, σε διάφορες αναλογίες, και σε άλλα λαϊκιστικά κινήματα. Καθάρά κι άνόθευτα πρότυπα δέν ύπάρχουν. Όσο κι άν οι πλευρές αυτές έχουν τή βαρύτητά τους, έντούτοις δέν άλλοιώνουν ούσιαστικά και δέν μπορούν, προς τό παρόν τουλάχιστον ή στό άμεσα προβλεπτό μέλλον, νά άνατρέψουν τό κυρίαρχο λαϊκιστικό στοιχείο, τή βασική άρχή άρθρωσης και όργάνωσης τής λαϊκής συναίνεσης στό ΠΑΣΟΚ.

Η έμπειρία από τότε πού τό ΠΑΣΟΚ άναδείχθηκε σε άξιοματική άντιπολίτευση μέχρι σήμερα, έχει άναδείξει ένδιαφέρουσες πλευρές μερικών σημαντικών στοιχείων τά όποια δέν φαίνεται νά έχουν γίνει άντικείμενο βαθύτερων έπεξεργασιών. Άναφέρομαι συγκεκριμένα στό ρόλο τής χαρισματικής πολιτικής προσωπικότητας και στό ρόλο τής κομματικής όργάνωσης —και κατά συνέπεια στις άμοιβαίες σχέσεις τους— καθώς επίσης και τίς έπιπτώσεις των σχέσεων αυτών στην πολιτική κινητοποίηση, ένταξη και ένσωμάτωση.

Οί αναλύσεις του Μ. Βέμπερ γιά τή φύση τής χαρισματικής κυριαρχίας είναι γνωστές.²⁰ Συχνά όμως παραγνωρίζεται ότι ή μορφή αυτή πολιτικής κυριαρχίας χαρακτηρίζεται από έγγενή άστάθεια όπόσον διασφαλίζει τήν πολιτική ύπακοή πέρα από ρητά διαμορφώμενους κατασταλτικούς κανόνες πού απαιτεί ή βεμπεριανή «ρασιοναλιστική-νομική» μορφή κυριαρχίας και νομιμοποίησης. Η άπόκτηση και ή διατήρηση του χαρίσματος πρέπει νά άποδεικνύεται στην πραγματική ζωή.

Ἡ ἀποστολή ἢ ὁποία ἐνσαρκώνεται στό πρόσωπο τοῦ χαρισματικοῦ ἡγέτη πρέπει τελικά νά ἐπιτύχει γιά νά ἐξακολουθοῦν οἱ ὁπαδοί νά πιστεύουν ὅτι ὁ πολιτικός χαρισματικός ἡγέτης παίξει ἀπλῶς ρόλο ἡγέτου τῶν «ἀναρθρων» κραυγῶν τῶν ὁπαδῶν. Ἀντίθετα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς ἰδεολογίας καί τῆς πολιτικῆς κατεύθυνσης τῶν πιστῶν. Μέ δεδομένο τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνάδυση τῆς χαρισματικῆς προσωπικότητας δέν εἶναι μόνο συνάρτηση προσωπικῆς ψυχολογίας καί ἰκανότητας, ἀλλά καί κοινωνικῶν συνθηκῶν, θά ἦταν καί πάλι ἐσφαλμένη ἡ διαπίστωση ὅτι στήν περίπτωση τοῦ ΠΑΣΟΚ δέν ἔχουμε νά κάνουμε παρά μέ μιά συνέχιση τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης προσωποπαγῶν καί ἀρχηγικῶν κομμάτων.

Εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι ὁ ρόλος τῆς χαρισματικῆς προσωπικότητας ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή δημιουργία διαρκῶν καί σταθερῶν θεσμικῶν δομῶν. Ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση ὅπου τό χάρισμα ἀποκτᾶ καί θεσμική κατοχύρωση, ἡ ἀρχή αὐτή δέν εἶναι ἀπόλυτη. Σέ πολλές περιπτώσεις συναντοῦμε «μικτές» καταστάσεις. Ἡ ἐξουσία, τό κύρος καί ἡ δύναμη τοῦ χαρισματικοῦ ἡγέτη οὔτε ἀπεριόριστα εἶναι οὔτε ἀνεξέλεγκτα.²¹ Ὑπόκεινται σέ ὀρισμένους περιορισμούς πού πηγάζουν τόσο ἀπό τήν κομματική ὀργάνωση καί τούς κανόνες τῆς ὅσο καί ἀπό τίς πραγματικές συνθήκες, τίς ὁποῖες μπορεῖ κανεῖς νά ἀγνοήσει μόνο μέ δικό του κίνδυνο. Ἄπ' αὐτή τήν ἀποψη δέν θά ἦταν λογικό νά ἀπορρίψουμε τό ΠΑΣΟΚ-κόμμα ὡς παράλληλη καί συμπληρωματική πηγή πολιτικῆς νομιμοποίησης ἔστω καί δυναμικά. Δέν θά ἀξίζε νά μελετηθεῖ προσεκτικά μιά τόσο μεγάλη μαζική κομματική ὀργάνωση ὡς μηχανισμός πολιτικῆς κινητοποίησης καί ἐνταξίσης, ἡ σχέση του μέ τά μαζικά κινήματα καί μέ τά μέσα διοίκησης τοῦ κράτους;

Οἱ σχέσεις χαρισματικοῦ ἡγέτη-κόμματος εἶναι περισσότερο περίπλοκες ἀπ' ὅσο θέλουν μερικοί νά τίς παρουσιάσουν καί τά περιθώρια μονόδρομης χειραγώγησης δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπεριόριστα. Οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν φορέων νομιμοποίησης καί ἐξουσίας, παρά τόν προφανή ἀνισο χαρακτήρα τους πρὸς τό παρόν, ἔχουν σημαντικές ἐπιπτώσεις στίς δυνατότητες πολιτικῆς κινητοποίησης καί στίς μορφές πολιτικῆς ἐνταξίσης καί ἐνσωμάτωσης.

Ἄν οἱ παραπάνω ἐμπειρικές παρατηρήσεις εἶναι σωστές, τότε μποροῦμε νά ἔχουμε καί στήν ἑλληνική περίπτωση ὀρισμένες ἐνδείξεις γιά τίς ὀργανωτικές συνέπειες τῆς λαϊκιστικῆς ἰδεολογίας. Κι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, πράγματι, ἡ θεωρία τοῦ Λακλάου γιά τό λαϊκισμό εἶναι ἀτελής καί παρουσιάζει ὀρισμένα χάσματα.²²

1. Ὁ ὀρισμός τοῦ Λακλάου εἶναι πολύ γενικός καί σέ συνδυασμό μέ τήν ὑπερβολική ἔμφαση πού δίνει στό ἰδεολογικό ἐπίπεδο δημιουργεῖ τόν κίνδυνο παραγνώρισης τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ πλαισίου μέσα στό ὁποῖο ἀναπτύσσονται τά λαϊκιστικά κινήματα. Κι ἐνῶ εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ λαϊκισμός δέν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικό φαινόμενο τῶν χωρῶν τῆς περιφέρειας καί ἡμιπεριφέρειας — τό κίνημα τῆς «Νέας Δεξιᾶς» στίς ἀναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες ἄνετα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μορφή «συντηρητικοῦ λαϊκισμοῦ», λιγότερο ἢ περισσότερο ἀντιδραστικοῦ—, ἐντούτοις τό φαινόμενο παρατηρεῖται μέ μεγαλύτερη συχνότητα στίς χώρες τῆς περιφέρειας καί ἡμιπεριφέρειας. Μ' αὐτή τήν ἐννοια, εἶναι δυνατό νά τοποθετησε κανεῖς τό φαινόμενο σέ πιά συγκεκριμένα πλαίσια χωρίς ἀναγκαστικά νά προσφύγει σέ μορφές οικονομικοῦ καί κοινωνιολογικοῦ ἀναγωγισμοῦ. Οὔτε ὁ λαϊ-

κισμός οὔτε ἡ συνύπαρξή του μέ μορφές τοῦ συστήματος τῆς πολιτικῆς πελατείας εἶναι ἀσχετος μέ τήν ἀνιση καπιταλιστική ἀνάπτυξη στίς χώρες αὐτές. Ἀντίθετα ὡς τρόπος πολιτικῆς κινητοποίησης καί ἐνταξίσης νέων κοινωνικῶν στρωμάτων στήν πολιτική ἀρένα χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα χώρες μέ ἀσταθεῖς καί εὐμετάβολες ταξικές ὁροθετήσεις καί μέ ἰσχνούς πολιτικούς θεσμούς.

2. Οἱ ὀργανωτικές δομές τῶν λαϊκιστικῶν κινήματων τείνουν νά ὑποβαθμίζονται στήν προσέγγιση τοῦ Λακλάου. Ἀντίθετα, ὁ Μουζέλης²³ θεωρεῖ ὅτι ἀκριβῶς οἱ διαφορές στίς ὀργανωτικές δομές καί στόν τύπο τῶν ἐξουσιαστικῶν σχέσεων μεταξύ τοῦ λαϊκιστοῦ ἡγέτη ἀπό τή μιά μεριά καί τῶν στελεχῶν καί ὁπαδῶν ἀπό τήν ἄλλη συνιστᾶ καί τήν κρίσιμη διαφορά τῶν κινήματων αὐτῶν ἀπό τά μὴ λαϊκιστικά κόμματα-κινήματα καί ἰδιαίτερα ἀπό τά κομμουνιστικά κόμματα πού δέν βρίσκονται στήν ἐξουσία. Ὁ λαϊκιστοῦ ἡγέτης ἔχει πολύ μεγαλύτερα περιθώρια αὐτονομίας, πολλές φορές δέ ἀπεριόριστα, ἀπό τίς κομματικές δομές σέ σχέση μέ ὁποιοδήποτε ἄλλον ἡγέτη, ἔστω καί χαρισματικοῦ τύπου, μὴ λαϊκιστικῶν κομμάτων-κινήματων. Οἱ ἐπισημάνσεις βέβαια αὐτές τοῦ Μουζέλη εἶναι ὀρθές κι ἔχουν τό πλεονέκτημα ὅτι στρέφουν παράλληλα τήν προσοχή στό σημαντικό θέμα τῶν ὀργανωτικῶν δομῶν. Ὡστόσο δέν εἶναι ἐπαρκείς. Τά παραδοσιακά κομμουνιστικά κόμματα ὅσο κι ἂν ἐπικαλοῦνται τό «λαό», ὅσο κι ἂν διακρίνονται ἀπό μιά ἰδεολογία πού στρέφεται ἐναντίον τῶν ἐλίτ καί τοῦ *status quo*, ἐντούτοις στή θεωρητικὴ τους ἀνάλυση καί πολιτικὴ τους πρακτικὴ τοποθετοῦν ἐξ ὀρισμοῦ τήν ἐργατικὴ τάξη, ὅποια εὐρύτητα κι ἂν δίνουν στόν ὄρο, σέ προνομιακή, ἡγετική θέση σέ σχέση μέ ἄλλες κοινωνικές τάξεις καί στρώματα. Ἀντίθετα στό λαϊκισμό, θεωρητικά τουλάχιστον, τό ἰδεολογικοπολιτικό ὑποκείμενο, ὁ μοχλός καί φορέας τῆς ἀλλαγῆς εἶναι ὁ «λαός» χωρὶς καμιά ἐσωτερικὴ ἱεράρχηση. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ νομίζω εἶναι οὐσιαστικὴ καί κρίσιμη. Πρόκειται γιά δύο διαφορετικὲς θεωρητικὲς ἀντιλήψεις — μέ πολλαπλὲς ἀντίστοιχες συνέπειες σέ ἄλλα ἐπίπεδα— γιά τούς ὑποκειμενικοὺς φορεῖς τῆς ἀλλαγῆς. Οἱ ἐπισημάνσεις αὐτές ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία σέ χώρες ὅπως ἡ Ἑλλάδα πού σέ ἀντίθεση μέ τίς ἀναπτυσσόμενες καπιταλιστικὲς χώρες διακρίνονται ἀπό πολὺπλοκή κοινωνικὴ διαστρωμάτωση, πολλαπλότητα ταξικοῦ προσδιορισμοῦ καί ρευστότητα ταξικῶν σχέσεων.

3. Ὁ Λακλάου δέν ἐμβαθύνει στίς σχέσεις τοῦ λαϊκισμοῦ μέ τόν ἐθνικισμό καί ἰδιαίτερα μέ τή δημοκρατία καί τό σοσιαλισμό. Οἱ σχέσεις αὐτές δέν εἶναι δεδομένες ἐξ ὀρισμοῦ. Παραμένουν πάντα προβληματικὲς ἐφόσον ἡ ἀρθρωσὴ τους μέ τόν λαϊκιστικὸ Λόγο ἀποτελεῖ ἀντικείμενο συνεχῶς διεκδίκησης καί ἀνταγωνισμοῦ στό χώρο τῆς λαϊκῆς-δημοκρατικῆς ἰδεολο-

21. Ὡπως φαίνεται νά φοβᾶται ἡ δηκτικὴ κι ἀνελέητη πένα τοῦ Μ. Πλωρίτη, βλ. «Ἀρχηγο-λογία κι Ἀρχηγο-λατρία», *Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 6.10.85.

22. Γιά μιά συστηματικὴ κριτικὴ θεώρηση τῆς θεωρίας τοῦ Laclau βλ. Ν. Mouzelis, "Ideology and class politics: A critique of Ernesto Laclau", *New left review*, τ. 112, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1978.

23. Βλ. Ν. Mouzelis, *Politics in the semi-periphery: Early parliamentarism and late industrialisation in the Balkans and Latin America*, ὑπό ἔκδοση, Macmillan, Λονδίνο, ἰδ. κεφ. 2 Clientelism and populism as modes of political incorporation.

γίας και έφοσον προϋποθέτουν οργανωτικό φορέα ως μηχανισμό πολιτικής κινητοποίησης και ένταξης αλλά και ως επεξεργαστή, μετασχηματιστή και μεταδότη ιδεολογίας.

Προκύπτει λοιπόν ότι σε κάθε σοβαρή θεωρητική προσέγγιση του λαϊκιστικού φαινομένου όρισμένες προϋποθέσεις είναι αναγκαίες:

α. 'Η μελέτη των οργανωτικών μορφών των λαϊκιστικών κομμάτων-κινήματων. 'Η τυχόν συνύπαρξη των μορφών αυτών μ' άλλες παραδοσιακές μορφές, π.χ. σύστημα πολιτικής πελατείας κ.λπ., και οι μεταξύ τους σχέσεις και άμοιβαίες επιδράσεις.

β. 'Η εξέταση του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου μέσα στο οποίο εμφανίζεται τό λαϊκιστικό φαινόμενο και οι καθοριστικοί παράγοντες της συγκυρίας. Οι τρόποι με τους όποιους συνδέεται ή άνοδος και πτώση των λαϊκιστικών κινήματων με τις συνθήκες αυτές.

γ. 'Η ανάλυση της σχέσης της χαρισματικής προσωπικότητας του ήγέτη με τό κόμμα-κίνημα και τά περιθώρια κινήσεων που διαμορφώνει ή σχέση αυτή και για τους δύο πόλους νομιμοποίησης και έξουσίας. Οι δυναμικοί παράγοντες που ένδέχεται να μεταθέσουν τά σημεία ισορροπίας της σχέσης αυτής ή να τήν ανατρέψουν ριζικά.

δ. 'Η επίσημανση των ιδεολογικών «θεμάτων» —πυρήνα γύρω από τον όποιο εστιάζεται ό λαϊκιστικός Λόγος, τό περιεχόμενό του, ή ικανότητά του να επιβάλλει αναγνωρίσιμα πλαίσια ιδεολογικής αναφοράς για εύρύτερες κοινωνικές ομάδες, οι πολύπλοκες διαδικασίες οικοδόμησης της κοινωνικοπολιτικής ταυτότητας των υποκειμενικών φορέων συλλογικής δράσης, ή σχέση του με τήν πολιτική κινητοποίηση και ένταξη νέων κοινωνικών στρωμάτων στην πολιτική.

III. Οι άδυναμίες της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας

Κατά πόσο ό μαρξισμός είναι σε θέση να αναλύσει φαινόμενα όπως τό σύστημα της πολιτικής πελατείας ή ό λαϊκισμός και να ένσωματώσει έρμηνευτικά στη θεωρητική του προβληματική κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις που δέν προκύπτουν άμεσα ή έμμεσα από τήν ταξική διαίρεση ή τά οικονομικά συμφέροντα είναι ένα άνοιχτό ερώτημα.

'Η απόπειρα άπάντησης θά μās οδηγούσε σε μία δύσκολη συζήτηση για «τό μαρξισμό και τήν άριστερά» όχι μόνο του σήμερα αλλά και του αύριο, κι όχι μόνο γενικά αλλά ειδικά για τήν 'Ελλάδα. Κάτι τέτοιο δέν μπορεί να γίνει εδώ. Περιορίζομαι μόνο να έπισημάνω τά εξής:

1. 'Η μαρξιστική πολιτική θεωρία δέν έχει έννοιες για να μελετήσει και να έρμηνεύσει τά φαινόμενα που άνέφερα πιο άνω. 'Η μακρά μαρξιστική παράδοση άναγωγισμού (reductionism) στις διάφορες μορφές του άποτελεί έγγενή άδυναμία της μαρξιστικής θεωρίας να προσεγγίσει τά νέα πολιτικά φαινόμενα χωρίς να καταφεύγει πάντα σε «τελευταία ανάλυση» στην οικονομία και τον υποτιθέμενο προσδιοριστικό της ρόλο σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

2. 'Η αυταρχική λενινιστική παράδοση, οι άντιλήψεις και οι πρακτικές που τή συνοδεύουν, άποτελεί τροχοπέδη σε όλα τά άνανεωτικά κομμουνιστικά κόμματα της Δύσης, τά όποια συχνά καταφεύγουν σε μεθόδους και πρακτικές τις όποιες είναι πάντα έτοι-

μα και πρόθυμα να καταδικάσουν στεντόρεια όσάκις εμφανίζονται σε άλλα πολιτικά κόμματα. 'Αμφιβάλλω άν άλλα πολιτικά κόμματα έχουν διαμείνει τόσο πολύ όσο τά κομμουνιστικά στη χώρα των Λωτοφάγων. 'Η μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία κινδυνεύει να γίνει τό νέο όπιο των έργαζομένων.

3. 'Η παράδοση του Γκράμσι, μολοντί άνοίγει νέες προοπτικές, είναι άμφίβολο άν μπορεί να οδηγήσει χωρίς αναγκαίες συμπληρώσεις και προσαρμογές σε μία άντίληψη και πρακτική «ριζοσπαστικής και πλουραλιστικής δημοκρατίας»²⁴ με σοσιαλιστικό περιεχόμενο. Οι ύποτυπώδεις, μέχρι στιγμής, κομματικές πολιτικές επεξεργασίες για τή σχέση σοσιαλισμού και δημοκρατίας δέν είναι έπαρκείς ώστε να άποκτήσουν εύρύτερη άποδοχή στο χώρο της δημοκρατικής ιδεολογίας και συχνά καθόλου πειστικές, όταν μάλιστα αυτοδιαψεύδονται από τήν άκολουθούμενη πρακτική. 'Η άπαγκίστρωση και άποτίναξη της βαριάς αυτής θεωρητικής και πολιτικής παράδοσης δέν είναι εύκολο έγχείρημα, άν υποθέσουμε ότι είναι επιθυμητό.

Νέες προσπάθειες²⁵ προσέγγισης της πολιτικής σφαίρας με τους δικούς της όρους, από τή σκοπιά δηλαδή των σχέσεων πολιτικής κυριαρχίας πάνω στις όποτες συγκροτούνται οι δομικές βάσεις για τή διαμόρφωση των πολιτικά κυρίαρχων και κυριαρχούμενων ομάδων, των κυβερνώντων και κυβερνωμένων, βρίσκονται ακόμα στις άπαρχές τους και δέν έχουν έλεγχθεί έμπειρικά. Παραμένει δέ προβληματικό τό άν ό τρόπος πολιτικής κυριαρχίας μπορεί να μελετηθεί με βάση κατηγορίες άνάλογες μ' αυτές που έχουν χρησιμοποιηθεί για τήν «άνάγνωση» του τρόπου παραγωγής σε συγκεκριμένες κοινωνίες.

Οι έπισημάνσεις αυτές δέν άπαντούν βέβαια στα έρωτήματα ούτε αίρουν τά άδιέξοδα της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας. Δείχνουν άπλως τις δυσκολίες του έγχειρήματος, μάλιστα σε μία χώρα όπως ή 'Ελλάδα, της όποίας τό κομμουνιστικό κίνημα δέν διακρίνεται για αυτόνομη παραγωγή πολιτικής θεωρίας.

IV. Συμπεράσματα

Οι συνοπτικές έπισημάνσεις που παρέθεσα πιο πάνω δέν εξαντλούν φυσικά τό θέμα ούτε παρέχουν άσφαλή δείκτη για τις μελλοντικές εξελίξεις. Σε συνθήκες μάλιστα δξυσης της οικονομικής κρίσης και έφαρμογής άυστηρών και περιοριστικών οικονομικών μέτρων από τήν πλευρά της κυβέρνησης θά ήταν ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε και να καταγράψουμε τις επιπτώσεις σ' όλόκληρη τήν 'Αριστερά. Οι έπισημάνσεις αυτές δέν άποτελούν έπίσης πρόκριμα της συζήτησης για τό φορέα της άνανεωτικής 'Αριστεράς. Λύσεις-πανάκεια δυστυχώς δέν υπάρχουν. Δικαιούται όμως κανείς να άμφιβάλλει και να εκφράζει τό σκεπτικισμό του για τό κατά πόσο οι οργανωμένες και μη δυνάμεις του άνανεωτικού χώρου είναι σε θέση να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα. Τό βάρος της παράδοσης είναι ακόμα τόσο καταθλιπτικό! Και φαίνεται πως τίποτα δέν είναι πιο δύσκολο από τό να «άποκηρύξει» κανείς τό θεωρητικό του παρελθόν.

24. Βλ. E. Laclau and Ch. Mouffe, *Hegemony and socialist strategy*, Verso, Λονδίνο 1985.

25. Βλ. N. Mouzelis: *Politics in the semi-periphery*, δ. π.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΑΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΜΜΕΣΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ Ο.Ο.Σ.Α.

του Κώστα Τραχανᾶ

*«Κάθε σημαντική αλλαγή στό συσχετισμό των ταξικών
και των πολιτικών δυνάμεων καταγράφεται στη φορο-
λογική δομή».*

James O' Connor

A. Είσαγωγή

Ἡ διάκριση τῶν φόρων σέ ἄμεσους καί ἔμμεσους ἔχει τήν προέλευσή της, ἱστορικά, στίς ἀναλύσεις τῶν φυσιοκρατῶν οἰκονομολόγων καί στά διατάγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1789.

Σημαντική θεωρεῖται ἐξάλλου καί ἡ συμβολή τῶν οἰκονομολόγων τῆς κλασικῆς σχολῆς, ἰδίαιτερα τοῦ J. S. Mill, πού χρησιμοποίησε ὡς κριτήριο γιά τήν ταξινομήσή τους σέ ἄμεσους καί σέ ἔμμεσους τίς οικονομικές ἐπιπτώσεις τῶν φόρων. Ἐτσι, γιά τούς κλασικούς οἰκονομολόγους οἱ ὀρισμοί τῶν ἄμεσων καί ἔμμεσων φόρων, πού παραμένουν ἐπικαιροί ἀκόμα καί σήμερα, εἶναι:

Ἄμεσοι φόροι εἶναι οἱ φόροι ἐκεῖνοι τούς ὁποίους ὑφίσταται ὀριστικά ὁ φορολογούμενος ὥστε νά συμπίπτει στό ἓνα καί αὐτό πρόσωπο, κατά κανόνα, τόσο ἡ ιδιότητα τοῦ φορολογικοῦ ὀφειλέτη, ὅσο καί ἡ ιδιότητα ἐκεῖνου πού φέρει τό βάρος τῆς φορολογικῆς ἐπιβάρυνσης.

Ἐμμεσοί φόροι εἶναι οἱ φόροι ἐκεῖνοι τούς ὁποίους καταβάλλει μέν ὁ φορολογούμενος στό δημόσιο ταμεῖο, ἀλλά ὑπάρχει τελικά διάσταση μεταξύ φορολογικοῦ ὀφειλέτη καί φορολογούμενου.

Ἀπό τούς σύγχρονους συγγραφεῖς τῆς δημοσιονομικῆς θεωρίας χρησιμοποιήθηκαν διάφορα κριτήρια, κατά καιρούς, γιά τήν ταξινόμηση τῶν φόρων σέ ἄμεσους καί σέ ἔμμεσους.

Αὐτά ἦταν: α) Τό κριτήριο τῆς μετακύλισης τοῦ φόρου, β) τό κριτήριο τῆς πρόθεσης τοῦ φορολογικοῦ νομοθέτη καί γ) τό κριτήριο τῆς φοροτεχνικῆς διαδικασίας πού ἀκολουθεῖται ἀπό τή φορολογούσα ἀρχή.

Ἐτσι, σύμφωνα μέ τό κριτήριο τῆς μετακύλισης τοῦ φόρου, οἱ συγγραφεῖς ὑποστηρίζουν ὅτι ἐνῶ οἱ ἄμεσοι φόροι δέν μποροῦν νά μετακυλιστοῦν εὐκολά ἀπό τόν ὑποκείμενο στό φόρο σ' ἄλλους φορολογούμενους, ἀντίθετα, οἱ ἔμμεσοι φόροι μποροῦν νά μετακυλιστοῦν, εἴτε μ' ὀλόκληρο τό ποσό τοῦ φόρου, εἴτε μ' ἓνα μόνο μέρος.

Ἡ πρόθεση τοῦ φορολογικοῦ νομοθέτη εἶναι τό κριτήριο ἄλλων συγγραφέων γιά τή διάκριση τῶν φόρων. Ἐτσι, οἱ ἄμεσοι φόροι εἶναι ἐκεῖνοι τούς ὁποίους ἐπιβάλλει ὁ φορολογικός νομοθέτης μέ πρόθεση νά ἐπιβαρύνει ἐκεῖνους στούς ὁποίους ἐπιβλήθηκε ἡ φορολογία καί πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τόν καταβάλλουν στό Δημόσιο Ταμεῖο. Ἀντίθετα, ἔμμεσοι φόροι εἶναι οἱ φόροι πού ἐπιβάλλει ὁ φορολογικός νομοθέτης μέ πρόθεση νά μεταβιβαστοῦν σ' ἄλλους φορολογούμενους διαφορετικούς ἀπό ἐκεῖνους στούς ὁποίους ἐπιβλήθηκε ἀρχικά ἡ φορολογία καί πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τόν ἀποδώσουν στό Δημόσιο Ταμεῖο.

Ἄλλοι συγγραφεῖς ὑποστηρίζουν ὅτι ἐνῶ ἡ ἄμεση φορολογία εἰσπράττεται ἀπό τίς φορολογικές ἀρχές μέ βάση τίς φορολογικές δηλώσεις καί τούς φορολογικούς καταλόγους, ἡ ἔμμεση φορολογία εἰσπράττεται μέ βάση τά ἐκδιδόμενα τιμολόγια κατά τήν ἀγοραπωλησία ἐνός προϊόντος ἢ μιᾶς ὑπηρεσίας.

Ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν παραπάνω ὀρισμῶν φαίνεται τελικά ὅτι ὅλοι οἱ ὀρισμοί συγκλίνουν μεταξύ τους σέ μεγάλο βαθμό, μέ ἀποτέλεσμα πολλοί ἐρευνητές νά διατυπώνουν τήν ἀποψη ὅτι ἡ διάκριση παρουσιάζει μεγάλες ἀδυναμίες τόσο ἀπό ἐπιστημονικῆς ὅσο καί ἀπό πρακτικῆς πλευρᾶς.

Παρά ὅμως τίς ἀμφισβητήσεις οἱ φορολογούσες ἀρχές συνεχίζουν ἀκόμα καί σήμερα, ὅταν καταρτίζουν τούς ἐτήσιους κρατικούς προϋπολογισμούς, νά κατα-

τάσσουν τούς φόρους σέ άμεσους καί σέ έμμεσους. Μ' αὐτή τή λογική διαπνέεται καί ὁ κρατικός προϋπολογισμός τῆς χώρας μας.

Τρεῖς μεγάλες κατηγορίες φόρων κυριαρχοῦν στήν άμεση φορολογία: οἱ φόροι στό εἰσόδημα, οἱ φόροι στήν περιουσία καί οἱ άμεσοί φόροι ὑπέρ τρίτων.

Ἀπό τόν προϋπολογισμό τοῦ οἰκονομικοῦ έτους 1985 προκύπτει ὅτι γιά τό 1983 εἶχαμε: α) Οἱ φόροι στό εἰσόδημα (φυσικῶν καί νομικῶν προσώπων) ἀνήλθαν στό ποσό τῶν 140.707 έκατ. δρχ. καί ἦταν τό 70,02% τῆς άμεσης φορολογίας· β) Οἱ φόροι στήν περιουσία ἀνήλθαν στό ποσό τῶν 11.664 έκατ. δρχ. ἐκ τῶν ὁποίων 11.643 έκ. δρχ. προέρχονται ἀπό φόρους καί τέλη κληρονομιῶν, δωρεῶν καί προικῶν, ἐνῶ μόνο 21 έκ. δρχ. προέρχονταν ἀπό τόν Φ.Α.Π. Τό ποσοστό συμμετοχῆς τοῦ συνόλου τῶν φόρων περιουσίας στήν άμεση φορολογία ἦταν 5,79%. γ) Οἱ άμεσοί φόροι ὑπέρ τρίτων ἀνήλθαν στό ποσό τῶν 20.506 έκ. δρχ. καί τό ποσοστό συμμετοχῆς τους στό σύνολο τῆς άμεσης φορολογίας ἦταν 10,20%.

Όσον ἀφορᾷ τούς έμμεσους φόρους, προκύπτει ὅτι τέσσερις μεγάλες κατηγορίες κυριαρχοῦν: Οἱ δασμοί (εἰσαγωγικοί καί ἐξαγωγικοί), οἱ φόροι κατανάλωσης, οἱ φόροι στίς συναλλαγές καί οἱ έμμεσοί φόροι ὑπέρ τρίτων.

Γιά τίς τέσσερις αὐτές κατηγορίες ἔχουμε νά παρατηρήσουμε τά ἑξῆς: α) Οἱ δασμοί ἀνήλθαν γιά τό 1983 στό ποσό τῶν 18.270 έκατ. δραχμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 8.535 έκατ. δρχ. ἀπό τίς χώρες-μέλη τῆς Ε.Ο.Κ. Τό ποσοστό συμμετοχῆς τῶν δασμῶν στό σύνολο τῆς έμμεσης φορολογίας ἦταν 2,69%. β) Οἱ φόροι κατανάλωσης ἀποτελοῦν τή μεγαλύτερη κατηγορία φόρων τόσο ἀπό πλευρᾶς ἀριθμοῦ φόρων ὅσο καί ἀπό πλευρᾶς φορολογικῶν ἐσόδων.

Τά ἔσοδα ἀπ' αὐτή τήν κατηγορία φόρων ἦταν 191.810 έκατ. δρχ., πού ἀντιστοιχοῦν στό 40,14% τῆς έμμεσης φορολογίας καί στό 28,26% τῶν φορολογικῶν ἐσόδων τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ· γ) Οἱ φόροι στίς συναλλαγές εἶναι ἡ δεύτερη σέ σπουδαιότητα κατηγορία φόρων τῆς έμμεσης φορολογίας. Γιά τό 1983 οἱ φόροι στίς συναλλαγές ἀνήλθαν στό ποσό τῶν 153.841 έκατ. δρχ., δηλαδή ἀποτελοῦσαν τό 32,19% τῆς έμμεσης φορολογίας καί τό 22,66% τῶν φορολογικῶν ἐσόδων τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ· δ) Οἱ έμμεσοί φόροι ὑπέρ τρίτων εἶναι μικρῆς σχετικᾶ σημασίας. Οἱ φόροι αὐτοί ἀνήλθαν τό 1983 σέ 7.674 έκατ. δρχ., δηλαδή ἀποτελοῦσαν τό 1,61% τῆς έμμεσης φορολογίας.

Β. Οἱ άμεσοί καί έμμεσοί φόροι στό σύνολο τῆς φορολογίας

Ἀπό τίς στατιστικές τοῦ Ὁργανισμοῦ Συνεργασίας καί Ἀνάπτυξης (Ο.Ο.Σ.Α.)¹ προκύπτει ὅτι γιά τό 1983 ἡ χώρα μέ τίς ὑψηλότερες φορολογικές πιέσεις, πού ἐκφράζονται ὡς ποσοστό στό Ἀκαθάριστο Ἐγχώριο Προϊόν (Α.Ε.Π.) σέ τιμές ἀγορᾶς εἶναι ἡ Σουηδία μέ 50,50% καί ἀκολουθοῦν ἡ Ὁλλανδία (47,29%), ἡ Νορβηγία (46,55%), ἡ Δανία (46,20%) κ.ο.κ. Ἡ χώρα μας βρίσκεται περίπου στή μέση τοῦ πίνακα μέ ποσοστό

φορολογικῆς πίεσης τῆς τάξης τῶν 32,93%, μαζί μέ τήν Πορτογαλία καί τή Νέα Ζηλανδία. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τό χαμηλότερο ποσοστό κατέχει ἡ γειτονική Τουρκία μέ 18,78%, ἐνῶ στό σύνολο τῶν χωρῶν τοῦ Ο.Ο.Σ.Α. τό ποσοστό αὐτό ἀνέρχεται σέ 36,95%.

Στή χώρα μας τό σύνολο τῆς φορολογίας ἀνερχόταν τό 1972 σέ 93.064 έκ. δρχ. τρέχουσας ἀγοραστικῆς δύναμης, ἐνῶ τό 1984 ἀνερχόταν σε 1.300.077 έκ. δρχ., δηλαδή κατά τό χρονικό διάστημα 1972-1984 ὑπῆρξε αὔξηση τοῦ συνόλου τῆς φορολογίας κατά 1.296,9%. Γιά τό ἴδιο χρονικό διάστημα, ἡ άμεση φορολογία πέρασε ἀπό τό ποσό τῶν 37.844 έκ. δρχ. πού ἦταν τό 1972 στό ποσό τῶν 658.787 έκ. δρχ. τό 1984, σημειώνοντας αὔξηση πού ἦταν τῆς τάξης τῶν 1.640,8%.

Ἡ ποσοστιαία συμμετοχή τῆς άμεσης φορολογίας στό σύνολο τῶν φορολογικῶν ἐσόδων πέρασε ἀπό 40,66%, πού ἦταν τό 1972, στό 50,67% τό 1984.

Ἐξάλλου, ἡ έμμεση φορολογία πέρασε ἀπό τό ποσό τῶν 55.220 έκατ. δρχ. σέ τρέχουσες τιμές, στό ποσό τῶν 641.290 έκατ. δρχ., δηλαδή τήν ἐξεταζόμενη χρονική περίοδο ἡ έμμεση φορολογία αὔξηθηκε κατά 1.061,3%, ποσοστό πού εἶναι χαμηλότερο ἀπό ἐκεῖνο τῆς άμεσης φορολογίας.

Ἡ ποσοστιαία συμμετοχή τῆς έμμεσης φορολογίας στό σύνολο τῶν φορολογικῶν ἐσόδων πέρασε ἀπό 59,34% πού ἦταν τό 1972, στό 49,33% τό 1984.

Δύο μεγάλες κατηγορίες φόρων φέρουν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς συνολικῆς φορολογίας: Οἱ φόροι τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ καί ἡ κοινωνική ἀσφάλιση. Μιά τρίτη κατηγορία, οἱ ἄλλοι φόροι, πού περιλαμβάνει τούς φόρους τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης καί τούς φόρους λοιπῶν νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου, εἶναι μικρή ἀπό πλευρᾶς φορολογικῶν ἐσόδων, ἀφοῦ ἀποδίδει τό 2% περίπου.

Τά ἔσοδα ἀπό τήν κοινωνική ἀσφάλιση ἀνερχόταν τό 1972 σέ 27.083 έκ. δρχ., ἐνῶ τό 1984 τό ποσό ἀνήλθε σέ 437.100 έκ. δρχ., δηλαδή σημειώθηκε αὔξηση τῆς τάξης τῶν 1.513,9%, ἐνῶ τό ποσοστό συμμετοχῆς τῆς κοινωνικῆς ἀσφάλισης στό σύνολο τῶν φορολογικῶν ἐσόδων πέρασε ἀπό 29,1% σέ 33,62%.

Γ. Οἱ άμεσοί καί οἱ έμμεσοί φόροι τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ

Οἱ φόροι τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ ἀποτελοῦν τή σημαντικότερη κατηγορία φόρων. Τό ποσοστό συμμετοχῆς αὐτῆς τῆς κατηγορίας στό σύνολο τῶν φορολογικῶν ἐσόδων ἦταν τό 1984 64,35%. Τό διάστημα 1972-1984 οἱ φόροι αὐτοί πέρασαν ἀπό 65.161 έκ. δραχμές σέ 836.627 έκατ. δραχμές, δηλαδή ἡ ποσοστιαία αὔξηση ἦταν τῆς τάξης τῶν 1.183,9%, ἐνῶ σέ σταθερές τιμές τοῦ 1974 τό ποσοστό αὔξησης ἦταν 69,46%.

Ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς πού ἀναφέρεται στό σύνολο τῶν φόρων τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ σέ σταθερές τιμές, προκύπτει ὅτι ἡ φορολογία μειώθηκε σέ χρονιές ἐκλογικῶν ἀναμετρήσεων (1974, 1980 καί 1981). Τά ποσοστά μείωσης ἦταν ἀντίστοιχα 5,26%, 9,31% καί 5,91%.

Οἱ άμεσοί φόροι αὔξηθηκαν κατά τήν ἴδια χρονική περίοδο, ἀπό 15.632 έκατ. δραχμές πού τό 1972 σέ 253.237 έκατ. δραχμές τό 1984, δηλαδή ἡ ποσοστιαία αὔξηση ἦταν τῆς τάξης τῶν 1.519,9%. Σέ σταθερές τιμές τοῦ 1974 ἡ άμεση φορολογία πέρασε ἀπό τό ποσό

1. Ο.Ο.Σ.Α.: *Revenue statistics of OECD member countries, 1965-1984*, Paris 1985.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΑΜΕΣΟΙ ΚΑΙ ΕΜΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

ΧΡΟΝΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΜΕΣΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΜΜΕΣΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ	(Α.Φ. % Σ.Φ)	(Ε.Φ. % Σ.Φ)
1972	93.064	—	37.844	—	55,220
1973	120.025	29,0	51.440	35,9	68.585
1974	143.994	20,0	66.558	29,4	77.436
1975	177.755	23,4	77.179	16,0	100.556
1976	232.286	31,0	107.920	39,8	124.366
1977	278.460	19,9	125.275	16,0	153.185
1978	348.346	25,1	162.111	29,4	186.235
1979	434.048	24,6	206.354	27,3	277.694
1980	506.386	16,7	265.059	28,5	241.327
1981	604.135	19,3	320.132	20,8	284.003
1982	837.591	38,6	433.401	35,4	404.190
1983*	1.035.756	23,6	518.249	19,6	517.507
1984**	1.300.077	25,5	658.787	27,1	641.290

ΠΗΓΗ: 1) ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΕΣ, Ε.Σ.Υ.Ε.
2) ΓΕΝΙΚΟ ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

* Προσωρινά στοιχεία Γ.Α.Κ.

** Προσωρινά και κατόπιν εκτιμήσεων

των 22.920 εκατ. δρχ. στο ποσό των 49.010 εκατ. δραχμών, δηλαδή είχαμε αύξηση 113,8%.

Η άμεση φορολογία μειώθηκε το 1975, το 1977 και το 1981.

Η μεγαλύτερη αύξηση στην άμεση φορολογία έγινε το 1976, όπου το ποσοστό αύξησης ήταν 42,8% σε σταθερές τιμές του 1974 και 65,8% σε τρέχουσες τιμές.

Εξάλλου, οι έμμεσοι φόροι του κρατικού προϋπολογισμού πέρασαν από το ποσό των 49.529 εκατ. δρχ. που ήταν το 1972, στο ποσό των 583.390 εκατ. δραχμών το έτος 1984, σημειώνοντας μία αύξηση που ήταν της τάξης των 1.077,8% ενώ σε σταθερές τιμές του 1974 η αύξηση αυτή ήταν 45,45%.

Η έμμεση φορολογία μειώθηκε το 1974, το 1980 και το 1981 κατά 12,64%, 14,37% και 6,41% αντίστοιχα. Το υψηλότερο ποσοστό αύξησης της έμμεσης φορολο-

γιας ήταν το 1975 με 17,3% σε σταθερές τιμές του 1974.

Η ποσοστιαία συμμετοχή της άμεσης και της έμμεσης φορολογίας στο σύνολο των εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού ήταν το 1972 24,0% και 76,0% αντίστοιχα. Η τάση της ποσοστιαίας συμμετοχής της άμεσης φορολογίας στο σύνολο των φορολογικών εσόδων ήταν αυξητική για την περίοδο 1972-1982. Το 1982 το ποσοστό παίρνει τη μέγιστη τιμή, για να σταθεροποιηθεί τα δύο επόμενα χρόνια στο 30,2%.

Την αντίστροφη πορεία ακολούθησε η ποσοστιαία συμμετοχή της έμμεσης φορολογίας του κρατικού προϋπολογισμού. Πάντως ο μέσος όρος των ποσοστιαίων αναλογιών για το χρονικό διάστημα 1972-1984 ήταν 28,46% για την άμεση φορολογία και 71,54% για την έμμεση φορολογία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΑΜΕΣΟΙ ΚΑΙ ΕΜΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΤΗ 1972-1984 ΣΕ ΕΚΑΤ. ΔΡΧ. ΤΡΕΧΟΥΣΑΣ ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΚΑΙ ΣΕ ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ (1974 = 100)

ΧΡΟΝΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΦΟΡΩΝ		ΑΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ		ΕΜΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ		(ΑΦ:ΣΦ) %	(ΕΦ:ΣΦ) %						
	ΤΡΕΧ. ΤΙΜΕΣ	ΣΤΑΘ. ΤΙΜΕΣ	ΤΡΕΧ. ΤΙΜΕΣ	ΣΤΑΘ. ΤΙΜΕΣ	ΤΡΕΧ. ΤΙΜΕΣ	ΣΤΑΘ. ΤΙΜΕΣ								
1972	65.161	—	95.544	—	15.632	—	22.920	—	49.529	—	77.623	—	24,0	76,0
1973	80.142	23,0	101.703	6,45	18.814	20,4	23.875	4,17	61.328	23,8	77.827	7,17	23,5	76,5
1974	96.353	20,2	96.353	-3,26	28.431	51,1	28.431	19,08	67.992	10,8	67.992	-12,64	29,5	70,5
1975	120.045	24,6	105.859	9,87	29.604	4,1	26.106	-8,18	90.441	33,2	79.754	17,30	24,7	75,3
1976	160.196	35,5	124.666	17,77	47.900	65,8	37.276	42,79	112.296	24,2	87.390	9,57	29,9	70,1
1977	187.605	17,1	130.190	4,43	49.013	2,3	34.013	-8,75	138.592	23,4	96.177	10,05	26,1	73,9
1978	228.526	21,8	140.891	8,22	60.941	24,3	37.572	10,46	167.585	20,9	103.319	7,43	26,7	73,3
1979	287.188	25,7	148.802	5,61	80.684	32,4	41.805	11,27	206.504	23,2	106.997	3,56	28,1	71,9
1980	325.236	13,3	134.952	-9,31	104.439	29,4	43.336	3,66	220.797	6,9	91.617	-14,37	32,1	67,9
1981	380.915	17,1	126.971	-5,91	123.692	18,4	41.231	-4,86	257.223	16,5	85.741	-6,41	32,5	67,5
1982	537.049	40,9	147.988	16,55	174.970	41,5	48.214	16,94	362.077	40,7	99.773	16,37	32,6	67,4
1983	665.906	24,0	152.277	2,90	200.952	14,8	45.952	-4,69	464.956	28,4	106.324	6,57	30,2	69,8
1984	836.627	25,6	161.917	6,33	253.237	26,0	49.010	6,65	583.390	15,8	112.907	6,19	30,2	69,8

ΠΗΓΗ: 1) Στατιστική Έπετηρίδα της Ελλάδος, ΕΣΥΕ, Αθήνα 1983
2) Η Έλληνική Οικονομία, Τράπεζα της Ελλάδος, Τόμος II, Αθήνα 1982

Δ. Οί άμεσοι και οί έμμεσοι φόροι στην Έλλάδα και τίς χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. Διεθνείς συγκρίσεις

1. Μέ κοινωνική ασφάλιση

Ός την πιο αξιόπιστη πηγή για τή σύγκριση των δημοσιονομικών στοιχείων μεταξύ τής Έλλάδας και των άλλων χωρών, θεωρούμε τίς στατιστικές του Όργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, πού εκδίδονται κάθε χρόνο από τον Όργανισμό αυτό.²

Μέ βάση τά στοιχεία αυτά, οί φόροι τής περιόδου 1965-1982 αναλύονται σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: σε φόρους εισοδήματος και κερδών, σε κοινωνική ασφάλιση, σε φόρους περιουσίας και σε φόρους στ' άγαθά και τίς υπηρεσίες.

α) Η φορολογία εισοδήματος και κερδών

Γιά τή χώρα μας τό ποσοστό συμμετοχής των φόρων εισοδήματος και κερδών στό σύνολο τής φορολογίας ήταν τής τάξης του 9,75% τό 1965 ενώ τό 1982 ή συμμετοχή αυτή τής κατηγορίας φόρων διπλασιάστηκε περίπου και έφτασε στό 19,13%. Τό ποσοστό αυτό θεωρείται σάν τό χαμηλότερο, μαζί μ' εκείνο τής Γαλλίας (18,03%) απ' όλες τίς χώρες πού ανήκουν στόν Ο.Ο.Σ.Α. και πού εξετάζονται στή συγκεκριμένη περίπτωση. Πάντως τά υψηλότερα ποσοστά βρίσκονται στίς χώρες: Νέα Ζηλανδία (69,08%), Τουρκία (59,33%), Αυστραλία (55,20%), Δανία (55,75%), Φιλανδία (49,33%).

Αν λάβουμε υπόψη μας τήν ποσοστιαία συμμετοχή των φόρων εισοδήματος και κερδών στό Ακαθάριστο Έγχωριο Προϊόν, διαπιστώνουμε ότι ή χώρα μας έχει τό χαμηλότερο ποσοστό (5,54 για τό 1981) απ' όλες τίς χώρες. Οί χώρες πού ακολουθούν είναι ή Ισπανία (6,36%), ή Πορτογαλία (6,96%) και ή Γαλλία μέ 7,90%. Πρέπει όμως νά υπογραμμιστεί ότι για τή χώρα μας τό μεγαλύτερο μέρος των φορολογικών βαρών αυτής τής κατηγορίας φόρων τό φέρουν οί μισθωτοί και οί συνταξιούχοι, ενώ οί υπόλοιπες κατηγορίες, δηλαδή οί ελεύθεροι επαγγελματίες, οί εισοδηματίες, οί έμποροι-βιομήχανοι-βιοτέχνες φοροδιαφεύγουν.

Γι' αυτό οί συγκρίσεις είναι δύσκολες μεταξύ των χωρών, εάν δέν γνωρίζουμε και τήν κατανομή των φόρων μεταξύ των διαφόρων επαγγελματικών τάξεων για κάθε χώρα ξεχωριστά.

β) Η φορολογία τής περιουσίας

Οί φόροι περιουσίας αποτελούν για άλλες χώρες μία σημαντική κατηγορία, ενώ γι' άλλες ή σημασία τους είναι μηδαμινή.

Στήν πρώτη κατηγορία ανήκουν χώρες όπως ή Μεγάλη Βρετανία, όπου τό ποσοστό συμμετοχής των φόρων περιουσίας στό σύνολο των φόρων ήταν τό 1982 τής τάξης των 12,72%, οί ΗΠΑ μέ 10,07%, ή Έλβετία μέ 7,48%, ή Αυστραλία μέ 7,95%, ή Ιαπωνία μέ 8,94%, ή Καναδάς μέ 9,02%, δηλαδή χώρες του καπιταλιστικού συστήματος μέ υψηλό επίπεδο ανάπτυξης.

Σε χώρες μέ χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, όπως τό Βέλγιο, ή Πορτογαλία και ή Ισπανία, οί φόροι περιουσίας παίζουν πολύ μικρό ρόλο και μερικές φορές άσημαντο.

Στήν χώρα μας οί φόροι περιουσίας συμμετέχουν στό σύνολο των φόρων μέ 4,78% πού προσεγγίζει τον

μέσο όρο των χωρών τής Εύρώπης και τής Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας.

Πάντως γενική είναι ή διαπίστωση ότι για όλες τίς χώρες πού εξετάζονται εδώ τά ποσοστά συμμετοχής των φόρων περιουσίας στό σύνολο των φόρων από τό 1965 ως τό 1982 φθίνουν. Για άλλες χώρες περισσότερο και για άλλες λιγότερο.

Ανεξάρτητα όμως από τήν παραπάνω διαπίστωση είναι γενικά άποδεκτό ότι για νά καταστεί τό φορολογικό σύστημα μιάς χώρας κοινωνικά δικαιότερο, αυτό επιτυγχάνεται μόνο μέσα από τήν άμεση φορολογία και ιδιαίτερα από τους φόρους περιουσίας και τή φορολογία εισοδήματος και κερδών. Αύξηση τής έμμεσης φορολογίας έχει άποτέλεσμα τή διόγκωση των κοινωνικών άνισοτήτων και τό χτύπημα των συμφορόντων των πλατιών λαϊκών στρωμάτων.

γ) Η φορολογία πάνω στα άγαθά και τίς υπηρεσίες

Η χώρα μας καταλαμβάνει τήν τρίτη θέση, μετά τήν Ίρλανδία και τήν Πορτογαλία, στον πίνακα κατάταξης σε ό,τι άφορά τήν ποσοστιαία συμμετοχή των φόρων στα άγαθά και τίς υπηρεσίες στό σύνολο των φόρων.

Τό ποσοστό αυτό ήταν για τό 1982 τής τάξης του 42,08%, ενώ ό μέσος όρος για τό σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ ήταν 28,95%, για τήν Εύρώπη 30,17% και για τίς χώρες τής ΕΟΚ 29,85%.

Τή χαμηλότερη συμμετοχή έχουν ή Ιαπωνία μέ 15,93% και οί Η.Π.Α. μέ 17,45%.

δ) Κοινωνική ασφάλιση

Η συμμετοχή των έσόδων κοινωνικής ασφάλισης στό σύνολο των φορολογικών έσόδων ανερχόταν τό 1982 σε 32,36% για τή χώρα μας.

Τά υψηλότερα ποσοστά παρατηρούνται για τίς παρακάτω χώρες: Ίσλανδία 46,46%, Γαλλία 43,17%, Ιταλία 47,23% και Γερμανία 36,18%.

Δύο χώρες, ή Αυστραλία και ή Νέα Ζηλανδία, δέν έχουν έσοδα για κοινωνική ασφάλιση.

Κοιτάζοντας όμως τά ποσοστά συμμετοχής των φόρων εισοδήματος και κερδών, διαπιστώνουμε ότι είναι πολύ υψηλά, πού σημαίνει ότι:

1) Τά έσοδα για κοινωνική ασφάλιση ένσωματώνονται στους φόρους εισοδήματος και κερδών.

2) Καμιά σύγκριση δέν μπορεί νά γίνει μεταξύ τής χώρας μας και των δύο αυτών χωρών (Αυστραλία-Νέα Ζηλανδία), λόγω διαφορετικού φορολογικού συστήματος.

3) Άλλες χώρες μέ χαμηλά ποσοστά συμμετοχής στην κοινωνική ασφάλιση, όπως ή Δανία, ή Φιλανδία κ.ά., και μέ υψηλά ποσοστά συμμετοχής των φόρων στό εισόδημα και τά κέρδη, φαίνεται ότι δέν μπορούν νά τύχουν έστω κάποια σύγκρισης μέ τήν χώρα μας.

Γιά τό σκοπό αυτό πιστεύουμε ότι ένας τρόπος για νά βγάλουμε κάποια συμπεράσματα μέ συγκρίσεις μεταξύ των διαφόρων χωρών, θά ήταν νά άπομονώσουμε τά έσοδα από τήν κοινωνική ασφάλιση.

2. Χωρίς κοινωνική ασφάλιση

Μετά τήν άπομόνωση των έσόδων για κοινωνική ασφάλιση ή ποσοστιαία συμμετοχή τής κάθε κατηγορίας φόρων έμφανίζεται στον πίνακα 4.

Ειδικότερα για τή χώρα μας τά ποσοστά διαμορφώνονται ως εξής: Φόρος εισοδήματος και κερδών 28,99% για τό 1982, 18,51% για τό 1972. Φόρος περιου-

2. Ο.Ο.Σ.Α.: *Revenue statistics of OECD member countries, 1965-1983*, Paris 1984.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Η ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΘΕ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ ΦΟΡΩΝ ΣΤΑ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ ΕΣΟΔΑ

ΧΩΡΕΣ	ΦΟΡΟΙ ΣΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΡΔΗ		ΦΟΡΟΙ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ		ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ		ΦΟΡΟΙ ΣΤΑ ΑΓΑΘΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	
	1972	1982	1972	1982	1972	1982	1972	1982
1. ΕΛΛΑΔΑ	13,26	19,13	10,67	4,78	27,62	32,36	47,70	42,80
2. ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ	53,28	55,20	11,29	7,94	—	—	31,02	31,66
3. ΑΥΣΤΡΙΑ	26,53	26,51	3,12	2,64	25,29	31,93	36,75	31,30
4. ΒΕΛΓΙΟ	34,01	42,47	2,72	1,74	31,59	29,77	31,61	25,95
5. ΓΑΛΛΙΑ	17,28	18,03	3,50	3,69	37,43	43,17	37,57	29,06
6. ΔΑΝΙΑ	53,64	55,75	5,72	4,47	3,99	2,82	36,58	36,82
7. ΔΥΤ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ	34,09	34,00	4,26	3,28	30,89	36,18	29,99	26,52
8. ΗΝ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ	39,06	37,96	14,72	12,72	15,54	16,94	28,46	28,97
9. Η.Π.Α.	44,80	44,76	15,45	10,07	20,48	27,71	19,27	17,45
10. ΙΤΑΛΙΑ	20,01	31,99	6,24	2,97	39,08	47,23	34,52	16,45
11. ΙΣΠΑΝΙΑ	19,78	25,95	6,68	4,03	42,03	46,46	31,50	22,07
12. ΚΑΝΑΔΑΣ	46,10	43,79	11,44	9,02	9,06	11,27	32,37	34,60
13. ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	20,87	22,90	4,45	1,49	28,41	28,53	41,78	43,23
14. ΤΟΥΡΚΙΑ	34,53	59,33	8,61	5,81	9,51	5,00	47,35	29,86
15. ΦΙΛΑΝΔΙΑ	47,97	49,33	2,14	2,36	9,42	8,40	40,29	39,68
M.O. Ο.Ο.Σ.Α.	36,65	39,88	7,16	5,07	21,05	24,49	33,42	28,95
M.O. Ο.Ο.Σ.Α. ΕΥΡΩΠΗ	33,02	36,63	6,01	4,07	23,98	27,44	35,54	30,17
M.O. Ο.Ο.Σ.Α. ΕΟΚ	31,47	34,77	7,10	4,68	25,90	29,32	34,51	29,85

ΠΗΓΗ: Ο.Ο.Σ.Α.: *Revenue statistics of OECD member countries, 1965-1983 Paris.*

σίας 7,24% για τό 1982, 14,90 για τό 1972. Φόρος στά αγαθά καί τίς ύπηρεσίες 63,76% για τό 1982, 66,59% για τό 1972.

Συγκρίνοντας τά στοιχεα που αναφέραμε παραπάνω μέ τά στοιχεα των άλλων χωρών βγάζουμε τά εξής συμπεράσματα:

α) Τό ποσοστό συμμετοχής της άμεσης φορολογίας στό σύνολο (φόρος εισοδήματος καί κερδών + φόρος περιουσίας + φόροι στά αγαθά καί τίς ύπηρεσίες) ήταν για τη χώρα μας τό 1982 36,23%, ενώ τό ποσοστό συμμετοχής της έμμεσης φορολογίας ήταν 63,76%.

β) Μεταξύ 1972-1982 παρατηρήθηκε μιά μικρή βελτίωση της σχέσης άμεση-έμμεση φορολογία για τη χώρα μας.

Σημαντική πρόοδο μπορεί να θεωρηθούν ότι έκαναν οί χώρες: Ιταλία, Ισπανία, Τουρκία, Γαλλία, Ολλανδία.

γ) Η Ελλάδα καί η Πορτογαλία κατέχουν τίς τελευταίες θέσεις στην παραπάνω κατάταξη. Η διαφορά των δύο χωρών είναι σημαντική, τόσο έναντι των

ανάπτυγμένων χωρών όσο καί έναντι των λιγότερο ανάπτυγμένων.

δ) Σημαντική μείωση, όπως φαίνεται από τά στοιχεία, σημείωσαν κατά τό χρονικό διάστημα 1972-1982 οί φόροι περιουσίας για τίς περισσότερες χώρες: ιδιαίτερα για την Ελλάδα από 14,9 που ήταν τό 1972, έπεσαν στό 7,24% τό 1982, μέ αντίστοιχη αύξηση όμως των φόρων στά εισοδήματα καί τά κέρδη.

Ε. Διαπιστώσεις - συμπεράσματα

1. Οί άρχουσες τάξεις προσπαθούν, κατά κανόνα, είτε ν' άποκρύψουν τη φορολογική έκμετάλλευση που γίνεται εις βάρος των εργαζομένων είτε να τη δικαιολογήσουν η να την αιτιολογήσουν ιδεολογικά. Κι αυτό γιατί, όπως έγραφε ο Μάρξ: «Ο άγώνας για τούς φόρους είναι η άρχαιότερη μορφή ταξικού άγώνα».

2. Από την άνάλυση που κάναμε προέκυψε ότι η σχέση που υπάρχει καί που δέν έχει άνατραπεί ακόμα μέχρι σήμερα, δηλαδή η σχέση άμεση-έμμεση φορο-

λογία προς τό σύνολο τών φορολογικῶν ἐσόδων, καθὼς καί ἡ κατανομή τῆς φορολογίας εἰσοδήματος φυσικῶν προσώπων εἰς βάρος τῶν μισθωτῶν-συναξιούχων, ἡ παραοικονομική δραστηριότητα καί ἡ φοροδιαφυγή κυρίως τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων, ἡ δυνατότητα μετακύλισης τῶν φόρων, τὰ φορολογικά κίνητρα καί οἱ ἀπαλλαγές, καταλήγουν στό νά εἶναι τό φορολογικό μας σύστημα ἕνα ἀπό τά πιό ἄνισα καί συνεπιό ἄδικα ἀπό κοινωνικοοικονομικῆς πλευρᾶς.

Ὁ καθηγητής Δ. Καράγιωργας ὀρίζοντας τή φορολογική ἐκμετάλλευση ἔγραψε: «Μέ τόν ὄρο φορολογική ἐκμετάλλευση προσδιορίζουμε τό οικονομικό πλεόνασμα πού ἀποσπᾶ τό κράτος μέ τόν φορολογικό μηχανισμό γιά νά καλύψει δαπάνες πού στό μεγαλύτερο μέρος τους ἐξυπηρετοῦν τὰ συμφέροντα τῆς κυρίαρχης τάξης. Στήν ἔκβαση πού οἱ φόροι βαρύνουν τελικά τήν ἐργατική τάξη καί ἄλλα ὑπό ἐκμετάλλευση μικροαστικά στρώματα (μικροαγρότες, μικροβιοτέχνες κ.ἄ.), τό κράτος ἀπορροφᾶ πλεόνασμα πέρα ἀπό τήν ὑπεραξία πού ἀποσπᾶ τό κεφάλαιο καί ἡ φορολογία συνεπάγεται πρόσθετη ἐκμετάλλευση αὐτῆς τῆς τάξης καί αὐτῶν τῶν στρωμάτων.³

3. Αὐτό πού ἔχει γραφεῖ ἀπό πολλούς ἐρευνητές, ὅτι δηλαδή στίς ἀναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες τό φορολογικό σύστημα βαρύνει περισσότερο τὰ εἰσοδήματα, ἐνῶ στίς ἀναπτυσσόμενες τό φορολογικό σύστημα ἀποδίδει πρωταρχική σημασία στούς ἐμμεσοὺς φόρους πού βαρύνουν τή δαπάνη, φαίνεται ἀπό τήν

ἀνάλυσή μας ὅτι δέν ἰσχύει γιά πολλές ἀναπτυσσόμενες χώρες πού ἀνήκουν στόν Ο.Ο.Σ.Α., ὅπως ἡ Ἰσπανία, ἡ Τουρκία κ.ἄ. Ἰσχύει ὅμως ἀκόμα καί σήμερα γιά τήν Ἑλλάδα καί τήν Πορτογαλία καί ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν στοιχείων τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς δέν φαίνεται ὅτι ὑπάρχει πραγματική θέληση γιά τήν ἀνατροπή τῆς σχέσης αὐτῆς, πού θά προέλθει ἀπό μιά ριζική ἀλλαγή τοῦ φορολογικοῦ μας συστήματος. Ἀντίθετα γιά τό 1983 καί τό 1984 παρουσιάζεται σαφῆς ἐπιδείνωση αὐτῆς τῆς σχέσης κι αὐτό εἶναι ἀνησυχητικό. Ἄν δέ συνδυαστεῖ μ' αὐτό πού γράφεται ἀπ' τόν ἡμερήσιο τύπο ὅτι θ' αὐξηθεῖ ἡ ἐμμεση φορολογία τό 1986, τότε ἡ στροφή αὐτή δέν ἀποτελεῖ παρά τή χειρότερη λύση κι αὐτό γιατί οἱ πρόσθετοι ἐμμεσοὶ φόροι εἶναι σέ θέση νά ἐξουδετερώσουν τίς ὀποιεσδήποτε εὐμενεῖς ἐπιδράσεις καί τῶν πιό τέλειων οἰκονομικῶν μέτρων.

4. Τό Σύνταγμα στό ἄρθρο 4, παράγραφος 5, ὀρίζει: «Οἱ Ἑλληνες πολῖται συνεισφέρουν ἀδιακρίτως εἰς τὰ δημόσια βάρη ἀναλόγως τῶν δυνάμεων ταν», δηλαδή ἀνάλογα μέ τή φοροδοτική τους ἱκανότητα.

Ἡ φοροδοτική ὅμως ἱκανότητα προσδιορίζεται ἀπό τὰ εἰσοδήματα καί ἀπό τήν περιουσία τῶν φορολογουμένων.

Ὅσον ἀφορᾶ τό φόρο περιουσίας ἔχουμε νά παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς:

Ἐνῶ τό 1972 ὁ φόρος περιουσίας ἀποτελοῦσε τό 14,9% τῶν φορολογικῶν ἐσόδων, τό 1982 τό ποσοστό ἔπεσε στό 7,24%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΑΜΕΣΗ - ΕΜΜΕΣΗ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΤΙΣ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΚΑΙ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ Ο.Ο.Σ.Α.
ΤΟ 1972 ΚΑΙ ΤΟ 1982

ΧΩΡΕΣ	1972					1982				
	ΦΟΡΟΣ ΕΙΣΟΔ. ΚΑΙ ΚΕΡΔΩΝ	ΦΟΡΟΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ	ΑΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ	ΦΟΡΟΣ ΑΓΑΘΩΝ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	ΦΟΡΟΣ ΕΙΣΟΔ. ΚΑΙ ΚΕΡΔΩΝ	ΦΟΡΟΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ	ΑΜΕΣΟΙ ΦΟΡΟΙ	ΦΟΡΟΣ ΑΓΑΘΩΝ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ		
1. Αναπτυγμένες										
Η.Π.Α.	56,33	18,99	75,32	24,69	100,00	61,92	13,93	75,85	24,15	100,00
Σουηδία	61,96	1,54	63,50	36,50	100,00	63,64	1,46	65,10	34,90	100,00
Ἰαπωνία	61,37	11,37	72,94	27,06	100,00	64,89	12,80	77,69	22,23	100,00
Ὁλλανδία	44,30	4,77	49,07	50,93	100,00	52,85	6,20	59,05	40,94	100,00
Νορβηγία	47,08	2,68	49,76	50,24	100,00	53,44	2,20	55,64	44,35	100,00
Δανία	55,91	5,96	61,87	38,11	100,00	57,45	4,61	62,06	37,94	100,00
Καναδάς	51,27	12,72	63,99	36,01	100,00	50,10	10,32	60,45	39,58	100,00
Γαλλία	29,61	6,00	35,61	64,39	100,00	35,09	7,17	42,26	57,74	100,00
Η.Β.	47,49	17,90	65,39	34,61	100,00	47,66	15,97	63,63	36,37	100,00
Βέλγιο	49,76	3,98	53,74	46,26	100,00	60,53	2,48	63,01	36,99	100,00
Γερμανία	46,08	6,71	52,79	47,21	100,00	53,30	5,13	58,43	41,57	100,00
Ἰταλία	32,92	10,27	43,19	56,81	100,00	62,20	5,77	67,97	32,02	100,00
2. Λιγότερο αναπτγμ.										
Ἑλλάδα	18,51	14,90	33,41	66,59	100,00	28,99	7,24	36,23	63,76	100,00
Ἰρλανδία	30,89	14,97	45,86	54,14	100,00	41,03	4,39	45,42	54,58	100,00
Πορτογαλία	31,10	6,63	37,73	62,26	100,00	33,86	2,21	36,07	63,93	100,00
Ἰσπανία	34,12	11,53	45,65	54,35	100,00	49,86	7,74	57,60	42,21	100,00
Τουρκία	38,16	9,52	47,68	52,32	100,00	62,45	6,11	68,56	31,44	100,00

ΠΗΓΗ: Ο.Ο.Σ.Α.: Revenue statistics of the OECD member countries, 1965-1983 Paris.

3. Καράγιωργα Δ.: «Φορολογική ἐκμετάλλευση στήν Ἑλλάδα», *Πολίτης*, Φεβρουάριος 1978, σελ. 10-19.

Ἡ μείωση αὐτὴ διοχετεύθηκε, γιὰ τὴν ἐξισορρόπηση τῶν ἐσόδων, πρὸς δύο κατευθύνσεις: στὴ φορολογία εἰσοδήματος καὶ κερδῶν καὶ στὸ φόρο ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν.

Αὐτὴ ἡ ἐπιλογή ὅμως εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μετατοπίσει τοὺς φόρους περιουσίας, πού ἐπιβάρυναν τὴν ἄρχουσα τάξη, στὶς πλάτες τῶν μισθωτῶν-συνταξιούχων, πού πληρώνουν τὴν πλειοψηφία τῶν φόρων εἰσοδήματος-φυσικῶν προσώπων καὶ στὰ ἄλλα μικροαστικά στρώματα πού ἐπιβαρύνονται ἀπὸ τὴν ἔμμεση φορολογία.

Ἔτσι, ἀναλύοντας τὸν προϋπολογισμό τῶν οἰκονομικῶν ἐτῶν 1984 καὶ 1985, βλέπουμε ὅτι ὁ φόρος ἀκίνητης περιουσίας ἦταν τὸ 1982 129 ἑκατ. δρχ., ἐνῶ τὸ 1983 καὶ τὸ 1984 ἐπέρχεται τέτοιος ἐκφυλισμὸς πού δὲν μποροῦμε νὰ μιλάμε σοβαρὰ γιὰ φόρο ἀκίνητης περιουσίας.

5. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ φόρου προστιθέμενης ἀξίας (Φ.Π.Α.) ἀπὸ τὴ χώρα μας, πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ὁ φόρος αὐτὸς θὰ ἀντικαταστήσει ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ φόρων τῆς ἔμμεσης φορολογίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξομαλύνει καὶ ἀπλοποιήσει τὸ πολυδαίδαλο σύστημα ἔμμεσης φορολογίας.

Ἀπὸ τὸν μέχρι τώρα σχεδιασμὸ τοῦ φόρου προστιθέμενης ἀξίας προκύπτει ὅτι τὰ ἔσοδα ἀπὸ Φ.Π.Α. θὰ εἶναι ἴσα μὲ τὰ ἔσοδα τῶν καταργούμενων φόρων. Ἄρα, καμιὰ μείωση τῆς ἔμμεσης φορολογίας δὲν πρόκειται νὰ προέλθει ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Φ.Π.Α., συνενῶς καὶ καμιὰ ἀνατροπὴ τῆς ὑπάρχουσας σχέσης μεταξὺ ἔμμεσης-ἔμμεσης φορολογίας πρὸς τὸ σύνολο τῶν φορολογικῶν ἐσόδων.

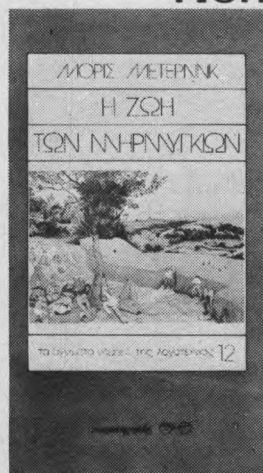
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γεωργακόπουλου Θ.: *Εἰσαγωγή στὴ Δημόσια Οἰκονομική*, ἐκδότης Σ. Καραμπερόπουλος, Ἀθήνα 1981.
2. Γεωργακόπουλου Θ.: *Ἐμμεσοὶ φόροι καὶ βιομηχανία εἰς τὴν Ἑλλάδα*, IOBE, Ἀθήνα, 1977.
3. Ἀναστασόπουλου Γ.: *Φορολογικὸ Δίκαιο*, Ἐκδόσεις Σάκκουλα, Ἀθήνα—Κομοτηνὴ 1983.
4. Καραγιωργα Δ.: *Δημόσια Οἰκονομική 2. Οἱ δημοσιονομικοὶ θεσμοί*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1981.
5. Προβόπουλου Γ.: *Εἰσαγωγή στὴν Δημόσια Οἰκονομική*, Ἐκδόσεις Σάκκουλα, Ἀθήνα 1981.
6. Προϋπολογισμός: *Οἰκονομικῶν ἐτῶν 1984 καὶ 1985*, Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, Νοέμβρης 1983 καὶ 1984, Ἀθήνα.
7. Duverger M.: *Δημόσια Οἰκονομία*, Ἐκδόσεις Πάμισος, Ἀθήνα (μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικά τοῦ *Finances publiques*).
8. O'Connor J.: *Οἰκονομικὴ κρίση τοῦ Κράτους*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1977, Κεφάλαιο 8, σελ. 212-227 (μετάφραση ἀπὸ τ' ἀγγλικά τοῦ *The fiscal crisis of the State*).
9. Ngaosyvatth: *Le role de l' impot dans les pays en voie de developpement*, L.G.D.J., T.1 1978, T.2 1981, Paris.
10. Magliud B.: *A quoi servent les impots?* Hatier, Paris.
11. Mariet F.: *La reduction des inegalites*, Hatier, Paris.
12. Καραγιωργα Δ.: «Ἡ φορολογικὴ ἐκμετάλλευση στὴν Ἑλλάδα», *Πολίτης*, Ἀθήνα, Φεβρουάριος 1978.
13. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ.: «Λάθος ἡ ἀύξηση τῶν ἔμμεσων φόρων», *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος*, 15.4.1982.
14. Τραχανᾶ Κ.: *Ἀνιση διανομὴ τοῦ εἰσοδήματος καὶ φορολογικὴ ἐκμετάλλευση στὴν Ἑλλάδα*, Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, Νοέμβρης 1983 (ἀδημοσίευτη μελέτη).
15. Τραχανᾶ Κ.: «Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Φ.Π.Α. καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία», *Οἰκονομικὰ Χρονικά*, Μᾶης 1985.

ΑΓΝΩΣΤΑ ΝΟΜΠΕΛ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

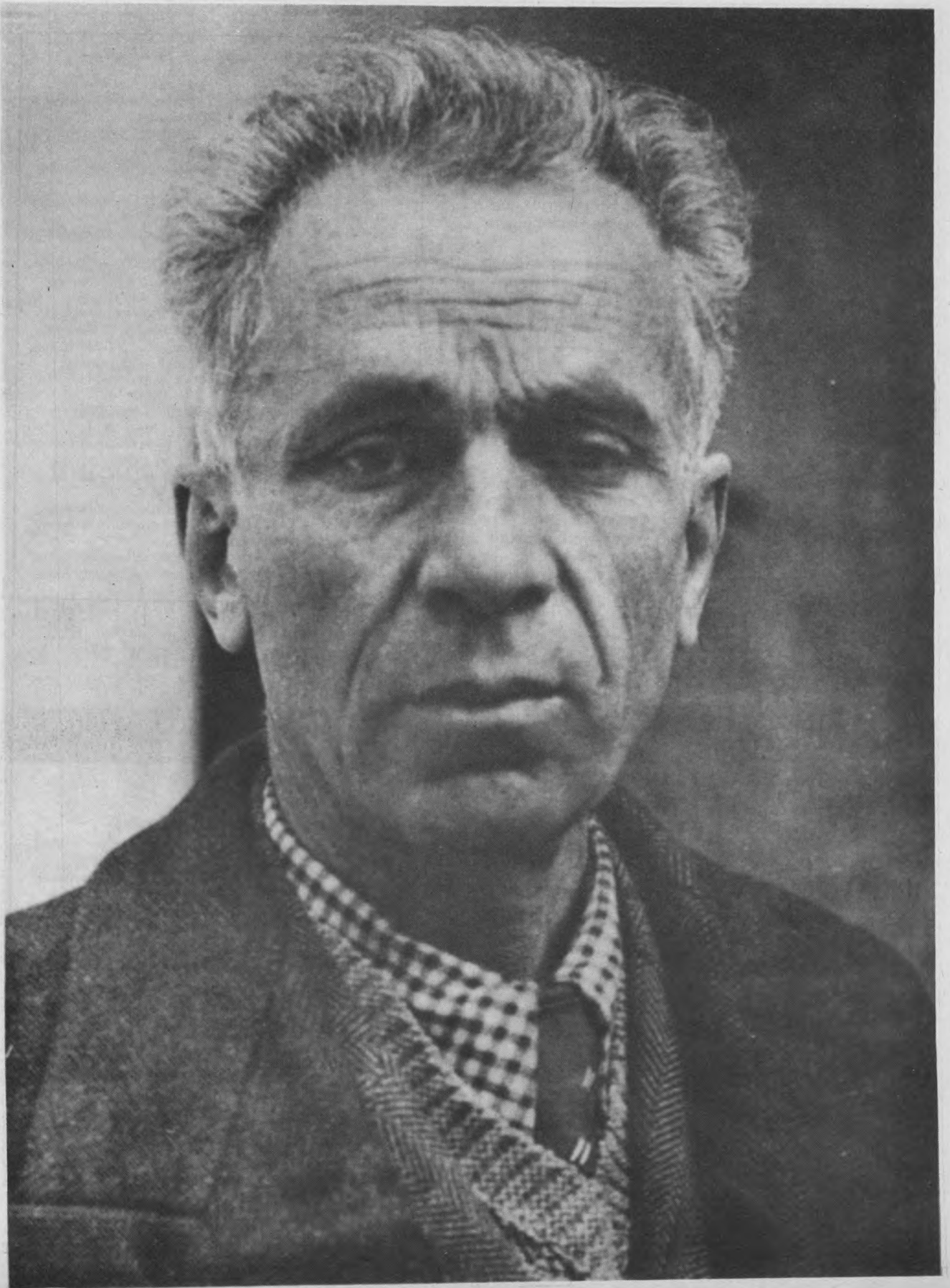
ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

Κυκλοφοροῦν ἐπίσης:

- Μ. Πάστερνακ: Προσωπικὴ Μαρτυρία (β' ἐκδοση)
- Λ. Πιραντέλο: Ἡ αποδιωγμένη (β' ἐκδοση)
- Ρ. Καβαμπάτα: Το πανδοχεῖο τῶν ἀπομάχων (γ' ἐκδοση)
- Ι. Ἀντρις: Ἡ Δεσποινὴς (β' ἐκδοση)
- Ε. Χεμινγκουαίη: Στα δύσκολα χρόνια
- Σ. Μπέκετ: Συριγμοί
- Α. Ζιντ: Θησείας
- Π. Μπακ: Ο Νέος χρόνος
- Π. Χέιζε: Αντρέα Ντέλφιν
- Φ. Μοριάκ: Τερέζα Ντεκερού
- Γ. Χάουπμαν: Ο Αιρετικός ἀπὸ τὴ Σοάννα

παρατηρητής

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Έπιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κώστα Βάρναλη

«‘Ο καπετάνιος»

«ό Πρόλογος», «ό ιδεαλιστής» και
Μιά συνέντευξη του Κ. Βάρναλη
στή «Γλαύκα» τό 1928

Θεανώς Μιχαηλίδη

Τό άρχείο Βάρναλη

Γιάννη Δάλλα

«Τό Φώς πού καίει»

‘Η γένεση ενός ποιήματος και μιās ποιητικής.
Τά στάδια δημιουργίας και ή πνευματική
ταυτότητα του έργου

Γ.Κ. Κασίνη

Παλαμικά μαργινάλια
στό Σολωμό χωρίς μεταφυσική
του Κώστα Βάρναλη

Γεωργίας Λαδογιάννη

Κ. Θεοτοκᾶς – Κ. Βάρναλης
Ίδεολογικές αντιπαραθέσεις

Τόλη Καζαντζή

‘Η λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης,
σενάριο τηλεοπτικού ντοκυμανταίρ
για τά 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης

Άγλαΐας Κάσδαγλη

Γιά τήν «Προίκα ή περί του θηρευτικού βίου
των Νεοελλήνων» — Μιά κριτική

Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

«Παρ’ όλην τήν έπιθυμίαν»
μιά άπάντηση στην κριτική της Α. Κάσδαγλη

Γιά τό ‘Αφιέρωμα στον
Κώστα Βάρναλη πολύτιμη
μᾶς στάθηκε ή βοήθεια
του Γιάννη Δάλλα.

ΚΩΣΤΑ ΒΑΡΝΑΛΗ
ΑΓΝΩΣΤΑ ΚΑΙ ΔΥΣΣΕΥΡΕΤΑ
ΚΕΙΜΕΝΑ

Τά κείμενα πού δημοσιεύονται παρακάτω δέν είναι άρκετά γνωστά. 'Ο καπετάνιος είναι τό ποίημα πού τιτλοφορείται 'Η χαρά του πολέμου στη συλλογή του Κ. Βάρναλη Σκλάβοι Πολιορκημένοι. Πρόκειται γιά προηγούμενη παραλλαγή πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό Φιλική 'Εταιρεία του Φώτη Κόντογλου, τό 1925. "Έχει ένδιαφέρον γιατί, εκτός από εϋδιάκριτες παραλλαγές στίχων, οι τελευταίες στροφές παρουσιάζουν νέα ύλη μέ τίς αναφορές στην πολιορκία του Μεσολογγίου και την τελική άντιστροφή στον Βύρωνα. 'Ο Πρόλογος δημοσιεύτηκε στό 'Αντίχαρη, άφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά, εκδ. 'Ελληνικό λογοτεχνικό και ιστορικό άρχείο, 'Αθήνα 1984, στη μελέτη του Γιάννη Δάλλα, Πρόλογος και 'Ιδεαλιστής, σσ. 77-96. 'Ενδιαφέρει διότι έχει τριπλάσια έκταση από την τελική μορφή και γιατί μεταθέτει τό θέμα της λύτρωσης των ανθρώπων στό συλλογικό επίπεδο. Τέλος ή συνέντευξη, πού είναι οϋσιαστικά άγνωστη, δημοσιεύθηκε στό περιοδικό του Πειραιά Γλαύκα, άρ. φύλλον 5-6, 1928 και άναδημοσιεύεται εδώ χάρη στην εϋγενή παραχώρηση του Δημήτρη Δασκαλόπουλου.

'Ο Καπετάνιος

("Ένας κλέφτης άκουμπά στο ντουφέκι του και συλλογᾶται)

Καλοί μου χρόνοι άλλοτινοί,
μεγάλοι κι' άψηλοί οϋρανοί!
'Ισα μπάλλα, δίκιο χέρι,
πάντα πλούσιο μεσημέρι.

Κλεισοϋρες, ἔλατα, κορφές!
Μέ χίλιες κάνουλες κρυφές
ὁ σκοπός σου κατεβαίνει,
ζήση μου τραγουδισμένη!

Πῶς παίρναμε δλοι τό κλαρί,
σίντα του κούκου ή βραχνιερή
ή κραζιά μᾶς έκαλούσε
κ' ή τριανταφυλλιά νέσκοϋσε...

'Η σουβλα σιγοτριγυρνᾶ
κριαρία παχιά και τραγανά,
και σε χόρτο πατημένο
καρυδόφυλλο στρωμένο.

Πήραμε αλεύρι άπ' τον άγᾶ,
άπ' τον προεστό σφαχτά ζυγά
κι' άπ' τό πέρα μοναστήρι
κρασί και κεφαλοτύρι.

Κι' αν είστε σκύλλοι άρματολοί,
είμαστε λύκοι μέ μαλλί:
γρήγορα τ' άρματολίκι,
γιατί έρχόμαστε σά λύκοι!

Μέσα στ' άσημι, στό φλουρί
σάν ήλιοι άστράβαμε πυροί
και πά στοϋ χοροϋ τά πρέπια
φείδια είμάστε μέ τά λέπια.

Πῶς ροβολούσαμε, άδερφοί,
σίντας έστέρναμε γραφή
στ' "Αγναντα και στό Κομπότι,
στον κατή και στό δεσπότη.

Γραφή καμένη στις γωνιές:
«Σᾶς κάψαμε σά θεμωνιές»,
μέ τό διῶμα, μέ τό σεισμα,
μέ τραγούδι και μέ πείσμα.

Παλουκωμένα ὡς σᾶς γρικῶ,
προεστών καυκάλια και Τουρκῶ,
κάνω τή φτερούγα πήχη,
κάνω πιθαμή τό νύχι!

Μά σάν έπλάκωνε χειμός
μᾶς έπιανε βαρύς καημός
κι' ένας-ένας κατηφόρα
για τον κάμπο, για τή χώρα.

Καράβι έρχεται από τή Χιό
μέ τίς βαρκοϋλες του τίς δυό:
έτσι μπαίναμε στη χώρα
μ' δλα τά πανιά μας φόρα.

Κ' ήρθε τό μήνυμα ταχιά:
πρώτη σηκώθηκε ή Βλαχιά!
Και γελάσανε τά χείλη
μέ τ' άξό τό καριοφίλι.

Μά χύμηξε τουρκιά πολλή
και μέσ στό κάστρο αυτό μᾶς κλει.
Μά ψηλά βαστά ή ψυχή μας,
δσο ή θάλασσα δική μας.

Μά τώρα μᾶς τήν πήρε πιά
'Αράπης άπ' τήν 'Αραπιά!...
Θάνατε, κι' αν σ' άντικρύζω,
μά στην πείνα όμπρός λυγίζω.

Σάν εκκλησιές μολυβωτές
και κοντυλοπελεκητές
μ' δλα τ' άρματά μας φόρα
καμαρώναμε στη χώρα.

Κ' ένας τον άλλονε σκουνηά
νά μᾶς θαμάξει από κοντά.
Κι' ό άργαλιός —σαγίττα, χτένια—
μᾶς έταίριαζε τά παίνια.

Μᾶρθε και δίσεχτη χρονιά—
μαμπέση 'Αλή, κρυφέ φονιά,
πού μᾶς πήρες στό κυνήγι
κι' δπου φύγει κι' δπου φύγει.

"Ένας άφηνει τά βουνά
και πέφτει και σε προσκυνᾶ
κι' άλλος πάει στην "Αγια Μαύρα
νά περάσει γέρα μαύρα.

"Ανεργη ζήση, πού χωρίς
ρεμούλα κι' αίμα δέ μπορείς!
Μόσκοβε, έλα μέ φρεγάδες!...
Τούτη ή άνοιξη, ραγιάδες!...

Δέν είναι τρόπος γιά νά βγεις,
— ώ! κάλεσμα τῆς πέρα γῆς!...—
Στερνό πήδημα νά κάνεις
πρίν πιαστεῖς ἢ πρίν πεθάνεις.

Καί τότες ἡ καρδιά πιστή
θά πιάσει νά λογαριαστεῖ
μέ τό Φῶτο, μέ τό Γιάννη,
πού ἀδερφοῦς ἡ Ἄνάγκη κάνει.

(σιγά) Μ' ἄν εἶναι δώθενες καί βγῶ
ἢ μ' ὄλους ἢ μονάχα ἐγώ,
δίχως ἄρπαμα καί φόννο,
λευτεριά, εἶσαι λόγια μόνο.

(δυνατά) Μά πρώτα πᾶμε κάτου στά
παράθυρά του τά κλειστά:
«Λόρδε! πρίν νά ξεψυχήσεις,
τό μιστό νά μᾶς μετρήσεις!»

I. Η ΕΝΤΥΠΗ

ΜΟΡΦΗ

Ἄλλοι ξέρον τὸ Χαλβούζο
μεθυσμένο χωρὶς οὐζο.
Πάντα θυμωμένος πάντα
κατσουφός καὶ βιαστικός,
(5) στραβογλέπει ἀπὸ τὴ μπάντα,
μέγας στύλος ἀστικός.

Μοναχὸς παραμιλάει.
Οὐρανέ, ποιὸς τὸν φυλάει
ἕνα δυὸ σάλτα νά δώσει
(10) καὶ τὸν πάτο σου νά βρεῖ,—
δίχως ὁμως νά κρυώσει
κ' ἔχει κράση λίγο ἀβρή.

Ἄ! δέ βρίσκεται κολᾶι
στά βαθύτερα πελάι
(15) νά βουτήξει, γιά νά μάθει
(δίχως ὁμως, νά βραχεῖ!)
πόσα πλάτη πόσα βᾶθη
ἔχει ἡ Θάλασσα-Ψυχῆ.

Ἄπ' ἀλάργα κάνει χάζι
(20) τοὺς πολέμους νά διαβάζει.
Καί μεγάλο στοὺς μεγάλους
ἤρωα τὸν θαμάζω ναί!
σά διδάσκει ὄλους τοὺς ἄλλους
τὴ θυσία στὸν καφενέ.

Ἰδεαλιστής

(25) Πέρ' ἀπ' τὰ πεζὰ χυδαῖα
κυνηγώντας τὴν Ἰδέα
στ' ὄνειρό του τήνε πιάνει
ἀπ' τὰ κῶλα τὰ ἱερά,
μά στὸν ζῦπνο τὴ χάνει—
(30) φτοῦ! κι ἀπ' τὴν ἀρχή, Κερά.

Στά βουνά τῆς Θεσσαλίας
στά νερά τῆς Στυμφαλίας
μέ λαγωνικά καὶ δίχτυα
καί μέ σωθικά ζεστά,
(35) μεσημέρια, μεσανύχτια
τὴ ζητάει πίσου-μπροστά.

Κ' ἡ Ἀρτέμιδα, πού δόξα
δίνει σ' ὄσους ἔχουν λόξα,
μιάν ἡμέρα (ὀϊμένα, γλύκα
(40) στά μελίγγια του χυτή!)
τοῦ τὴ φέρνει σάν κατσίκα
φῶς καί μάλαμα στρωτή.

Τὴν ἀρπάχνει ἀπὸ τὰ γένια
μέ συντήρηση κ' εὐγένεια,—
(45) εἶν' ὁ νοῦς του στά μεγάλα,
στά ψηλά καὶ στά μεστά,
στῆς ἀθανασίας τό γάλα,
μά τὰ μάτια του κλειστά.

(50) Τὴν ἀρμέγει κι ὄσο ἀρμέγει
τόσο σκάζει, τόσο κλαίγει:
«Τ' ἔχει ἡ ρόγα καὶ δέ βγαίνει

μηδέ μιά σταλιάν ὄγρη;
Πᾶτε, κόποι μου, χαμένοι.
Δέν καταλαβαίνω γρῦ»

(55) Κ' ἕνας τσομπανάκος πέρα
παρωνάνας τὴ φλογέρα:
«Ἄσε, μπάρμπα μου, τὰ γάρμπα
σκύψε, ἀπὸ κοντὰ νά δεῖς;
ἢ κατσίκα σου εἶναι μπάρμπα,
(60) ἕνας τράγος ἀναιδῆς».

II. Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ

ΜΟΡΦΗ

Μεθυσμένος χωρὶς οὐζο
(ὄλοι ξέρον τὸ Δελυμῶζο)
πηγαίνει θυμωμένος πάντα
κατσουφός καὶ βιαστικός·
στραβογλέπει ἀπὸ τὴ μπάντα,
μέγας στύλος ἀστικός.

Νά τονε! Μεγάλα πάσσα,
τεμπεσίρια καὶ κομπάσα,
πού μετράει καὶ λογαριάζει,
πόσο ἀπέχει ὁ οὐρανός,
ξεψυσάει κι ἀλλοιωριάζει
πάντα κούφιος κι ἀδειανός.

Μοναχὸς παραμιλάει,
Οὐρανέ, ποιὸς τὸν φυλάει,
οὐλίμο σάλτο νά δώσει
καὶ τὸν πάτο σου νά βρεῖ,
(δίχως ὁμως νά κρυώσει
κ' ἔχει κράση λίγο ἀβρή!)

Ἄχ! δέ βρίσκεται κολᾶι
στά βαθύτερα πελάη
νά βουτήξει γιά νά μάθει
(δίχως ὁμως νά βραχεῖ!)
πόσα πλάτη πόσα βᾶθη
ἔχει ἡ θάλασσα—ψυχῆ.

Ἄλλο ἰδεαλιστής
ἦτοι ἡ παιδικὴ ἀθωότητα

Πέρ' ἀπ' τὰ πεζὰ χυδαῖα
κυνηγώντας τὴν Ἰδέα
στ' ὄνειρό του τήνε πιάνει
ἀπ' τὰ κῶλα τὰ ἱερά,
μά στὸν ζῦπνο τήνε χάνει,—
μάταια χάνεσαι, σπορά!

Μεσημέρια, μεσανύχτια
μέ λαγωνικά καὶ δίχτυα
στά βουνά τῆς Ἀρκαδίας,
τὴ ζητάει πίσου-μπροστά
καὶ γελάει μαζί του ὁ Δίας
μέ τὰ γέλια τὰ ζεστά.

Μά ἡ Ἀρτέμιδα πού δόξα
δίνει σ' ὄσους ἔχουν λόξα,
τοῦ τὴ φέρνει μπρός (ὦ γλύκα
ἀῦλη καὶ πνευματικῆ!)
ὡς ἀθάνατη κατσίκα
ἄσπρη καὶ θαμπωτικῆ!

Τὴν ἀρπάχνει ἀπὸ τὰ γένια
μέ συντήρηση κ' εὐγένεια,
τί 'ναι ὁ νοῦς του στά μεγάλα
στά ψηλά καὶ στά μεστά
στῆς ἀθανασίας τό γάλα
(μά τὰ μάτια του κλειστά).

Κι ὄσο ἀρμέγει ὄσο ἀρμέγει
τόσο σκάζει, τόσο κλαίγει:
«τί ἔχ' ἡ ρόγα καὶ δέ βγαίνει
οὔτε μιά σταλιάν ὄγρη;
Πᾶτε, κόποι μου, χαμένοι,
δέν καταλαβαίνω γρῦ»!

Κ' ἕνας τσομπανάκος πέρα
τρικυμίζει τὴν ἐσπέρα:
«Ἄσε, μπάρμπα μου, τὰ γάρμπα,
σκύψε, ἰδέε ἀπὸ κοντὰ:
ἢ κατσίκα σου, εἶναι, μπάρμπα,
ἕνας τράγος μ' ἀπαντά!»

Κώστα Βάρναλη

Στά κατάλοιπα του αρχείου Βάρναλη σώζεται σε χειρόγραφη 'παραλλαγή' ο γνωστός «Πρόλογος» της συλλογής του Κώστα Βάρναλη *Σκλάβοι πολιορκημένοι*.

Αντιπαραθέτουμε την έντυπη και τη χειρόγραφη μορφή του ποιήματος.

Πρόλογος

I. Η ΕΝΤΥΠΗ ΜΟΡΦΗ

Πάλι μεθυσμένος είσαι, δυόμισυ ώρα της νυχτός.
Κι αν τά γόνατά σου τρέμαν, εκαθόσουνα στητός
μπρός στο κάθε τραπεζάκι. — «Γειά σου Κωνσταντή βαρβάτε».

— Καλησπερούδια αφεντικά, πώς τά καλοπερνάτε;

(5) Ένας σου 'δινε ποτήρι κι άλλος σου 'δινεν ελιά.
Έτσι πέρασες γραμμή της γειτονιάς τά καπελιά.
Κι αν σε πείραζε κανένας — άχ, εκείνος ο Τριβέλας!—

έκανες, πώς δέν έβλεπες και πάντα εγλυκογέλας.

(10) Χτές και σήμερα ίδια κι δμοια, χρόνια μπρός, χρόνια μετά...
'Η ύπαρξή σου σε σκοτάδια δλο πηχτότερα βουτά.
Τάχα ή θέλησή σου λίγη, τάχα ο πόνος σου μεγάλος;

Άχ, που 'σαι, νιότη, που 'δειχνες, πώς θά γινόμεν άλλος.

II. Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΜΟΡΦΗ

Πάλε μεθυσμένος είσαι (δυόμισυ ώρα της νυχτός).
Κι αν σου τρέμανε τά πόδια, μά στεκόσουνα στητός
μπρός σε κάθε τραπεζάκι — «Γειά σου Κωνσταντή βαρβάτε»!

— «Καλησπερούδια, αφεντικά, πώς τά καλοπερνάτε»!

(5) Ένας σουδινε ποτήρι κι άλλος σουδινεν ελιά.
Έτσι πέρασες γραμμή της γειτονιάς τά καπελιά.
Κι αν σε πείραζε κανένας, (άχ, εκείνος ο Τριβέλας!)

έκανες πώς δέν ένοιωθες και πάντα εγλυκογέλας.

Χτές και σήμερα ίδια κι δμοια, χρόνια μπρός, χρόνια μετά.
(10) 'Η ύπαρξή σου σε σκοτάδια δλο πηχτότερα βουτά.
Τάχα ή θέλησή σου λίγη, τάχα ο πόνος σου μεγάλος;

Ω! που 'σαι, νιότη, πουδειχνες, πώς θά γινόμεν άλλος!

Τώρα μέσ τό λασπονέρι σωριασμένος, πώς βαστώ
τά μελίγγια, που χτυπάνε! (Τ άποτσιγαρο σβηστό
(15) κρέμεται στα πικρά χείλη). Κι δλο τό κορμί σπαρτάρει,

καθώς τό δέρνουν ή βροχή κι ο άγέρας του Φλεβάρη.

Κι αν ζητώ νάν τό κινήσω, δέν ξυπνά μου τό μυαλό.
Σ' ένα κολασμένο βύθος τά ματάκια άργοσφαλώ.
Άξαφνο άστραμμα και σεισμα της ψυχής. Νά σε κοντά μου,

Πρόλογος

(20) Ω Μάρθα μου, ανοιξιάτικη γνώρα κ' ήλιοχαρά μου!

Δένεις τά λιγνά σου μπράτσα στο λαιμό μου (ώϊμέ καημοί)
κ' ή παιδιάτικη σου ανάσα έρχεται άπάνω μου θερμή·
στο γλυκό σου στόμα βάζω τίς δυό φουχτες μου σάν τάσι,

νά τή ρουφήξω, που ή καρδιά, σάν άλλοτες, ν' αγιάσει.

(25) Άλαφρή σάν τήν τουλούπα του χιονιού, σκύβεις πολύ
νά μέ ιδεις στα μάτια μέσα, πάντα άγνή, πάντα καλή.
«Σ' αγαπώ», μου λές φωνούλα σφυριχτή, «γιατί μου μοιάζεις

κ' έχεις ιδέες άλλόκοτες, που ώραϊα τίς συνταιριάζεις»!

Ω! πώς καιν τά μάγουλά μου από ντροπή (νά μήν τά ιδεις!)
(30) και ξεσπώ στο κλάμα (πόσο ο ξεπεσμός μου είναι βαθής!)
Εϊτανε μέσ τήν ψυχή μου φλέβες χρυσαφιού· που νάναι;

Κάνω νά σεισω τά φτερά, βαριά και μέ πονάνε!

Μυστική 'ταν στην καρδιά σου δύναμη για νά γρικά
σε καρδιές φουρτουνιασμένες τά κρυφά τους μυστικά.
(3) Άν για μάς σωμός δέν είναι, πές, άχέ του παραδείσου,

«έτσι θά πέφτουν κ' οι γενιές που μάς έρχόνται πίσου»;

1928

**Μιά συνέντευξη
τοῦ κ. Βάρναλη
στό περιοδικό
«ΓΛΑΥΚΑ»
τοῦ Πειραιᾶ
(ἀριθ. φ. 5-6)**

Ἡ ἐποχή αὐτή, ἡ κατ' ἐξοχήν ὀλισθητική, ἡ ὁποία ἐδημιούργησεν ἕνα δλόκληρο περιβάλλον μέ συστήματα καί θεωρίες εἶναι ποτισμένη μέ τὰ ἴδια νάματα καί μέ τίς ἴδιες αὐτές θεωρίες γιά τίς ὁποῖες πῶς πᾶν εἶπαμε πῶς σκόρπισαν τόσες καί τόσες ἐπιδράσεις.

Ὁ ποιητής Κώστας Βάρναλης, ἕνας ἀπό τοὺς σπουδαιότερους καί τελειῶς ἐνδιαφέροντας νέους ποιητάς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, πού δέν κατεστάλαξεν ἀκόμα σέ πλήρες νόημα καί πού ταράσσεται χωρίς νά βρῆ τόν δικό της ἑαυτό πού πλανᾶται ὁμῶς γύρω μας ἀντικατόπτρισμα τῆς μελλοντικῆς τέχνης καί ιδέας, γνωστός περισσότερο στήν Αἴγυπτο καί ἀπό τήν Ἀθήνα, θά ἐπρεπε νά μιλήσῃ βεβαίως στή σειρά τῶν συνεντεύξεων πού ἀρχίσαμε.

Ἄν καί τόν τελευταῖον αὐτόν καιρό ἦταν «δυσθεώρητος» λόγῳ τῆς ἀπουσίας του ἀπό τήν Ἀθήνα — παραθέριζε καταγινόμενος σέ συγγραφῆ νέου βιβλίου του στήν Αἴγινα — ἐν τούτοις κάποιον πρωῒ πού ἡ φύση μᾶς ἀνήγγειλεν πῶς ἦρθε γιά μερικές ἡμέρες, ἐτσακιστικάμε ν' ἀνεβούμε στή Πίζαρον, πού συχνάζει, στό καφενεδάκι τοῦ θεάτρου τῆς Κυβέλης, τοῦ Βασιλείου τό βιβλιοπωλεῖο τοῦ ὅπου τέλος πάντων μποροῦσε νά φοραθῆ, γιά νά τόν δοῦμε καί νά τοῦ πάρουμε μερικές λέξεις ἀπαντήσεως στίς ἐρωτήσεις μας.

Βεβαίως, δέν μᾶς εἶδε μέ καλό μάτι, μόλις τόν πλησιάσαμε οὔτε μᾶς ἄκουσε μέ καλό αὐτί ὅταν τοῦ εἶπαμε τό σκοπό τῆς ἀφίξεώς μας. Στήν προσπάθειά του νά διαφύγῃ, ἀλλάξαμε ἐπανειλημμένως θέματα, ὡς πού στό τέλος νικῶμενος ὑπεχώρησεν καί ἀπήντησε στά ἐρωτήματα πού τοῦ ὑποβάλλαμε· τὰ ὁμοια καί τὰ ἴδια ὑπεβλήθησαν σέ ὄλους τοὺς νέους λογίους μας, πολλοί τῶν ὁποίων μίλησαν σέ προηγούμενους ἀριθμούς, καί ἄλλοι θά μιλήσουν κατόπιν.

Βέβαια δέν ὁμίλησε πλατεῖα καί ἀναλυτικά, ὁμῶς εἶπε πράγματα πού ἐνδιαφέρουν ἐκείνους πού τόν παρακολουθοῦν καί πού σημειώνουν σημαντικᾶς παρατηρήσεις στή λογοτεχνία μας.

— Ποιός ἀπ' τοὺς νέους καί νεωτέρους μας ξεχωρίζει.

— Τό ἐρώτημά σας εἶναι τελειῶς προβληματικό. Ὅμως θά σᾶς ἀπαντήσω μέ εἰλικρίνεια μιά κι' ἐπιᾶστηκα! προτιμῶ τοὺς παλαιότερους, γιατί καθένας στό εἶδος του κατόρθωσε νά δώσῃ μερικά ἄρτια ἔργα. Εἶμαι ὁμῶς κατ' ἀρχήν ὑπέρ τῶν νέων. Παρ' ὅλον ὅτι μ' ἀρέσουν μερικοί ἐξαιρετικά — δέν ἀναφέρω ὀνόματα — ἀμφιβάλω ἂν θά φθάσουν μακριά, ἂν θά πᾶν ἐκεῖ πού λογαριάζω καί θέλουν γιατί περνοῦμε μιά κρίσιμη ἐποχή τοῦ ποιητικοῦ λόγου ἀντίθετα μέ μιά μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ Κριτικοῦ πνεύματος πού παρατηρεῖται στήν παγκοσμία διανόηση πού τήν ἔφερε ὁ τελευταῖος πόλεμος μέ τήν ἀπότομη διάλυση ὄλων τῶν ὠραίων καί εὐγενικῶν ἰδανικῶν τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ· τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν πολλά πε-

ριοδικά καί ὅτι τὰ καλύτερα ἀπ' αὐτά δέν δέχονται ἄλλην φιλολογοῖαν ἐκτός ἀπό τίς κριτικές καί τίς κοινωνικές παρατηρήσεις, εἶναι ἕνα σοβαρό σημεῖο αὐτῆς τῆς μεταστροφῆς.

Ἡ νέα τέχνη πού τήν φαντάζομαι μόνον ἐπαναστατική δέ θά μποροῦσε νά σταθῆ μέ μίαν ἀπλή ἐπαναστατικότητα στή μορφή, κατ' ἀνάγκην θά εἶναι τότε τέχνη μειονοψηφίας καί δυστυχῶς γιά τήν Ἑλλάδα ἡ μειονοψηφία εἶναι πολύ μικρή· κι ἔτσι δέν ἐλπίζω πολλά πράγματα ἐπί τοῦ παρόντος.

— Τί ἐργασίαν ἐτοιμάζετε;

— Τύπωσα τοὺς «Σκλάβους πολιορκημένους» πού ἔγραψα πρό 4 ἐτῶν, σέ στιγμή ἐνθουσιασμοῦ καί τοῦς δημοσίευσα σέ ἐποχή τελείας ἀπογοητεύσεως, τόσο ἀπό τόν ἑαυτόν μου ὅσο καί ἀπό τοὺς ἄλλους. Ἐκτός ἀπ' αὐτό ἐτοιμάζω ἀκόμη μιά σειρά διηγημάτων καί ἕνα μυθιστόρημα. Αὐτά ὁμῶς εἶναι ἀκόμα σχέδια μέσ στά χαρτιά μου. Ἀκόμα κάτι ἐτοιμάζω, μιά μελέτη αἰσθητικῆς κοινωνιολογικῆς, ματεριαλιστικῆς. Τίποτε ἄλλο. Αὐτή τήν ἐποχή δέν ἔχω ὄρεξη γιά τίποτε ἄλλο.

— Ἀκόμα κάτι ἐντελῶς τοπικιστικό· ἀπό τοὺς Ἀλεξανδρινούς, ποιούς ἐκτιμᾶτε;

— Μ' ἀρέσει πολύ ὁ Καβάφης. Ἐχει οὐσία ποιητικῆ ὅσο κανένας ἄλλος ἀπό τοὺς συγχρόνους μας Ποιητές (κι ἂς λέει ὁ φίλος μου ὁ Μαλάνος πού ἦρθε ἐδῶ γιά νά προπαγανδίσῃ καί νά μᾶς πείσῃ γιά τό ἀντίθετο). Ἐκεῖ κάτω, στήν Αἴγυπτο, ἡ Κοινωνία εἶναι φρέσκια καί Εὐρωπαϊκή· καί εἶναι ἀκόμα πῶς ζωηρή ἀπό ὅλη τήν πνευματικῆ ζωῆ τῆς Ἑλλάδας· τοῦλάχιστον ἐμᾶς τοὺς Ἀθηναίους, περισσότερο προσέχουν ἐκεῖ, τυπώνουν καί ἐνδιαφέρονται ἐκεῖ, καί κατόπιν ἐδῶ, στόν τόπο μας, νά ποῦμε. Διατηρῶ καλά στήν ἀνάμνησή μου, πῶς ἐγώ τοῦλάχιστο, ἐντεμπουντάρισα στήν Αἴγυπτον· τελευταῖα ὁ κ. Ἀλιθέρσης μοῦ ἔκαμε τήν τιμὴν νά γράψῃ γιά μένα, τόν εὐχαριστῶ, ἔχει μερικές ἀνακρίβειες, μᾶ ἀσήμαντες σχετικῆς μέ τή βιογραφία μου καί τόν ἀδερφό μου, ἐγώ π.χ. γεννήθηκα στόν Πύργο τῆς Βουλγαρίας καί σπούδασα στή Φιλιππούπολι, κ.λπ.

Στήν τρίτη σας αὐτή ἐρώτηση, ἂν εἶναι γενικώτερο, ἐκτός ἀπό τή λογοτεχνία, τότε φυσικά δέν μπορῶ παρά νά θυμηθῶ μέ θαυμασμό τόν περίφημο ξυλογράφου Γιάννη Κεφαλληνό. Τελειώσαμε;

— Ἀκόμα κάτι· σᾶς ἔκαμε ἐντύπωση καί ἕνα ἀπό τὰ τελευταῖα φιλολογικά μας πράγματα;

— Δέν καταλαβαίνω μ' αὐτό τό ἐρώτημα, τί ζητεῖτε. Ὅπως δέν εἶδα νά συμβῆ καί τίποτε τό ἀξιοσημείωτο φιλολογικό γεγονός, στίς ἡμέρες αὐτές, ἐκτός ἂν θέλετε νά μιλήσω γιά τίς Δελφικές ἐορτές καί παραστάσεις οἱ ὁποῖες δέν εἶναι φιλολογικό γεγονός, ἀλλά... θεολογικοπολιτικό. Συμφωνεῖτε;

— Καί νά μή συμφωνῶ θά τό κάμω κατ' ἀνάγκην διατί τώρα εἶπατε ἐλεύθερα ὅπως πάντα.

Θεανώ Ν. Μιχαηλίδη

Τό ἄρχειο Βάρναλη

Σέ μιά συνέντευξη πού ὁ Κώστας Βάρναλης παραχώρησε τό 1932 στόν Γιώργο Κοτζιούλα,¹ διαβάζουμε:

— Κάποτε εἶχατε κάμει στόν «Παρνασσό» μιά ὁμιλία γιά τό Βιζυηνό. Τί ἀπόγινε;

— Τήν ἔκανα κομμάτια.² Ἦταν ὄλο ἐνθουσιασμούς καί ρομαντισμούς. Τό ἴδιο κάνω γιά ὄλα μου τά παλιά. Τρέμω μήπως βρεθεῖ στά χαρτιά μου κανένα ἀπ' τά ὑπολειπόμενα πού νά μέ ρεζιλέψει...

— "Ὡστε λογαριάζετε, βλέπω, τήν ὑστεροφημία..."

— "Ὅχι σάν μέλλον, σάν τμήμα τοῦ παρόντος.

Δέκα χρόνια ἀργότερα ἔγραφε:

«Τά ἔργα, πού ἀφήνουν οἱ ποιητές μετά τό θάνατον—ἔργα ἢ ἀτέλειωτα ἢ ἀνέκδοτα ἢ τυπωμένα μέν κάπου καί κάποτε, ἀλλ' ὄχι στίς ὀριστικές συλλογές τῶν δημιουργῶν τους— κατά κανόνα δέν προσθέτουν τίποτα στή δόξα τους (...). Οἱ «καταλοιποθῆραι» ὁμῶς τυμβωρύχοι τοῦ πνεύματος (ἄν ὄχι ἔμποροι τοῦ πνεύματος) τρέχουνε καί ψάχνουνε τά... ὄστεοφυλάκια τῶν ποιητῶν γιά νά βροῦνε ὄ,τι νά 'ναί γιά νά τό δημοσιέψουνε. Κι ἀντίς νά προσθέσουνε τίποτε στήν ὑπόληψη τῶν ποιητῶν, τοὺς ἀφαιροῦνε. Πρέπει νά γίνεταί αὐτό; Δυστυχῶς εἶναι ἀναπόφευκτο, ἀλλά μονάχα γιά λόγους "ἱστορικούς".³

Ἡ ἀντίληψη αὐτή τῆς ὑστεροφημίας εἶναι πολύ διαφορετική ἀπό ἐκεῖνη τοῦ Καβάφη καί τοῦ Σεφέρη. Μέ πλήρη συνείδηση τῆς ἀξίας τους, οἱ δύο μεγάλοι ποιητές φρόντισαν ὅσο γινότανε νά προστατεύσουν τήν «ἱστορική» τους εἰκόνα ἀπό ἀνεπιθύμητες παρεμβάσεις καί νά «κατευθύνουν» τίς μελλοντικές προσλήψεις καί ἀξιολογήσεις τοῦ ἔργου τους.⁴ Ἀντίθετα ὁ Βάρναλης, ἔχοντας ἓνα διαφορετικό σύστημα κοινωνικῶν

καί αἰσθητικῶν ἀξιῶν, ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιά τό παρόν τοῦ ἔργου του — κάτι πού διαπιστώνεται ἐμμέσως ἀλλά σαφῶς στήν κατάσταση τῶν καταλοίπων του. Θά μπορούσε κανεῖς νά τήν παρομοιάσει μέ τήν κατάσταση ἑνός παλιοῦ ψηφιδωτοῦ πού πολλές ψηφίδες του ἔχουν χαθεῖ ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες τοποθετήθηκαν ἀκατάστατα ἔτσι ὥστε εἶναι ἀδύνατο νά ἀνασυντεθεῖ ἢ νά ἀποκατασταθεῖ τό ἀρχικό του σχέδιο — ἐάν βεβαίως ὑποτεθεῖ ὅτι ὑπῆρχε τέτοιο σχέδιο. Καμιά ἔστω καί ὑποτυπώδης κατάταξη δέν διακρίνεται στά χαρτιά τοῦ Βάρναλη οὔτε ὁ ἴδιος μᾶς ἔδωσε κατευθύνσεις γιά τή διάσωση, συντήρηση καί χρησιμοποίησή τους. Εἶναι σχεδόν σίγουρο ὅτι ὁ ποιητής δέν ἐπεδίωξε ποτέ συνειδητά τή συγκρότηση ἀρχείου καί μάλλον ἀπό ἀμέλεια ἢ ἀδιαφορία δέν εἶχε καταστρέψει τά περισσότερα ἀπό τά χαρτιά του. Φαίνεται ὅτι εἴτε δέν πίστευε στήν προοπτική μελλοντικῆς ἔρευνας καί μελέτης τῶν καταλοίπων του εἴτε δέν τήν ἤθελε εἴτε, τό πιθανότερο, τοῦ ἦταν ἀδιάφορη. Βεβαίως ὑπάρχουν ἴχνη κάποιας συνειδητῆς συλλεκτικῆς μάλλον παρά ταξινομικῆς προσπάθειας ἀπό μέρος τῆς γυναίκας του, τῆς Δώρας Μοάτσου, ὅσον ἀφορᾷ κυρίως ἀποκόμματα ἔφημερίδων καί περιοδικῶν, ἀλλά δύσκολα μπορεῖ νά γίνεῖ λόγος γιά ἐνιαία, συστηματική συγκέντρωση, διάταξη καί ταξινόμηση. Στό ἤδη διαταραγμένο αὐτό ὕλικο προστέθηκαν ἀργότερα, τό 1977, κουτιά μέ διάφορα χειρόγραφα καί ἔντυπα ἀπό τήν ἀποθήκη τοῦ διαμερίσματος τῆς Σπύρου Μερκούρη 27 ὅπου κατοικοῦσε ὁ Βάρναλης τίς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του κι ὅπου πέθανε τό Δεκέμβρη τοῦ 1974.

Στίς ἀρχές τοῦ 1977 ἄρχισε ἡ συστηματική φωτοτυπική ἐκτύπωση τῶν καταλοίπων τοῦ Βάρναλη μέ πρωτοβουλία τῆς ἐκδότριας του Ἀθηνᾶς Καλλιανέση καί τήν πρόθυμη συγκατάθεση καί συμπαράσταση τῶν Ἐλένης καί Κωνσταντίνου Ἰατροῦ, φυσικῶν γονέων καί ἐπιτρόπων τῆς τότε ἀνήλικης θετῆς κόρης τοῦ ποιητῆ Εὐγενίας Βάρναλη. Τό σύνολο τοῦ ὕλικου φωτοτυπήθηκε εἰς διπλοῦν καί φυλάχθηκε στά γραφεῖα τῶν ἐκδόσεων «Κέδρος» καί στό σπίτι τῆς Ἀθηνᾶς Καλλιανέση.

Ἡ τακτοποίηση καί ἐπιμέλεια τῶν φωτοαντιγράφων — ἢ μάλλον ἡ ἀνασυγκρότησή τους σέ ἄρχειο— μοῦ ἀνατέθηκε τόν Ἀπρίλη τοῦ 1981⁵ ἀπό τήν Ἀθηνᾶ Καλλιανέση, τήν ὁποία εὐχαριστῶ θερμά γιά τήν ἐμπι-

* Τό κείμενο αὐτό εἶναι εἰσαγωγή στόν κατάλογο τοῦ Ἀρχείου Βάρναλη πού πρόκειται νά ἐκδοθεῖ ἀπό τόν «Κέδρος».

1. Μία ὥρα μέ τόν κ. Κώστα Βάρναλη, *Μπουκέτο*, Μάρτης 1932, σελ. 384.

2. Ἀνολοκλήρωτο σχεδίασμα τῆς ὁμιλίας αὐτῆς διασώζεται στόν Φάκ. Ι.19 τοῦ Ἀρχείου.

3. «Καταλοιποθῆραι», *Πρωτῖα*, 19.7.1942. Ἀναδημοσιεύτηκε στό *Αἰσθητικά-Κριτικά, Β'*, σελ. 301-302.

4. Γιά τά κατάλοιπα τοῦ Καβάφη, ὁ Γ.Π. Σαββίδης ἔγραφε τό 1963 ὅτι παρά τίς περιπέτειες 30 χρόνων «ἡ ἀρχική τάξη τοῦ Ἀρχείου ἐξακολουθεῖ νά διακρίνεται καθαρά (...) μιά τάξη φιλολογική, σύμμετρη πρός τίς ἀνάγκες τῶν προσδοκώμενων μελετητῶν του». («Τό Ἀρχειο Κ.Π. Καβάφη», Ἀθήνα 1964, σελ. 15. Ἀνάτυπο, μέ διορθώσεις καί προσθήκες, ἀπό τή *Νέα Ἔστια*, τόμος 74, σελ. 1539-1547). Ἀκόμα πιό προσεκτική καί συστηματική εἶναι ἡ ὀργάνωση τῶν καταλοίπων τοῦ Σεφέρη. Ὁ ποιητής ἀρκετά νωρίς ἀσχολήθηκε μέ τή τύχη τῶν χαρτιῶν του συγκεντρώνοντας καί τακτο-

ποιώντας τα μέ ὑποδειγματική ἐπιμέλεια ὅπως φαίνεται ἀπό τοὺς φακέλους τοῦ Ἀρχείου τοῦ πού παραδόθηκαν στή Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

5. Πρῖν ἀπό τό 1981, ἀπό ὄσο γνωρίζω, μέρος τοῦ Ἀρχείου Βάρναλη εἶδαν οἱ Γ. Δάλλας, Κ. Παπαγεωργίου, Μ.Μ. Πα-

στοσύνη πού μου έδειξε. Χωρίς τήν ήθική της βοήθεια και τήν οικονομική στήριξη του «Κέδρου» ή εργασία αυτή θά ήταν άδύνατο νά πραγματοποιηθεί. Έπίσης θά ήθελα νά εύχαριστήσω τό ζεύγος 'Ιατρού γιά τήν άμέριστη και φιλική του συμπαράσταση σέ διάφορα στάδια τής έρευνάς μου.

Είναι εύνόητο άπ' όσα έχουν λcxθεί, ότι έστω και μία ύποτυπώδης κατάταξη τών φωτοαντιγράφων παρουσίαζε δυσκολίες. 'Η δοσμένη άρχική άκαταστασία τών πρωτοτύπων επιδεινώθηκε μέ τήν άναγκαστική μεταφορά τους άπό τό διαμέρισμα τής Σπύρου Μερκούρη στό φωτοτυπείο και πάλι πίσω. 'Εδώ πρέπει νά τονιστεί ότι τόσο ή 'Αθηνά Καλλιανέση όσο και τό ζεύγος 'Ιατρού επέβλεψαν τή διπλή αυτή μετακίνηση τών χαρτιών μέ άκρα φροντίδα και προσοχή. 'Ωστόσο όποιαδήποτε μετακίνηση ενός ήδη άκατάστατου και άσυστηματοποίητου ύλικού όσο προσεκτικά κι άν γίνει, έχει αναπόφευκτα δυσάρεστες επιπτώσεις και συμβάλλει στήν περαιτέρω διατάραξη του. 'Αν μάλιστα λάβουμε ύπόψη μας ότι δέν έχει καταρτιστεί άκόμα μία πλήρης μεθοδική εργογραφία και βιβλιογραφία Βάρναλη,⁶ γίνεται εύκολα κατανοητό ότι ή άόστηρως φιλολογική ταξινόμηση, καταγραφή και παρουσίαση του άρχείου άπαιτεί άκόμα χρόνο πολύ και μόχθο συλλογικό.⁷ 'Ωστόσο τό γεγονός αυτό δέν θά έπρεπε νά άναστείλει μιάν πρώτη, έστω και άτελή, όργάνωση και παρουσίαση τών καταλοίπων του ποιητή, άφού πρωταρχική επιδίωξη του όλου έγχειρήματος —επιδίωξη λιγότερο φιλόδοξη αλλά πιο ούσιαστική— ήταν έξαρχής ή στοιχειώδης άξιοποίηση του άρχαιακού ύλικού⁸ έτσι ώστε νά διευκολυνθεί ή μελέτη και χρήση του και νά προωθηθεί ή προετοιμασία γιά μία φιλολογικά έπιμελημένη έκδοση τών πραγματικών 'Απάντων του Βάρναλη.

Η έρευνα τών καταλοίπων ενός συγγραφέα και ή άνάγνωση άρχαιακών καταλόγων συχνά παρουσιάζουν άναλογίες μέ τήν πλοκή και τήν πρόσληψη ενός άστυνομικού άφηγήματος. Συγκεκριμένα, πολλές φορές ό έρευνητής φιλόλογος άναδιφεί τό άρχαιακό ύλικό άναζητώντας συνταρακτικές άποκαλύψεις πού θά τεκμηριώσαν άκλόνητα τίς ύποθέσεις και τίς εικασίες του,

παϊώναννου, Γ.Π. Σαββίδης και ή Lucia Marcheselli-Loukas στήν όποία όφείλουμε πολλές άπό τίς χρονολογικές ένδειξεις τών άποκομμάτων.

6. Κατά τή διάρκεια τής έρευνας γιά τή διδακτορική μου διατριβή, *K. Varnalis' Work: A Case of Commitment* (University of Birmingham, 1980) συγκεντρώθηκαν πολλά στοιχεία και καταρτίστηκε μία άρκετά έκτεταμένη βιβλιογραφία. 'Ωστόσο ύπάρχουν ένδειξεις ότι λανθάνουν άρκετά άκόμη δημοσιεύματα του ίδιου του Βάρναλη και άλλα σχετικά μέ τό έργο του.

7. 'Εκκρεμούν, εκτός τών άλλων: 1) ή όλοκλήρωση τής άρίθμησης τών φωτοαντιγράφων. Τό σύνολό τους ύπολογίζεται σέ 18.000-20.000 φύλλα, 2) σχολαστική άντιβολή τών φωτοαντιγράφων μέ τά πρωτότυπα. Μία πρώτη άντιβολή έγινε ήδη μέ τά πρωτότυπα αυτόγραφα του ποιητή, 3) περαιτέρω έρευνα γιά νά όλοκληρωθεί ή πλήρης τεκμηρίωση και χρονολόγηση του ύλικού (π.χ. έκκρεμεί έλεγχος και επαλήθευση τών χρονολογικών ένδειξεων στήν 'Ενότητα II), 4) άποδελτίωση, εδρετηρίαση και αναλυτικότερη καταλογογράφηση/περιγραφή κατά ταξινομική ένότητα.

8. 'Από τό πρός ταξινόμηση ύλικό άποκλείστηκαν τά βιβλία και τά περιοδικά, οι φωτογραφίες και τά σκίτσα του ποιητή, τά όποια κρίθηκε όρθότερο νά ένταχούν άργότερα σέ ξεχωριστές ταξινομικές κατηγορίες.

άρα τό φιλολογικό/έρμηνευτικό (βλ. «άστυνομικό») του δαιμόνιο. Παράλληλα ό ειδικός άναγνώστης άρχαιακών καταλόγων σάν τόν άναγνώστη μιάς άστυνομικής Ιστορίας, προσδοκά μέ άγωνία τήν άποκάλυψη μυστικών πού θά έξαλείψουν ή θά επιβεβαιώσουν ύποψίες και θά διαλευκάνουν όριστικά τό «μυστήριο» ενός έργου και μιάς ζωής.

Τό 'Αρχείο Βάρναλη άντιστέκεται πεισματικά σέ παρόμοιες προσεγγίσεις. Τά 5.763 φωτοαντίγραφα τών αυτόγράφων του ποιητή ('Ενότητα I) δέν έκρυβαν κανένα θαμμένο άνέκδοτο άριστούργημα, κανένα συγκλονιστικό μυστικό. 'Η είρωνική άπομυθοποιητική δράση του βάρναλικού έργου έπεκτείνεται και στά κατάλοιπά του, «κοροϊδεύοντας» αυτή τή φορά τίς προσδοκίες τών ειδικών - έρευνητών και άναγνωστών. 'Ωστόσο τά χαρτιά του μάς φανερώνουν κάτι πιο καιρία σημαντικό άπό μιάν έντυπωσιακή άνακάλυψη: στά λίγα άνέκδοτα άνολοκλήρωτα κείμενά του, στίς προγενέστερες μορφές δημοσιευμένων έργων του, στά μισοτελειωμένα σχεδιάσματα, στίς πολυάριθμες παρατηρήσεις και σχόλια αισθητικού και φιλολογικού περιεχομένου, στίς σημειώσεις άπό άναγνώσεις, έγγραφοι έλλειπτικά και άσπασματικά οι άποσιωπημένες διαδικασίες παραγωγής και έπεξεργασίας τών κειμένων του, ή «άόρατη» έπίπονη περιπέτεια πρός τό τελικό άποτέλεσμα. Στά σημειωματάρια του άποτυπώνεται ύπαινεκτικά ή όδύνη τής άτοκριτικής και τής άυτοαπόρριψης - άπόρροια τής διαρκούς διαπάλης του ποιητή μέ τίς πραγματικότητες πού διαμόρφωσαν τή συνείδησή του: Έτσι στά σχεδιάσματα του «Προσκυνητή» (Σημειωματάριο ε) ύπονομεύεται και άνατρέπεται πρωτίστως ό ύπεροπτικός αισθητισμός τών συνότων του, και στίς όργισμένες σημειώσεις κατά τών θέσεων του Γ. 'Αποστολάκη (Σημειωματάρια ιγ' και ιδ') κατακρίνεται κυρίως ή δική του ιδεόληπτη λατρεία γιά τό σολωμικό έργο. «Δέ θά βρείς τήν άλήθεια, παρά πολεμώντας τόν έαυτό σου!» σημειώνει στο verso του έξωφύλλου του Σε'. 'Η προοπτική άνάγνωση τών σημειωματαρίων του καταδεικνύει ότι ή ρήξη μέ τόν ιδεαλισμό και τό πέραςμα στό διαλεκτικό ύλισμό δέν ήταν μία ξαφνική «άνωθεν» άποκάλυψη, αλλά άντιθέτως μία πολύπλοκη και προβληματική διαδικασία, ένας σκληρός μακροχρόνιος άγώνας. 'Ο Σαούλ δέν έγινε Παύλος διαμιάς, και ή «γνώση» δέν κατακτήθηκε διά τής έπιφοιτήσεως. Γι' αυτό και ό εναγώνιος πόθος γιά τήν κατάκτηση τής μιάς άπόλυτης 'Αλήθειας, άκρογωνιαίος λίθος κάθε ιδεαλισμού, έξακολούθει νά διατρέχει τόσο τά σχεδιάσματα όσο και τήν α' έκδοση του *Φωτός πού καιεί*. Δέν θά ήταν ύπερβολή άν ύποστηρίζαμε ότι σύμφωνα μέ όρισμένες ένδειξεις διάσπαρτες στά πρώτα σημειωματάρια ό διάλογος Χριστού και Προμηθέα (τά πρώτα σχεδιάσματά του) και τά ποιήματα του 'Ιντερμέδιου, προορίζονταν άρχικά γιά τό Δεύτερο 'Ασμα του «Προσκυνητή» — ένα «'Ασμα πού δέν γράφτηκε ποτέ άφού ό ιδεαλισμός του Βάρναλη έχοντας φτάσει στό όριακό του σημείο, έγκυμονούσε τά ρήγματά του.

'Εκτός άπό τήν ένότητα τών αυτόγράφων πού γιά πρώτη φορά μάς επιτρέπει νά παρακολουθήσουμε άπό κοντά τίς διάφορες φάσεις τής ιδεολογικής, πνευματικής και αισθητικής ώρίμανσης του ποιητή, ή ύπόλοιπη ύλη του 'Αρχείου (έντυπα, άποκόμματα, έπιστολές, κείμενα τρίτων κ.ά.) παρέχει πληθώρα πληροφοριών και στοιχείων πού διευρύνουν σημαντικά τίς γνώσεις μας γιά τή συνολική συμβολή του Βάρναλη στά νεοελληνικά γράμματα και άνακαλούν τούς ιδεολογικούς και αϊθητικούς προβληματισμούς τής νεοελληνικής κοινότητας στό πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα.

Τά φωτοαντίγραφα του 'Αρχείου ταξινομήθηκαν σε έννεα ενότητες με λατινική αρίθμηση (I-IX). Μερικές (I, II, III, V, VI) διαιρέθηκαν σε υποενότητες με ελληνική αρίθμηση. 'Η φύση και η κατάσταση του υλικού δεν ευνόουσε μίαν αποκλειστικώς χρονολογική μέθοδο κατάταξης που θα περιόριζε την αναπόφευκτη ιδεολογική παρέμβαση του έρευντη, θά έβλαπτε όμως σημαντικά τή χρηστικότητα του αρχείου. 'Ετσι η κατάταξη σε ενότητες και υποενότητες είναι ειδολογική ενώ η έσωτερική ταξινόμηση μέσα στις ενότητες και υποενότητες είναι κατεξοχήν χρονολογική έκτός από τις περιπτώσεις που δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί προς τό παρόν μία έστω και κατά προσέγγιση χρονολόγηση του υλικού. Θεωρήθηκε άσκοπο και περιττό να δοθεί αριθμός εισαγωγής στα φωτοαντίγραφα, αφού τά ίδια τά πρωτότυπα δεν έχουν ακόμα ταξινομηθεί και έπιπλέον έχουν τόσο διαταραχθεί ώστε να είναι πιά σχεδόν αδύνατη η ανασύνθεση του αρχείου στην αρχική του κατάσταση — ή μάλλον στην αρχική του άκαταστασία. Μέσα στους φακέλους τά χαρτιά ταξιθετήθηκαν χρονολογικά (μέ πρώτο εκείνο με τήν παλαιότερη χρονολογία), ενώ στό τέλος κάθε φακέλου τοποθετήθηκαν τά άχρονολόγητα. Σε όρισμένες περιπτώσεις ο άγκος του άχρονολόγητου υλικού έπέβαλε τή ταξινόμησή του σε ξεχωριστούς φακέλους με τή σχετική ένδειξη. 'Εξαίρεση γίνεται όταν έχουμε κείμενα σε διάφορες φάσεις τής επεξεργασίας τους, όποτε προτάσσεται συνήθως η πλησιέστερη έκδοχή προς τήν τελική έκδομένη μορφή. 'Οριστικός ένιαϊος τρόπος έσωτερικής ταξινόμησης των ποιημάτων δεν έχει ακόμα άποφασιστεί.

'Η 'Ενότητα I περιλαμβάνει όλα τά αυτόγραφα του ποιητή έκτός από τίς λίγες έπιστολές και τά σχέδια έπιστολών που τοποθετήθηκαν στην 'Ενότητα V. 'Ιδιαίτερος σημαντικές είναι οι υποενότητες I. A' και I. Δ'. Τό περιεχόμενο τής πρώτης καθορίστηκε βάσει του περιεχομένου των τόμων *Ποιητικά* (1956) και *Πεζός λόγος* (1957) που είχε υποδείξει ο ίδιος ο ποιητής. 'Ετσι δεν κατατάσσονται έδω τά πεζά εκείνα που αποτελούν προϊόν τής συστηματικής συνεργασίας του με έφημερίδες, δηλαδή διάφορα αυτοβιογραφικά ή ιστορικά άναγνώσματα σε συνέχειες, μυθιστορηματικές βιογραφίες κ.τλ. ('Ενότητα II). 'Η ταξινόμηση έγινε βάσει του χρόνου τής α' έκδοσης των έργων στα όποια άντιστοιχούν τά περισσότερα χειρόγραφα. Τά λίγα σχέδια άνέκδοτων κειμένων τοποθετήθηκαν σε ιδιαίτερο φάκελο στό τέλος τής υποενότητας. 'Η υποενότητα I.Δ' περιλαμβάνει τριάντα δύο σημειωματάρια για τά όποια δεν υπάρχουν καθόλου πληροφορίες ούτε σε κείμενα του Βάρναλη ούτε σε κείμενα άλλων. 'Ετσι οι έγγενείς δυσκολίες που παρουσιάζει η περιγραφή και κατάταξη τους γίνονται ακόμα μεγαλύτερες. Συγκεκριμένα δεν είναι πάντα δυνατόν να προσδιορισουμε άν όρισμένα μέρη άποτελούν ιδιωτικά πεζά (μνήμες, στοχασμούς, έντυπώσεις) ή προλογοτεχνική όλη ή σημειώσεις από διαβάσματα που δέ κατονομάζονται. 'Επιπλέον η τεκμηριωμένη άκριβής χρονολόγηση των σημειωματαρίων δεν είναι προς τό παρόν έφικτή, μολονότι είναι έμφανές ότι τά περισσότερα (Σα'-Σκβ') άνήκουν στή δεκαετία 1918-1928 και κατά τό μεγαλύτερο μέρος τους στις χρονικές περιόδους που ο ποιητής διέμενε στή Γαλλία.⁹ ('Από τά τριάντα δύο ση-

9. Πρώτη διαμονή: 1919-τέλος του 1920/άρχες του 1921. Δεύτερη διαμονή: 1923-1924. Τρίτη διαμονή: 1925-1927 (ένδιάμεσο ταξίδι στην 'Ελλάδα: τέλη 1925-άρχες 1926). Τέταρτη διαμονή: Φεβρουάριος-Απρίλιος 1928 (;).

μειωματάρια μόνο έξι έχουν κάποια συγκεκριμένη χρονολογική ένδειξη: Σα', Σγ', Ση', Σια', Σιγ', Σιζ'). Σοβαρό πρόβλημα κατάταξης προκύπτει από τή διαπίστωση ότι μερικά τουλάχιστον σημειωματάρια (Σθ', Σι', Σις') πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους αφού λ.χ. στό ίδιο σημειωματάριο (Σι') συνυπάρχουν κείμενα του 1921 και κείμενα τής περιόδου 1925-27.¹⁰ Για όλους αυτούς τους λόγους η περιγραφή του περιεχομένου των σημειωματαρίων κάθε άλλο παρά εξαντλητική είναι και η χρονολογική κατάταξη που έπιχειρήθηκε άναγκαστικά μέχρις ενός βαθμού και συμβατική και αυθαίρετη.

Τό σημαντικότερο και έκτενέστερο μέρος τής 'Ενότητας II άποτελεί η υποενότητα II.A'. Σε αυτήν περιλαμβάνονται δημοσιογραφικές σειρές, έπιφυλλίδες, ιστορικές βιογραφίες, χρονογραφήματα και άρθρα που ο Βάρναλης δημοσίευσε σε έφημερίδες και περιοδικά στό διάστημα 1934-1958. Δυστυχώς οι φάκελοι με τά χρονογραφήματα δεν είναι πλήρεις. Λείπουν πολλά άποκόμματα από τήν *Πρωία*, τόν *Προοδευτικό Φιλελεύθερο* και τήν *Αύγή*, ενώ βρέθηκαν τέσσερα μόνον χρονογραφήματα από τήν *Προοδευτική Άλλαγή*. Στις υποενότητες II.A', II.B' και II.Γ' κατατάσσονται κυρίως κείμενα με διαγραφές, διορθώσεις ή σχόλια είτε του ίδιου του Βάρναλη είτε τρίτων, και όχι άκέραιο τό έκδομένο έργο του.

'Η 'Ενότητα III περιλαμβάνει όσα κείμενα του Βάρναλη διασώζονται στα κατάλοιπα του υπό μορφή δακτυλόγραφου ή χειρόγραφου τρίτων, και η 'Ενότητα IV όσα έπίσημα έγγραφα άφορούν άμεσα ή έμμεσα τή ζωή και τό έργο του (έγκύκλιοι, δικαστικές κλήσεις, ταυτότητες, διαβατήρια κτλ.).

Στήν 'Ενότητα V ταξινομήθηκαν έπιστολές και σχέδια έπιστολών του ποιητή—άτυχώς πολύ λίγα¹¹— καθώς και έπιστολές, έπιστολικά δελτάρια, cartepostales, σημειώματα, έπισκεπτήρια και τηλεγραφήματα συγγενών και φίλων του, άλλων λογοτεχνών, καλλιτεχνών και λογίων, άναγνωστών και θαυμαστών του έργου του. 'Επίσης έδω κατατάχθηκαν έπιστολές η προσκλήσεις από έκδοτικούς οίκους, πολιτιστικούς συλλόγους και πρεσβείες. 'Ιδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει η άλληλογραφία του Βάρναλη με τή γυναίκα του τήν έποχή του έκτοπισμού του στόν 'Αι-Στρατή

10. Συγκεκριμένα στό Σθ' συνυπάρχουν προλογοτεχνική όλη και δοκιμακά σχεδιάσματα για τους *Σκλάβους πολιορκημένους* με έμφανώς ιδεαλιστικό περιεχόμενο, μάλλον των χρόνων 1919-1920, μαζί με προγενέστερες μορφές των ποιημάτων «Σεραφείμ», «'Η μάνα γής», «'Ωκεανίδες» τά όποια σύμφωνα με πληροφορίες του ίδιου του Βάρναλη (*Φιλολογικά 'Απομνημονεύματα*, 'Αθήνα, 1981, σελ. 283) γράφτηκαν τό καλοκαίρι του 1921. 'Επίσης στό Σι' συνυπάρχουν προγενέστερες μορφές των ποιημάτων «'Η μάνα του Χριστού», «'Η Μαγδαληνή», «Τ' άηδόν», «Πρόλογος» και προσχέδιο άνέκδοτης πολεμικής μελέτης για τόν Παλαμά και τό Σικελιανό των χρόνων 1921-1922 μαζί με ένα πρώτο σύντομο σχέδιο για τήν *'Αληθινή άπολογία του Σωκράτη* των χρόνων 1925-1927 (βλ. *Φιλολογικά 'Απομνημονεύματα*, σελ. 295, 303).

11. 'Ο 'Αλέξης Πολίτης παραχώρησε ευγενικά στό 'Αρχείο φωτοαντίγραφα δύο έπιστολών και δύο cartepostales του Βάρναλη προς τό Γιώργο Ν. Πολίτη, και η 'Ελένη Βοΐσκου φωτοαντίγραφο έπιστολής που τής είχε στείλει ο ποιητής. Τους ευχαριστούμε θερμά. Με τήν ευκαιρία αυτή θά ήθελα να άπευθύνω από έδω έκκληση σε όλους όσοι έχουν στην κατοχή τους έπιστολές, χειρόγραφα ή όποιοδήποτε άλλο σχετικό υλικό, να βοηθήσουν στόν περαιτέρω έμπλουτισμό και τεκμηρίωση του 'Αρχείου. 'Η συνεισφορά τους στό συστηματική τοποίηση των βαρναλικών σπουδών θά είναι πολύτιμη.

(Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1935), καί ἡ ἀλληλογραφία μέ τούς δύο φίλους του στή Γαλλία, τό χαράκτη Γ. Κεφαλληνό καί τό δημοσιογράφο καί λόγιο Ἄ. Ἀποστολόπουλο (1920-1927). Πάνω ἀπό 70 ἐπιστολές καί κάρτες τοῦ Κεφαλληνοῦ καί τοῦ Ἀποστολόπουλου πρὸς τό Βάρναλη διασώζονται στό ἀρχεῖο, ἐνῶ δυστυχῶς ἔχουν χαθεῖ ὅλα τὰ γράμματα τοῦ ποιητῆ. Οἱ ἐπιστολές αὐτές ἀποτελοῦν πολύτιμη μαρτυρία γιά τήν πνευματική καί συναισθηματική ἀτμόσφαιρα μέσα στήν ὁποία ζοῦσαν καί ἐργάζονταν οἱ τρεῖς φίλοι, γιά τίς διανοητικές καί αἰσθητικές τους ἐμπειρίες, γιά τούς φιλοσοφικούς καί κοινωνικούς τους προβληματισμούς. Γιά μιὰ ἀκόμη φορά, μέσα ἀπό τίς ἀράδες τοῦ Κεφαλληνοῦ καί τοῦ Ἀποστολόπουλου, διαπιστώνουμε πόσο σημαντικά ἦταν τὰ χρόνια τῆς Γαλλίας γιά τόν ποιητή καί, ἀντίθετα, πόσο τραυματική καί ἀνασταλτική γιά τό ἔργο του ἦταν ἡ πραγματικότητα τῆς καθυστερημένης ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τό κλίμα τῆς ξέφρενης ἐλευθερίας καί πνευματικῆς εὐωχίας μέσα στό ὁποῖο ὁ Βάρναλης συνέλαβε καί σχεδίασε τὰ τέσσερα μεγάλα ἔργα του (*Τῶ φῶς πού καίει*, *Σκλάβοι πολιορκημένοι*, *Ὁ Σολωμός χωρίς μεταφυσική*, *Ἡ ἀληθινὴ ἀπολογία τοῦ Σωκράτη*) ἀποτυπώνεται ἀνάγλυφα στίς κρίσεις, στά σχόλια καί τίς ἐντυπώσεις τῶν δύο φίλων τοῦ ποιητῆ, ἐνῶ ἡ νεοελληνική ὑπανάπτυξη ζωγραφίζεται μέ τὰ μελανότερα χρώματα.

Ἡ Ἑνότητα VI συγκεντρώνει βιβλιοκρισίες καί ἄρθρα γιά τό βαρναλικό ἔργο, συνεντεύξεις τοῦ ποιητῆ, εἰδησεογραφία καί σύντομες ἀναφορές στόν ἴδιο καί τό ἔργο του, πού δημοσιεύτηκαν ἀπό τό 1905 ὡς τό θάνατό του στόν ἑλληνικό καί ξένο ἡμερήσιο καί περιοδικό τύπο.

Στήν Ἑνότητα VII συγκεντρώθηκαν δημοσιεύματα ποικίλου περιεχομένου ἀπό ἑλληνικές καί ξένες ἐφημερίδες καί περιοδικά, πού συνέλεγε ὁ ἴδιος ὁ ποιητής ἢ ἡ γυναίκα του, ἡ Δώρα Μοάτσου, ἐνῶ ἡ Ἑνότητα VIII περιλαμβάνει ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον στιχοῦργήματα καί ποιήματα τρίτων, ἐπωνύμων καί μὴ, ἀπό τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα ἀναφέρονται στόν ἴδιο τό Βάρναλη καί τό ἔργο του.

Τέλος στή τελευταία Ἑνότητα IX τοποθετήθηκε ὕλικό πού λόγω τοῦ ἑτερόκλητου χαρακτήρα του ἢ ἐλλιπῶν στοιχείων δέν ἦταν δυνατόν νά ἐνταχθεῖ σέ καμιά ἀπό τίς ἄλλες ταξινομικές ἐνότητες.

Τό Διάγραμμα Ταξινόμησης καί ὁ συνοπτικός κατάλογος τοῦ ἀρχείου θά δώσουν σαφέστερη ἰδέα γιά τήν πληρότητα τοῦ ἀρχεῖου ὕλικου. Ὡστόσο ἡ ἀξία καί σπουδαιότητα τοῦ Ἀρχείου Βάρναλη —ἴσως καί κάθε ἀρχείου, τελικά— ἔγκειται ἐξίσου στό τί περιέχει ὅσο καί στό τί παραλείπει, στό τί «ἀποκαλύπτει» καί στό τί ἀποσιωπᾷ, στά ἐρωτήματα πού ἀπαντᾷ καί στά καινούργια πού θέτει. Προσεγγίζοντας τό Ἀρχεῖο τόσο γιά τὰ κενά πού συμπληρώνει, ὅσο καί γιά τὰ κενά πού δημιουργεῖ, θά μπορέσουμε νά ἐκτιμήσουμε οὐσιαστικότερα τή συμβολή τῶν καταλοίπων τοῦ ποιητῆ στή μελέτη καί ἐπαναξιολόγηση τοῦ ἔργου του. Μόνον ἔτσι οἱ πιθανότητες νά ὑποπέσουμε στό ἀδίκημα τῆς «καταλοιποθηρίας» —«τυμβωρυχίας τοῦ πνεύματος» μειώνονται σημαντικά, προοπτική διόλου εὐκαταφρόνητη.

ΑΡΧΕΙΟ ΒΑΡΝΑΛΗ
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ

Ταξινομικές κατηγορίες	Φάκελοι
ΕΝΟΤΗΤΑ I. ΤΟ ΕΡΓΟ/ΑΥΤΟΓΡΑΦΑ	1-72
Α. Ποιητικά-Πεζός λόγος-Θέατρο	1-18
Β. Μελέτες-Δοκίμια-Ἄρθρα	19-24
Γ. Μεταφράσεις	25-36
Δ. Σημειωματάρια	37-67
Ε. Ποικίλα	68-72
ΕΝΟΤΗΤΑ II. ΤΟ ΕΡΓΟ/ΕΝΤΥΠΑ	73-106
Α. Ποιητικά-Πεζός λόγος-Θέατρο	73-75
Β. Μελέτες-Δοκίμια-Ἄρθρα	76-78
Γ. Μεταφράσεις	79-80
Δ. Δημοσιογραφικά	81-105
Ε. Ποικίλα	
ΕΝΟΤΗΤΑ III. ΤΟ ΕΡΓΟ/ΔΑΚΤΥΛΟΓΡΑΦΑ-ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΡΙΤΩΝ	107-119
Α. Ποιητικά-Πεζός λόγος-Θέατρο	107-109
Β. Μεταφράσεις	110-117
Γ. Δημοσιογραφικά	118
Δ. Ποικίλα	119
ΕΝΟΤΗΤΑ IV. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ	120
ΕΝΟΤΗΤΑ V. ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ	121-132
ΕΝΟΤΗΤΑ VI. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΒΑΡΝΑΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ	133-140
Α. Ἑλληνικά δημοσιεύματα	133-139
Β. Ξενογλώσσα δημοσιεύματα	140
ΕΝΟΤΗΤΑ VII. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΠΟΙΚΙΛΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΑΙ ΞΕΝΑ	141-142
ΕΝΟΤΗΤΑ VIII. ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΛΛΩΝ (ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΤΛ.)	143-145
ΕΝΟΤΗΤΑ IX. ΠΟΙΚΙΛΑ	146

ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ

ΓΑΛΑΤΕΙΑ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

- ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΥΠΕΡΑΝΘΡΩΠΟΙ
 - ΑΝΔΡΕΣ
 - ΓΥΝΑΙΚΕΣ
 - ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ
 - ΛΕΠΡΟΙ
- ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΔΥΣΕΙ Ο ΗΛΙΟΣ

καί τῶρα

- ΓΕΛΑ ΠΑΛΙΑΤΣΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗ

Βασ. Ηρακλείου 26 Θεσσαλονίκη, Τηλ. 236555

Γιάννης Δάλλας

«Τό φῶς πού καίει»

Ἡ γένεση ἑνός ποιήματος
καί μιᾶς ποιητικῆςΤά στάδια δημιουργίας καί ἡ πνευματική
ταυτότητα τοῦ ἔργου

Τό *Φῶς πού καίει* τοῦ Βάρναλη ἐντάσσεται στήν πύ φιλόδοξη στιγμή τῆς δημιουργικῆς πορείας του: στή φάση ἐκείνη κατά τήν ὁποία ἀρχίζει νά κυριαρχεῖ μέσ στή συνείδηση τοῦ ποιητῆ καί νά ὑλοποιεῖται ἡ *ιδέα γιά τή σύνθεση*, μιᾶ ἰδέα πού ἀνεξάρτητα ἀπ' τήν ἰδεολογική μεταστροφή του ἐγκαινίασε «Ὁ Προσκυνητής» (1918). Καί ἀνήκει εἰδικότερα στή δημιουργική δεκαετία τῶν συνθέσεων, πού ταυτόχρονα μέ τή μεταστροφή του τήν ἀνοίγει καί τήν κλείνει κυκλικά ἀφ' ἑνός ἡ πρώτη (1919/1922) καί ἀφ' ἑνός ἡ δεύτερη γραφή καί ἐκδοση τῆς συλλογῆς (1930/1933).

Γιά τίς συνθηκες δημιουργίας, τά στάδια ἐπεξεργασίας καί τίς ἐκδοτικές μορφές τοῦ ἔργου ἔχουμε στή διάθεσή μας, βοηθητικά, τή μαρτυρία τοῦ ποιητῆ στά *Φιλολογικά Ἀπομνημονεύματα* καί, ὡς πηγές, τήν ἐντυπη καί τώρα τή χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου, ὅπως παρακάτω περιγράφεται. Οἱ δύο ἐκδοτικές μορ-

* Κριτική μελέτη, πού στηρίζεται καί στή χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου πού ἐδῶ ἀνακοινώνεται καί περιγράφεται. Ἡ πιστή καί πλήρης παρουσίαση τῶν χειρογράφων γίνεται στή φιλολογική ἐκδοση τῆς συλλογῆς, πού ἐτοιμάζω. Καί ἡ κριτική αὐτή μελέτη, πρῶτα (μαζί μέ ἄλλες πού ἀναφέρονται στήν ποίηση τῆς ἰδεολογικῆς καί τεχνολογικῆς μεταστροφῆς τοῦ Βάρναλη) καί ἡ συλλογή ἀργότερα (μέ τίς δύο μορφές καί τή χειρόγραφη παράδοσή τους) προρίζονται γιά τίς ἐκδόσεις «Κέδρος».

φές του εἶναι ἡ ἀλεξανδρινή πού εἶναι ψευδώνυμη καί ἡ μεταγενέστερη ἀθηναϊκή πού εἶναι ἐπώνυμη:

Δῆμου Τανάλια, *Τό φῶς πού καίει*, «Γράμματα», Ἀλεξάνδρεια, 1922.

Κώστα Βάρναλη, *Τό φῶς πού καίει*, Τυπογραφεῖο τῆς «Ἐστίας», 1933.

Ἀπ' αὐτές ἡ δεύτερη χαρακτηρίζεται ἀπό τόν ποιητή ὡς «ξαναπλασμένη» ἐκδοχή τῆς πρώτης. Ὡσπου νά δεῖ τό φῶς μιᾶ συστηματική ἀντιπαραβολή τους σημειώνουμε τίς ἐμφανέστερες διαφορές. Στή δεύτερη μορφή ξαναδουλεύονται, παραδοσιακά ἀλλά τεχνικότερα, σέ στίχους ἰσοσύλλαβους (καί ἐνμέρει ὁμοιοκατάληκτους), ὁ «Πρόλογος» καί «Ὁ Ὁδηγητής». Προσθαφαιροῦνται ἀρκετά σημεῖα στά πεζά τοῦ «Πρώτου Μέρους» καί γίνονται ἀλλαγές νοήματος σέ κάποιους στίχους ἡ στροφές τῶν ποιημάτων τοῦ «Ἰντερμέδιου». Ἡ πύ χαρακτηριστική παρέμβασή του πάντως εἶναι ὅτι θυσιάζει ἐντελῶς τό ποίημά του «Ἡ μάννα Γῆς» καί προπαντός ἀνασυνθέτει τή μορφή τοῦ «Τρίτου Μέρους», ἀναπτύσσοντας τούς μονολόγους Πόρνης καί Λαοῦ, πρωτογραμμένους σέ πεζούς ἡ ἀνισοσύλλαβους ρυθμούς καί στίχους, στούς αὐστηρά σπικουρημένους (καί ριμαρισμένους) τώρα διαλόγους Ἀριστέας-Μαί-

μοὺς καὶ Ἄρχοντα-Λαοῦ. Στὶς ὀφειλές τῆς συστηματικῆς ἀντιπαραβολῆς ποὺ ὑπαινιχθήκαμε ἐγγράφεται ἀπαραίτητα καὶ ἡ ὑποχρέωση γιὰ μιὰν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: ποίος ἀπ' τὶς ἀλλαγές αὐτές ὀφείλονται σέ αισθητικά καὶ ποιές σέ ἰδεολογικά κριτήρια ἢ ἄλλες συγκυρίες. Ἡ ἐργασία ποὺ ἀκολουθεῖ περιορίζεται ἀπλῶς στὸ νὰ συμβάλει στὴ μελλοντικὴ συγκριτικὴ ἢ ἐρμηνευτικὴ σπουδῆ, ὑποδεικνύοντας τὴν ἀγνωστὴ πλευρὰ ἐνός παγόβουνου. Καὶ ἀγνωστὴ πλευρὰ εἶναι ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν δύο φάσεων (τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας μορφῆς) ποὺ μᾶς εἰσάγει στὸ ἐργαστήρι, ἀποκαλύπτοντας συγχρόνως καὶ τὰ στάδια ἐπεξεργασίας καὶ ἐξέλιξης τοῦ ἔργου.

Εἶναι μιὰ πρώτη παρουσίαση ποὺ γίνεται ἐδῶ ἐπὶ τῆς βάσει τοῦ Ἀρχείου Βάρναλη.¹ Προτάσσεται ἡ περιγραφή ἢ ἀνακοίνωση ἀγνωστοῦ ὕλικου καὶ σχολιάζεται ἡ σημασία του. Στὸ τέλος ἐξετάζονται τὰ ὀργανικά καὶ γενικότερα προβλήματα, ὅπως τὰ φωτίζει γύρω ἀπὸ τὴ γένεση καὶ τὴν ἐξέλιξη ἡ χειρόγραφη παράδοση. Ἡ ὅλη ἐργασία κλείνει μὲ τὴ γενικὴ ἐκτίμηση καὶ τοποθέτηση τοῦ ἔργου μὲς στὸ περιβάλλον καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ.

ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ

1. Ἡ πρώτη φάση: ἡ ἐκδοση τοῦ 1922 καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοσή της

Στὰ αὐτόγραφα «Σημειωματάρια» τοῦ ποιητῆ, τῆς περιόδου 1918-1922, διασώζεται εὐτυχῶς μέγα μέρος ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς συλλογῆς. Μὲ τὰ σωζόμενα ἐλέγχεται καὶ ἡ προσωπικὴ του μαρτυρία ποὺ περιλαμβάνεται στὰ *Φιλολογικὰ Ἀπομνημονεύματα*.² Μᾶς εἶχε προειδοποιήσει ἐκεῖ γιὰ τὰ καθέκαστα τῆς ἐμπνευσης καὶ τῆς γραφῆς τοῦ ἔργου τοῦ:

«Τὸ Φῶς ποὺ καίει», σημειώνει, «τό ἔγραψα στὴν Αἴγινα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1921. Ὅμως τὸ διάγραμμα τοῦ ἔργου, τὴν κατανομή του σὲ τρία μέρη τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου καὶ τῶν διαφορῶν λυρικῶν κομματιῶν τὰ εἶχα συλλάβει ἀκόμα ὅταν ἤμουν στὸ Παρίσι (1919-1920). Ἐκεῖ μάλιστα ἔγραψα καὶ τὶς πρώτες στροφές ἀπὸ τὸ Τραγούδι τῶν Ὠκεανίδων. Στὴν Αἴγινα μὲ τὶς σχολικὲς διακοπές τοῦ καλοκαιριοῦ βρῆκα καιρό, ἡσυχία καὶ δημιουργικὴ δρεξὴ καὶ ἐπεσα στὸ γράψιμο. Εἶχα σκοπὸ νὰ τὸ κάνω ὅλο τὸ ἔργο ἔμμετρο κι ἀρχισα νὰ συνθέτω τὸ διάλογο τοῦ Προμηθέα-Χριστοῦ-Μώμου σὲ ἐνδεκασύλλαβους στίχους».

Στὰ «Σημειωματάρια» τοῦ ἔχουμε τὴν ἐπαλήθευση, ἀν ὄχι ἴσως τῆς συγγραφικῆς ἀκολουθίας ὅπως ὑποθέτω θὰ δεῖχθεῖ πιὸ κάτω, πάντως ὅλου τοῦ ἀναγραφόμενου ἀνέκδοτου ὕλικου. Καὶ συγκεκριμένα στὸ *Ση'* (Φ.43) περιέχεται ἔμμετρο ἡ ἀρχὴ τοῦ διαλόγου Προμηθέα-Ἰησοῦ τοῦ «Πρώτου Μέρους» (φφ. 4178-83) καὶ μὲ ἀπόσταση λευκῆς σελίδας ἓνα προσχεδιασμένο πεζὺς συνάχεια (φφ. 4184-5): ἡ ἔμμετρο μορφή «τελειωμένη», ἡ πεζὴ ἀνεπεξέργαστη, ριγμένη ὡς πρώτη ὕλη. Στὸ *Σθ'* (Φ.44), φφ. 4237-9 περιέχονται ἀπὸ τὴν ὕλη τοῦ «Δευτέρου Μέρους» τὰ ποιήματά του «Σεραφεῖμ», «Ἡ Μάννα Γῆς» καὶ «Ὠκεανίδες», καὶ αὐτὰ «τελειωμένα». Τέλος στὸ *Ση'* (Φ.45), φφ. 4293-9, περιέχονται, ἐπίσης ἐπεξεργασμένα, ἀπὸ τὴν ὕλη τοῦ «Δευτέρου Μέρους» τὰ ὑπόλοιπα ποιήματα «Ἡ Μάννα τοῦ Χριστοῦ» καὶ «Ἡ Μαγδαληνή», ἀπ' τοῦ «Πρώτου Μέ-

ρους», «Τ' ἀηδόνι» καὶ ἀτιτλοφόρητος ἀκόμη (ἴσως καὶ ἀναποφάσιτος, γιὰ ποῦ θὰ χρησιμεύσει) ὁ «Πρόλογος».

Ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση αὐτῆ τῆς πρώτης ἐκδοσης, ἀπὸ ἄποψη στενὰ ποιητικῆ, τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται στὴν ἔμμετρο μορφή τοῦ διαλόγου Προμηθέα-Ἰησοῦ. Τὰ ἄλλα εἶναι τὰ γνωστά ποιήματα τῆς συλλογῆς, σὲ ἐπεξεργασία κοντινὴ πρὸς τὴ μορφή τῆς πρώτης ἐκδοσης. Φυσικὰ παρατηροῦμε καὶ σὲ αὐτὰ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διαφορές, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ μερικότερες παραλλαγές — λέξεων ἢ φράσεων ἢ σπανιότερα καὶ στίχων— ἀπὸ τὶς ὁποῖες βασικὰ δὲν ἀλλοιώνεται τὸ νόημα. Καὶ ὁμως μιὰ προσεχτικότερη ματιὰ μᾶς ἀποκαλύπτει καὶ σὲ αὐτὰ κάποιες, συζητήσιμες ἀν ἔρθει ἡ ὥρα τῶν συμπερασμάτων, ἀλλαγές. Στὸ «Ὠκεανίδες» ἔχουμε μιὰ ἀντιμετάθεση στροφῶν —στὴν ἐκδοτικὴ μορφή ἡ σειρά τους εἶναι: 5η, 6η, 4η— καὶ προπάντων στὴ χειρόγραφη μορφή λείπει ἐντελῶς ἡ τελευταία 7η στροφή καὶ στὴ θέση τῆς ὑπάρχει ἡ παρακάτω, ἀγνωστὴ ὡς τὴ στιγμὴ αὐτῆ, στροφή:

*Τὸ κορμί μου τ' ἀμάθητον ἤρθε ν' ἀσκῶσει
τὰ πηγμένα σκοτάδια ποὺ σ' ἔχουνε ζῶσει
καὶ γιὰ τ' ὄρνιο τοῦ Δία τὸ σφοδρό—
τὸ δεξί μου βυζὶ παραμέρισα (ἀστέρι,
ποὺ θαμπώνει τὸ νοῦ καὶ μυρώνει τ' ἀγέρι!)
νὰν τὸ σβῆσει μὲς σ' αἶμα κρουνοῦ
ποῦ, ὄσο πιότερο τρώει τόσο κράζει
ἀπὸ πείνες μαράζι.*

Στὸ «Ἡ Μάννα Γῆς» ἐπίσης ὑπῆρχε, ἀνάμεσα στὴ 6η καὶ τὴν 7η στροφή, ἡ ἐξῆς στροφή ποὺ διαγράφεται στὴ χειρόγραφη μορφή μὲ ἓνα X:

*Τὴν ἡμέρα ψηλὰ ὁ Ἥλιος γύπας κι αὐτὸς
σὰν τῆς Νύχτας τὸν μαῦρο, ὁ ὄργισμένος Πατέρας
κυκλοφέρνει, τρώει πεινασμένους κι αὐτὸς
ὁ, τι ὁ ἄλλος ἀφήσει ἀπ' τ' ἀτέλειωτα δεῖπνα του.³*

Καὶ ἀκόμη στὸ «Ἡ Μάννα τοῦ Χριστοῦ» ὑπῆρχε, ἀνάμεσα στὴ 2η καὶ 3η, ἡ ἐξῆς στροφή ποὺ ἐπίσης διαγράφηκε:

*Ὅπως ἀφθαρτὴ σ' εἶχα γεννήσει μὲ θάμα
κι ὅλη θάματα ζῆση δετὴν εἶχες κάνει
καὶ τῆς Γῆς, τ' Οὐρανοῦ τὰ βασίλεια εἶχες τάμα
τὴ θανὴ σου, καὶ κείνην, τὴν πρόσμενα θάμα!*

Ἄλλὰ τὴν ἐντύπωση τοῦ ἐντελῶς καινούργιου, ἀπὸ

1. Εὐχαριστῶ τὴν Εὐγενία Βάρναλη, ποὺ πρόθυμα μοῦ παραχώρησε τὴν ἀδεία τῆς ἔρευνας τῶν σχετικῶν φακέλων τοῦ Ἀρχείου. Καὶ ἐξαιρετικὰ τὴν Ἀθηνᾶ Καλλιανέση, ποὺ ἐπίμονα μοῦ πρότεινε καὶ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν ἀξιοποίηση αὐτῆς τῆς ἔρευνας. Ἐπίσης καὶ τὴ Θεανῶ Μιχαηλίδου, γιὰ τὴ διασταύρωση κάποιων ἀπόψεών μου, ποὺ σχημάτισα ἀπὸ αὐτοψία τοῦ ὕλικου. Ἡ παραπομπὴ μου σὲ Φακέλους (Φ.) καὶ αὐτόγραφα «Σημειωματάρια» (Σ.) συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀνέκδοτη κατάταξη ποὺ ἡ ἴδια ἐπιμελήθηκε.

2. Κώστα Βάρναλη, *Τὰ Φιλολογικὰ Ἀπομνημονεύματα*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Κ.Γ. Παπαγεωργίου, Κέδρος 1980.

3. Ἀμφιβάλλω ἀν πρόκειται γιὰ κάποια ἔμμεση ἀπήχηση τῆς γνωστῆς στροφῆς ἀπὸ τὴν ὠδὴ «Εἰ θάνατον» τοῦ Κάλλου: «ὁ ἥλιος κυκλοδιώκτος/ὡς ἀράχνη, μ' ἐδίπλωνε/καὶ μὲ φῶς καὶ μὲ θάνατον/ἀκαταπαύστεως» («Εἰς θάνατον» κ'). Πάντως εἶναι ἡ περίοδος ποὺ ὁ ποιητὴς διαβάσει συστηματικὰ τὴ νεοελληνικὴ παράδοση τοῦ λόγου, ἀντιγράφοντας φράσεις καὶ στίχους στὰ «Σημειωματάρια» του. Ἡ ποίηση ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ εἰδικὰ ὁ ἔμμετρος πρόλογος Προμηθέα-Ἰησοῦ, εἶναι γεμάτος μὲ ψηφίδες λέξεων ἀπὸ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία, τὴ δημοτικὴ καὶ μεταμεσαιωνικὴ παράδοση καὶ ἄλλους ποιητές, π.χ. «τ' ἀνάλαμπο», «δικάρν», «σαγαρό», «γνώρα», «ἀναθιβάει», «ἀποθεμένο», «ἀναιώνιος».

Γιάννης Δάλλας

άποψη μορφής, μᾶς τή δίνει ὁ ἔμμετρος διάλογος τοῦ «Πρώτου Μέρους».

Τόν παρουσιάζω καί ἀπέναντί του τήν ἀντίστοιχη πεζή μορφή τῆς πρώτης ἔκδοσης:

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Ἔω, ὦω!
 Τόν οὐρανόν
 ποιά σήμερα τότε βουλιάζουν βάρη!
 Ἐνάλαμπο λές πάει νά θρυμματίσει,
 ξηρός πηλός, τοῦ ἡλιοῦ τό κρῦο δισκάρι!
 5 Τῆς Γῆς τό σπλάχνο, πῶχει με γεννήσει
 πόσο πνιχτά ἀνασαίνει! Πῶς πηδοῦνε
 ἀνάφριστ', ἀγα τά νερά! Μέ φτάνει
 μακρυάθε κλάμα σφαγερό! Π(ο)ιός νάναι;
 10 Ἡ θύμησή μου μάταια ἀναθιβάνει,
 μάταια, γνώρα χιλιόχρονη ἀναδεύει.
 Κατά σέ δέ μ' ἀφήνει νά γυρίσω
 κάθε καρφί, πού, ὡς κινηθῶ, ἀγριεύει!
 Μά ἀπ' τὰ χάσματ' ἀπάνω τῶν ἀβύσσων,
 15 ζεστά σέ νοιώθω ἀπάνω στήν πληγή μου!...
 Ἄλλιά! Μήν ὁ ἴδιος εἶμαι πού σπαράζω
 κι ἀκῶ ἀπ' τήν παντέρημη κορφή μου
 τήν ἴδια μου φωνήν, ὅπου φωνάζω!;

ΙΗΣΟΥΣ

Ἄχ! τί γλυκά τὰ μάτια μου βυθοῦσαν
 σέ δράματα λυτρωτικοῦ θανάτου!
 20 Κι ὅπως οἱ φλέβες τῆς καρδιάς μου ἐσποῦσαν
 διπλοῖ οὐρανοί μ' ἀσκῶνανε ἀπό κάτου!
 Κι ὡς ἤμουν ζωῆς καί θανάτου στή μέση
 λοχίσματα, φτυσίματα, καρφιά μου,
 τῶν αἰσθήσεων ὡς λύθηκεν ἡ δέση,
 25 ὡς τήν ψυχὴ δέ φτάνανε βαθειά μου!
 Ποιά μέ ξυπνάει φωνή, ἀπό ποιοῦ λαρύγγι
 μακρινό καί τραχύ καί ραγισμένο!
 Σάν ὄνειρο μοῦ κρούει τό κρῦο μελίγγι
 30 σάν τοῦ Πατέρα κάλεσμα θλιμμένο.
 Παράξενη φωνή! Μά ποῦθε βρίσκει
 τή δύναμη νά ξαναφέρνει πίσου
 τήν αἴσθησιν τοῦ πόνου; Ὅλα ἦτανε ἥσκιοι
 ὀλόγυρα στόν ἥσκιο μου! Λυπήσου
 τό χαροπάλαμά μου!...

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Τόσους αἰῶνες
 35 ὁ θάνατός μου τέλος δέ γνωρίζει!
 Τῆς Σφαίρας ἐσαπίσανε οἱ κολῶνες
 μά ἡ πληγή μου σαπίζει, ξεσαπίζει!
 Τέκνο τῆς Μάνας Γῆς, ὅ, τι ἔχει γίνε
 40 κεῖται μέσα στό νοῦ μου ἀποθεμένο;
 Πόσ' ἀνθρώπων καί ζῶων ἐσβῆσαν γένη!
 Πόσα βυθίσαν ὀρη ἀλυσσομένα!
 Πόσα πέλαα καταποθῆκαν! κι ὀλο
 νέα πέλαα καί νέες στεριές φανῆκαν!
 45 Καί στ' οὐρανοῦ τόν ἀναιώνιο θόλο
 πόσ' ἀστρα σβῆσαν, πόσα νέα ἀναφτῆκαν!
 Μιά σκότεινη, πάντα ὁμοια Μοῖρα, ἐστάθη
 ἀπάνω ἀπό χαμούς καί ξαναπλάσματα
 50 στήν ἐπιφάνει(α), στά ὕψη καί στά βάθη,
 σάν τὰ παλιά τὰ νέα πεθαίνουν πλάσματα!
 Μά σάν τόν ἐδικό μου θάνατο ὁμως
 πού ὀλη μαζί τότε παλεύει ἡ Φύση
 δέ λάμπει! Ποιός ἐρχεται νέος Νόμος
 τήν τάξιν τήν παλιά νά μεταποιήσει;

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Ἔω, ὦω!
 Σάν τί βάρος σήμερα βουλιάζει τόν οὐρανόν. Ἐνάλαμ-
 5 πος καί κρῦος τοῦ ἡλιοῦ ὁ δίσκος, λές, πάει νά θρυμ-
 ματίσει ὡσάν ξηρός πηλός. Πόσο πνιχτά ἀνασαίνουνε
 τῆς Γῆς τὰ σπλάχνα! — αὐτά πού κάποτε μ' ἔνα τί-
 ναγμα σφοδρό μ' ἔχουν γεννήσει. Πῶς πηδᾶνε τὰ νερά
 ἀνάφρισα, ἀγα! Μέ φτάνει ἀπό πολύ μακριά ἔνα
 κλάμα σφαγερό.
 Ποιός νάναι;
 10 Μάταια ἀναδεύει ἡ θύμησή μου γνώρες χιλιόχρονης...
 Κατά σένα, ὅποιος καί νάσαι, δέ μ' ἀφήνουν τὰ καρ-
 φιά μου νά στραφῶ, πού, μόλις κινηθῶ, ἀγριεύουν.
 Ὅμως πάνου ἀπ' τίς ἀβύσσους σέ νοιώθω πολύ ζεστά
 ἀπάνω στήν πληγή μου.
 15 Ἄλλιά!
 Μήν εἶναι ἡ ἴδια μου φωνή, πού μοῦ τήν ξαναστέλνουν
 πίσω τὰ σκοτάδια τῶν βυθῶν;

ΙΗΣΟΥΣ

Ἄχ! τί γλυκά βυθοῦσανε τὰ μάτια μου σέ δράματα
 λυτρωτικοῦ θανάτου! Καθώς ἐσποῦσαν οἱ φλέβες τῆς
 20 καρδιάς μου, ἐνοιωθα νά μέ σηκώνουν διπλοῖ οὐρανοί
 ἀπό τίς δύο μασκάλες. Στή μέση ζωῆς καί θανάτου
 μοῦχε λυθεῖ ἡ δέση τῶν αἰσθήσεων — καί καρφιά, λο-
 χίσματα, φτυσίματα δέ φτάνανε ὡς τήν ψυχὴ μου.
 25 Ποιά μέ ξυπνάει φωνή, ἀπό ποιοῦ λαρύγγι τραχύ καί
 ραγισμένο; (Ὅλα ἦτανε ἥσκιοι γύρω στόν ἥσκιο μου)
 ποῦθε βρίσκει τή δύναμη νά μέ ξαναφέρνει πίσω στή
 ζωὴ καί στόν πόνο;

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Τόσους αἰῶνες ὁ θάνατός μου τέλος δέ γνωρίζει. Σαπί-
 35 σανε οἱ κολῶνες τῆς Οὐράνιας Σφαίρας, μά ἡ πληγή
 μου σαπίζει, ξεσαπίζει!...
 Ὅ, τι ἔχει γίνε ἀπό χιλιάδες χρόνια, κεῖται μέσα στό
 νοῦ μου ἀποθεμένο. Πόσες γενιές, πόσα εἶδη φυτῶν
 καί ζῶων καί ἀνθρώπων ἔχουνε σβῆσει ὡς τώρα! Πό-
 40 σα βουνά ἀλυσσοδεμένα ἔχουνε βυθίσει καί πόσα πέ-
 λαγα ἔχουνε καταποθεῖ! Καί στόν τόπο τους νέα πέλα-
 α, νέες στεριές ἀνθίσαν. Καί στ' οὐρανοῦ τό θόλο πό-
 σα ἀστρα ἔχουν σβῆστεῖ καί πόσα νέα ὠραιότερα ἀνα-
 φτῆκαν!
 45 Καί ὁμως μιά Μοῖρα ἀνάλλαξη ἐστάθη ἀπάνω ἀπό χα-
 μούς καί ξαναπλάσματα· σέ ἀπανωσιά, σέ ὕψη καί σέ
 βάθη, ὁμοια πεθαίνουνε, σάν τίς παλιές, οἱ νέες δη-
 μιουργίες...
 50 Ποιός τάχα ἐρχεται καινούριος νόμος τήν τάξιν τήν
 παλιά νά μεταποιήσει;

ΦΩΝΗ ΑΠΟ ΨΗΛΑ

Μοναχογιός του Ένοῦ Θεοῦ καὶ Μόνου! 55
Γιὰ Δόξασμά Του ἐδῶ στή Γῆν ἐστάλη.

ΜΩΜΟΣ

Τοῦ Ἀνθρώπου ὁ Γιός, κοιλοπονιά τοῦ Χρόνου,
πού ὁ Χρόνος θά τόν σβήσει ἐντός του πάλι!

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Μοῦ μίλησε γιά σένα ὁ Ἐρμῆς ὁ ὠραῖος
ἀπ' τόν πικρό τό Δία παραγγελμένος 60
νά δοκιμάσει τὰ καρφιά μου. «Ἰουδαῖος
Θεός μᾶς ἀπειλεῖ!» ἔλεε σκασμένος
στά γέλια ὁ Ἐρμῆς ὁ Γλάρος, τό Ξεφτέρι,
πανήξερος καί κοσμογυρισμένος!
Καλοκαιρνοῦ κι ἂν ἦταν μεσημέρι,
τά δόντια του ἐχτυποῦσαν ἀπ' τό κρῦο! 65
Κ' ἔτσι μοῦ φάνη ἀστεῖο τό θέαμά του
πού ἐσμίζαμε τὰ γέλια μας κ' οἱ δύο!
Τό σκῶτι μου σέ κάθε τίναγμά του
φριχτά πονοῦσε! Βρῦς' εἶχανε χύσει 70
τό αἶμα, τή μέρα ἐκείνη, τὰ πλευρά μου.
"Ὡ! τί σφάχτης βαθείά μ' εἶχε ξεσκίσει'
ἢ πρῶτ' ἦταν πού γέλασα φορά μου!
Στής ὄψης μου τὰ στοιχειωμέν' αὐλάκια,
πού ἥλιοι, βοριάδες, πόνοι τᾶχουν σκάψει 75
τοῦ γέλωτα ὡς κυλῆσαν τὰ φαρμάκια,
θύμηση ἔχουν ὀδονηρήν ἀνάψει!...
Δέν πάει νά κλαῖς, καθώς τήν Ἀφροδίτη,
ὅταν ζώπετσα τύχει καί ματώσει!

ΙΗΣΟΥΣ

Σέ θάνατο πικρόν καί καταλύτη, 80
τήν ἀνθρώπινη φύση μου ἔχω δώσει!
Ρέει τό αἶμ' ἀπό κροτάφια τρυπημένα
ἀπό πλευρά καί πόδια κι ἀπαλάμες.
Πεθαίνω καρφωμένος σάν καί σένα
κι ἀμέτρητες διψοῦν γύρω μου λάμες! 85

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Ἄν τῶν Ἑβραίων ὁ Θεός σ' ἔχει κρεμάσει
δέ σοῦκοψε τή γλώσσα! Γιατί στέκει
ἀνόρητη καί δίχως νά ξεσπάσει
σέ ἀρές — τήν κάθε λέξη ἀστροπελέκι;

ΙΗΣΟΥΣ

Οἱ ἀνθρώποι μέ κρεμάσανε στόν τόπο 90
πού τῆς Ἀλήθειας τήν πηγῆ ἔχω ἀνοίξει!
Ἄπ' ἀγάπη τῶν ἰδίων τῶν ἀνθρώπων
τήν πικριαν στήν ἀγάπη ἔχω πνίξει.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Τούς ξέρω τούς Ἑβραίους! Μέ σκουλαρίκια
στ' αὐτιά, μῦτες γρυπές, κόκκινα μάτια 95
πλάγια κυττοῦν ὅταν μιλοῦνε, δίκια
κι ἄδικο δέ χωρίζουν· γιά πρᾶμμάτεια
πουλᾶν καί τό Θεό! Σέ τέτοια στήθια,
πού ὀχιές τὰ οἰκοῦν καί ψέματα, ὅσο ἂν λάμπει,
δέν ἔμπορεῖ ἢ ἀποδειγμένη ἀλήθεια, 100
ἂν ὕλικό δέ δίνει κέρδος, νάμπει!...
Σάν τούς Ἑλληνας!... Μά νά σέ σκοτώσει
βουλή μπόρεσε ἀνθρώπινη;

ΜΩΜΟΣ

Δική του
βουλή τό νά πεθάνει, γιά νά σώσει
τόν κόσμον ἀπ' τό Κακό!

ΦΩΝΗ ΑΠΟ ΨΗΛΑ

Εἶναι ὁ Γιός τοῦ Ἐνοῦ Θεοῦ αὐτός πού θά δοξάσει τόν
Πατέρα!

ΜΩΜΟΣ

Εἶναι ὁ Γιός τοῦ Ἀνθρώπου. Γέννημα τοῦ Χρόνου, μέ-
σα στό Χρόνο θά σβηστεῖ.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Ξαίρω, ξαίρω. Μοῦ μίλησε γι' αὐτόν ὁ ὠραῖος Ἐρμῆς,
ὅταν παραγγελμένος ἀπ' τό Δία, ἐδῶ καί λίγον καιρό,
ἦρθε νά δοκιμάσει τὰ καρφιά μου. «Ἰουδαῖος Θεός μᾶς
ἀπειλεῖ» ἔλεγε, σκάζοντας στά γέλια, ὁ Ἐρμῆς ὁ Γλά-
ρος, τό ξεφτέρι, ὁ κοσμογυρισμένος. Ἦταν μεσημέρι
θερινό, κι ὅμως χτυποῦσανε τὰ δόντια του ἀπ' τό
κρῦο, καθώς γελοῦσε. Ἔτσι μοῦ φάνηκεν ἀστεῖο τό
θέαμά του, πού ἄρχισα νά γελῶ κ' ἐγώ καί τὰ γέλια
μου ξαφνίσαν αὐτόν τόν πένθιμο τόπο! Πόσο φριχτά
πονοῦσε τό σηκῶτι μου σέ κάθε τίναγμά του! Τή μέρα
ἐκείνη πόσον αἶμα ἐχύθη ἀπ' τήν πληγή μου! Στίς
στοιχειωμένες αὐλακίές τῆς ὄψης μου, πού τίς εἶχαν
σκάψει οἱ πόνοι, ἢ οἱ βοριάδες, μένει ἀκόμα μιά ὀδυ-
νηρή θύμηση σά φλόγα... Ἦτανε ἡ πρώτη μου φορά
πού γέλασα!
Δέν πάει ὥστόσο νά κλαῖς σάν τήν Ἀφροδίτη, ὅταν
ματώσει ξώπετσα στό δάχτυλό της.

ΙΗΣΟΥΣ

Ἦ ἀνθρώπινη μου φύση παλεύει μέ θάνατο πικρόν καί
καταλύτη. Ἄπ' τὰ τρυπημένα μου μελίγνια τρέχει τό
αἶμα, κι ἀπ' τὰ πλευρά μου, τὰ πόδια, τίς παλάμες
τρέχει σχεδόν νερό μονάχα... Πεθαίνω καρφωμένος
σάν καί σένα καί γύρω μου λάμες ἀμέτρητες διψοῦν κι
ὀρμοῦνε...

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Μά δέ σοῦ κόψαν καί τή γλώσσα! Γιατί στέκει ἀνόρη-
γητη, χωρίς νά ξεσπᾶ σέ ἀρές, τήν κάθε λέξη ἀστροπε-
λέκι;

ΙΗΣΟΥΣ

Οἱ ἀνθρώποι μέ κρεμάσανε στόν τόπο, πού ἄνοιξα τῆς
Ἀλήθειας τήν πηγῆ· κι ἀπ' ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων πνίγω
κάθε πίκρα μέσα στή συχώρεση. Οἱ Ἑβραῖοι...

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Τούς ξέρω τούς Ἑβραίους! Πολλές φορές ἔφτασαν ὡς
ἐδῶ, ψάχνοντας γιά κέρδος. Σκουλαρίκια στ' αὐτιά,
μῦτες γρυπές, μάτια μικρά καί κόκκινα, φωνή ψιλή,
βραχνή, σερνάμενη...
Πουλᾶνε γιά πρᾶμμάτεια καί τόν ἴδιο τό Θεό! Σέ τέ-
τοια στήθη πού τὰ κατοικοῦν ὀχιές, δέ μπορεῖ νά μπει
ἢ ἀλήθεια, ὅσο κι ἂν λάμπει, ἂν δέ δίνει κάποιο διάφο-
ρο. Σάν τούς Ἑλληνας!...
Μᾶς πῶς μπόρεσε νά σέ θανατώσει ἀνθρώπινη βουλή;

ΜΩΜΟΣ

Βουλή δικιά του, γιά νά σώσει τόν κόσμον ἀπ' τό Κακό.

Γιάννης Δάλλας

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Τή λογική του 105
δέν τή νοιώθω! Πώς δύναται νά δώσει
στούς φονιάδες σωμόν του Θεού ὁ φόνος!

ΜΩΜΟΣ

Κ' ἐγώ δέ νοιώθω, πώς τή δικαιοσύνη 110
θάχει καρπό τῆς ἀδικίας ὁ κλώνος!
Καί τί ὄφελος, ἄν τό αἷμα του ξεπλύνει
τά περασμένα μοναχά! κ' ἡ ζήση
πάντ' ὅμοια λεία τῆς Ἀδικίας θά μείνει!
Τό Κακό μέ καινούργια ὄρμη θ' ἀρχίσει,
κι ὅσο βαθαίνει, πιό θέ νά γλυκαίνει!

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

"Ἄλλη δέν ξέρω ἀλήθεια πιό μεγάλη 115
ἀπ' τή θέληση, τόν πόνο!

ΙΗΣΟΥΣ

Πέρα
ἀπ' τήν θέληση, τόν πόνο, μιά ἄλλη
ἀλήθεια καίει καί λάμπει στόν ἀθέρα
τῆς ζωῆς: Ἡ δίκια θέληση, πού σβήνει
τό δριμύτερο πόνο.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Ποιός ὀρίζει 120
τ' ἄδικο καί τό δίκιο;

ΙΗΣΟΥΣ

Ἡ καλωσύνη
τῆς καρδιάς!

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Δυστυχῆς πού τή γνωρίζει!
Μέ πικρίες κ' ἐμπαιγμούς τήνε πλερώνεται!

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Δέν καταλαβαίνω αὐτή τή λογική. Πώς μπορεί νά σώ-
σει τούς φονιάδες τοῦ Θεοῦ ὁ φόνος... Πώς μπορεί ὁ
κλώνος τῆς ἀδικίας νάχει καρπό τή δικαιοσύνη!

ΜΩΜΟΣ

Κ' ἔπειτα τί τ' ὄφελος, ἄν τό αἷμα του ξεπλύνει μόνο τά
περασμένα; Ζωή δέν εἶναι τά περασμένα. Τό κακό μέ
καινούργια ὄρμη θά ξαναρχίσει, κι ὅσο πληθαίνει, τό-
σο θά γλυκαίνει.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Δέν ξαίρω μεγαλύτερη ἀλήθεια ἀπ' τή Θέληση καί τό
Λόγο.

ΙΗΣΟΥΣ

Πιό πέρα, στόν αἰθέρα τῆς ζωῆς, καίει καί λάμπει μιά
ἄλλη ἀλήθεια: ἡ δίκια θέληση, πού σβήνει τό δριμύτε-
ρο πόνο.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

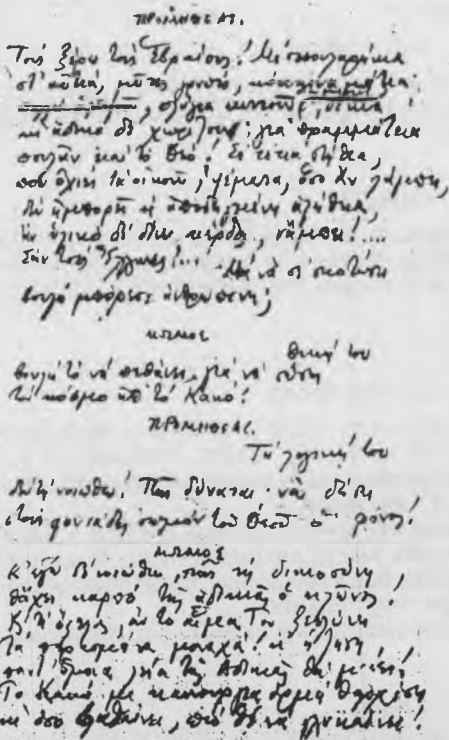
Καί ποιός ἀποφασίζει τί ναι δίκιο καί τί ναι ἄδικο;

ΙΗΣΟΥΣ

Ἡ καρδιά! Ἡ καλωσύνη τῆς καρδιάς! Ὅσο κι ἄν
στενέψεις αὐτό τό νόημα πάντα μένει ἀληθινό. Κι ὅσο
τό πλαταίνει, τόσο πιό βαθαίνει.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Δυστυχῆς πού τή γνωρίζει: πολύ πικρά τήνε πλερώνε-
ται!

Ἀπό τή χειρόγραφη παράδοση τῆς Α' Ἐκδόσεως: ὀβιμετρος διάλογος Προμηθεά - Ἰησοῦ.

Ἡ ἀντιπαράθεση, καί μάλιστα μέ τή σειρά πού προηγήθηκε — πρῶτα ἡ ἔμμετρο καί ὕστερα ἡ πεζή μορφή — διάταξη ἀντίστροφη πρὸς τή βεβαίωση τοῦ ποιητῆ—⁴ τῶν δύο κειμένων δέν περιορίζεται στήν ἀνακοίνωση οὔτε ἀποσκοπεῖ ἀπλῶς στή σύγκριση. Κρῦβει ἓνα νόημα, μαζί μέ τά ὑπόλοιπα, ἀκόμη καί ἄλλα πρόσθετα στοιχεία ἀπ' τή χειρόγραφη παράδοση, πού ἀργότερα θά χρειαστεῖ να συσχετίσουμε. Πρὸς τό παρόν ἄς ἀρκεστοῦμε, συνοψίζοντας, σέ μιά σειρά διαπιστώσεων, πού καταγράφονται ἀκόμη ἀσχολιαστές: Πρὶν ἀπ' τήν πρώτη ἔκδοση τοῦ 1922, στήν πρόδρομη ἀκόμη φάση πού δηλώνει ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν «Σημειωματαρίων», ΣΣη-ι' (ΦΦ. 43-45), ὁ ποιητής ἔχει δουλέψει ἀρκετά τά λυρικά ποιήματά του, ἐνῶ ἐκκρεμεῖ καί μέσα του ἀδιευκρίνιστος ὁ ρόλος τῶν πεζῶν σχεδιασμάτων του καί προπαντός δέν χρωματίζεται ἰδεολογικά ὁ χαρακτήρας ὄλου αὐτοῦ τοῦ ἀνέκδοτου ὄλικου: λείπει ἐξ ὀλοκλήρου (πράγμα πού σημαίνει ἡ δέν σώθηκε ἡ δέν εἶχε ἀκόμη συλληφθεῖ) ἡ ἰδέα καί ἡ μορφή τοῦ ἐπαναστατικότερου ἀπὸ ὅλα τά ἄλλα «Τρίτου Μέρους».

4. Τό ὅτι πρῶτα γράφτηκε, ὡς ἐκεῖ πού γράφτηκε, ὁ διάλογος ποιητικά καί ὕστερα ἐγκαταλείφθηκε ἡ προσπάθεια γιά νά συνεχιστεῖ πεζά, φαίνεται ἀμέσως μέ τήν πρώτη σύγκριση. Ἐγινε ἔτσι, φραστικά, λέξη πρὸς λέξη μάλιστα, ἀκόμη καί μέ τή χροιά τοῦ ἰδιώματός τους, ἡ μεταγραφή, ὥστε δέν μένει ἀμφιβολία πῶς αὐτός ὑπῆρξε ὁ μονόδρομος: ἀπὸ τήν ποίηση στήν πεζογραφία, καί ὄχι ἀντίστροφα. Ὅποιος ἔχει καταπιαστεῖ σέ τέτοια δούλεψη, ἀμέσως τό καταλαβαίνει.

2. Ἡ δεύτερη περίοδος: ἡ ἔκδοση τοῦ 1933 καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοσή της

Ἡ δεύτερη περίοδος πού καταλήγει μέ τήν ἔκδοση τοῦ 1933 ἔχει καί ἐκείνη τή χειρόγραφη παράδοσή της. Εἶναι ὁ Φ.50 τοῦ Ἀρχείου Βάρναλη, ὅπου περιέχεται σέ δύο αὐτόγραφα *Τετράδια* (ὅπως ἀναφέρονται) ἡ «διόρθωση» — καί ὄχι ἡ «ξαναπλασμένη», ὅπως τελικά θά τή χαρακτηρίσει— ἔκδοση τοῦ ἔργου του. Ἀντιγράφου τή χειρόγραφη σελίδα ἐξωφύλλου του:

ΚΩΣΤΑ ΒΑΡΝΑΛΗ

ΤΟ ΦΩΣ, ΠΟΥ ΚΑΙΕΙ

«Στήν ἀρχή ἦταν ἡ τάση γιά ἐνέργεια»
Κάρολος Λαλό

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ ΔΙΟΡΘΩΜΕΝΗ
ΜΕ ΠΡΟΛΟΓΟ ΤΗΣ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

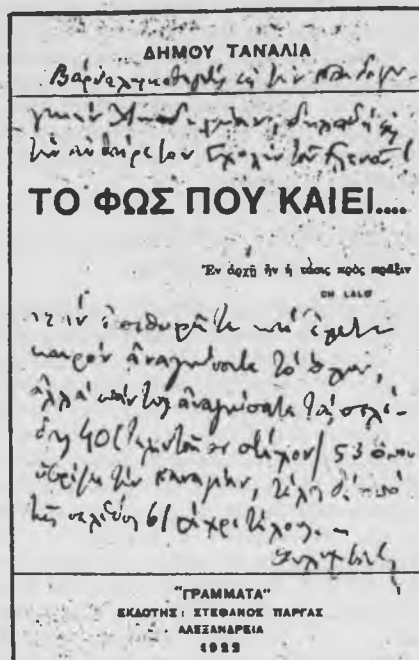
Μέ τήν τελευταία ἀναφορά ἔχουμε τήν πρόθεση τοῦ ποιητῆ νά προτάξει στήν ἔκδοσή του τή «Συστατική ἐγκύκλιο τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἑλλάδος». Μέ αὐτή τή μνεῖα καί μέ μιά σημείωσή του, ἔχουμε τά δύο «τερμῖνα» τοῦ χρόνου συγγραφῆς τῶν «Τετραδίων». Αὐτά εἶναι, ἀντίστοιχα: ἡ πρωτοχρονιά τοῦ 1930 (μέρα πού διαβάστηκε στίς ἐκκλησίες ἡ ἀπαγορευτική ἐγκύκλιος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου) καί ἡ «28ῆ Ἀπρίλη» τοῦ ἴδιου χρόνου (σύμφωνα μέ τή σημείωση πού ὑπάρχει στήν ἀρχή τοῦ «Δεύτερου Τετράδιου»).⁵

Ἡ ἀναφορά αὐτή μᾶς ἐπιτρέπει νά συνδέσουμε τή μία μέ τήν ἄλλη ἔκδοση, μέ βάση τήν ἐπίπτωση πού εἶχε ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ 1922 στήν ἐπαγγελματική ζωή τοῦ ποιητῆ καί στήν περιπέτεια τοῦ βιβλίου του ὡς τήν ἐπανεκδοση τοῦ 1933. Ξέρουμε ἀπό τμήμα τοῦ ὑπηρεσιακοῦ φακέλου του πῶς ἀπολύθηκε ἀπό τήν ὑπηρεσία του, ὡς καθηγητής Μέσης Παιδείας, στίς 23 Φεβρουαρίου 1926.⁶ Γιατί τόση καθυστέρηση; Τήν ἀπάντηση, καθώς καί τήν εἰκόνα τῆς «ἀντίδρασης» — ἡ λέξη μέ τίς δύο σημασίες — πού εἶχε ξεσηκώσει ἡ συλλογή του καί τοῦ ἠθικοπολιτικοῦ ποιοῦ τῆς ἐποχῆς, μᾶς τή δίνει, ἀπό τήν περιοχή τοῦ ἐνός ὀρίου, ἡ ἀνακοίνωση ἐνός ἀκόμη — μέ γραφιστική ἀξία! — ντοκουμέντου: εἶναι ἡ περιπέτεια ἐνός ἀντιτύπου πού εἶχε λάβει ὁ πρωθυπουργός τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπό κάποιον καλοθελητή πού τοῦ καταγγέλλει περίπου ὡς μωρή καί ἱερόσυλη τή συλλογή: ἀντιτύπου πού στάλθηκε τό 1925 (μιάς καί ἀναφέρεται ἡ πρωθυπουργία τοῦ Μιχαλακόπουλου, καί ἡ ὑπηρεσία του στήν Παιδαγωγική Ἀκαδημία ἐπί Διευθύνσεως Γληνοῦ) καί κατέληξε στά χέρια τελικά τοῦ ποιητῆ. Οἱ σελίδες, προπαντός τοῦ «Πρώτου Μέρους», εἶναι οἱ πιά πολλές γεμάτες ἀπό ὑπογραμμίσεις καί θαυμαστικά καί χαρακτηρισμούς τοῦ τύπου: «ἀηδία», «ἀσυναρτησία», «φρενοκομειακά» καί «κακοῦθης πεσομισμός ἐκ τοῦ στόματος τοῦ Ἰησοῦ», «ὥστε ὁ Ἰησοῦς εἶναι ἀηδής σοφιστής», «μωροτάτη ἀντίληψής τῆς Χριστιανικῆς ἠθικῆς» καί «ἀρνησῆς ἀναρχικοῦ». Τήν κορωνίδα ἀποτελεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ ἐξωφύλλου, ὅπου γράφεται στήν κορυφή ἡ οὐσία: «Βάρναλης καθηγητής εἰς τήν Παι-

5. «28 τοῦ Ἀπρίλη 1930. (Στίς 7 τοῦ ἴδιου μέ χτύπησε, κοντά στό Λιόπεσι, ἀφτοκίνητο)».

6. Λουσία Μαρκεζέλι-Λούκα, *Συμβολή στήν ἐργογραφία τοῦ Κώστα Βάρναλη*, Αἰσθητικά-Κριτικά, Κέδρος 1984 σ. 27, σημ. 20 (ὅπου μέ παραπομπές στά ἔγγραφα ἀναφέρεται ἡ ὑπαλληλική του περιπέτεια καί ἡ κατοπινὴ δημοσιογραφική του δράση: ἡ τελευταία, συνδυαστικά καί μέ ὄσα γράφονται στίς σσ. 12-14 καί στήν σημ. 23-25).

δαγωγικήν Ἀκαδημίαν, δηλαδή τήν αὐθαίρετον Σχολήν τοῦ Γληνοῦ!»), στή μέση ἡ ὑπόδειξη: «Ἐάν ἐπιθυμεῖτε καί ἔχετε καιρόν ἀναγνώσατε τό ὄλον, ἀλλά πάντως ἀναγνώσατε τὰς σελίδας 40 (τελευταῖον στίχον), 53 ὅπου ὑβρίζει τήν Παναγίαν, τέλος δέ ἀπό τῆς σελίδος 61 μέχρι τέλους», ὑπογραφή Κ. Ζηλεμένος καί στό κάτω μέρος ὁ ἄβρὸς χαρακτηρισμός: «Τό κτήνος αὐτό εἶναι Βουλγαρικόν. Ἐντούτοις, ἐπειδὴ εἶναι μαλακάρων (ἐννοεῖ δημοτικιστής), ἐν γνώσει τῶν πιστέων του τό ἀπέστειλαν δὶς ἢ τρίς ὑπότροφον!». Πῶς ἐπιστράφηκε στόν ποιητῆ καί τώρα ἀπόκειται στήν ὕλη

Τὸ κτήνος αὐτὸ εἶναι Βουλγαρικόν. Εἶναι καὶ μαλακάρων. Ἐντούτοις, ἐπειδὴ εἶναι μαλακάρων (ἐννοεῖ δημοτικιστής), ἐν γνώσει τῶν πιστέων του τό ἀπέστειλαν δὶς ἢ τρίς ὑπότροφον!

τοῦ Ἀρχείου του; Τήν ἀπορία μας τή λύνει ἕνα σημείωμα πού βρίσκεται στό τέλος τοῦ ἀντιτύπου:

Συμπείρωμα δι' αὐτοῦ

Μέ τὸ βιβλίον (Τ. 59) τὸν κατὰ τὸ
ἄλλο μὲν τὸ ἴδιον καὶ ἐν τῷ (νομῶν)
ὁμοειδίᾳ τῆς Μελιχρῆσις, γὰρ τὸ πρὸς αὐτῆς
ὁμοειδίᾳ τῆς Καλομετῆς, ἡμεῖς καὶ τὴν
χρησιμότητα, συγκρίθητε γὰρ μὲν αὐτὸ καὶ
ἡμεῖς καὶ τὴν ἐξουσίαν καὶ τὴν Καλομετῆς μὲν
ἡμεῖς.

Κώστας Βάρναλης
28 Ἀπρίλη 1933

7. Εἶναι ἀντίστοιχα, τὸ τέλος τοῦ «Μέρους Πρώτου» («Δέν θέλουμε λοιπὸν καὶ τοὺς θεοὺς») καί τὰ ποιήματα Ἡ Μάνα τοῦ Χριστοῦ καί «Πόρνη».

Αυτό τό βιβλίον (Τό Φῶς πού καίει) τό «σχολίασε» καί τό παράδωσε στόν τότε (νομίζω) πρωθυπουργό Ἄ. Μιχαλακόπουλο, γιά νά μέ πάψει. Ὁ φίλος Γιῶργος Κατσιμπαλῆς, συγγενής τοῦ Μιχαλακόπουλου, συνηγόρησε γιά μένα κι ὁ κ. Μιχαλακόπουλος τοῦ τό ἔδωσε κι ὁ Κατσιμπαλῆς μοῦ τό... χάρισε. (Κώστας Βάρναλης) 25 Ἰουλίου 1973.

Ἀπό τήν περιοχή τοῦ ἄλλου ὄριου πού ξεετάζουμε ἐξάλλου, στήν προορισμένη γιά ἔκδοση χειρόγραφη παράδοση τῶν «Τετραδίων», βλέπουμε ἐνσωματωμένη καί τή μνεία τῆς συνέχειας τῆς περιπέτειας: τήν ἀπόλυση τοῦ συγγραφέα, δύο κατασχέσεις τοῦ βιβλίου καί τήν τελευταία τώρα ἐπισφράγιση μέ τήν ἔμμεση ἀναφορά στό γεγονός τῆς ἐγκυκλίου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἑλλάδος — καί ὅλα αὐτά ἐν καιρῷ δημοκρατίας, ὅπως σημειώνει ὁ συγγραφέας. Ἀπό τήν ἀναφορά στό γεγονός καί στήν περιπέτεια τοῦ βιβλίου ἀφορμᾶται ἐνμέρει καί ἡ Εἰσαγωγή πού εἶχε σχεδιάσει γιά τήν ἔκδοση καί πού ἀξίζει καί γιά τίς λοιπές ἀναφορές τῆς νά τήν παραθέσουμε αὐτούσια:

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

Τό μικρό αὐτό ποιητικό ἔργο τό πρωτοδημοσίευσά στα 1922 στήν Ἀλεξάνδρεια (ἔκδοση «Γραμμάτων») μέ τό ψευτόνομα Δήμος Τανάλιας. Ἐκανε τότες ἀρκετή ἐντύπωση, σάν κάτι καινούργιο καί τολμηρό, παινεύτηκε, βρίστηκε, κατασχέθηκε δύο φορές, ὥσπου στό τέλος, ὕστερ' ἀπό τέσσερα χρόνια κυκλοφορία κι ἀφοῦ πιά τό βιβλίον πῆγαινε νά ἐξαντληθεῖ, ἡ δημοκρατική δικτατορία (ἡ δημοκρατική δημοκρατία) ἔπαψε τό συγγραφέα ἀπό δημόσιο ὑπάλληλο, γιά νά μάθει νά σέβεται τό καθεστῶς, «τό φυσιολογικόν καθ' ἡμᾶς». Ἐπειδή στό ἀναμεταξύ ζητιότανε στά βιβλιοπωλεῖα καί ἡ ἱεραρχία τῆς Ἑλλάδας τόκανε πάλι ἐπίκαιρο μετά ἀπό ὀκτώ χρόνια μέ τήν περίφημη πρωτοχρονιάτικη ἐγκύκλιό τῆς τοῦ 1930, ἀποφάσισα νά κάνω μιᾶ δευτέρη ἔκδοσή του. Ἀλλά μιᾶ δευτέρη ἔκδοση εἶναι σάν μιᾶ δευτέρη σκέψη. Δέ μπόρεσα τό λοιπόν νά μή ξαναδουλέω μερικά σημεία τοῦ ἔργου. Προσπάθησα νά χαρακτηρίσω καλύτερα τά τρία πρόσωπα τοῦ διαλόγου καί νά δώσω πιότερη συνοχή καί ἀκολουθία στήν κουβέντα τους. Τό τρίτο μέρος τό ξανάγραψα ὄλο ἀπό τήν ἀρχή κάνοντας τά ποιήματα του στροφικά. Ἄν τώρα τά κατάφερα νά μή χυλάσω τήν πρώτη του φρεσκάδα (δταν τό ἔγραψε καλοκαίρι τοῦ 1920, ἤμουνα, μπορεῖ νά πῆ κανεῖς, ἀκόμα νέος) ἄς κρίνει ὁ ἀναγνώστης.

Ἐχουμε λοιπόν καί μέ τή μνεία αὐτή μιᾶ ἐξωτερική συσχέτιση τῶν δύο ἐκδόσεων; Μέ ἄλλα λόγια φτάνει ὡς ἐδῶ καί ἐπενεργεῖ ὡς ἀφορμή ἡ περιπέτεια τοῦ ποιητή καί τοῦ βιβλίου του, μέ ἀφετηρία τήν καταγγελία καί τήν παύση καί κατάληξη τῆ διακήρυξη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου; Καί μποροῦμε ἄρα νά ὑποθέσουμε πῶς ἡ ἀδιάπτωτα σκληρή ὑποδοχή τῆς πρώτης ἔκδοσης ἐπιτάχυνε καί ὑλοποίησε τή δευτέρη; Καί συγκεκριμένα πῶς ἡ τελευταία πράξη τῆς «ὑποδοχῆς» — ἡ ἐγκύκλιος ἐκείνη — μαζί μ' ἄλλους λόγους, ὅπως εἶναι, τελικά καί ἐξ ἀφορμῆς τῆς, τό ἐνδιαφέρον τοῦ κοινού, «κάνοντας ἐπίκαιρη τή συλλογή» καθώς γράφει ὁ ποιητής, πυροδότησε καί ἐπηρεάσε τή δευτέρη μορφή; Ὅχι φυσικά, μ' αὐτή τήν ἀποκλειστικότητα. Γιατί μεσολάβησε ἐνδιάμεσα ἡ γόνιμη περίοδος, τοῦ κατεξοχῆ ποιητικοῦ τοῦ προβληματισμοῦ. Μεσολάβησε ἡ ὀριμη πνευματική πορεία καί ἀνάπτυξή του, ὀριμη ὡς προβληματισμός ἀλλά καί ὡς πράξη ἐργαστηρίου. Εἶ-

ναι ἡ δημιουργική δεκαετία πού προαναφέραμε, κατά τήν ὅποια γράφονται καί ξαναγράφονται τά πιό θεμελιώδη ἔργα του, πού πιό κάτω θά τά δοῦμε καί στήν ἀλληλεξάρτησή τους. Καί *Τό Φῶς πού καίει* (ξανα)μπαίνει στή δοκιμασία αὐτοῦ τοῦ προβληματισμοῦ, μπαίνει στήν καμίνευση αὐτοῦ τοῦ ἐργαστηρίου: δηλαδή δουλεύεται στό νοῦ του θεωρητικά καί στήν πράξη [καλλι]τεχνικά. Καί ἡ διπλή αὐτή κατεργασία φαίνεται χαρακτηριστικά στή δευτέρη, χειρόγραφη καί ἐντυπη μορφή.

Ὅπως φαίνεται ἴσως ἐμμεσότερα καί ἡ συμμόρφωση ἢ ἡ ἀντίδραση τοῦ ποιητή πρὸς τήν κριτική ὑποδοχή πού ἐπιφυλάχθηκε στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου: ἡ συμμόρφωσή του γιά τήν ἐντελέστερη στιχουργικά ποιητική μορφή καί ἡ ἀντίδρασή του πρὸς τήν ἐπικριτική τῆς ἄλλης δχθῆς. Ὁ συντελεστής λοιπόν παρόμοιων περιστατικῶν, ὅπως λ.χ. ὑπῆρξε ἡ δίωξη τῆς Ἐκκλησίας ἢ ὁ ἔλεγχος ὁ κριτικός τῶν ὁμοτέχνων του, ἴσως θά ἐνίσχυσε τήν ἔμφαση μέ τήν ὅποια δίνεται πρώτη φορά ἐδῶ ἡ ἀντικληρική του σάτιρα στή «Δεύτερη ἐξαύλωση» καί ἐν συνεχείᾳ στήν ἀπάντηση τῆς Μαίμου — «Ἄνοιχτε δρόμο νά περάσω/νά ἔγω ντυμένη ράσο» — τοῦ «Τρίτου Μέρους» καί φυσικά θά ἐπηρεάσε, πιστεύω, καί τήν αὐξημένη του φροντίδα γιά τήν τεχνική, καθώς κι ὁ ἴδιος σημειώνει, ἀριότητα τοῦ «Πρώτου Μέρους» (μέ τή φυσικότερη διαγραφὴ καί τῶν τριῶν προσώπων) καί τοῦ «Τρίτου Μέρους» (μέ τήν ἐπεξεργασία του σέ «στροφικά ποιήματα»).

Αὐτά, χωρίς νά ἀναιρεῖται ὁ βασικός συντελεστής, πού εἶναι ἡ σχηματισμένη ἰδεολογία, δηλαδή ἡ θέση, γιά τήν τέχνη, τή θρησκεία, τήν πολιτική, τοῦ ποιητή. Γιατί, γιά τήν πληρέστερη ἀνίχνευση ἐνός προβλήματος, θά πρέπει νά τό παρακολουθήσουμε, ὅπως καί τή διαδρομή ἐνός ψαριοῦ, καί στα βαθιά νερά τῆς καθαρῆς του θεωρίας καί στήν ἐπιφάνεια τῶν λιπαρῶν προσώσεων του μέ τή γύρω του πραγματικότητα πού τό τροφοδοτεῖ.

Ἄς δοῦμε τώρα ποιές διαφορές παρουσιάζει πρὸς τά προηγούμενα καί τά ἐπόμενα ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ 1930. Μοιάζει καταρχὴν σάν νά κρατᾶ μιᾶ μὲση, ἀμφιρρέπουσα, ἀπόσταση καί πρὸς τίς δύο ἐντυπες μορφές. Πρὸς τήν ἐντυπη μορφή τοῦ '22 ἀποκλίνει ἀκόμη ἐνδεικτικά. Λ.χ. ὁ «Πρόλογος», πού ἐδῶ ὁ τίτλος συμπληρώνεται καί γίνεται «Ποιητικός πρόλογος» στό ἔργο, παραμένει ὁ παλιός, αὐτούσιος.⁸ Καί σχεδόν αὐτούσια ἐπαναλαμβάνονται καί τά λυρικά ποιήματα τοῦ «Ἰντερμέδιου» καί τῶν δύο ἀπ' αὐτά ὁ τίτλος συμπληρώνεται καί γίνονται «χοροὶ» («Χορός τῶν Ὠκεανίδων», «Χορός τῶν Σεραφεῖμ»). Τήν ἀμφιταλάντευση ἐξάλλου ὡς ἐντύπωση τῆ δίνει ἡ οἰκονομία καί ἡ διάταξη στα δύο πρῶτα «Μέρη».

Ἄλλ' αὐτή ἡ ἀναδιάταξη καί ἡ καινούργια οἰκονομία — μέ μιᾶ λέξη ὁ ξανατονισμός θά ἔλεγα τοῦ ἔργου — τό ἀπομακρύνει ἀπό τήν πρώτη καί τό πλησιάζει πρὸς τή δευτέρη ἐντυπη μορφή, δηλαδή τοῦ 1933. Ἄν δέν τό ταυτίζει ἀκόμη ὀριστικά μαζί τῆς, πάντως τό τοποθετεῖ σέ μιᾶ ἄλλης ἡλικίας καί κατηγορίας «μέση ἀπόσταση», ἐκείνη πού χωρίζει τή «διόρθωση» ἀπό τήν «ἀνάπλαση». Ἡ διόρθωση ἐδῶ κυριαρχεῖ: εἶναι ἐκδηλῆ ἡ προσπάθεια ἀνακατασκευῆς τοῦ «Πρώτου Μέρους», μέ τίς ἀλλεπάλληλες διαγραφές ἢ τίς προσθήκες, τήν ἀντιμετάθεση ἐπεισοδίων, τά «μπολιάσματα» τοῦ λόγου, προπαντός τῆ ζωηρότερη σκιαγραφία τῶν προσώπων ὡς συζητητῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Μώμου. Μέ ἀποτέλεσμα, ἡ ἐντύπωση νά ἐπικρατεῖ καί νά μοιράζεται ἀμήχανη μεταξύ τῶν δια-

8. Ἡ μόνη ἀλλαγὴ εἶναι στήν ἀρχὴ «Νά σ' ἀγνατέβω», ἀντὶ «Ἄχ, νά κυτῶω...».

λόγων καὶ τῶν μονολόγων, τῆς πεζολογίας καὶ τῆς πλαδαρότητας, τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ τοῦ κηρύγματος. Λ.χ. γράφει: «ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ (μέ ἀπορία): Θά δοξάσει τόν πατέρα ἢ θά τόνε φάει; ΜΩΜΟΣ θά τοὺς φάνε καί τοὺς δύο οἱ παπάδες τους κ' οἱ πιστοὶ τους». Ἡ μέ μία μεθοδικότερη ἀνάπτυξη τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου πού ἀσκει ὁ Μῶμος καί πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Προμηθεά καί πρὸς τὴν πλευρά τοῦ Ἰησοῦ. Λ.χ. νά ἔνα παράδειγμα τοῦ πρώτου σκέλους τοῦ ἐλέγχου, ὅπου μάλιστα ἐπαναδιατυπώνονται ἰδέες ἀπ' τὴ συλλογὴ τοῦ μεσολάβησε *Σκλάβοι Πολιορκημένοι* (1927):

*Χωρὶς τὴν ἀνισότητά
πὼς θά 'ταν δικαιοσύνη
(.....)
Φρόνιμα καὶ ταχτικά
πάω μέ κείνον πού νικά.*

Νά καί τό παράδειγμα ἀπὸ *Τὸ Φῶς πού καίει*:

ΜΩΜΟΣ

Τί θυμώνεις; Δέν ἀρκέσαι, πὼς τοὺς ἐβεργέτησες ὄχι γιὰ δικό τους, μά γιὰ δικό σου ὄφελος. Δίνοντάς τους λογικό καὶ γλώσσα τοὺς ἀρμάτωνες μέ τὰ τρομερότερα ὄπλα τῶν θεῶν, γιὰ νά τοὺς ἔχεις ἐπικίντουνους συντρόφους, ἐναντίά τους. Ἄν τώρα τὰ ὄπλα τοῦτα γυρίσανε καταπάνω σου, τό λάθος εἶναι δικό σου. Πήγαινε μέ τό δυνατότερο. Ἄν νικοῦσες, θά μένανε μαζί σου, σάν πιστά φυλακόσκυλα.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ

Ἄπο χιλιάδες χρόνια δέν ὑπῆρξε μελλούμενο, πού νά μὴν ἔγινε περασμένο. Κι ὅμως μέσα τους ἡ λάσπη μένει πάντα ὕγρη καὶ βρώμικη. Ἄγαποῦνε τὴν ἀδικία καὶ τό ψέμα καὶ δέν ἀγαποῦνε τὴ λεφτεριά. Μ' ἀδειανό τό στομάχι τους, ἄν τοὺς ἔβγαζε κανεὶς ἀπ' τό ψέμα, θά σκάζανε ἀνάσκελα, σάν τὰ ψάρια στὸν καυτὸν ἄμμο. Ἐπειδὴ ὁ Δίας τοὺς ἔμαθε περισσότερα ψέματα, ἀπ' ὅσο φῶς τοὺς ἔδωσα ἐγώ, τὸν τιμοῦνε γιὰ μεγαλύτερο θεό, πάντα προσπαθώντας νά τὸν γελάσουνε κι ἀφτόν. Ὅσο σφιχτότερα τοὺς πατῶ τό καρῦδι τοῦ λαιμοῦ, τόσο μεγαλύτερη γλύκα κατεβαίνει στ' ἀποκοίλι τους...

ΜΩΜΟΣ

Ἄπορεις γι' αὐτό; Χωρὶς ψέματα, πὼς θά βασιτιόταν ἡ ἀνισότητά στους ἀνθρώπους ἀνάμεσα (...) Πι νά τὴν κάνουνε τὴ λεφτεριά, ἀφοῦ δέν τὴνε μάθανε ποτές κι ἀφοῦ ὁ ζεπεσμός τοὺς εἶναι βολικότερος; Ἐσὺ ὁ ἴδιος τοὺς γέλασες, πὼς θά πολεμοῦσαν ἐναντία στό γιό τοῦ Κρόνου γιὰ δικὴ τους λεφτεριά κι ὄχι γιὰ ἀλλαγὴ τοῦ ἀφέντη τους. Ἐτσι θά γίνεται πάντα. Καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἀφέντη τὴν καλοῦσαν λεφτεριά.

Καί μέ τό παράδειγμα πού προηγήθηκε —μέ ὄλες τίς προσθήκες του καὶ τίς διαγραφές, πού ἐδῶ δέν σημειώνονται— φαίνεται, νομίζω, ἀρνητικά ἢ ἐκκρεμότητα τῶν μονολόγων πού δέν γίνονται διάλογοι ἢ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀπόψεων πού ὡς τὴν τελικὴ μορφή δέν τοὺς μετέπλασε· ἀλλά φαίνεται καὶ θετικά τό ἄνοιγμα πρὸς μία προσωπικὴ ἀντίληψη καὶ τεχνικὴ τοῦ διαλόγου, τεχνικὴ πού ἀκριβῶς τὴν ἴδια ἐποχὴ δοκιμάστηκε καὶ εὐστόχησε ἀπόλυτα στὴν Ἄληθινή ἀπολογία τοῦ Σωκράτη (1931). Ὅπως φαίνεται ἐμφατικότερα ἢ ἀγάπη του πρὸς τὰ δυαδικὰ σχήματα σκέψης, σχήματα πού τὰ ἀνατρέπει ἢ παρέμβαση ἐνός τρίτου. Ὅχι ὡς (ψευδο)θεατρικὴ ἀπλῶς ἐντύπωση, λ.χ. Προμηθεάς-Ἰησοῦς μέ τοὺς σκηνικούς τους μονολόγους-διαλόγους, ἀλλά καὶ λειτουργικά μέ τὴ διαρκῶς συχνότερη παρέμβαση τοῦ Μῶμου καὶ τὴ δραστηρικότερη ὑπονόμηση ἀπ' αὐτόν πρῶτα τῶν ἀπόψεων τοῦ Προμηθεά καὶ ἀκολουθῶς τοῦ κηρύγματος

τοῦ Ἰησοῦ. Καί ἡ ροπή του αὐτὴ, πρὸς τὰ δυαδικὰ σχήματα λόγου, διακρίνεται καὶ δομικά, στὴ διάρθρωση τῶν ποιημάτων τοῦ «Ἰντερμέδιου». Καί ἐκεῖ, ἔπειτα ἀπὸ τοὺς ἀντικριστοὺς χορούς —«τῶν Σεραφεῖμ» καὶ «τῶν Ὁκεανίδων»— προκειμένου νά συμπληρωθεῖ καὶ νά κορυφωθεῖ καὶ δομικά ἢ ἰσορροπία, δέν διατηροῦνται παρὰ οἱ δύο κορυφαῖες, ἐνῶ «Ἡ Μαγδαληνὴ» στὴ χειρόγραφη αὐτὴ μορφή ἐξοβελίζεται. Διατηροῦνται οἱ δύο κορυφαῖες: «Ἡ Μάννα Γῆς» καὶ «Ἡ Μάννα τοῦ Χριστοῦ». Καί μάλιστα τῆς πρώτης, σέ μία ἡμιτελὴ προσπάθεια νά συστοιχησεῖ μέ τὴ δεύτερη στὴν ἴδια κλίμακα συχνότητας, ὁ λόγος της ὡς θρηνοῦ ἀναδιατάσσεται ὡς ἐξῆς:

Ἡ ΜΑΝΝΑ ΓῆΣ

*Εἶσ' ὁ νοῦς μου, π' ἀστράφτει ἀψηλά καὶ βαθιά
ἡ γυμνὴ μου ἢ σκληράδα, τό βάρος, ἡ δύναμη.
Μοναχός σοῦ πατᾶς, οὐρανός στερεός,
τῶν νερῶν, τῶν βυθῶν, τῶν ἀνέμων τὰ πέρατα.*

*Σέ κοιτάζω καὶ κλαίω δίχως μάτια, ροιnies.
Καὶ χωρὶς ἀκοή σέ γρικοῦνε τὰ σπλάχνα μου.
Δίχως μπράτσα, σφιχτά σ' ἀγκαλιάζω. Χωρὶς
γλώσσα, χίλιες φορές σέ φωνάζω γλυκόνομα.*

*Τὰ νερά πού πηδᾶνε ἀπ' τὰ βράχια, ψιλὴ
σοῦ σκορπᾶνε στὴν ὄψη δροσόσκονη
κι ἄν βαθιόμαβρ' ἡ θάλασσα πλάι σου βροντᾶ
δέ μπορεῖ τὰ στριγγὰ νά σοῦ πνίξει βογγήματα.*

*Ἄπ' τὰ μάτια σου διῶξε τὰ σκότη καὶ ἰδές:
τά βουνά κι οἱ πεδιάδες ἀπλώνονται πράσινα
κι ὅπου γῆλιος, καρποί καὶ λουλούδια χρυσά.
ἄχ! γιὰ ποῖονε τὰ πλάθω, ἄν ἐσὺ δέν τὰ χαίρῃσαι;*

*Ὅσο πάσχω καὶ πιότερο θέλω· γιατί;
κι ὅσο τρέμω καὶ πάω νά ραγίσω συθέμελα,
τόσο πιότερο θέλω. Τοῦ πόνου ὁ βυθός
ἔχει μέλι — κ' ὑπέρτατη γλύκαν ὁ θάνατος.*

*Καρφωμένος ἀπάνω μου τρέμεις κ' ἐσὺ
καὶ μαζί μου πονᾶς, ἔνα πάθος ἀβάσταγο.
Στῶν ἀβύσσων τὸν πάτο σάν φτάσουμε πιά,
θά μᾶς κλείσει γιὰ πάντα τό χάος πού μᾶς γέννησε.*

*Τὸν ἐαυτό σου μονάχα καὶ νιώθεις κι ἀκοῦς!
Μοναχὰ τὴ φωτιὰ σου, μονάχα τὸν πόνο σου!
Σέ τί βάθος θά βρίσκεσαι, γιέ μου πανέμονοστε!
Τὰ γαλάζια βουνά, τὰ λαγκάδια τὰ πράσινα,
τά πουλιά, τὰ λουλούδια, τὰ μῆλα χρυσά
ἀν*

Τὴν πιό προχωρημένη ἀναμόρφωση τοῦ ὕλικου τὴν παρακολουθοῦμε στὴ χειρόγραφη μορφή τοῦ «Τρίτου Μέρους». Μία ἀναμόρφωση πού βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν ἐντυπη, γνωστὴ ἀπὸ τὴ δεύτερη ἐκδοσὴ τῆς συλλογῆς. Τὰ κείμενα τὰ πεζολογικά τῆς πρώτης ἐκδοσῆς ἀναπλάθονται ἐδῶ σέ «στροφικά ποιήματα», μέ σύντομες πεζές εἰσαγωγές ἢ ἐπιλόγους. Ἡ παρουσία τοῦ δυαδικοῦ τώρα συστήματος φαίνεται στό σκέτος πού ἀκολουθεῖ μέ τὴν Πόρνη καὶ τὴ Μαϊμού καὶ τοῦ τριαδικοῦ στὴν πρώτη, δεύτερη καὶ τρίτη ἐξαύλωση τῆς Πόρνης. Καὶ εἰδικότερα στὴν ἑμμετρὴ ἀναμόρφωση τοῦ «Τρίτου Μέρους» ἄλλα μέρη παραλείπονται ἐντελῶς, ἀλλὰ παραλλάσσονται ἢ διορθώνονται καὶ ἄλλα ἐξαρχῆς ἀνακατασκευάζονται καὶ ἔτσι «ξαναπλάθονται». Λ.χ. παραλείπεται ἡ ἐπίκλησὴ του στὴν Ἑλένη καὶ ἡ πολεμικὴ τῶν ποιητῶν (Μπαρρῆς, Κλωντέλ, Ντ' Ἀνουότσιο, Παλαμᾶ, Σικελιανοῦ). Ἡ ἄλλα παραλλάσσονται καὶ διορθώνονται, περίπου ἔτσι:

ναστατική ὁρμή τοῦ ἔργου. Καί ἀκόμη γενικότερα πῶς πρόκειται γιά ποιητή — καί ποίημα — πού δέν παράγει θεωρία, ἀλλά περιορίζεται μονότονα σέ γενικές καί ἀφηρημένες ἔννοιες, σέ γενικές καί ἀπόλυτες ἀντιδιαστολές, τοῦ τύπου μαύρου-ἄσπρου: π.χ. «Λεφτεριά», «Λαός» καί, καθώς εἶδαμε, «Λεφτεριά» — «Σκλαβιά», «Λαός» — «Ἄρχοντας». Γιά ποιητή πού δέν ἀκολουθεῖ τά γεγονότα ἀπό μέσα, ἀλλά πού συνοδοιπορεῖ καί συγκρατεῖ κάποια συνθήματα ἕπ' τήν πρώτη φάση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί ἄλλα φραστικά κλισέ τοῦ τύπου: «οἱ μάβροι κολασμένοι», «οὐράνιοι χωροφύλακες», «τά φυλακόσκυλα», «οἱ μπράβου», «τό κνοῦτο», «κερνάμε τό λαό χασίσι», «ἡ Πλεμπάγια». Σάν νά 'ναι πίσω ἀπ' τίς ομάδες κρούσεως τῆς ἐποχῆς ἕνας ὠτακουστής πεζοδρομίου ἢ ἕνας κράχτης πού μιλά τή γλώσσα τῶν συντρόφων τοῦ κοινωνικοῦ περιθωρίου· καί μολαταῦτα φτάνει ὡς ἐκεῖ ἀκολουθώντας τή «βασιλική» πεπατημένη τῆς λογοτεχνίας.

Γιά ὅλα αὐτά ὑπάρχει ἐρμηνεία: πῶς προσήλθε ἀργά στήν ἰδεολογία, δέν ἐντάχθηκε ποτέ στό κόμμα καί δταν ἔγραφε *Τῶ Φῶς πού καίει* εἶχε μιά σχηματισμένη λογική καί γλώσσα. Ὑπάρχει καί διαφορετική ἐκτίμηση: πῶς ἴσα ἴσα ἀπό τήν πρώτη ὡς τή δεύτερη ἐκδοσὴ τῆς συλλογῆς ὁ ποιητής ἀπεικονίζει δύο διαφορετικές στιγμές καί τακτικές τοῦ διεθνούς καί ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος: πῶς ἰδιαίτερα στήν πρώτη ἐκδοσὴ κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα γιά μιά πανανθρώπινη ἐπανάσταση, μέ τά γνωστά συνθήματα: «Ἡ Βία ἐνάντια στή Βία», «Εἶμαστ' ὁ πόλεμος ὁ ἐμφύλιος», «Ἄχτρος δέν εἶναι ὁ ἀλλόγλωσσος, ὁ ξένος», «Τό κράτος εἶναι ὁ ἐχτρός μας», καί:

*Πόσο εἶναι λίγοι! πέντε δέκα!
κ' εἶμαστε μεῖς ἑκατομύρια
οἱ ἀδικημένοι, οἱ πονεμένοι
οἱ ἐργάτες, οἱ χωριάτες, οἱ στρατιῶτες!
Ὀλάκερη εἶμαστε ἡ Ἀνθρωπότη.*

Σφυγμομετρεῖ τήν ἐπανάσταση στήν πρόδρομη στιγμή τῆς ἢ τῆ φαντάζεται σάν ἀνταρσία ρέμπελων, μέσα ἀπ' τήν ἐμπειρία τοῦ κοινωνικοῦ ἐκείνου ὑποστρώματος πού ἰδιαίτερα γνωρίζει καί συναναστρέφεται. Ἄλλὰ μέ ὅποια ἄποψη κι ἂν συνταχθοῦμε, ἢ μέ τήν ἐνσταση ἢ μέ τήν ἀνένσταση, ἀναγνωρίζουμε στήν τελική μορφή τίς σταθερές πού ὁ ποιητής χρησιμοποίησε σάν ἄξονες γιά τήν ὀργάνωση τοῦ θέματος: ἀναγνωρίζουμε τούς τρόπους πού χρησιμοποίησε σάν στόχαστρα, στήν ἐνατένιση καί μάλιστα στή σκόπευση τοῦ στόχου του. Οἱ σταθερές εἶναι ἀκριβῶς αὐτές πού περιγράψαμε: τά ἀντιμετωπιζόμενα σύμβολα τοῦ μύθου, τά *δυναδικά* σχήματα σκέψης καί ὅπως παραπάνω τούς ὀρίσαμε οἱ μετασχηματιστές τῆς ἰδεολογίας καί δομῆς στά τρία «Μέρη» ἢ ἐπίπεδα τοῦ ἔργου. Καί οἱ τρόποι οἱ λογοτεχνικοὶ εἶναι τά στόχαστρα πού πρὶν ὑπαινιχθήκαμε. Μιλήσαμε γιά ἐνατένιση καί μάλιστα γιά σκόπευση τοῦ στόχου. Ἡ ἐνατένιση στηρίζεται καί ἐνεργοποιεῖ τή δύναμη τοῦ λυρισμοῦ: τοῦ δραματικοῦ, ποιητικοῦ καί ἄρα τοῦ στιχοῦργημένου λυρισμοῦ. Ἐνῶ ἡ σκόπευση ἐνεργοποιεῖ τή σάτιρα: τῆ σάτιρα ἐνός λόγου δραστικοῦ καί συνεπῶς δυναμικοῦ, πολεμικοῦ καί, γιά τήν ἴδια τήν πειθῶ καί τήν εὐθυβολία του, πεζοῦ.

Ἄλλὰ ἔτσι φτάσαμε νά ἐπισημάνουμε τήν ἴδια τήν ταυτότητα τῆς συλλογῆς: νά ἐπισημάνουμε τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ «πλάνου» καί τοῦ λόγου τῆς. Μιά πρώτη καί μιά δεύτερη ἰδιαιτερότητά τῆς εἶναι αὐτή: μοιάζει μέ σύλληψη νοητική ἐκείνων τῶν συμβόλων, τῶν σχημάτων, τῶν μετασχηματιστῶν πού ὑποδείξαμε. Καί ἡ

σύλληψη νά ἐπενδύεται σέ πρόσωπα ἐξίσου ἀφηρημένα, ἀλλά ἀντιπροσωπευτικά τῶν καταστάσεων, ἐνός σενάριου καί μύθου ἐξωκοσμικοῦ καί στή συνέχεια «ἐπεισοδίων» κοσμικῶν ἐνός προσγειωμένου περιβάλλοντος. Αὐτά τά πρόσωπα εἶναι: ὁ ὀρθολογιστής καί ὁ ρομαντικός ἀπόστολος τῆς σωτηρίας, οἱ δύο τύποι μυθικῆς καί ἀπομυθοποιημένης μάνας καί τά ἐξανθρωπισμένα πρόσωπα τοῦ θρήνου καί πιό κάτω ὁμαλά τό πέρασμα ἀπό τή μιά στήν ἄλλη πόρνη καί ἀπό κεί στοὺς ἐξαθλιωμένους τῆς ζωῆς καί τοὺς ἀπόβλητους τῆς κοινωνίας. Καί ἐδῶ ἀναγνωρίζεται ἡ τρίτη, ἡ πιό αὐθεντική ἰδιαιτερότητα αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ. Εἶναι ὁ μόνος ποιητής — ἐδῶ ἡ πεζογραφία πρωτοστάτησε¹⁰ πού ζωντανεῖ μέ ἐμμονή καί παραστατικότητα ἕνα τμήμα τοῦ ὑποστρώματος τῆς κοινωνίας μας σέ μιά συγκεκριμένη ἱστορική στιγμή. Εἶναι γύρω στό 1922, τότε πού ἐμπνέεται καί ἐκδίδει καί τή συλλογή του, τό περιβάλλον τοῦ περιθωρίου, μέ τούς πρόσφυγες, τοὺς ἀνεργούς καί τοὺς κατατρεγμένους καί ἀπόκληρους πού ἄμεσα τούς ξέρει, πού συναναστρέφεται καί ζεῖ τήν ὑπολειπόμενη τους, γνωρίζει τήν ψυχολογία τους. Τούς πλησιάζει ἀπό μέσα, σκύβοντας στή μοῖρα τους ὡς τήν παράκρουση τοῦ πόνου καί τοῦ βούρκου ἢ τοῦ ἀνεξάντλητου βυθοῦ τους: ἐκεῖ πού ὁ πόνος ἀδρανεῖ τή θέληση καί βρίσκει ἀναπλήρωση στά ὄνειρα, ἐκεῖ πού ἡ ἐξαθλίωση λιμνάζει σέ ἐπιφάντες ἢ παρηγορεῖται μέ δράματα, προτοῦ περάσει στήν ἐξέγερση. Ἔνας βαρὺς, ὑπόγειος ψυχισμὸς κυκλοφορεῖ μαζί μέ αὐτούς τοὺς ἀντιήρωες μέσ στήν ἀτμόσφαιρα. Ἡ ἀντίδρασή τους εἶναι πάντοτε «σημαδεμένη» καί «θολή», λοξεύοντας πρὸς τή μεριά τῆς ἀβουλίας ἢ τῆς τρέλας καί μόνον ἀπὸ κεί στό ἐγκλημα ἢ τήν ἐπανάσταση. Εἶναι ἡ πιό γνήσια καί ἀντισυμβατική, μακριά ἀπὸ τά κοινωνικά ταμπού, ποιητικὴ εἰκόνα του (ἄς δοῦμε λ.χ. τήν προκλητικὴ του στάση στή θρησκεία ἢ στόν ἔρωτα). Ἡ ἐσωτερικὴ ἀξεκαθάριστη εἰκόνα τοῦ καιροῦ: ἡ εἰκόνα ἐνός κόσμου, πού ὄριμα καί νατουραλιστικά θά ἀποδώσει ἀργότερα (ἐκτός ἀπὸ τά αὐτοτελῆ ποιήματά του, π.χ. «Οἱ Μοιραῖοι», «Ὁ καλὸς πολίτης») ἡ συλλογὴ τοῦ *Σκλάβοι Πολιορκημένοι*. Πρὸς τό παρὸν ἐδῶ ἀπλῶς προετοιμάζεται στήν πρώτη ἐκδοσὴ καί ἐνορχηστρώνεται στή δεύτερη, ἀφήνοντας ἀπέξω ἀπὸ τήν ποίηση τίς ἄλλες ἰδιαιτερότητες. Πιστεύω μάλιστα πῶς ἀπ' ἐδῶ ξεκίνησε ἡ ἐμπνευση, πῶς ἡ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ κόσμου τοῦ περιθωρίου καί αὐτοῦ τοῦ ψυχισμοῦ τοῦ προσχεδιάστηκε ἀνεξάρτητα ποιητικά καί ὕστερα ἰκρίθηκε στά σχήματα τῆς λογικῆς: ἐκεῖ, πού μέ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἑλλειψη ἐπεξεργασίας ἀπ' αὐτὴν πού τοῦ καταλογίστηκε, οἱ σκηνοθετημένοι καί ψυχροὶ «ἄγωνες λόγου» στήν ἀρχὴ ἐπιτηδεύονται ἢ ὑποκρίνονται τῆ διαλεκτικῆ καί ἡ διαλεκτικὴ τήν τελικὴ πάλι τῶν τάξεων.

Παρόμοια ἀναγνωρίζουμε τὴ λογοτεχνικὴ ταυτότητα τῆς συλλογῆς. Ἐδῶ ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ λόγου του θυμίζει περιπέτεια, πού χάνοντας τὴ μάχη ἐξωτερικά ἐγινε ἀντιπερισπασμὸς μέσα ἀπ' τὴ γνώριμη μορφή, προτοῦ συμβιβαστεῖ μαζί τῆς καί παραιτηθεῖ καί τυπικά, στὴ γλώσσα τῆς παράδοσης. Μοιάζει πραγματικά σάν νά δοκίμασε ὁ ποιητής, σέ κάποια φάση, πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἐντυπὴ μορφή, νά σπᾶσει τοὺς ποιητικούς φραγμούς, ἐγκαινιάζοντας τὴ γλώσσα τῆς πεζογραφίας. Πιστεύω πῶς τό ἐπιχείρησε, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ, τι μᾶς πληροφορεῖ, ὅταν ὁ ἴδιος διαπίστωσε στήν πράξη

10. Μέ κάποιους ἥρωες τοῦ Δ. Βουτυρά καί ἰδιαίτερα τοῦ Π. Πικροῦ, τοῦ Κ. Παπαρίτη καί προπαντὸς τῶν πεζογράφων τοῦ περιθωρίου (π.χ. Δεντρινός, Σιαράβας, Κορνάρος, Ζάρκος).

Γιάννης Δάλλας

πώς δέν θά άντεχε ή δέν θά 'χε νόημα νά στιχουργήσει ώς τό τέλος τά ψυχρά έπιχειρήματα, ένώ άπεναντίας ή πεζή άνάπτυξη θά ταίριαζε πολύ πιό φυσικότερα πρός τή μακροσκελή και άντιρρητική συζήτηση του «Πρώτου Μέρους». Τό άρχισε λοιπόν ποιητικά, μά τό συνέχισε, δουλεύοντας ξανά και τήν άρχή του, πεζογραφικά. Ποιητικά έξάλλου είναι και τά πρώτα κείμενα πού έγραψε και άργότερα οικόνομησε στή σύνθεση, τά λυρικά έπεισόδια του «'ντερμέδιου». "Εμεινε ή βλη τελικά του «Τρίτου Μέρους»: πεζόμορφη και άνισόπεδη στιχουργικά στήν πρώτη έκδοση (ύποστηρίχτηκε και ή άποψη πώς γράφτηκε σέ «στίχους έλευθερωμένους», κατά γαλλική έπίδραση),¹¹ ύποχρεώθηκε στή δεύτερη έκδοση της νά ξαναχυθεί και αύτή σέ αύστηρά στιχουργικά καλούπια. "Αρα ύπήρξε μορφολογικά όπισθοδρόμηση και πώς άντισταθμίστηκε; "Ανισταθμίστηκε μέ μία όλοσχερή προσπάθεια γιά ανανέωση έσωτερική του στίχου, τών ρυθμών, του λόγου. Μέ τή δραστικότητα ενός ύφους πού άκουμπά στήν τρέχουσα παράδοση και μέ τή θυμοσοφία, τήν άντίδραση τή θυμική, τή φραστική τών καταπιεσμένων τάξεων. Γενικά μέ δλα τά μέσα: βαθύτερα μέ τίς παραβολές και τά μοτίβα της ζωολογίας πού άρχίζει άπ' έδω και μπρός νά έπιστρατεύει. Και μέ τή γλώσσα του κοινωνικού ρεαλισμού, πού εκφράζεται σ' αύτόν μέ δύο τρόπους. Οι δύο τρόποι και οι ιδιαιτερότητες του λόγου του είναι τώρα ό *νατουραλισμός και ή σάτιρα*. Είναι ό δραστικότερος άντιπερισπασμός του πρός τή γλώσσα της παράδοσης, πού άν δέν του έκοψε όριστικά τούς λώρους του μαζί της, τόν βοήθησε προσωπικά νά άποτινάξει τούς ζυγούς του προηγούμενου συμβολισμού και του παρνασισμού του: νά άποτινάξει τά δεσμά μέ τήν τεχντροπία. Και έτσι του άνοιχτηκε ή λεωφόρος του ρεαλισμού.

Και μολονότι άναδύεται άπ' αύτή τήν *περιρρέουσα* άτμόσφαιρα και χρησιμοποιεί αύτή τή γλώσσα (του λαού και του περιθωρίου), δέν ξεχνά και τά σημεία άναφορής του πρός τή δόκιμη πορεία της λογοτεχνίας: "Αν ό *πόνος* και ό *βυθός*¹² στήν ποίησή του είναι τών άπόβλητων πού ξέρει, είναι έπίσης και ό τολστοϊκός ό πόνος και ό βυθός ό γκορκικός, πού διατρέχει τήν παγκόσμια λογοτεχνία του καιρού του. Είναι ό πόνος

11. "Από τούς κριτικούς 'Αλ. 'Αργυρίου και Νάσ. Βαγενά άπό τούς όποιους συζητήθηκε ή σχέση μέ τούς «έλευθερωμένους» στίχους ή μέ τά ποιήματα «σέ πρόζα» τών ποιητικών άνισοσύλλαβων ή και τών παρέμβλητων πεζών στήν ποίηση του Βάρναλη και του Σικελιανού.

12. Οι έννοιες αυτές πρωτοπαρουσιάζονται στή συλλογή *Τό Φώς πού καίει*. Και πρώτα ό πόνος διασταυρωμένος μέ τή θέληση:

- *"Αλλη δέν ξέρω άλήθεια πιό μεγάλη άπ' τή θέληση, τόν πόνο!*
- *Πέρα άπ' τή θέληση, τόν πόνο μιά άλλη άλήθεια καίει και λάμπει στόν άθήρα της ζωής: 'Η δίκια θέληση πού σβύνει τό δριμύτερο πόνο.*

και έτσι διεκπεραιώνεται στή συλλογή του *Σκλάβοι Πολιορκημένοι*, ώς συνδετικός ιστός τών ποιημάτων (π.χ. «Οι πόνοι της Παναγίας», «'Η άγωνία του 'Ιούδα», «'Η τιμωρία του άνόμου») και στή διασταύρωσή του πάλι μέ τή θέληση:

Τάχα ή θέλησή σου λίγη, τάχα ό πόνος σου μεγάλος.

Και άνάλογα διασταυρώνεται και αναπτύσσεται ή έννοια του βυθού, όταν ό άντιήρώας του βρίσκεται «σ' ένα κολασμένο βύθος» ή διαπιστώνει:

'Ο πεσιμός σου είναι πολύς, όσο πολλοί και οι πόνοι.

Πώς τά ψυχολογικά αύτά μοτίβα τά άποσπά άπό τό «σώμα» της λογοτεχνίας και τά έπαναπροσδιορίζει στήν κοινωνική και τήν πολιτική διάστασή τους θά άξίζει νά άποτελέσει θέμα ειδικής μελέτης.

και ό βυθός πού βγαίνει κατακόρυφα και άπό τή δική του δόκιμη παράδοση. Είναι τά:

Κοίτα με μέσ στά σωθικά πού φύτρωσαν οι πόνοι και:

Τού πόνου έστρέψαν οι πηγές άπό τό σωθικό μου ή τέλος:

Σέ βυθό πέφτει άπό βυθό ώς πού δέν ήταν άλλος· εκείθ' έβγήκε άνίκητος.

Είναι ό πόλος ό σολωμικός, πού άπ' έδω και μπρός θά γίνει άξονας περιστροφής του αλλά και παλμός γιά τόν κοινωνικόν άντίποδά του.

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ: ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΓΙΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΙΠΛΩΣΗ ΤΗΣ

4. 'Η ιδέα τών ποιητικών συνθέσεων και ή ιδεολογία

Παρακολοθησαμε ώς έδω τά στάδια έπεξεργασίας και έξέλιξης του έργου. Μένει νά ξεετάσουμε τά όργανικά και γενικότερα προβλήματα, τά σχετικά μέ τήν ύποδομή και τήν προοπτική πού άνοιγε ή ποιητική του: ποιά ύπήρξε ή άρχική του φύση, πώς συνδιαλέχτηκε μέ προγενέστερα συστήματα δημιουργίας και άπό τή διαλεκτική αύτή μαζί τους πώς διαμορφώνονται οι βασικοί κανόνες της ποιητικής του τακτικής; Και πρώτα άς προσεγγίσουμε τήν άρχική φύση και γένεση του έργου του.

'Επικρατεί ή γνώμη πώς ύπάρχει χάσμα πού χωρίζει άγεφύρωτα τή συλλογή άπ' τήν άμέσως προηγούμενη ποιητική και ιδεολογική του φάση. Χωρίζει άπό τήν ιδεαλιστική του ποίηση πού όροθετεί έπάνω στήν παράδοση του μεγαλοϊδεατισμού '*Ο Προσκυνητής* τήν έπαναστατική του πού μέ τή θεματική πού περιγράψαμε επικράτησε ή άποψη πώς χάραξε έξαρχής *Τό Φώς πού καίει*. Και όμως, άνεξάρτητα άπ' τήν ιδεολογική μεταστροφή του, τά όρια συγχέονται. Πιό σωστά θά λέγαμε, πώς άνάμεσα άπ' τίς δύο άντίθετες αυτές ποιητικές *στιγμές* και συλλογές του δέν ύπήρξε άπόσταση, αλλά ύπήρξε έπικοινωνία και συνέχεια. Και συγκεκριμένα έχουμε στά "*Σημειωματάριά*" του μιά σειρά ένδειξεων. Στο Σ.θ' (Φ.44) βρίσκονται οι πιό χαρακτηριστικές, συγκεντρωμένες: εκεί περιλαμβάνονται άπό τά λυρικά ποιήματά του διαδοχικά τά «Σεραφείμ», «'Η Μάννα Γής», οι «'Ωκεανίδες» δηλαδή άπό τά πρώτα και τά άμέτοχα ιδεολογίας, πού όπως ξέρουμε είχε γράψει. Στα φ.φ. 4240-41 έπονται δύο άτιτλα και άνέκδοτα ποιήματα, τό ένα έλληνοκεντρικού περιεχομένου και τά δύο ύμνοι στή νεότητα (μιά προσπάθεια ποιητικού ιδανισμού ψυχής και πνεύματος): είναι στροφική μετάπλαση παλαιότερης ιδέας και γραφής, σέ δεκαπεντασύλλαβους μέ όμοιοκαταληξία κατά ζεύγη, πού περιλαμβάνονται και αύτοί στά φύλλα προγενέστερου φακέλου του. Τέλος περιέχεται άμέσως έπειτα στά φφ. 4242-3 ένας τίτλος κεφαλαίου και ύπογραμμισμένου *Π*, πού στεγάσει κατ' άντίστροφη φορά άφορισμούς και φιλοσοφικές ιδέες χριστολογικού περιεχομένου. Τί σημαίνει αύτή ή μαρτυρία τών ένδειξεων; Τί σημαίνει ή καθεμία τους στή σειρά και στή συνάρτησή τους; Πώς άπλούστατα τά λυρικά ποιήματα του Σ.θ' («Σεραφείμ», «'Η Μάννα Γής», «'Ωκεανίδες»), όπως και του Σ.ι' («'Η Μάννα του Χριστού», «'Η Μαγδαληνή», «Τ' άηδόνι», [Πρόλογος], αλλά τελικά και του Σ.η' (όπου περιέχεται ό έμμετρος διάλογος του Προμηθέα και του 'Ιησού και ή πεζή συνέχεια του), δηλαδή όλη ή χειρόγραφη παράδοση της πρώτης έκδο-

σης τῆς συλλογῆς πρέπει νά λογαριαστῆί ὡς σύγχρονη μέ τά ἄλλα ἐνδεικτικά κομμάτια, πού ἄλλωστε εἶναι συνεχόμενά τους, δηλαδή μέ τά δυό κείμενα τοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ καί τοῦ ἰδανισμοῦ του καί ἀκόμη μέ τό Π, πού πιθανότατα σημαίνει ἡ «Προσκυνητής», ἡ Προμηθέας, ἡ καί σύμφωνα μέ μία ἄλλη ἐκδοχή, τό «Ποίημα».¹³ Εἶναι συνεπῶς γραμμένη καί προορισμένη, εἰδικά σ' αὐτή τή φάση, γιά νά ἀποτελέσει, πρὶν ἀκόμη ἀπ' τήν ἰδεολογική μετάταξή του, μέ τά θέματα τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ Προμηθέα, τῶν χορῶν καί τελικά τῶν κορυφαίων τους, τήν ὕλη ἐνός συνθετικοῦ «Ποιήματος» ἢ Ἄσματος, πιθανότατα τοῦ δεύτερου (ἡ καί ἄλλων;), πού ὑποσχέθηκε ὡς συνέχεια τῆς πρώτης σύνθεσής του, ὅπως φιλοδόχησε νά εἶναι στήν ποιητική του σταδιοδρομία Ὁ Προσκυνητής.

Καί στό Φῶς πού καίει ἡ ἰδέα γιά τή σύνθεση προλαβαίνει καί κυριαρχεῖ στήν ἰδεολογία. Προηγήθηκε καί μοιάζει νά τήν ὑπερβαίνει. Μοιάζει ὡς ἔννοια, θά λέγαμε στή Λογική, δεσπίζουσα σέ πλάτος. Καί ὡς σύλληψη καί πρώτη βασική γραφή, ἐκτός τοῦ κέντρου βάρους πού ἀργότερα ὁ προγραμματισμός τῶν ἰδεῶν του διαμόρφωσε. Ἀναδύεται ἀπ' τήν ἐποχή, δηλαδή παλμοδοτεῖται ἀπό τή βάση καί σφυρηλατεῖται ἀπό τήν ἴδια πρόθεση γιά σύνθεση πού ἀρχισε ὁ Προσκυνητής. Ἡ ἰδεολογία ἀργότερα παρέλαβε καί δέν ἀχρήστευσε ἀλλά συμπλήρωσε μέ τήν καινούργια θέση τῆς τά σχήματα· στή διάσταση τοῦ πλάτους καί τοῦ βάρους ἔδωσε τό στίγμα ἐνός κοινωνικοπολιτικοῦ σκοποῦ. Ἄλλωστε τά σχήματα, ὡς σύμβολα καί ὡς θεματικά μοτίβα, εἶναι καί εὐρύτατης κυκλοφορίας μέσ στήν ἐποχή του καί ἐπιδεκτικά ἐνός καινούργιου φορτισμοῦ, ὅπως εἶναι: ὡς μοτίβα ἢ κατάλυση τῶν δυνατῶν (θεῶν καί ἀρχόντων) καί ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου (καί τῶν σκλάβων) καί ὡς σύμβολα ὁ Προμηθέας καί ὁ Χριστός. Σύμβολα ἀποστολικά τῆς ἄλλης ὄχθης πού τά πραγματεύτηκε ἡ εὐρωπαϊκή καί ἑλληνική λογοτεχνία τοῦ καιροῦ του.

Ὁ ἴδιος μάλιστα, στήν πρώτη ἐκδοση ὅπως εἶδαμε, μίλησε γιά τόν Μπαρρές καί τόν Κλωντέλ, ἀλλά θά εἶχε ὑπόψη του, τουλάχιστον στή συλλογή του Σκλάβοι Πολιορκημένοι ἐπιπλέον τόν Μπαρμπύς. Μέ τά ἴδια σύμβολα σέ μᾶς καταπιάνηκε ὁ Καζαντζάκης καί ὁ Σικελιανός. Παρακινημένος ἀπ' αὐτούς, ἀπό τό παράδειγμα τῶν ξένων καί προπάντων τῶν Ἑλλήνων ὁμοτέχνων του, διδαγμένος καί ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική ἀλλά καί ἀπό τή νεότερη εὐρωπαϊκή λογοτεχνία, ὅπως θά ὑποδειχθεῖ, καταπιάνεται, προτοῦ ἀκόμη διεκπεραιωθεῖ στήν ἄλλη ὄχθη, μέ τά ἴδια σύμβολα καί ὁ Βάρναλης.

5. Ἡ τακτική τῶν ἀφορμήσεων καί τοῦ ἀνταγωνισμοῦ

Καί μετά τή γένεση τοῦ ἔργου ποιά ὑπῆρξε ἡ ποιητική του; Ἡ ποιητική πού πέρα ἀπό τή συλλογή του Ὁ Προσκυνητής διαμέσου τῶν μετέπειτα συνθέσεων του διαμόρφωσε: τῶν συνθέσεων πού ἀνοίγει καί πού κλείνει σφαιρικά *Τὸ φῶς πού καίει*; Καί ἂν ἡ σύνθεση ὡς ἔννοια τοῦ πλάτους ἀπέτελεσε τήν πρώτη σταθερά, στή φιλοδοξότερη αὐτή φάση τῆς δημιουργίας του, ἡ ποιητική του, ὅπως παρακάτω θά ἀναλυθεῖ, ἀπέτελεσε τή σταθερά τοῦ βάρους τῆς.

Πρόκειται γιά τήν ποιητική τῶν ἀφορμήσεων καί

13. Ἀπό μία ἀόριστη ὑπόμνηση πού κάνει σ' ἓνα ἀπό τά προηγούμενα «Σημειωματάρια» του ἡ γυναίκα του Δώρα Μοάτσου (ὑπόδειξη Θ. Μιχαηλίδου).

τοῦ διαλεκτικοῦ θά λέγαμε ἀνταγωνισμοῦ του πρὸς τή θέση κάποιου ἀναγνωρισμένου ὁμοτέχνου του: ξένου ἢ δικοῦ μας, ἀπό τό παρὸν ἢ τήν παράδοση. Εἶναι, εἰδικά σ' αὐτή τή φάση τῶν συνθέσεων, ἀπαρέγκλιτη ἢ ποιητική αὐτή τοῦ Βάρναλη: νά ἀφορμᾶται, ἐννοεῖται ὑπαινκτικά καί ἐμμεσα, ἀπ' τήν προβληματική κάποιου μεγάλου καί ὕστερα δταν περνᾶ στήν ἄλλη ὄχθη, χρησιμοποιοῦντας μάλιστα καί τή δική του γλώσσα, φανερά νά τήν ἀνταγωνίζεταί. Ἀπ' τή μία στήν ἄλλη ὄχθη οἱ καθιερωμένες προβληματικές τῶν ἄλλων ἀπό κίνητρα τοῦ γίνονται ἀντικίνητρα προκειμένου νά στηρίξει τή δική του θέση, ἀλλ' ἀκολουθώντας τους δικούς τους τρόπους καί συχνά τά ἴδια τά μοτίβα τους. Ἔτσι καί στή σύνθεση πού μελετοῦμε: στή χειρόγραφη παράδοση τῆς πρώτης ἐκδοσης ἔχουμε τήν ἀναζήτηση τέτοιων κινήτρων ἢ ὁμολογῶν πλαισίων γιά τήν ἐμπνευσή του. Πάλι στό Σ.θ' (Φ. 44), ἰδιαίτερα στό φ. 4245, ἔχουμε καταγραφή τοῦ θέματος Ἰησοῦ καί Προμηθέα σέ ἐξομολόγησι πρῶτου προσώπου (μονολόγου-διαλόγου) μέ ἀναφορές στόν Καλντερόν: «— Ἄν ὑπάρχει καλύτερος κόσμος, γιάτί τότε ὁ Θεός νά κάνει ἓνα χειρότερο; καί ἂν ὑπάρχει κόσμος ἀλλθιγνός, γιάτί νά προϋπάρξει ἓνας ψεύτικος; (Ἴδε ση- [μείωση] στόν Καλδ[δερόν]). — Προμηθέας — Χρ[ιστός]».

Καί μία τελευταία ἐνδειξη ἄλλης πηγῆς εἶναι ὁ Προμηθέας Λυόμενος τοῦ Σέλλεϋ. Στό Σ.θ' (Φ. 44) βρίσκουμε δύο μνεῖες. Πρῶτα στό φ. 4213, ἀνάμεσα σέ ὀνόματα καί τίτλους, συγγραφέων καί βιβλίων, βρίσκουμε καί τήν ἀναφορά τοῦ ἔργου: Schelley Promitheé. Καί εἰδικότερα στό φ. 4280 ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό ἐμμετρῆ μετάφραση: Τό παραθέτω:

ΓΗ. Ὅχι, εἶσαι ἀθάνατος καί δέ μπορείς ν' ἀκούσεις· γνώριμ' εἶναι ἡ λαλιά τούτη μοναχά σ' ὄσους πεθαίνου.

Σ' ἄλυσσόδες· ἐδῶ μέ τ' ἀστραπόβροντό του.

Δείχνει ἀσπλαχνος κι ἀτάραχος καί δυνατός προβαίνει σάν ὅποιος κάνει τ' ἀδικο κι ἀδικο δέν πεθαίνει.

Κ' ἡ παντοδυναμία σου, στέμα καημοῦ νά ζῶνει σά φλογιστό χρυσάφι τό μυαλό σου πού θά λυώνει.

Τότε θεωρώντας τό ἀγαθό, κολάσου!

(δροσερός, χρυσοπόδετος ... ἄζει γλυκότη ὑποταγή)

τήν ἀφύσικη ἀγάπη, τήν πιό ἀφύσικη ἐχτρα

Σέλλεϋ

Τέλος παραθέτω καί ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό τά πεζᾶ τοῦ Σθ':

— Πρὶν ν' ἀνοίξω τό στόμα μου, ἐζήτησα νά ἰδῶ ποιό θά μ' ἀκούσουν· εἶδα ψηλά ὁ, τι καλεῖται κορυφές τοῦ ἑλλ[ληνικοῦ] πνεύματος· μά τίς εἶδα καιρόν πολὺ μέσα σ' ἓναν οὐρανὸ ψευτιᾶς, ἄλλες νά τίς μνηῶνε, ἀμέσως, ἄλλες νά τίς δείχνουν δυσκολώτερα. Κ' ἔγυρα πολὺ βαθυά, στό λαό. Ἀλλά πῶς θ' ἀκούσει τό γραμμένο στίχο; Ὅταν ἀνάμεσά τους καί ἀνάμεσά μου πλῆθος ἀπό ἀγνοίες μᾶς χωρίζουν καί μᾶς μακραίνουνε. Ἡ γλώσσα μου, ἡ σκέψη μου εἶναι ἄλλη. Κ' εἶδα βαθύτερα στήν καρδιά του: καί βρῆκα κάτι πού μᾶς ἐνώνει ὄλους: τό αἶσθημα τῆς ματαιότητος, τήν πλάση, τόν θεό καί τήν ἐλπίδα καλύτερης ζωῆς. Πίσω ἀπό τό σφυρί σου, γύφτο, πίσω ἀπ' τό δρεπάνι σου, ζωμάχε, πίσω ἀπό τήν ἀξίνα σου, χωριάτη, πίσω ἀπό τήν κό-

ψη του σπαθιού σου, θαλασσοδαρμένε μούτσο, πίσω από τὰ νούμερά σου ἔμπορε, πίσω από τὴν ὀμίλια σου, γραμματικέ, πού διδάσκεις τὸ ψέμα, νομίζοντας, πὼς υπηρετεῖς τὴν ἀλήθεια, ὑπάρχει μιά κοινὴ μοῖρα πού σᾶς δένει ὄλους καὶ σᾶς τραβάει στὸ ἴδιο τέρμα· δῶσε, θεέ, νὰ λάμψει τὸ τέρμα τοῦτο μέσα στὸ καλὸ τραγούδι μὲ ὄλες τίς ἁρμονίες σέ κάθε του στιγμή».

Ποιὸς μιλά ἐδῶ; Μπορεῖ καὶ ὁ Ποιητὴς ἐκεῖνου τοῦ «Ποιήματος» ἢ τοῦ Δεύτερου Ἰσμάτου (ἢ Λόγου, ἄν ὡς πρῶτος λογαριάζεται Ὁ Προσκυνητής), πού κατὰ τὸ παράδειγμα ἄλλων συλλογῶν συνθετικῶν, λ.χ. τῶν γνωστῶν τοῦ Παλαμᾶ (Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ καὶ Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου) προσπαθοῦσε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ νὰ σχεδιάσει καὶ ὁ Βάρναλης, πρὶν περάσει τὰ μοτίβα τοῦ ἄγνωστου «Ποιήματος» στὴν ὀριστικὴ μορφή καὶ πρώτη ἔκδοση τῆς συλλογῆς *Τὸ Φῶς πού καίει*.

Στὴν ὀριστικὴ πρώτη μορφή καὶ ἔκδοση πού ἀκολούθησε, ὅπως καὶ στὴ δεύτερη τῆς συλλογῆς, λειτουργεῖ ὁ διαλεκτικὸς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Διαλεκτικὸς, γιατί ἀποτελεῖ ἀντιπαράθεση ἰδεῶν, ποιητικῆς καὶ ἔργων τέχνης: εἶναι ἓνας ποιητὴς πού ἀνταγωνίζεται ἄλλους καὶ στὰ δύο ἐπίπεδα: ὡς ἐργάτης λόγου καὶ ὡς ἰδεολόγος. Ποιοὶ εἶναι οἱ στόχοι ἀνταγωνισμοῦ του, ἀπ' τὸ περιβάλλον καὶ ἀπὸ τὴν παράδοσή του; Ἡ ἀπάντηση ἐξυπνοεῖται ἴσως στὴν πολεμικὴ αὐτὴ τῆς πρώτης ἔκδοσης:

Ἐγὼ καὶ ἡ Τέχνη τῶν μωρῶν, τῶν τσαρλατάνων

*Εἶμαι «Ἡ Φλογέρα» ἐγὼ «τοῦ Βασιλιᾶ»
καὶ «Τὸ Πάσχα τῶν Ἑλλήνων!»*

Τὰ «Σημειωματάρια» αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, Σ.στ', Σ.ζ', Σ.η' καὶ Σ.ι', πραγματικὰ εἶναι γεμάτα ἀπὸ σχεδιάσματα πολεμικῆς τῆς τέχνης καὶ τῶν ἰδεῶν κατὰ τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Σικελιανοῦ πολεμικῆς, πού μοιάζει σὰν πλαισίωση τῆς ποίησης πού τοὺς μηχανισμοὺς τῆς μελετοῦμε. Πρὸς τὴν ἑλληνοκεντρικὴ ἐκείνη σύλληψη τοῦ Παλαμᾶ ἀντιστοιχεῖ καὶ ἀντιπροτείνεται Ὁ Προσκυνητής· ἀντιπροτείνεται, μὲ τὴν παλαμικὴ μάλιστα γλώσσα καὶ στιχουργικὴ. Καὶ τὰ ἰδεολογικὰ περιεχόμενα τῶν δύο συλλογῶν καὶ ποιητῶν τὰ ἀνταγωνίζεται *Τὸ Φῶς πού καίει*. Τοῦ Παλαμᾶ κατεξοχὴν καὶ βέβαια προεξαγγελτικὰ ἐδῶ καὶ τοῦ Σικελιανοῦ. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε πὼς *Τὸ Πάσχα τῶν Ἑλλήνων*, πού ἀρχισε νὰ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ 1918 (χροινὰ πού γράφεται Ὁ Προσκυνητής), τιτλοφορεῖται ἐπίσης ἀρχικὰ, *Τὸ Ποίημα*· πὼς ἀπαρτίζεται ἀπὸ ποιήματα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ προπάντων μύθου¹⁴ καὶ πὼς τὰ δύο τελευταῖα ἐπιγράφονται ἐπίσης «Ἡ Μαγδαληνὴ» καὶ «Ἦμος στὴν Παναγία».

Ἀλλὰ ἡ τέχνη καὶ ἡ ἰδεολογία τοῦ Σικελιανοῦ γίνονται στόχος οὐσιαστικότερου ἀνταγωνισμοῦ στὴν ἄλλη συλλογὴ του, *Οἱ Σκλάβοι Πολιορκημένοι*. Ἐκεῖ πῶς ἀπόμακρα, βαθιά καὶ δημιουργικὰ, ἀκούγεται καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς καὶ ἡ ἀφομοίωση μοτίβων καὶ ρυθμῶν. Δύο παραδείγματα: πίσω ἀπ' τὸ ποίημα «Οἱ Πόνιοι τῆς Παναγίας» ἀπηχεῖται, ἀντιμεταφυσικά, τὸ θέμα, ἡ σκηρικὴ διάρθρωση καὶ ὁ λυρισμὸς τοῦ σικελιανικοῦ «Ἡ μάνα τοῦ Ντάντε» (καὶ μάλιστα ἐκτός τοῦ τίτλου, καὶ τὸ τέλος τῆς ἀντιστοιχεῖ περίπου μὲ τὸ τέλος

14. Τρία πρῶτα ἀπὸ τὰ ἔντεκα ποιήματα τῆς συλλογῆς τιτλοφοροῦνται «Καθαροί», «Ὁ Ἦμος στὴν Ἑλένη» καὶ «Τὸ τραγούδι τῶν Ἀργοναυτῶν». Ἐξἄλλου ὁ Προμηθεὺς καὶ ἡ προμηθεϊκὴ ἰδέα, γνώριμη καὶ ἀπὸ τὴ φάση τοῦ ντισεῖσμου τοῦ Καζαντζάκη, παρουσιάζεται καὶ στὸ Ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ τοῦ Σικελιανοῦ.

τοῦ βαρναλικοῦ «Ἡ Μάνα τοῦ Χριστοῦ»). Καὶ κάτι ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τοῦ σικελιανικοῦ «Μήτηρ Θεοῦ», τὴν τεχνικὴ τοῦ δίστιχου ἀλλ' ὄχι καὶ τὸ ἄρωμα τοῦ μυστικιστικοῦ παγανισμοῦ τῆς, μεταδίδει ἀπλά καὶ φυσιοκρατικὰ καὶ ἡ δικὴ του ἐνότητα «Ἄντρας-Γυναίκα». Ἀλλὰ ἐκεῖ, στὴ συλλογὴ τοῦ Σκλάβοι Πολιορκημένοι καὶ ἐπεκτατικὰ στὴ δεύτερη ἔκδοση τῆς συλλογῆς *Τὸ Φῶς πού καίει*, ρίχνονται τώρα τὰ θεμέλια καὶ γιὰ τοὺς μονιμότερους καὶ κορυφαίους στόχους ἀνταγωνισμοῦ του, πού εἶναι καὶ τὰ τελευταῖα ὄχυρά τῆς ἀναδιπλωμένης του ποιητικῆς: οἱ στόχοι καὶ τὰ ὄχυρά αὐτὰ, στὴν ἀνιούσα αὐτὴ στιγμή τῆς ποίησης τοῦ Βάρναλη, πολὺ πῶς κάτω ἀπὸ τὴ λογιότητα τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἀπὸ τὴ λυρικότητα ἀκόμη τοῦ Σικελιανοῦ, εἶναι ἀντίστοιχα ἢ λαϊκὴ ἢ λαϊκίζουσα παράδοση καὶ εἶναι προπαντὸς ὁ Σολωμὸς.

Γυρίζουμε στὸ θέμα τῶν συγκεκριμένων ἀφορμήσεων τῆς συλλογῆς μὲ μιὰν ἀκόμη ἐνδειξη. Καὶ πάλι στὸ Σ.η' (φ. 43) καὶ συγκεκριμένα στὸ φ. 4280, πού ἀντιγράφεται τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Σέλλεϋ, στὴν πρώτη στίχη (ἀπὸ τὴν τραγωδίαν *Προμηθεὺς Ἀυόμενος* ὅπου μιλά ἢ Γῆ), κλείνοντας μιὰ σειρά παραπομπῶν ἀπὸ διαβήματα του (στὸν Μαβίλη;) τελειώνει μὲ ἓνα τμῆμα γράμματος «στὸν Κ. Θεοτόκη» καὶ ἀπὸ κάτω σημειῶναι «Καλοσοῦρος». Καὶ ἐδῶ ἐπιχειροῦμε μιὰ ὑπόθεση, ἐρήμην τῆς ἀναφορᾶς τοῦ γράμματος. Ὁ Καλοσοῦρος θὰ τὸν εἶχε ἀπασχολήσει, ὑποθέτουμε, μὲ τὴ σπουδαία του μελέτη γιὰ τὸν Προμηθεὺς τοῦ Αἰσχύλου. Καὶ ὁ Θεοτόκης; Δέν ἀποκλείεται, μὲ τὸ διήγημά του «Ἀπελλῆς», ὅπου ἀναπαρασταίνεται ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Διονυσόδωρου, ὡς Προμηθεὺς (χαρισμένου ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ θυσιασμένου τώρα γιὰ τὴν τέχνη), νὰ σφαδάζει κάτω ἀπὸ τὸ ράμφος ἐνός φονικοῦ μηχανικοῦ «ἀγιούπα».

Καὶ ἡ τολμηρότερη προέκταση: ἓνας ποιητὴς καὶ πεζογράφος συναντῶνται ἰδεολογικὰ ἐδῶ, ἀλλὰ μὲ τίς «φτασμένες» τώρα δημιουργικὰ στιγμὲς τους:

*Κωνσταντῖνο Θεοτόκη, Οἱ Σκλάβοι στὰ δεσμά τους
(1912/1922)*

*Κώστα Βάρναλη, Σκλάβοι Πολιορκημένοι (1922/
1933)*

Καὶ στὸ βάθος ὁ κοινὸς δεσμὸς καὶ στόχος τῆς ἀναφορᾶς τους, οἱ σολωμικοὶ *Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι*: ἓνας ἀγαθὸς δοκιμασίας γιὰ τὸ νόημα τῆς τέχνης καὶ τὸ αἶτημα τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων στίς ἀνήσυχες δεκαετίες τοῦ ἀρχόμενου μεσοπολέμου.

6. Ἐπαλήθευση: δύο καινοτομίες καὶ οἱ πιθανέες πηγές τους

Τελικὰ ἂν δοῦμε καὶ τὴν πρώτη καὶ τὴν δεύτερη ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς πῶς πρωτότυπης σκηνῆς πού μένει στὴν ἐντύπωσή μας, συγκρατοῦμε δύο σημεία: ἀπ' τὴν πρώτη ἔκδοσή του τὴ σκηνὴ τοῦ Προμηθεὺς-Ἰησοῦ καὶ ἀπὸ τὴν δεύτερη τῆς Ἀριστέας-Μαῖμου. Εἶναι καὶ οἱ δύο βαρναλικὲς καινοτομίες, στὴν ὑπηρεσία τῆς πλοκῆς καὶ τοῦ μηνύματος τῆς συλλογῆς. Ἐρευνώντας τὴν προέλευσή τους, συνειδητοποιοῦμε, μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα, πίσω ἀπὸ τίς δύο ἐποχές καὶ ἀφετηρίες τίς πρωτοβουλίες καὶ τίς περιορισμένες δυνατότητες μιᾶς προσωπικῆς ποιητικῆς.

Γιὰ τὴν πρώτη του καινοτομία ὡς πηγὴ δέν θεωρεῖται βέβαια ὁ Αἰσχύλος, ὅτε καὶ τὰ πρωτοεαγγέλια ἢ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια πού μελετοῦσε¹⁵ ὅτε φυσικὰ ὁ

15. *Νέοι Πρωτοπρόροι* («Χορὸς Πριμαντόνας καὶ Μαῖμοῦς»), φ. 2, Γεν. 1932.

Σέλλεϋ και ὁ Καλντερόν πού παραπάνω ἀναφέραμε. Ἄπ' αὐτούς βέβαια ἀρύσθηκε ἀπ' τήν ἀποψη τοῦ μύθου τήν ὑπόθεση τοῦ θέματος και ἀπ' τήν ἀποψη τοῦ δράματος τά χορικά ἢ λυρικά μέρη τῶν θρήνων (π.χ. Γῆ, Ὠκεανίδες, Παναγία). Ἡ καινοτομία ἐδῶ ἀποζητοῦσε ἄλλα πρότυπα: τήν ἰδέα ἄλλου διαλόγου, μέ ἀντιπαράθεση δύο ἐποχῶν και δύο ἀντίθετων (και μολαταῦτα ὁμοιοπαθῶν ἀπό τήν αὐθαίρετη ἐξουσία τῶν θεῶν) συμβόλων· ἐνός ἔργου πού ἀντί γιά τή θεατρικότητα τῆς δράσης θά τό χαρακτήριζε ὁ κριτικός ἀντίλογος και φορέας τοῦ ἀντίλογου δέν θά ἦταν ὁ ποιητικός ἄλλα ὁ πεζός λόγος. Τά στοιχεῖα αὐτά τά ἐκπληροῦσε ἡ συγγραφή τῆς Πολωνῆς ποιήτριας Μαρίας Κονοπνίτσκου *Προμηθεὺς και Σίσυφος*. Μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε τό 1918 ἀπό τίς «Ἐκδόσεις Τύπου» στήν Ἑλλάδα, τήν ἐπίμαχη ἐποχή πού μελετοῦσε, πρὶν ἀκόμη νά ἐμπνευστεῖ *Τὸ φῶς πού καιεῖ*. Σώθηκε ἀνάμεσα στά αὐτογραφα τοῦ ποιητῆ και ὡς μεταφραστῆς του φέρεται ὁ Σταύρος Κανονίδης. Γιά τόν Κανονίδη, πού ὑπῆρξε ἀργότερα διευθυντῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Θεάτρου τῆς Σοχοῦμ, ξέρομε πῶς συναντήθηκε ὁ ποιητῆς μαζί του «διαιροκούντος τοῦ Συνεδρίου τῶν Σοβιετικῶν Συγγραφέων στή Μόσχα», τό 1934. Ἡ μετάφραση λοιπόν αὐτοῦ τοῦ ἔργου, χάρη στήν πεζή, ἀντιδραματική και κριτική μορφή τοῦ διαλόγου (Προμηθεὺς-Σίσυφου) ἴσως νά ἀποτέλεσε τό ἐναυσμα και τοῦ δικοῦ του διαλόγου (Προμηθεὺς-Ἰησοῦς). Ἐκτός ἀπό τά προηγούμενα στοιχεῖα, ὁ σχολαστικός μελετητῆς μπορεῖ νά ἐπισημάνει και ἄλλα δευτερεύοντα κοινὰ σημεῖα: τήν ἔννοια τοῦ πόνου και τῆς σύγκρουσης τῶν δύο κόσμων —γενικά, τῆς ὕλης και τοῦ πνεύματος— και «τῶν δύο ἀντίγων στοιχείων, ἐκείνου πού βαθειά κρατημένο στή γῆς ἀσυναίσθητα σέρνεται πρὸς τά ὕψη και τοῦ ἄλλου πού ἀπό τά ὕψη ὀλοένα νοσταλγεῖ νά συνενάξει μαζί του κάθε τι πού σπαρταρᾷ και δέρνεται ἐδῶ κάτω». Ἡ και τυπικά στοιχεῖα τῆς πλοκῆς: ὅπως εἶναι οἱ εἰσαγωγικές μικρές περιγραφές και ἡ ἀνάλογη ἀρχή τοῦ θέματος μέ τήν ἀνταπόκριση τῶν δύο φωνῶν:

Νύχτα. Ἀστροφεγγιά. Ἀκούγεται ὁ κρότος κοτρονιῶν πού κυλιοῦνται. Τὴν ὥρα τῆς ὀμιλίας και τ' ἀστέρια σβύνουν. Γλυκοχαράζει. Ὁ Προμηθεὺς —Φορεῖ φρυγικό καλπάκι και κοντό μαντύ.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ. — Ἀφορισμένοι κρότοι! Χάθηκε ἀκόμα μιά νύχτα. Ἀκόμα κι ἓνας ἄνθρωπος δύσκολα θά κλεινε μάτι, δὲ λέγω ἓνας θεός. Κι ἐμένα τόσο μου χρειάζεται ὁ ὕπνος. Τόσο μου χρειάζεται. (Ὁ κρότος πάλι ἀκούγεται ἀπ' τό βάθος τοῦ γκρεμοῦ). Τουλάχιστον νᾶζερα ποιός διάολος παίξει ἐκεῖ κάτω στόν Ἄδη τό δίσκο. (Φωνάζει). Ἐ! Ἐ! ΣΙΣΥΦΟΣ (Φωνή ἀπ' τό βάθος τοῦ γκρεμοῦ). — Κι αὐτὴ κυλίστηκε.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ. — Μοιάζει σά μιλιὰ ἀνθρώπινη. Μ' ἀκούς, ὦ ἄνθρωπε;

ΣΙΣΥΦΟΣ. — Κι αὐτὴ πάλι κυλίστηκε. Ὡχ!

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ. — Θᾶναι κάποιος ἥρωας! Πιθανόν ἓνας ἀπ' τοὺς ξανθομάλληδες ἐκείνους γίγαντες, πού ὁ Δίας ἔχει ρίξει στοὺς ὤμους τοὺς βράχους και τοὺς ἔχει δέσει μ' ἄλυσίδες. Λένε πῶς ὅταν οἱ ἄλυσίδες σφίγγουν παραπάνω κι ὁ γίγαντας κουνιέται, ἡ γῆς τρέμει και τά βουνὰ χαλιένται. Μά πιθανόν αὐτός νᾶναι ἄπλός λατόμος. Ἐ! Ἐ!

ΣΙΣΥΦΟΣ. — Τᾶχα νά μέ φωνάζει κάποιος; Εἶτε οἱ βράχοι ἀντιβουίζουν κάτω ἀπ' τίς πέτρες πού κυλιένται;

Τέλος συναντοῦμε και τήν ὑπαινικτική παρέμβαση ἐνός τρίτου, πού ἐπαναλαμβάνοντας τά ἴδια τους τά λόγια, εἶναι σάν νά τοὺς ἐλέγχει, τῆς Ἠχῶς. Φυσικά

1935. Μόσχα. Μὲ τόν Α. Γληνό (δεξιὰ) και τόν Κανονίδη, διευθυντῆ τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου τοῦ Σοχοῦμ, στό Συνέδριο τῶν σοβιετικῶν συγγραφέων.

και μιά σειρά ἀπό ἀνάλογα νοήματα, ὅπως λ.χ. ἐκεῖ πού ἀναπτύσσεται ὁ μακρὺς μονόλογος τοῦ Προμηθεὺς και ἡ ἀποστροφή του στή Φωτιά πού ἔχει κλέψει. Τά ὑπαινικτικά ἐδῶ παράλληλα σημεῖα εἶναι: ἡ ἀναφορά στήν προηγούμενη πρωτόγονη ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ ἐπίκληση στή Φλόγα, στή Φωτιά, σὸ Φῶς πού «καιεῖ» (ἐπαναλαμβάνεται ἡ φράση δύο φορές «Πῶς καιεῖ!») και ὁ «προφητικός» θά λέγαμε τοῦ Προμηθεὺς, πού σ' αὐτόν ἀνάμεσα στά ἄλλα αὐτοανακηρύσσεται και ἀπό τήν Κονοπνίτσκου «ὁ Ὁδηγητῆς».

Στόν καμβά λοιπόν ἐπάνω τῆς δοσμένης τεχνικῆς αὐτοῦ τοῦ υλοδείγματος θά καινοτομήσει ὁ ποιητῆς. Ἡ καινοτομία εἶναι ἐσωτερική, του νοήματος και του μηνύματος τοῦ ἔργου. Θά διατηρήσει δηλαδή τὴν φόρμα τῆς πλοκῆς, ἄλλα θά τήν ἀναδιαρθρώσει μέ καινούργια πρόσωπα και συλλογιστική και μέ στόχευση ἐπάλληλη. Μέ τὴν συμπάραθεση δύο ἀπομακρυσμένων ἐποχῶν και δύο ἀντικρουόμενων κοσμοθεωριῶν, βάζοντας παράλληλα ἀντιμέτωπους τόν Προμηθεὺς και ἀντὶ τοῦ Σίσυφου αὐτὸς τόν Ἰησοῦ (ἴσως κατ' ἐπίδραση τοῦ Καλντερόν)· βάζοντας στή θέση τῆς Ἠχῶς, πού στήν Κονοπνίτσκου ἐντελῶς παθητικά ἀναπέμπει τὴ φωνή τους και τὴ γνώμη τους, τὴν παρέμβαση τὴν ἐνεργητική τοῦ Μώμου (μιά ἀπήχηση ἀπ' τοὺς διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ). Ἐτσι λειτουργεῖ ἡ καινοτομία του αὐτῆ στήν πρώτη ἐκδοση, πού διατηρήθηκε «διορθωμένη» και στή δεύτερη. Μέ τά δύο ἐπάλληλα ἐπίπεδα ἀντιπαρατάξεων: τὴν ἀντιπαρατάξη τῶν δύο πλασματικῶν ἢ ἀποτυχημένων ἀντιθέσεων, τοῦ Προμηθεὺς και τοῦ Ἰησοῦ· και τὴν οὐσιαστική ἀντιπαρατάξη τοῦ Μώμου πρὸς τά δύο προηγούμενα ἀποστολικά μεγέθη σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου και τοῦ κόσμου. Ἐνός Μώμου πού πεζολογεῖ και προσγειώνει, ὀπλισμένου μέ τὴ σάτιρα και μέ γλώσσα πού ἀπαγγέλλει τά ἐπιχειρήματα ἀπ' τό μάθημα μιᾶς ἀναμενόμενης —και ὀχι «ὑπαρκτῆς» ἀκόμη;— ἐπανάστασης.

Ἡ καινοτομία ἔτσι σ' ὀλα τά πεδία κρίνεται. Μοιάζει μ' ἓνα παρασκευασμα, πού τά ξένα ὕλικά του ἐκβιάζονται σὲ μιά καινούργια χημική ἀντίδραση ἢ ἔνωση: παρελθόντα ὕλικά γιά χρῆση σύγχρονη. Και πού ἐκκρεμεῖ τό ἀποτέλεσμα μιᾶς και ἓνας λόγος δημιουργικός μεταβάλλεται σὲ βῆμα κηρυγμάτων. Μάλιστα ἓνας λόγος πού μετεωρίζεται ἀμήχανος: δέν ἐκβάλλει στήν πεζογραφία, ὀτε ὅπως θά τό ἐπιθυμοῦσε και στήν ποίηση. Πρὸς αὐτὴ τὴν ἐκβολὴ φιλοδοξεῖ νά φτάσει (αὐτοσχεδιάζοντας) μέ τά ἀνισοσύλλαβα τοῦ «Τρίτου Μέρους».

Εἶναι ἡ πιὸ προχωρημένη, ἄλλα μὴ κατορθωμένη

φάση της Ποιητικής του πού γιά νά μεταπλαστεί, είναι άναγκασμένη νά περιοριστεί σέ δ,τι όνομάσαμε ποιητική, ή μάλλον μορφολογική του, άναδίπλωση. Καί πραγματικά, μέ τήν άνάπλαση του «Τρίτου Μέρους», τής σκηνής πού καθώς είπαμε έντυπώνεται έπίσης στή συνείδησή μας, μορφολογικά ύποχωρεί πρός τήν παράδοση. Άλλά ό,τι χάνει έπιφανειακά στήν προσπάθειά του γιά άναένωση στήν έκφραση, τό κερδίζει έσωτερικά στήν άνάπτυξη τών δομικών μοτίβων τής σκηνής, μέ τήν παραβολική ζωολογία, τήν καταγωγή της καί τή σκόπευσή της.

Είναι ή άλλη του καινοτομία, πού άπαντά στή δεύτερη έκδοση του έργου. Ξέρουμε πώς ένα από τά πρόσωπα του μύθου τής σκηνής αύτης δοκιμάστηκε καί ξαναδοκιμάστηκε μέ τρεις διαφορετικές μορφές. Πρώτα ως Πόρνη, στά αυτόγραφα «Τετράδια» του 1930: μιά νατουραλιστική παραβολή τής κοινωνίας καί τής Πόρνης, παρομοίωση πού τή συνήθιζε ή έποχή. Έπειτα σέ μιά προδημοσίευση του 1932 ως Πριμαντόνα:¹⁶ μιά προσωποποίηση τών καταστάσεων πού συμβόλιζε ή έλευθεριάζουσα πρωταγωνίστρια μιάς επιθεώρησης από τή μεσοπολεμική επικαιρότητα. Καί στήν έκδοση του 1933, ως Άριστέα πιά κοντά στή λαϊκή αντίληψη, του ρόλου μιάς μεγάλης Μαϊμούς αλλά πιθανότατα καί σάτιρα τής τάξης τών «άριστων». Καί άκολουθεί ή χαρακτηριστική σκηνή τών έξαυλώσεων τής Άριστέας. Καί ή σκηνή αύτή δέν είναι εύρηματική, εύρηματικά είναι ή ιδιοποίηση καί ό καινούργιος χειρισμός καί προγραμματισμός της. Καί έδω ό ποιητής κινείται μέσα στά γνωστά του πλαίσια, τών άφορημένων καί τών σκοπεύσεων πού συνήθιζε. Καί τά πλαίσια αύτά τά δροθετεί στήν ποίησή του από τή μιά πλευρά ή λαϊκή καί από τήν άλλη ή έντεχνη παράδοση. Καί πραγματικά στίς παραδόσεις του λαού μας άπαντά συχνά ή μεταμόρφωση πνευμάτων του κακού. Όπως άπαντά καί σέ μεγάλους ποιητές, γιά παράδειγμα στον Γκαίτε, στή γνωστή σκηνή του μέ τίς μάγισσες του *Φάουστ*. Στήν περίπτωση του Βάρναλη, ή μεγάλη δόκιμη άφορμηση καί πάλι πρέπει νά ύπήρξε ό Σολωμός. Ξέρουμε πώς επανειλημμένα άρθρογράφησε γιά προβλήματα πού έφερε στήν επιφάνεια ή έκδοση του Κ. Καιροφύλα, *Ό άγνωστος Σολωμός* (1927), όπου καί πρωτοδημοσιεύτηκε, έστω μέ τήν προχειρότητα πού ξέρουμε, *Ό Γυναίκα τής Ζάκυνθος*.¹⁷ Δέν μπορεί λοιπόν παρά νά πρόσεξε ιδιαίτερα ό ποιητής τά προσχεδια τής δεύτερης καί τρίτης επεξεργασίας της. Λ.χ. τήν έξής σημείωση (καί όλες φυσικά τίς σχετικές της):

«Ό Διάβολος τίς τρεις αύτές φορές πού φανερώνεται, στήν άρχή, στή μέση καί στό τέλος, άς πάρει διαφορετικές μορφές. Στήν άρχή π.χ. άς βγει από τό πηγάδι σά μικρό φίδι —στή μέση (στοχάσου)— στό τέλος κάτω από τή γυναίκα ένας νάνος. Άς παρουσιαστεί στήν άρχή άρχή πού βγαίνει από τό πηγάδι πώς έχει κάμει τό γύρο τής γής παίρνοντας διαφορετικές μορφές: του χρυσαφιού, τής γυναικός κ.λπ. (κοίταξε τά πάθη τά πιά δυνατά). Παίρνω τή

μορφή του χρυσαφιού, τής γυναικός, του σκήπτρου, του στίχου».

Είναι ή συγγενέστερη γι' αυτόν ιδιοποίηση καί άφορμηση. Συγγενέστερη, γιατί έξυπακούεται καί εκεί ένας *άιχμηρός* έρωτισμός (γράφεται, σέ μιά παραλλαγή τών Σημειώσεων «...ό μικρός νάνος [ό Διάβολος] έμεγάλωνε, καί ό ταμπουράς, καί του έξεφύτρωναν τά κέρατα καί έμεγάλωναν τόσο πού τό δεξί έστύλωσε στήν άκρη του από πάνω στά σκέλια τής γυναικός, καί έτσι σίριζε σάν τό σίδερο τό άναμμένο μέσ στό νερό»)· σχεδιάζεται καί εκεί μιά άνάλογη χορογραφία («καί άρχίνησε τό τραγούδι καί τό έσυντρόφευε μέ τόν ταμπουρά, καί έκουνούσε τό κεφάλι του τάχα νά συντροφέψει τή μουσική, καί τό κορμί τό φουρκισμένο έσυντρόφευε έξ άνάγκης κάθε κίνημα)· καί δέν λείπει από τή σκηνοθεσία ούτε ή παρομοίωση τής μαϊμούς («Σπρώχνει παρόμοια ή μαϊμού τήν πομπερή μουσούδα»). Καί προπάντων γιατί πρόκειται καί εκεί γιά σάτιρα καί μάλιστα άνάλογα κοινωνική, τών καταστάσεων (βλ. λ.χ. «παίρνω τή μορφή του χρυσαφιού, [...] του σκήπτρου, του στίχου» σέ αντιπαραβολή μέ τά δικά του «Μές στά χρυσάφια καμαρώνω/καί σέ θυμιάματα καπνό», «Ό Πολιτεία τών άφεντάδων, τό Δίκιο τών άδικητάδων» καί «Έγώ 'μαι ή τέχνη, πού νικά/τήν ύλη μέ τό ιδανικό»). Καί άμέσως έπειτα ή ιδιοποίησή του γίνεται άνταγωνιστική. Σώζεται, μέ άλλα λόγια, στά κατάλοιπα του μιά άνέκδοτη έπίσης εργασία, πού τιτλοφορείται:

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΜΑΪΜΟΥΣ
Μεταφυσικήν Μαϊμούν

Ι.Χ.

Άθήνας

Στήν έπιστολή του αύτή ή γήινη μαϊμού καί μαζί της όλες οι άνθρωπινες, κατωμένες «κατ' εικόνα καί όμοίωση» του, άπευθύνονται πρός τήν «Ουράνια» μητέρα τους. Είναι, γιά τόν Βάρναλη, ό καθηγητής Άποστολάκης: ό ύπέρμαχος τής μεταφυσικής θεώρησης του Σολωμού καί άρα ό θεωρητικός πού επαγγέλλεται, γι' αυτόν μαϊμουδίζοντας, τίς άρχές του ιδεαλισμού καί τήν ύποτέλεια του ανθρώπου καί του πνεύματος στήν κρατούσα τάξη τών πραγμάτων. Καί ή Μαϊμού λοιπόν στό *Φώς πού καίει* άν δέν είναι, όπως δέν είναι φυσικά ό Άποστολάκης, πάντως πήρε κάτι άπ' τά γνωρίματά του. Καί παρά τίς βασικές διαφορές τους, φαίνονται καί κάποια όμόλογα στοιχεία στά δύο έργα: καί εκεί ή Μαϊμού παρουσιάζεται σάν κλόουν μέ τά σπαστικά κινήματά της καί τή «μπασμαδένια» της στολή· καί έδω άκούγονται από εκείνες τίς ιδέες κάποιοι άπόηχοι στά αυτόγραφα «Τετράδια» του 1930 ως τήν έκδοση του 1933:

Καί γλέπει όράματα μεγάλα
καί γλέπει όράματα σωμού
καί πά στά σύνεφα καβάλα-
τήν έπουράνια τή Μαϊμού

Καί σά γεμίσουν όλ' οι τόποι
τάφων ήρώων, θεικές τιμές,
καί λιγοστέψουν οι άνθρωποι,
θενά περσέψουν οι μαϊμές

Μέ τή δεύτερη αύτή καινοτομία καί τό ποίημα καί ή Ποιητική του εύστοχεί ίσορροπα ανάμεσα σέ δύο πραγματικότητες: τή μικρή καί καλλιτεχνική τών έλασσόνων μέ τά τρέχοντα μοτίβα τής μαγειρίας, λ.χ. του Φιλύρα, καί τή θεωρητική καί υπερυψωμένη τών μειζόνων, λ.χ. του Σικελιανού ή του Καζαντζάκη, αλλά μέ τά όράματα σ' αυτόν κοινωνικά προορισμένα. Κάτι σάν δαιμονισμός έδω άναταράσσει τή γυμνή άλλο

16. Στο Σζ (Φ.42) καταγράφονται άποσπάσματα καί του πρωτοευαγγελίου του Ίακώβου καί του ψευδοευαγγελίου του Ματθαίου, όλη χρήσιμη καί γιά τή συλλογή του *Σκλάβοι πολιορκημένοι*. Ό ροπή πρός τά άπόκρυφα (καί τά άγραφα) Εύαγγέλια είναι κοινή καί τών ποιητών Σικελιανού καί Καζαντζάκη.

17. Θετική ύποδοχή του ύλικού πού έφερε στό φώς ή έκδοση εκείνη ύπήρξε ό άμεσος σχολιασμός της από τόν ποιητή, όπου καί έξαίρεται άνεπιφύλακτα *Ό Γυναίκα τής Ζάκυνθος*. Βλ. σχετικά, Ό άξία του Σολωμικού έργου (ύπερβολική πίστη Πολυλά — νέα εκτίμηση του σολωμικού ταλέντου), *Εστία*, Β', 15 Ιαν. 1928, σσ. 102-7.

καί προγραμματισμένη γλώσσα τοῦ κηρύγματός του. Ἡ «Ἐπιστολή Μαίμου» γράφτηκε τὸ 1924. Καί τὸ 1925 ἐκδίδεται Ὁ Σολωμός χωρίς μεταφυσική. Μάλιστα τὸ 1925 εἶναι πού προδημοσιεύεται ἐν πρώτοις μερικά καί τὸ 1927 ἐντέλει ὀλίκα ἢ συλλογὴ τοῦ Σκλάβοι Πολιορκημένοι. Ἡ ἴδια χρονολογικὴ διαδρομὴ εἶναι πού ἀποτελεῖ μιά κλειδωσὴ διπλή: καί τῶν θεωρητικῶν καί τῶν ποιητικῶν τοῦ ἀναζητήσεως. Κλειδωσὴ καί σύγκλιση τῶν δύο ἐκδόσεων τῆς συλλογῆς, πού κατὰ τὰ προηγούμενα ἀπ' τὴ μιά πλευρὰ φανέρωνε τίς χωριστὲς ἀφετηρίες τους καί ἀπ' τὴν ἄλλη τὴν ὀργανικὴ συνέχειά τους. Κλειδωσὴ καί ἀλληλοεμβολισμὸς τῶν δύο συνθετικῶν τοῦ συλλογῶν. Καί διεκπεραιώσῃ τοῦ προβληματισμοῦ ἀπ' τὴν πρώτη πρὸς τὴ δεύτερη καί ἀπ' τὴ δεύτερη καί πάλι πρὸς τὴ πρώτη: ἀπ' Τὸ Φῶς πού καίει (1922) πρὸς τὴν ἄλλη σύνθεσὴ τοῦ Σκλάβοι Πολιορκημένοι (1927), στὴν ὁποία καί μεταβιάζεται ἡ ἀντιδραστηρικὴ πολεμικὴ καί τὰ θέματα τοῦ «Θείου Πάθους» ἀπ' τὴν πρώτη καί ἀπ' τὴ σύνθεσὴ τοῦ Σκλάβοι Πολιορκημένοι (1927) πρὸς Τὸ Φῶς πού καίει στὴν ξαναπλασμένη του μορφή (1933), ὅπου ἀνταποδίδεται ἀπὸ ἐκείνη ἡ ἀντιπολεμικὴ τῆς τώρα σάτιρα καί ἀπὸ τὴ σολωμικὴ ἀφόρμηση ἡ ἰδέα τῶν ἐξαυλώσεων καί τοῦ φιλοσοφικοῦ λιβέλου τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Πίσω ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ἀνάπτυξιν τῶν ἰδεῶν ἡ θεωρητικὴ ἐφαρμογὴ καί κριτικὴ τους: Ὁ Σολωμός χωρίς μεταφυσική (1925). Καί ἀπ' τὴν ἴδια βάση, ἡ πεζογραφικὴ ἀνάπτυξιν καί κριτικὴ τῶν ἰδεῶν: «Ἡ ἀληθινὴ ἀπολογία τοῦ Σωκράτη» (1931).

Ἄς συνοψίσουμε τὰ συμπεράσματά μας. Τὸ Φῶς πού καίει εἶναι μιά συλλογὴ, θά λέγαμε, ἐκκεντρὴ καί περιμετρικὴ. Ἐκκεντρὴ, ἀφοῦ θεμελιώθηκε μὲ ὅλα τὰ βασικὰ συμβολικὰ τῆς πρόσωπα πρὶν ἀπὸ τὴ χάραξιν

τοῦ ἰδεολογικοῦ τῆς κέντρου, δηλαδὴ ἔξω καί πρὶν ἀπὸ τὸ στίγμα τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ τῆς στόχου: ὁ Προμηθεὺς καί ὁ Χριστὸς στὴν καταγωγὴ τους εἶναι ῥόλοι προμαρξιστικοί, τοῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ παράδοση τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀπὸ τὸν Χέρντερ καί τὸν Γκαίτε πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸν Καλντερόν καί ἀπὸ τὸν Σέλλεϋ· καί τοῦ ἔρχονται ποιητικά. Ἡ διαπίστωση σημαίνει, ἐπαναλαμβάνουμε, πὼς προηγήθηκε καί πὼς στὴν ἀρχικὴ του σύλληψιν ἐπίμονα δεσπόζει ἐπηρεάζοντας καί τὴ συνέχεια ἡ ποιητικὴ ἰδέα ἀντὶ τοῦ ἰδεολογικοῦ σκοποῦ, ἡ ἰδέα γιὰ μιά σύνθεσιν «ἀ-δέσποτη» καί ὄχι γιὰ τὴ διακήρυξιν μιᾶς προγραμματισμένης «θέσης». Ἡ ἰδέα γιὰ τὴ σύνθεσιν κυριαρχεῖ μονομανιακά καί πάντως γόνιμα στὰ ἔργα αὐτῆς τῆς περιόδου.

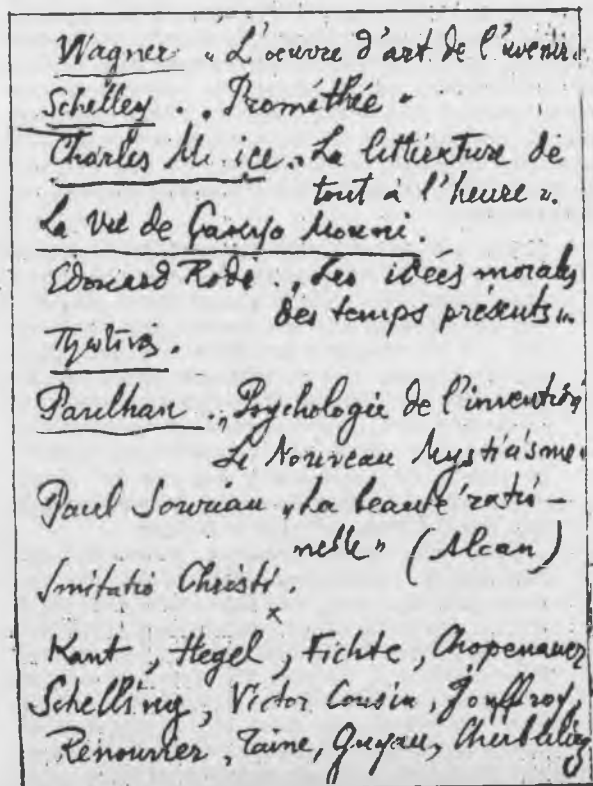
Τὸ πρόβλημα ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὄχι τοῦ χρίσματος τῆς ἰδεολογίας, ἀλλὰ τοῦ ἰδεολογικοῦ σφετερισμοῦ τῆς σύνθεσιν καί τῆς ἀνατροπῆς τῶν δύο ὄρων. Ὅταν κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα γιὰ τὴ σύνθεσιν ἔχουμε πάντως τὴν πρόεκτασιν καί τέλος τὴν κορυφώσιν τῆς προηγούμενης ποιητικότητάς του· μόνον πού τώρα εἶναι γειωμένη μὲς στὰ πράγματα καί προβληματισμένη στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητά μιᾶς κρίσιμης ἱστορικῆς στιγμῆς. Καί ἔτσι ὀπλισμένη στὴν περίπτωσίν του ἀπὸ τὴν ἰδεολογία. Τὸ Φῶς πού καίει εἶναι ἡ πρώτη συλλογὴ πού ἀναγκάστηκε νὰ ἀντιμετωπίσει πειραματικά τὸ πρόβλημα καί ἐπανακεντρῶνεται. Χωρὶς νὰ χάσει τὴν πρωταρχικὴ τῆς ἰδιότητα, γίνεται τώρα καί μιά σύνθεσιν πού ἰδεολογεῖ: μὲ αὐτὴν ἀνοίγει καί μὲ αὐτὴν θά κλείσει ὁ κύκλος τῶν λοιπῶν συνθέσεων. Εἶναι λοιπὸν μιά συλλογὴ μὲ τὴν ἰδεολογικὴ τῆς ἰδιότητα ἐπανακεντρῶνεται καί μὲ τὴν πρωταρχικὴ, ποιητικὴ τῆς, περιμετρικὴ.

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

7. Εὐρωπαϊκὸς ἐξοπλισμὸς καί ἑλληνικὴ δοκιμασία τοῦ προβλήματος

Ὅλη αὐτὴ ἡ διαδικασίαν ἐξαρτήθηκε καί ἀπ' τίς αἰσθητικὲς ἀρχές του. Εἶναι ἡ πρακτικὴ ἐνός κανόνα: ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς θεωρίας γιὰ τὴν Τέχνην πού σχημάτισε ὁ ποιητὴς καί τὴν ὑλοποιεῖ πάνω στὴν ἰδέαν τοῦ «Ποιήματος» καί τῶν παράγωγων ποιητικῶν συνθέσεων αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἐχουμε σήμερα, μαζί μὲ τὴ βιβλιογραφίαν τῶν κριτικῶν καί αἰσθητικῶν κειμένων του καί τὴν ἀνίχνευσιν τῶν σχετικῶν του διαβασμάτων, μιά πρώτη διατύπωσιν αὐτῆς τῆς θεωρίας. «Εἶναι, μὲ βάση τὴν ἀρχαία καί νέα ἑλληνικὴ κουλτούρα (καθαρευουσιάνικη καί δημοτιστικὴ), ἡ θετικιστικὴ γαλλικὴ φιλοσοφία συγχωνευμένη μὲ στοιχεῖα νεοἰδεοκρατισμοῦ, καί ἡ κομμουνιστικὴ ἰδεολογία»¹⁸.

Ἡ θεωρία τοῦ λοιπὸν εἶναι ἕνας αὐτοσχέδιος συνδυασμὸς τῆς προηγούμενης αἰσθητικῆς παιδείας καί τῆς νέας του ἰδεολογίας: τοῦ θετικιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ καί τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Μιά πρόχειρη μελέτη τῆς βιβλιοθήκης του, πού δὲν ἔχει ἀκόμη συστηματικὰ περιγραφεῖ, μᾶς δείχνει, συναπτὰ μὲ τίς παραπομπές τῶν κριτικῶν καί αἰσθητικῶν κειμένων του, τὰ θεωρητικὰ διαβάσματα τοῦ πρώτου σκέλους: Lado, Durkheim, Ribot, Guggau, Grosse, Spencer, Fechner, Baldwin, Croce, Bergson. Καί ἀπ' τὰ «Σημειωματάρια» του, πού εἶναι πλούσια σὲ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς πληροφορίες μιά ἀπ' τίς πολλὰς ἀναγραφές (Σθ', Φ.44, σ. 4213). Ἐνῶ ἀπ' τὰ διαβάσματα τοῦ ἄλλου σκέλους τῆς μαρξιστικῆς

18. Λουΐσια Μαρκεζέλι-Λούκα, ὁ.π., σσ. 15-24.

αισθητικής, φαίνεται να επιμένει πιά πολύ στις θεωρητικές απόψεις του Μπουχάριν και του Τρότσκι και από τους δικούς μας, του Σκληρού. Η μελέτη εξάλλου του ποιητικού του έργου δείχνει, όπως παρατηρήθηκε, την άπληξη των τελευταίων και μαζί τους ίσως του Πλεχάνωφ και του Λουνατσάρσκι γύρω απ' την ιδιαιτερότητα και την αυτονομία τελικά της τέχνης. Με αυτές τις ιδεολογικές αποσκευές ο Βάρναλης, όπως και με τις αντίστοιχες αισθητικές που σύντομα άναφραμε, κατεβαίνει απ' την Ευρώπη στην Ελλάδα.

Κατεβαίνει από τη θεωρία προς την πράξη, όπου αντιμετωπίζει την ελληνική πραγματικότητα της ιδεολογίας και της ποίησης. Και *Τό Φώς πού καίει* δείχνει διαδοχικά πώς αντιδρά και πώς τοποθετείται και επανατοποθετείται ο προβληματισμός του. Στην πρώτη έκδοση εκφράζεται ανεπεξέργαστη η πίστη ενός νεοπροσηλυτού: στη δεύτερη κατασταλάζει και η ιδιαιτερότητά του: με τη χρήση της ιστορικοκοινωνικής μεθόδου συνδυάζεται η κοινωνική ψυχολογία και η φροντίδα του για την αισθητική αυτονομία και άρτίωση του έργου τέχνης. Άλλά είναι αναγκασμένος τώρα να περάσει, στο διάστημα από τη μία στην άλλη έκδοση, μέσα από την ελληνική, ιδεολογική και αισθητική, δοκιμασία του προβλήματος. Τη δοκιμασία αυτή θα διατρέξουμε, για να δομει τελειώνοντας ποιός υπήρξε ένδεχομένως ο αντίκτυπος του έργου.

Τό φώς πού καίει αποτελεί πραγματικά χαρακτηριστική μαρτυρία για την κίνηση των κοινωνικών ιδεών και των ποιητικών μορφών του καιρού του. Και μία πρώτη καταβολή τους, με ανακομμένη ή λανθάνουσα τη συνέχεια πίσω απ' τη δικτατορία που μεσολάβησε και τη μοντέρνα ποίηση που στο μεταξύ αναπτύχθηκε επιβάλλοντας την καινούργια προβληματική και μορφή της.

Άλλά για την κρίσιμη καμπή του πρώτου μεσοπολέμου ή σύλληψη και η κυκλοφορία του έργου έχει τη σημασία της. Στην επομένη ενός παγκοσμίου πολέμου και μιάς συνεχιζόμενης εθνικής εμπλοκής, της μικρασιατικής, με μία πρόσφατη επανάσταση στον όριζοντα της Ευρώπης και τό ρήγμα των συνειδήσεων που προκαλούσε ή πτώση της Μεγάλης Ίδεας στη χώρα μας, ή προβληματική του έργου σήμαινε τότε μία επίκαιρη ανταπόκριση και αντίδραση. Νά πώς αντιλαμβάνεται ο ίδιος και προβάλλει την πρώτη συμβολή και ανταπόκριση:

Είτανε για την Ελλάδα ή πρώτη επαναστατική κραυγή ενάντια στο τεράστιο εγκλημα του παγκόσμιου μακελειού. Αυτή ή κραυγή είτανε γενική σ' όλη την Ευρώπη από την πρώτη μέρα του πολέμου. Τά αντιπολεμικά μανιφέστα και έργα ζεπτιούντανε πύρινα από τις ουδέτερες χώρες και μάλιστα από την Έλβετία όπου είχανε καταφύγει όλοι οι ειρηνιστές, οι ανθρωπιστές (οι ούτοπιστές), μά και μαζί μ' αυτούς και κοινωνικοί επαναστάτες απ' όλα τά εμπόλεμα κράτη. Μερικοί απ' αυτούς είτανε κορυφαίοι της παγκόσμιας Σκέψης και Δράσης, όπως ο Ρομάν-Ρολάν κι ο Λένιν.

Έμεις εδώ, καθυστερημένοι Άνατολίτες και μοιρολάτρες, πουλημένοι στους ξένους και ντόπιους πράχτορες τους, πού παρασταίνανε σέ μās εθνικούς άρχηγούς, δέν καταλαβαίναμε τί πραγματικά συμβαίνει. Η Ελλάδα του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου, ή Ελλάδα των άμυνικών και των έπιστράτων, ή Ελλάδα των μπαζαδόρων του πολέμου και των φυγοπολέμων, είχε τό περίφημο «άγεφύρωτο χάσμα». Οι μισοί κοντυλοφόροι όνομάζανε προδότρα την μία πατρία κ' οι άλλοι μισοί την άλλη πατρία. Μά ούτε μισός άνθρωπος δέν

βρέθηκε να φωνάζει και στους άπ' εδώ και στους άπ' εκεί «Κάτω τά βρωμόχερά σας από τό λαό, δολοφόνοι».

Πώς λοιπόν τόλμησα εγώ να τά βάλω με τον έρό θεσμό του πολέμου, με τον φυσικό νόμο του άλληλοφαγώματος των ζώων, με την ιστορία, πού δέν είναι τίποτες άλλο από καταστροφές και ποταμούς αιμάτων, με τον Θεό τον ίδιο, πού πρώτος αυτός εκαιγε τους έχθρους του με φωτιά ή τους έπνιγε με κατακλυσμούς;

Άπλούστατα, γιατί τό Σύνταγμα μου έδινε τό δικαίωμα της έλευθερίας λόγου. Όταν έγραφα Τό φώς πού καίει Ισχυε ακόμα τό Σύνταγμα της «Βασίλευμένης Δημοκρατίας». Κι όταν κυκλοφόρησε τό έργο, Ισχυε τό Σύνταγμα της «Άβασίλευτης Δημοκρατίας».¹⁹

Φαίνεται ίσως υπερβολική αυτή ή αυτοεκτίμηση. Έυερβολική για μās σήμερα, ενώ στην εποχή της ή έκδοση πραγματικά υπήρξε και λειτούργησε ως παρέμβαση. Παρέμβαση, πού άπασχόλησε, όπως ξέρουμε, και την κρατούσα τάξη. Άπόδειξη τά λιβελογραφήματα του τύπου και ή δίωξη του Κράτους και της Έκκλησίας. Τά επακόλουθα: ή άπόλυση και ή έξορία άργότερα του ποιητή, ή απαγόρευση και ή κατάσχεση επανειλημμένα του βιβλίου.

Άπό μίαν άποψη αποτέλεσε «ευτόχημα» τό γεγονός ότι ή συλλογή αυτή του Βάρναλη σταδιοδρόμησε, όπως είδαμε να σταδιοδρομεί, σέ μία εποχή δραματικών ιστορικών συγκρούσεων, ιδεολογικών ανατοποθετήσεων, πολιτικών προπάντων διαταραχών: ανακήρυξη δημοκρατίας (1924), παγκαλική δικτατορία (1926), κρίση του «φιλελεύθερου» κοινοβουλευτισμού και ψήφιση του ιδιώνυμου (1929) και στην προέκτασή της παλινόρθωση (1935) και τελικά μεταξική δικτατορία (1936). Η και στενότερα, πού ίσως ξεγήει και την άδέσμευτη σκοπιά και τοποθέτηση του ποιητή έναντι στα γεγονότα: από την προσχώρηση του Σ.Ε.Κ.Ε. στην Τρίτη Διεθνή (1923) ως την άτέλειωτη άλυσίδα των άπεργιών και την όργάνωση και καθοδήγηση του εργατικού κινήματος από τό Κ.Κ.Ε. και από τους έσωτερικούς κλυδωνισμούς του κόμματος ως την άνιούσα εκλογική του δύναμη και την άποκατάσταση κομματικής ένότητας με την έπιβολή καινούργιας ήγεσίας (1931). *Τό φώς πού καίει* από την πρώτη (1922) ως τη δεύτερη έκδοσή του (1933), και έξαιρετικά στην κορυφαία σύγκλισή τους πού είναι οι *Σκλάβοι Πολιορκημένοι*, θά πρέπει να άπορρόφησε άδιόρατα κάτι απ' αυτή την γενική και ειδικότερη ανταπόκριση. Ένώ τά δρατά σημεία της αναφοράς του είναι φυσικά ή επανάσταση και ο πόλεμος, απ' όπου και οι δύο σταθερές του έργου: ο αντιδεαλιστικός και ο αντιπολεμικός σκοπός και χαρακτήρας του.

Άλλά πολύ πιά άξιοσημείωτη είναι ή πνευματική ύποδοχή του έργου. Πρόκειται για την διαμάχη και την ζύμωση πού ή έκδοση τότε προκάλεσε σέ όλα τά μέτωπα της ιδεολογίας και του πνεύματος. Γιατί σταδιοδρόμησε και κρίθηκε σέ μία εποχή και σέ συνθήκες ανταγωνισμού, από τις ιδεωδέστερες του τόπου: με περιοδικά άρχων και θέσεων (και όχι διαθέσεων), ιδεολογικών σχηματισμών (και όχι εύκαιριακών ομάδων ή σχολών) και διανοητών με θεωρητικά (και όχι αισθαντικά άπλώς) κριτήρια. Τά μέτωπα, εξάλλου, όπου και τοποθετήθηκε είναι αντιπροσωπευτικά των αντιδράσεων πού ή συλλογή αυτή προκάλεσε πρώτα στους αντιπάλους του άστικού κατεστημένου, μετά στους αντιπάλους της πλατιάς ως τότε συμπαράταξης του δημοτικισμού, τέλος στους αντιπάλους του δια-

19. Τά Φιλολογικά Άπομνημονεύματα, δ.π.

σπασμένου ἐσωτερικοῦ ἰδεολογικοῦ μετώπου. Ἀξίζει νά μελετηθεῖ αὐτή ἡ ἰδεολογική ἀντιπαράθεση ἐξ ἀφορμῆς τῆς κριτικῆς κάθε φορά τοῦ ἔργου του. Γιά τή σπουδή τῆς πρώτης ἀναμέτρησης — ἀπ' τή σκοπιά τῆς ἀστικῆς παράταξης — μπορεί νά χρησιμεύσει ὡς παράδειγμα ἡ κριτική πού ἄσκησε στήν ἔκδοση τοῦ 1933 ὁ Γιώργος Θεοτοκάς.²⁰ Γιά τή σπουδή τῆς δευτέρας — ἀπ' τήν πλευρά τῆς συμπάραταξης παλιά τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου — εἶναι πολύ χαρακτηριστικές οἱ δύο κριτικές: ἡ μία γιά τήν ἔκδοση τοῦ 1922 τοῦ Δηιήτρη Γληνοῦ²¹ καί ἡ ἄλλη γιά τήν ἔκδοση τοῦ 1933 τοῦ Ἀλεξ. Δελμούζου.²² Καί τέλος πρόσφορη γιά τή σπουδή τῆς τρίτης ἀναμέτρησης — ἀπ' τή διάσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἰδεολογικοῦ μετώπου — εἶναι λ.χ. ἡ μελέτη τοῦ Πέτρου Πικροῦ²³ καί τοῦ Βάσου Βαρίκα.²⁴

Ἀλλά πολύ νωρίς, ἀπό τήν ἐπομένη μάλιστα τῆς συλλογῆς πού μελετοῦμε, ἡ κριτική ἀντιμετώπιση τοῦ ἔργου του θά σπάσει τούς φραγμούς τῶν ἰδεολογικῶν προκαταλήψεων. Καί τότε θά κινήσει τό ἐνδιαφέρον διανοητῶν ὄλων τῶν τάσεων. Καί πέρα ἀπ' τήν ὁμολογία παράταξη ἀρκεῖ νά ἀναφέρουμε ἀπ' αὐτήν, ὡς πιά ἀντιπροσωπευτικές καί ἐνμέρει πιά ἀσύμβατες, ἀπό τίς πρώτες κριτικές, τή μία τοῦ Ν. Καρβούνη καί τήν ἄλλη τοῦ Ἀσ. Πανσελίνου.²⁵ Καί τώρα ἡ κριτική τόν δέχεται ἀνεξάρτητα ἀπ' τή «θέση» του, μέ γνώμονα τό ἀποτέλεσμα. Καί πραγματικά, στίς δύο ἐπόμενες στιγμές αὐτῆς τῆς περιόδου, ἡ ἀξία του ἀναγνωρίζεται ἀκόμη καί ἀπό τούς πιστούς τοῦ ἄλλου δόγματος: ὁ Φῶτης Κόντογλου φιλοξενεῖ στή φιλολογική ἐπιθεώρηση πού διευθύνει τήν προδημοσίευση ἑνός μέρους ἀπ' τή συλλογή τοῦ *Σκλάβοι Πολιορκημένοι*²⁶ καί ὁ Τάκης Παπατζώνης κρίνει ἐπαινετικά τό πεζογράφημά του *Ἡ ἀληθινή ἀπολογία τοῦ Σωκράτη*.²⁷ Καί τά δύο ἔργα δέν θά ἀργήσουν νά τά περιβάλλει μέ τό κύρος τῆς εὐνοίας του ἀντίστοιχα ὁ Γ.Ν.²⁸ καί ὁ Φῶτος Πολίτης.²⁹ Τελευταῖος ὁ μελετητής Τίμος Μαλάνος, κλείνοντας τή θέαση αὐτῆς τῆς περιόδου, στή γραμμῆ πού χάραξε προηγουμένως ἡ ἀνάλυση τοῦ Κλέωνα Παράσχου,³⁰ ἀντιμετωπίζει, σέ μιά πρώτη συστηματική μονογραφία, ὅλη τήν ὥς τότε ποίηση τοῦ Βάρναλη.³¹ Ἐτσι ἡ συλλογή του ἀντιμετωπίζεται καί κρίνεται, *ἔγκαιρα* ὅπως τῆς ταιριάζει, ὄχι ἀπλῶς ὡς ἰδεολογία ἀλλά πρώτιστα καί ὡς δημιουργία. Καί ἀντιμετωπίζεται

σωστά, μέσα στό περιβάλλον τῶν λοιπῶν συνθέσεών του.

Μιά ὠθηση στό ζήτημα ἔδωσε ἡ κοινωνιολογική μελέτη τοῦ προβλήματος τοῦ ψυχισμοῦ του, μεταπολεμικά, ἀπό τόν Μαν. Λαμπρίδη.³² Σύμφωνα μ' αὐτήν, δίπλα στή δηλωτικότερη ἀπαισιοδοξία τοῦ Καβάφη καί τοῦ Καρυωτάκη καί ἡ δική του μόνωση, ἀποξένωση, πικρία πού βοᾷ στήν ποίησή του σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει νά ἐρμηνεύεται ὡς δείγμα παρακμῆς καί συντηρητικῆς ψυχολογίας. «Ἀντίθετα, κάτω ἀπό ὀρισμένες συνθήκες, σημειώνει ὁ Λαμπρίδης, (τά συναισθήματα αὐτά) ἐκφράζουν μιάν ἀνώτερη μορφή διαύγειας καί συνείδησης, ἥτοι, τήν τραγική θέση τῶν ἀξίων πρωτοποριακῶν ἀτόμων, σέ περιόδους παρακμῆς καί πτώσεως». Ἀλλά καί ἡ ἀποψη αὐτή δέν ἀναίρει τό γεγονός, πῶς ὅταν σήμανε ἡ ὥρα τῆς δημιουργίας, ἡ ἰδεολογία καί στή συλλογή αὐτή δέν μπόρεσε νά φαινοκιδεῖται τήν ποιητική ἰδέα.

8. Γενική ἐπανεκτίμηση: ὁ ἀντίκτυπος καί τό ἀποτέλεσμα

Ἀπ' αὐτοῦ θά πρέπει καί νά ξεκινήσει κάθε κριτική ἐπανεκτίμηση. Μέσα ἀπό τή σύγκλιση ἰδεολογίας καί ποιητικῆς δημιουργίας καί στήν ἀνταπόκριση τῆς τελευταίας μέ τά ἄλλα εἶδη, νά ἀναδύεται σέ κάθε ζήτησή μας ἡ πνευματική ταυτότητα τοῦ ἔργου: μέσα ἀπό τή σύγκλιση πού συντελεῖται κάτω ἀπό τά στάδια πού ἐξετάσαμε, ἀπ' τήν πρώτη πρὸς τή δευτέρα ἔκδοση τῆς συλλογῆς καί στήν ἀνταπόκριση τῆς πρὸς τά εἶδη τῶν λοιπῶν συνθέσεων, πού εἶναι ἡ θεωρητική καί οἱ δύο δημιουργικές πού ἀναφέραμε, ἡ ποιητική καί ἡ πεζογραφική σύνθεση.

Ἐτσι τό *Φῶς πού καίει* πού τίς περιβάλλει, μιάς καί «συλλαμβάνεται» πρὶν ἀπό ἐκεῖνες ἀλλά καί ἀναδημιουργεῖται ὕστερα ἀπό ἐκεῖνες, ἐκκρεμῆ καί λειτουργεῖ ὡς πρωτοπόρος καί ὡς τροφοδότης τους. Μέσα ἀπό τήν ἐκκρεμῆ του λειτουργία φαίνεται, ὅπως καί σέ μιά ἀνοιχτή οἰκοδομή, ἡ αὐθεντική πνευματική του φυσιογνωμία, ἡ ἐσωτερική συσχέτισή της μέ τήν ποίηση πού προηγήθηκε καί ἡ τυχόν πρωτοβουλιακή καταβολή του στήν ἐπόμενη. Κλείνουμε λοιπόν μέ μιά σειρά ἐπισημάνσεων, πού ἀναφέρονται ἀκριβῶς στόν χαρακτήρα, στή συνέχεια, στή σχέση καί ἐντέλει στή δύναμι συμβολῆς τῆς συλλογῆς.

I. Ἡ πνευματική ταυτότητα καί ὁ χαρακτήρας της. Φιλοδόξησε καί ἔμεινε ὡς πρόθεση μιά σύνθεση πολυειδῆς τῆς ὕλης, νέου τύπου. Συνοικοδομεῖ τά πιά παράταιρα στοιχεῖα: σύμβολα καί πράγματα, μυθική καί ἱστορική πραγματικότητα. Τά ὕλικά ἀπό τά πιά ἀντίθετα περιεχόμενα καί ἀπό τίς πιά διαφορετικῆς μορφές: τοῦ (ἑλληνικοῦ καί τοῦ χριστιανικοῦ) ἀρχαίου μύθου καί τῆς σύγχρονης πραγματικότητας, τῆς θεολογίας καί τῆς ἐπανάστασης. Καί ἐπιπλέον τά ὕλικά τῶν πιά διαφορετικῶν εἰδῶν: τοῦ ἀφηγηματικοῦ καί λυρικοῦ, τοῦ πεζοῦ καί ἔμμετρον λόγου. Καί ὅλα αὐτά σέ εὐδιάκριτα καί χτυπητά γιά τή μεταξύ τους σχέση καί τή χαλαρή ὀργάνωσή τους «Μέρη». Ἐτσι, ὡς σύλληψη καί ὡς ἐκτέλεση ἡ συλλογή ἀντιδιαστέλλεται ἀπό τά αὐτοτελῆ καί ἀνεξάρτητα ποιήματα τῆς πρὶν ἀπό τή μετεξέλιξή του περιόδου, πού ἡ τά ἀπωθεῖ ὀριστικά στό βάθος τῆς προϊστορίας του ἡ τά συνεχίζει, φαινομενικά ὡς πάρεργα στά περιθώρια, στήν οὐσία ὅμως ὡς σπερματικά μοτίβα ἤχων συνοδευτικῶν καί τῶν λοιπῶν συνθέσεών του.

20. *Ἰδέα*, Α', 2, Φεβρ. 1933, σσ. 101-107.

21. *Νέοι Πρωτοπόροι*, Δ', 7-8 Ἰαν. 1935, σσ. 164-68 καί Δ', 9 Σεπτ. 1935, σσ. 207-9.

22. *Ἰδέα* 3, Μαρτ. 1933, σσ. 143-46.

23. *Λογοτεχνική Ἐπιθεώρηση*, 1931.

24. Ὁ ποιητής Κώστας Βάρναλης, κριτική μελέτη, Γκοβόστης 1936.

25. *Νέοι πρωτοπόροι*, φ.1, Γεν. 1933, σ. 32.

26. *Φιλική Ἐταιρία*, Α', φ.3, Μαρτ. 1925.

27. *Καθημερινή*, 4/1/1932.

28. *Ἑλληνικά Γράμματα* Α', 12, 16 Δεκ. 1927, σσ. 612-14.

29. *Πρωία*, 16 Ἰαν. 1932.

30. *Ἀναγέννηση*, Β', 4 Δεκ. 1927, σσ. 147-62 καί *Νέα Ἐστία* ΙΗ', 205 καί 206, 1 καί 15 Ἰουλ. 1935, σσ. 608-672.

31. Κώστας Βάρναλης, ἐκδόσεις Σπ. Γρίβα, Ἀλεξάνδρεια 1944.

32. Μαν. Λαμπρίδη, *Il gran rifiuto*, Ἔρασμος, χ.χ., σσ. 31-69. Πρόκειται γιά μιά παρέμβαση σέ μιά δημιουργική συζήτηση τοῦ περιοδικοῦ *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, πού κράτησε ἀπό τό 1955 ἕως τό 1957 τά δύο ὀριά της: Τ. Βουρνά, Φαινόμενα «διαλεκτικοῦ» ἐκλεκτικισμοῦ, Αβγ. 1955 καί Κ. Πορφύρη, Ὁ ἐσωτερικός Βάρναλης, Φεβρ. 1957, μέ μιά ἀξιοσημειωτή παρεμβολή τοῦ Μαν. Ἀναγνωστάκη, Ἡ ἀντικειμενικότητα στό ἔργο τέχνης, Νοεμ.-Δεκ. 1956.

II. 'Η εσωτερική συσχέτιση και η μεταβατικότητα της. Μέ τη συλλογή του αυτή διαφοροποιείται ριζικά από την προηγούμενη έλληνολατρία σε όλη την αλληλουχία της: του διονυσιακού αισθησιασμού (π.χ. «Θυσία», «'Ο χορός του Πανός και της 'Οπώρας»), του εκλεκτικού αισθητισμού (π.χ. «'Ο εκλεκτός», «'Αλκιβιάδης») και του πατριωτικού του ιδανισμού («Προσκυνητής»). Μέ τα νώτα της στραμμένα πέρα από το σύμπτωμα αυτής της έλληνολατρίας και απ' τή γλώσσα του συμβολισμού και του παρνασισμού εγκαινιάζει, καθώς είδαμε, μία ρεαλιστική λογοτεχνία με κοινωνικοπολιτικά κριτήρια. 'Αλλά είδαμε επίσης πώς η συλλογή σχεδόν δλόσωμη —ξαιρείται η κεφαλή της, δηλαδή η ιδεολογία της πού αργότερα «προστέθηκε»— βγαίνει, μέ τά βασικά της πρόσωπα και θέματα, απ' τήν προηγούμενη ποιητική παράδοση. Και ανεξάρτητα από τήν καταγωγή της, δέχεται και έχει άφομοιώσει μέσα της τά νευραλγικά σημεία εκείνου του συμπτώματος, μέ δύο τρόπους: 'Η τά μεταφέρει ως αισθήματα και έτσι μεταφέροντάς τα τά αντιποιείται αλλάζοντας τή «θέση» ή τούς ρόλους τους, όπως λ.χ. τά αυτόνομα πρίν θέματα του αισθησιασμού (τά μεταποιεί για τή διαφθορά της ήδονής), του αισθητισμού (για τήν τέχνη των ευνούχων και των εκλεκτών), του ιδεαλισμού (για τά ιδανικά της εξουσίας). 'Η δανείζεται ευθύτερα απ' τά προηγούμενα ποιήματα τά ψυχολογικά τους δεδομένα και τά κάνει κεντρικά ιδεολογικά προβλήματα, σε άυτοτελή πάλι ποιήματα, πρόδρομα ή συνοδοιπορούντα, ή και διακλαδισμένα ύστερόγραφα του κυρίαρχου κορμού της συλλογής και των λοιπών συνθέσεων.

'Ετσι φαίνεται και η μεταβατικότητα της συλλογής. Φαίνεται απ' τά συνοδευτικά αυτά ποιήματα: απ' τή χρονολογική και νοηματική διαδοχή και εξέλιξη τους. Κοινός τόπος του νοήματός τους άρχικά είναι, όπως και στή συλλογή, η άδυναμία πίο πολύ από τή δύναμη για αντίδραση στίς συνθήκες της ζωής ή στήν κακοδαιμονία της άτομικής και της συλλογικής μοίρας του ανθρώπου: είναι η άσκοπη φυγή («'Αλητεία», 1921), η μοιραία και άβουλη αυτοεγκατάλειψη («Οι Μοιραίοι», 1922), η λύτρωση ή καθολική και όριστική («Λευτεριά», 1922), ή η πρόσκαιρη και η προσωπική πού εκλαμβάνεται και ως συμβολική ένός καθολικότερου δράματος («Στό πέρασμά σου», 1923). Και άκόμη έντονότερα, στήν προέκταση της δεύτερης του σύνθεσης, διαγράφονται τά συγγενή μοτίβα του άδέσποτου και στρατολογημένου μπράβου («'Ο καλός Πολίτης», 1927), των άπόβλητων και των έξεγερμένων («'Εξαγνισμός» ή «Καθαρμός», 1928) και της γελοιογραφίας του ιδεαλισμού («'Ο 'Ιδεαλιστής», 1928). 'Όλα αυτά δέν είναι ύποπροϊόντα ή ύπόλοιπα: είναι ζωτικά συστατικά ένός έργου μέ προοπτική.

III. 'Η έξωτερική συσχέτιση και η καταβολή της συλλογής.

Και πραγματικά *Τό Φώς πού καίει*, από τό 1922 πού είδε τό φώς η πρώτη έκδοση ως τό 1933 πού εκδίδεται η ξαναπλασμένη του μορφή, δείχνει μία προσπάθεια έπαναπροσανατολισμού και άνανέωσης. Δείχνει έναν ποιητή, νά αποκόβεται από τή γραμμή πορείας των πνευματικών συνοδοιπόρων του και όλοκληρωτικά στήν ιδεολογία και ένμέρει στήν ποιητική νά άποσπώνεται απ' τή χορεία τους. Και νά δοκιμάζει, όπως έξηγήσαμε, καταρχήν νά σπάσει και έντέλει νά άνανέώσει τήν παραδοσιακή μορφή και φόρμα του ποιήματος. Και παρότι η προσπάθειά του αυτή όλοκληρωτικά δέν ευδοώθηκε, για τά πρώτα μεσοπολεμικά μας δεδομένα και κριτήρια, η προσπάθεια εκείνη έδινε για ένα βραχύ διάστημα τήν ύπόσχεση μιας όλικής —διπλής— πρωτοπορίας.

Είναι τό μεσοδιάστημα πού η ποίηση του Βάρναλη, πέρα απ' τήν όρθόδοξη γραμμή και τή συμβατική παράδοση, έμοιαζε νά άποτελεί ιδεολογικά μία πρόκληση και μορφολογικά άκόμα μία προέκταση. Σε μία έποχή πέρα για πέρα μεταβατική φαίνεται νά πρότεινε για τήν ποίηση μία θέση. Μία θέση πέρα από τή λύση Καρνωτάκη και των επιγόνων του και πρίν απ' τήν έπιβολή του έλεύθερου και όχι του «έλευθερωμένου» στίχου όπως πρωτοδοκίμασε, και του μοντέρνου πνεύματος πού εισηγήθηκε και έφάρμοσε η ποιητική γενιά του '30. 'Αλλά ως τήν τελευταία αυτή δεκαετία του πολέμου αυτός δέν παύει νά άναγνωρίζεται απ' τούς τελευταίους όμοτέχνους της παράδοσης, και όχι μόνο απ' τούς όμοιδατες του, σάν ένας άλλου είδους ποιητής — «'Οδηγητής».

Και άργότερα κάτω από τίς συντεταγμένες του δικού του δράματος και βέβαια μέσα στα πλαίσια πού άναφέραμε —τά καρνωτακικά και του μοντέρνου ρεύματος— διαμορφώθηκε η προβληματική των ποιητών μέ τήν όμόλογη κοινωνική συνείδηση στα χρόνια του μεσοπολέμου. Και πρίν άκόμη η φωνή του καλυφθεί απ' τά μοντέρνα ρεύματα και όλους τούς παραδοσιακούς μας πρίν από τον Καβάφη και «μνημειωθεί», η ποίηση του είχε τή δύναμη, σε μία έποχή άγωνιστικής άνόδου —τή μαρτυρική κατοχική και τή δραματική μεταπελευθερωτική— νά άπηχήσει ύπόγεια τό μήνυμά της και διακεκομμένη τή φωνή της σε άρκετούς απ' τούς πολιτικούς, ή αντιστασιακούς της έποχής εκείνης, ποιητές της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Αύτή ύπήρξε, πρίν κριθεί όριστικά, η μακρινότερη ως τή στιγμή αυτή καταβολή του Βάρναλη.

Κ.Γ. Κασίνης

Παλαμικά μαργινάλια

στό Σολωμό χωρίς μεταφυσική τοῦ Βάρναλη

Πάντα συνηθίζω νά τραβῶ, στό περιθώριο τοῦ βιβλίου πού διαβάζω, μολυβιές. Καμιά φορά οἱ μολυβιές γίνονται μέ γράμματ' ἀντί μ' ἀπλές γραμμοῦλες.

ΠΑΛΑΜΑΣ

1. ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Ὁ τίτλος τῆς μελέτης αὐτῆς παραπέμπει τόν εἰδοποιημένο ἀναγνώστη στά γνωστά παλαμικά ἀποσημειώματα πού περιλήφθηκαν στούς *Πεζούς Δρόμους*,¹ συνδηλώνει ὁμως ὅτι πρόκειται γιά νέα «σημειώματα στό περιθώριο».

Τό ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου τοῦ Βάρναλη, πού θά μᾶς ἀπασχολήσει πύ κάτω, εὐτυχῶς² σώζεται στή βιβλιοθήκη τοῦ «Ἰδρύματος Κωστή Παλαμά» (ΙΚΠ). Μέ τό σημερινό δημοσίευμα ἐγκαινιάζεται ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ θαμμένου αὐτοῦ ὕλικου, τό ὁποῖο πιστεύω πώς, ὅταν ἐρθεῖ στό φῶς ἔτσι (σχολιασμένο) ἢ ἀλλιῶς (ἀσχολίαστο), θά συμβάλει στή σπουδή ὄχι μόνο τοῦ τρόπου ἐργασίας τοῦ τεχνίτη στό ἐργαστήρι του, ἀλλά καί γενικότερων ζητημάτων τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ὅπως στήν προκειμένη περίπτωση.

2. Ο ΣΟΛΩΜΟΣ ΧΩΡΙΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΣΥΝΤΟΜΑ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΑ

2.1. Τά αἷτια τῆς συγγραφῆς

Ὁ *Σολωμός χωρίς μεταφυσική* κυκλοφόρησε στό τέλος τοῦ 1925 ἀπό τίς «Ἐκδόσεις Στοχαστή», γράφτηκε ὁμως στή Γαλλία κατά τήν περίοδο 1923-1924.³ Ἄφορμή στάθηκε τό βιβλίο τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη *Ἡ ποίηση στή ζωή μας* (1923). «Ἦρθε ὁ “δάσκαλος” νά μᾶς μάθει τά μυστικά τῆς τέχνης μας. Καί μέ τί τουπέ! Ὁ Πλωτίνος, πού ντρεπότανε νά μιλεῖ γιά τούς γονιούς του, ἐπειδῆς ἦτανε... ἄνθρωποι, ὁ Πλωτίνος ὁ... ἀδερφός του... Ἐνός Θεοῦ, εἶχε μικρότερην ἰδέα γιά τόν ἑαυτό του. Λόγια, λόγια κούφια, σαντιμανταλισμός

1. Τά «σημειώματα στό περιθώριο» καταλαμβάνουν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ Α' τόμου τῶν *Πεζῶν Δρόμων*. βλ. Ἄπαντα, 10, σσ. 63-158.

2. Τό εὐτυχῶς αὐτό προϋποθέτει ἕνα δυστυχῶς πού ἀφορᾷ: (α) τή σύληση τῆς παλαμικῆς βιβλιοθήκης πρὶν περιέλθει στά χέρια τοῦ Κατσίμπαλη καί στή συνέχεια στό «Ἰδρυμα Κωστή Παλαμά»· (β) τήν ἐκπόρνευση τῶν πειστηρίων σέ δημοπρασίες· βλ. πρόσφατη δημοσίευση στόν Τύπο (ἐφ. *Τά Νέα*, 7 Φεβρ. 1984, 2).

3. Ἡ περίοδος ὁροθετεῖται ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀποστολάκη τό καλοκαίρι τοῦ 1923 (βλ. Κ. Γ. Κασίνης, *Βιβλιογραφία Κωστή Παλαμά (1911-1925)*, Ἀθήνα 1973, ἀρ. 2925, 2926) καί τήν ἐπάνοδο τοῦ Βάρναλη στήν Ἑλλάδα τό καλοκαίρι τοῦ 1924 (βλ. *Φιλολογικά Ἀπομνημονεύματα*, φιλολογική ἐπιμέλεια Κ.Γ. Παπαγεωργίου, Ἀθήνα, Κέδρος, 1980, σ. 271), ἀφοῦ ὁ ἴδιος μᾶς λέει πώς ἡ μελέτη του γράφτηκε στή Γαλλία· βλ. *Φιλολογικά Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., σ. 295.

ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ

ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΛΑΜΑ

με' τὸ θαυμασιό'ν ἢ τὴν ἀνεπιφάνειαν

Κίβδα, Βαρόναλζης.

Ἀθήνα 2 τοῦ Γενάρου 1926

182

μὸς, ἀντὶ νὰ μᾶς ἀφήσει μονάχα ἀποσπάσματα, μᾶς ἀφῆνε ὀλοκληρωμένο τὸ ἔργο του, τονισμένο ἀπὸ τὴν ἀσχή ὡς τὸ τέλος στὸ ἴδιο μεταφυσικὸ κανόνι, ἡ ἀπουσία πραγματικῆς ζωῆς μέσα του, θάτατε καταφάνερη ἀδυναμία—καὶ τὸ ἔργο ἀποτυχημένο. Ο Σολωμὸς κερδίζει πολὺ, πάρα πολὺ, πού ἔμεινε ἀποσπασματικὸς. Ἐτσι χωρόμαστε, χωρὶς ὕλικὴν ἀντίφραση, τὴν τελειότητα τῆς στιχουργικῆς του καὶ τὴν εὐγένεια τῶν συγκινημάτων του, μαζί, ἂν θέλετε, μετὰ τὸ ὕψος τῆς φιλοσοφίας του. Ἄλλ' ὅταν ἓνα ἔργο ἔχει αὐτὲς τίς σπάνιες ἀρετές, στ' ὀργανωμένο καὶ ἀρχιτεκτονικὸ σύνολό του δὲ θὰ τίς νοιώσουμε πᾶ ὡς μετὰ κομματιασμένα καὶ ὄργανα, μὰ ὡς ζῶσα Μορφή (ἄρος τοῦ Σίλλερ). Τὴν ἔσχατη αὐτὴν ἀπαίτηση ἀπὸ τὰ τελειωμένα ἔργα Τέχνης δὲ μπορούμε νὰ τὴν προβάλλουμε στ' ἀποσπάσματα τοῦ Σολωμοῦ, ἄρα εἶναι ἀπαλλαγμένα ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση τῆς ζώσας Μορφῆς, πού εἶναι τὸ αὐστηρότερο κριτήριον τῶν μακρῶν ποιημάτων.

Ἄγνοώντας καὶ περιφρονώντας τὴν πραγματικότητα ὁ Σολωμὸς μᾶς ἀφῆσε ἓνα κομματιασμένο ἔργο, πού ὁ χαρακτήρας του εἶναι λιγώτερο δημιουργικὸς καὶ περισσότερον φιλολογικὸς. Μέσα στὸ Μεσολόγγι δὲν πολιορκοῦνται καὶ δὲ μαρτυροῦνε ἄνθρωποι ζωντανοί, μὰ στωϊκοὶ φιλόσοφοι, πού εἶναι αἰγουρα, πὼς θὰ τὰ βαστάξουν ὅλα γελώντας, τραγουδώντας καὶ κλαίοντας, ἡ χιλιάδες Σολωμοὶ τῆς Σπιανά-

1. Δὲν τοὺς βαραίνει ὁ πόλεμος, ἀλλ' ἔγινε πνοή τους καὶ ἐμπόδιον δὲν εἶναι

στὲς κορσισίδες νὰ τραγουδοῦν καὶ
[στὰ παιδιὰ νὰ παίξουν.
(Ἐ. Π. Σχεδ. Γ'. ἀπ. 3)

κούφιος, μεταφυσική, άνεπισημοσύνη κι άκρισία μέ τό τσουβάλι. Κι άνευλάβεια. (...) Τό βιβλίό τοῦ 'Αποστολάκη ήταν γιά τήν 'Ελλάδα ὅ,τι τῆς χρειαζότανε' (...) Τό βιβλίό τοῦτο, φτασμένο σέ μιά ὥρα γενικῆς κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ σ' ὄλον τόν κόσμο, ήτανε ἡ πρώτη συνειδητή... άπολογία τοῦ φασισμού. (...) Γιά νά πολεμήσω αὐτό τό βιβλίό ἔγραψα τό *Σολωμός χωρίς μεταφυσική* καί τούς *Σκλάβους Πολιορκημένους*.⁴

'Η μελέτη του, μάς ἐξηγεῖ στόν «Πρόλόγο» τῆς ὁ Βάρναλης, «δέ στρέφεται, ὅπως ἐλπίζω νά τό ἀντιληφτοῦνε οἱ καλόπιστοι ἄνθρωποι, ἐναντία στόν ποιητή Σολωμό, μά ἐναντία στοῦς λυρικοῦς, εἰλικρινεῖς εἶτε ὄχι, κριτικούς του»· γι' αὐτό, συνεχίζει, «ὁ συγγραφέας αὐτῆς τῆς μελέτης θαυμάζει τό Σολωμό, ὅσο ἡ καί περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον».⁵

'Ο τίτλος τῆς μελέτης τοῦ Βάρναλη καί κυρίως τό δεύτερο σκέλος του, πού σηκώνει τό βάρος, ὁροθετεῖ τά πλαίσια μέσα στά ὁποῖα κινεῖται καί σηματοδοτεῖ τούς στόχους τῆς· προήλθε, βέβαια, ἀπό τήν πρόθεση ἀκύρωσης τοῦ βερμπαλιστικοῦ καταιγιστικοῦ ἰδεαλισμοῦ πού διατρέχει τή μελέτη τοῦ 'Αποστολάκη, εἰδικότερα ὅμως ἀπό τή φράση του: «νά κάμω πώς δέν ξέρω ἂν ὑπάρχει ζήτημα δικαιομάτων, ἔνα τέτοιο φέροσμο θ' ἄλλαζε ὄλον τόν τόνο τῆς μελέτης μου καί ἀπό μεταφυσική (ἡ ἀραιογράφηση δικῆ μου) θά τήν ἔκανε πολιτική χωρίς κανένα λόγο καί διάφορο».⁶

2.2. 'Η διαπλοκή τοῦ Παλαμᾶ

2.2.1. Τό παλαμικό ἔργο σημειῶ ἀναφορᾶς

Τό βιβλίό τοῦ Βάρναλη εἶναι ἀφιερωμένο «Τοῦ πατέρα τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς ποίησης Κωστή Παλαμᾶ». Κάτω ἀπό τήν ἔντυπη ἀφιέρωση ὁ Βάρναλης πρόσθεσε μέ μελάνι: «μέ τό θαυμασμό καί τήν εὐγνωμοσύνη του [Κώστας Βάρναλης.] 'Αθήνα 2 τοῦ Γενάρη 1926».

Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἐνέργεια αὐτή, τή στιγμή πού εἶναι τόσο πρόσφατη (1922) ἡ ἰδεολογική διαμάχη τῶν δύο ποιητῶν στό περιοδικό *Μοῦσα*,⁷ ἐξαιτίας τῶν γεγονότων τῆς Μικρασίας; Νομίζω πώς ἔδρασαν οἱ ἐξῆς κατ'αλῦτες:

(α) 'Η ἀσέβεια,⁸ ἡ ἀνελικρίνεια⁹ καί ἡ άκρισία, μέ τήν ὁποῖα μεταχειρίστηκε ὁ 'Αποστολάκης τό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ (ποιητικό καί κριτικό).¹⁰

(β) Τό ἦθος τοῦ Βάρναλη, ὁ ὁποῖος εἶχε σαφεῖς ἰδέες πού τίς ὑποστήριζε, βέβαια, μέ τόλμη καί πάθος, ἀλλά δέν εἶχε ἐμπάθεια. Γι' αὐτό, ὅταν εἶδε τήν ἀδικία, δέ δίστασε νά τήν κτυπήσει.

2.2.2. 'Η παλαμική ἀντίδραση

Θά περίμενε κανεῖς ἀπό τόν Παλαμᾶ μιά λεπτομερῆ ἀπάντηση στίς ἀπόψεις τοῦ 'Αποστολάκη. Φαίνεται ὅμως πώς δέν τόν πείραξε ὅσο παλαιότερες ἐπιθέσεις:¹¹ ἀντίθετα μάλιστα, σ' ἔνα του γράμμα, λέει: «Χαρά μου εἶναι τέτοιου εἶδους ἐπιθέσεις, γιατί μοῦ στερεώνουν ζωηρότερη τή συνείδηση τοῦ τί ἀξίζω. 'Ο ἄνθρωπος, πού δέν καταδέχομαι καί νά χαράξω τ' ὄνομά του, καταισχύνει τά νεοελληνικά γράμματα».¹² 'Εμπρακτική ἀντίδραση, στήν ὁποῖα περισσότερο ἐσύρθηκε παρά ἐπιδίωξε ὁ ἴδιος, ἦταν τό ταξίδι του στή Θεσσαλονίκη,¹³ ἔδρα τοῦ νεοϊδρυθέντος δεύτερου Πανεπιστημίου τῆς χώρας, μέ καθηγητή τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τό Γιάννη 'Αποστολάκη.

3. Η ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗ ΖΩΗ ΜΑΣ

'Ο *Σολωμός χωρίς μεταφυσική* πρέπει νά συνεξετάζεται μέ τή μελέτη τοῦ 'Αποστολάκη. Μόνον ὅταν τήν ἔχει κανεῖς ὑπόψη του, δέν θά παρεξηγήσει τήν δεξυτή-

4. Φιλολογικά 'Απομνημονεύματα, σσ. 296-298.

5. Κ. Βάρναλης, *'Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*, 'Αθήνα, «Στοχαστής», 1925, σ. 8. (Στή συνέχεια ΣΧΜ).

6. Γιάννης Μ. 'Αποστολάκης, *'Η ποίηση στή ζωή μας*, β' ἔκδ. 'Αθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «'Εστίας», χ.χ., σ. 19. (Στή συνέχεια ΠΖ). Πρβλ. ὁ.π., σσ. 76, 78, 129, καί τοῦ ἴδιου, «'Η Κριτική» περ. *Κριτική καί Ποίηση*, Α', τχ. X-XII ('Ιούλ. 1919), 353.

7. 'Η διαμάχη ἄρχισε μέ τή δημοσίευση τοῦ ποιήματος τοῦ Παλαμᾶ «Οἱ Λύκοι» στό περ. *Μοῦσα*, ἔτος Γ' ('Οκτ. 1922) 37-40 (= *'Απαντα*, 7, 548-558): σέ αὐτό ἀπάντησε ὁ Βάρναλης μέ τό ποιήμα του «Λευτεριά», πού δημοσιεύθηκε στό ἴδιο περιοδικό τό Δεκ. 1922, σ. 73, καί ἀναδημοσιεύθηκε χωρίς ἀλλαγές στό περ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, περ. Γ', χρ. Δ' (Φλ. 1935), 54, μέ προλογικό σημείωμα γιά τήν ἱστορία τῆς ἰδεολογικῆς ἀντιπαράθεσης: "Ὅταν ὁ Βάρναλης ἀναδημοσίευσε τή «Λευτεριά» στό *Ποιήματα* ('Εκλογή), 'Αθήνα 1954, σσ. 19-20, ἐκτός ἄλλων μικρότερων ἢ μεγαλύτερων ἀλλαγῶν, ἀφαίρεσε καί τή σκληρή προσωπική αἰχμή κατά τοῦ Παλαμᾶ ἀπό τήν τελευταία στροφή.

8. «'Επειδή ὅμως εἶχε τό χαρακτήρα ἀσέβειας ἐναντία στοῦς καλύτερους σημερινούς λογοτέχνες, πού μερικοί ἀπ' αὐτούς μποροῦνε νά μή φοβηθοῦνε καμιά σύγκριση τόσο μέ τό Σολωμό, ὅσο καί μέ πολλούς Εὐρωπαίους, ἔνα αἶσθημα ἀντίδρασης κι ἀηδίας ἔκανε νά γραφεῖ τούτη ἡ κριτική, πού δέν ἀχρηστεύει καμιάν ἀπ' ὄσες ὑπάρχουνε, μά ὅτε φαντάζεται, πώς εἶναι καί περιττή»· βλ. ΣΧΜ, σσ. 204-205.

9. Βλ. πῶς κάτω στό 4 καί 4.1, 4.2.

10. Βλ. περισσότερο πῶς κάτω στό 3.1.7.

11. 'Υπονοῶ κυρίως τή σοβαρή ἀντιρρητική μελέτη τοῦ Κ. Χατζόπουλου μέ τίτλο «Μιά ἀπόκριση», πού δημοσιεύθηκε στό περ. *'Ο Νουμάς*, Χρ. Η' (1910), ἀρ. 380-386 (πρβλ. Γ.Κ. Κατσιμπάλης, *Βιβλιογραφία Κωστή Παλαμᾶ*, Γ' 1901-1910, 'Αθήνα 1943, ἀρ. 1682). 'Η κριτική αὐτή στάθηκε ἀφορμή νά γραφεῖ *'Η Ποιητική μου*, βλ. *'Απαντα*, 10, σ. 406.

12. Κωστής Παλαμᾶς, *'Αλληλογραφία*, τόμ. Β', φιλολογική ἐπιμέλεια Κ.Γ. Κασίνης, 'Αθήνα 1978, σ. 250· τό γράμμα εἶναι τῆς 29ης Δεκ. 1926 καί δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά στήν ἐφ. *Ταχυδρόμος Βορείου 'Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη), 1η 'Ιαν. 1927, 1.

13. Γράφει (9 Νοεμ. 1927) στόν Αἰμίλιο Ριάδη: «Εἶχες δέν εἶχες, τά ἐκατάφερες (...) θέλον-

τα του Βάρναλη, πού καμιά φορά εγγίζει άδικα και τόν ίδιο τό Σολωμό, αλλά θά τήν εξηγήσει.¹⁴

Μιά πίο δλοκληρωμένη, βέβαια, σπουδή του θέματος πρέπει πρώτα νά άπισθοδρομήσει πρός τήν προϊστορία του βιβλίου του 'Αποστολάκη, πού είναι ή μελέτη του 'Η κριτική,¹⁵ και ύστερα νά προχωρήσει πρός τή συγκεντρωτική προβολή των θέσεων του Βάρναλη στην ποίηση, δηλαδή στη συλλογή *Σκλάβοι Πολιορκημένοι*,¹⁶ γιά νά έχει τήν απαραίτητη προοπτική και δλο τό πλέγμα των ιδεολογικών ροπών και νοοτροπιών μιās άπό τίς πίο ένδιαφέρουσες διαμάχες τής νεοελληνικής κριτικής.¹⁷

3.1. Οί δροι του 'Αποστολάκη

Γιά τήν πρόοδο τής μελέτης αυτής και κυρίως γιά τήν κατανόηση των θέσεων και τής όξύτητας του Βάρναλη, όπως προκύπτουν και άπό τά έκτεταμένα (σχολιασμένα άπό τό Παλαμά) άποσπάσματα πού δημοσιεύονται πίο κάτω (5.3), θεωρώ απαραίτητη τήν «περιγραφή» των δρων τής σκέψης και τής κριτικής του 'Αποστολάκη,¹⁸ μέ τήν παράθεση άποσπασμάτων άπό τό βιβλίο του. (Οί άραιογραφήσεις δικές μου).

3.1.1. Κοινωνικά προβλήματα

(α) «Μόνο χαμηλές και σκλάβες ύπαρξεις, όπως οί μεταναστες, έχουν δικίο νά φεύγουν γιά τήν 'Αμερική».¹⁹

(β) Τώρα άντίς οί εργάτες νά εργάζονται, διανοούνται».²⁰

(γ) «Καί τώρα διακρίνω και μίαν άλλη σπουδαιότερη θετική δουλειά γιά έκπολιτισμό τής χέρσας πατρίδας μας: ποιός ξέρει τί άτέλειωτος βάλτος ετοιμάζεται νά άπλωθί εμπρός μας μέ τό ζήτημα των γυναικών».²¹

(δ) «'Η ίσότη είναι πολύ σκληρό ιδανικό και πρέπει πολύ νά κοπιήσει ό άνθρωπος γιά νά τό φτάσει. 'Η ίσότη βρίσκεται στό τέλος²² κι όχι στην άρχή τής ζωής μας».²³

3.1.2. 'Ιδεολογικός πλουραλισμός

(α) «'Ο σοσιαλιστής δέν είναι τό ξόανο τής εποχής μας; όπως παρόμοια ξόανα πρωτύτερα δέν ήταν ό *décadent*, ό *esthète*, ό υπεράνθρωπος;».²⁴

(β) «Σήμερα ντισεΐστές, άβριο σοσιαλιστές, μεθαύριο θρησκόληπτοι, νομίζουν, πώς έκτελούν τόν προορισμό τους στη γή άπάνω κατακυλώντας πότε δώ πότε εκεί. 'Ετσι τό θέλει ή εξέλιξη».²⁵

(γ) «Δέν έλειψαν βέβαια και μερικοί —οί έπίσημοι άντιπρόσωποι του σοσιαλισμού — πού μέτρησαν μέ τό μέτρο τής οίκονομολογίας δλον τόν άγώνα του Εϊκοσιένα. Τί νά πής όμως: σιχαίνεσαι και λυπάσαι μαζί γιά τό μυαλό τους».²⁶

3.1.3. Πνευματικές ζυμώσεις

(α) «'Υστερα άπό τόν 'Εκπαιδευτικό 'Ομιλο,

τας μή θέλοντας, μ' έμπασες. "Όταν μου ήρθε τό τηλεγράφημα Μισιρλόγλου-Ριάδη. Τί νά κάμω! «Φόρσε κ' έσύ, Χριστέ μου, κόκκινα ποδήματα» κατά τήν παροιμία» βλ. *Άλληλογραφία*, δ.π., σ. 281. 'Η έπίσκεψη στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκε άπό τίς 17-19 Δεκεμβρίου 1926-Ίαν. 1927) βλ. λεπτομέρειες στην *Άλληλογραφία*, δ.π., σ. 386, άρ. 337, σημ. 4, 5, 7. Πρβ. Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Σελίδες άυτοβιογραφίας*, τόμ. Α', 'Αθήνα 1970, σσ. 297-301.

14. Τίς ύπερβολές αυτές δέν έπισήμανε μονάχα ή κριτική (βλ. Ι.Κ. Κορδάτος, «'Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική υπό Κ. Βάρναλη», *Νεοελληνικά Γράμματα* ('Ηράκλειο Κρήτης), τχ. 3-4 (Δεκ. 1926-Ίαν. 1927), σσ. 181, 184, 188), αλλά και ό ίδιος ό Βάρναλης, παρόλο ότι κάνει άυτοκριτική έξ έπαφής: «Μ' όλες τίς έλλειψεις, άμφιβολίες και κάποιες ύπερβολές έξ αιτίας του μαχητικού της πνεύματος, δέ μίλησε ούτε έν όνόματι του άπολύτου ούτε έκανε σύγκριση έδαφών» βλ. ΣΧΜ, σ. 205. Σημειώνω πώς τή λέξη «ύπερβολές» ύπογράμμισε ό Παλαμάς μέ κόκκινο μολύβι.

15. Γ.Μ. 'Αποστολάκης, «'Η Κριτική», περ. *Κριτική και Ποίηση*, Α', τχ. Χ-ΧΙΙ ('Ιούλ. 1919), 298-359 και συμπλήρωμα στίς σσ. 385-6.

16. Βλ. πίο πάνω 2.1.

17. Πιστεύω πώς τά συμπεράσματα τής σπουδής αυτής δέν έχουν θέση έδω, διότι ύπερβαίνουν τά όρια τής συγκεκριμένης μελέτης.

18. 'Εκείνος πού θά διαγράψει μέ τή μονοκονδυλιά του ιδεαλισμού δλο τό έργο του 'Αποστολάκη ή είναι πολύ προκατελημμένος ή έχει άγνοια των πραγμάτων. Δέν μπορεί νά έχει διαβάσει κανείς λ.χ. *Τά δημοτικά τραγούδια*, Μέρος Α': *Οί Συλλογές*, 'Αθήνα 1929, και νά μήν καταλάβει πώς έχει νά κάμει μ' ένα δξύ κριτικό πνεύμα, πού άνοιξε δρόμους στη σκέψη και θεμελιώσε άρχές γιά τήν έκδοση και έρμηνεία των δημοτικών τραγουδιών. Πού βρίσκεται ή διαφορά άνάμεσα στα δύο μείζονα έργα του; Στην *Ποίηση στη ζωή μας* ή εμπάθεια και ό άκρατος ιδεαλισμός τόν οδηγούν σε συνεχείς άκρισίες, ενώ στό δεύτερο ή συγκεκριμένη κριτική εξέταση των συλλογών γιά διαχωρισμό τής ηρας (νόθου) άπό τό στάρι (γνήσιο) δέν του άφησε πολλά περιθώρια γιά μεταφυσική.

19. ΠΖ, σ. 126.

20. ΠΖ, σ. 18.

21. ΠΖ, σ. 32· πρβλ. σχετικά στίς σσ. 17, 223.

22. 'Από αυτή και άλλες παρόμοιες άντιλήψεις ό Βάρναλης όνόμασε τό βιβλίο του 'Αποστολάκη τήν «πρώτη συνειδητή... άπολογία του φασισμού» βλ. *Φιλολογικά 'Απομνημονεύματα*, δ.π., σ. 298.

23. ΠΖ, σ. 85.

24. ΠΖ, σ. 210.

25. ΠΖ, σ. 83.

26. ΠΖ, σ. 165. 'Ενα χρόνο περίπου άργότερα άνέπτυξε τό θέμα, πού θίγει έδω ό 'Αποστολάκης, αναλυτικά ό Ι.Κ. Κορδάτος, στη μελέτη του *'Η κοινωνική σημασία τής έλληνικής έπαναστάσεως του 1821*, 'Αθήνα 1924.

τή γυναικεία Ἀκαδημία, τὸ Μοντεσόριο σύστημα δὲ μένει οὔτε φῶλο οὔτε ἡλικία τοῦ ἀνθρώπου, πού νά μήν τήν ἔχουν καταπιασθῆ καί νά τήν ἀναμορφώσουν οἱ μεγάλοι παιδαγωγοί τοῦ τόπου μας».²⁷

(β) «Ἔτσι ἐκεῖ μέσα στοὺς δμίλους, στοὺς συλλόγους, καί στίς συντροφικές ἐξέβρεθῆ καμιά μέρα νεκρός κι ὁ τελευταῖος δημοτικιστής, ἂν δέ φοβηθῆ νά φύγη καί νά ξαναγυρίσῃ στό Σολωμό».²⁸

(γ) Οἱ νέοι. «Ὅποιο περιοδικό κι ἂν ἀνοιξῆς, θά δῆς θαυμάσια δείγματα τῆς ἀδιαντροπιᾶς τους».²⁹

3.1.4. Τὸ γλωσσικό ζήτημα

(α) «Τὸ γλωσσικό ζήτημα εἶναι ἡ βαρεῖα κληρονομία τῶν ἀνθρώπων τοῦ Εἰκοσιένα στίς κατοπινές γενιές».³⁰

(β) «Τὸ "Ταξίδι" εἶναι φτιαχτό πρᾶμα: (...) γνήσιο κατασκευάσμα καί γέννημα τοῦ καιροῦ του».³¹

(γ) «Ἡ γλωσσολογία καί τὰ διάφορα παραγγέλματα τῆς ἐπιστήμης δέν μπαίνουν πολύ στό ζήτημα τῆς ζωντανῆς γλώσσας, ὅπως θέλουν νά ποῦν οἱ διάφοροι λόγιοί μας ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸ "Ταξίδι" τοῦ Ψυχάρη».³²

3.1.5. Ἡ νεοελληνική λογοτεχνία καί οἱ ἐργάτες της

(α) Α. Κάλβος. «Ὁ Κάλβος δέν εἶναι ἀξίος οὔτε τὸν «ἰμάντα τῶν ὑποδημάτων» τοῦ Σολωμοῦ νά λύσῃ. (...) Ὁ ἓνας εἶναι ἀληθινὸς ποιητὴς καί ὁ ἄλλος εἶναι φτιαχτός, τεχνητός. (...) Ὁ Σολωμός, τὸ νιώθει, εἶναι ὄλος μνήμη. (...) Ὁ Κάλβος εἶναι ὄλος ἀπομνημόνευσι, ἀταίριαστα βγαίνουν ὄλα. Ἐλάχιστη ἡ ψυχικὴ ἐμπειρία του».³³

(β) Ε. Δ. Ροῖδης. «Κι ὁμοῦς [Ἡ Πάπισσα Ἰωάννα]

εἶναι [ἔργο] ὄλο ψεύτικο· δὲ μιλῶ γιὰ τὸ περιεχόμενό του παρὰ γιὰ τὸν τρόπο καί γιὰ τὸ ὕφος, πού εἶναι γραμμένο».³⁴ «Τὸ ὕφος τοῦ Ροῖδῆ εἶναι ἡ χαρὰ ὄλων τῶν διανοητικῶν ἀνθρώπων τοῦ τόπου μας, τῶν ἐπιστημόνων τῆς ἐπαρχίας, κι ὄλων ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων, πού ὄλη ἡ ἀξία τους στὴ ζωὴ εἶναι, πῶς διαβάσουν καί νιώθουν τίς ἐφημερίδες».³⁵

(γ) Κ. Π. Καβάφης. «Οὔτε θά νοσταλγοῦσε [ὁ ἀνθρώπος] σάν τὸν Καβάφη, ἐπαρχιώτη νταντὴ στὴν ποίηση, τοὺς βαρβάρους γιὰ νά τοῦ φέρουν λίγη ζωὴ».³⁶

Παρόμοια γράφει καί γιὰ τὸ Βηλαρᾶ,³⁷ τὸ Χριστόπουλο,³⁸ τὸ Βαλαωρίτη,³⁹ τὸ Μαβίλη,⁴⁰ τὸν Ξενοπούλο,⁴¹ τὸν Πορφύρα,⁴² τὸ Γρυπάρη⁴³ καί σὲ προηγούμενη μελέτη του γιὰ τὸ Σικελιανό.⁴⁴

3.1.6. Ἡ νεοελληνικὴ ποίηση

«Ἄλά καιρῆ ἡ νεοελληνικὴ ποίηση μ' ὄλες τίς χιλιάδες τοὺς στίχους δέν ἀξίζει οὔτε τὸ χειρότερο στίχο τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ ἐκείνες τίς στρφές, πού τίς λέει ὁ Βαλαωρίτης ἀσυνάρτητες».⁴⁵

3.1.7. Ἡ περίπτωση τοῦ Παλαμᾶ

Ἐδῶ δὲ χρειάζονται ἀποσπάσματα: εἶναι ἀπειρα. Ὁ μανιχαϊσμός καί ἡ ἀνευλικρίνεια ἐξαντλοῦν τὸ μήκος τῶν κλιμάκων τους. Ἔτσι, κατὰ τὸν Ἀποστολάκη, κανένας στίχος τοῦ Παλαμᾶ, καμιά ἀπολύτως σκέψη ἀπὸ τὸ κριτικὸ τοῦ ἔργο δέν ἀξίζει τίποτε.⁴⁶

3.1.8. Ἡ νεοελληνικὴ κριτικὴ καί λογιισύνη

27. ΠΖ, σ. 11· πρβλ. παρόμοια στίς σσ. 28, 71, 183· στή μελέτη τοῦ «Ἡ Κριτικὴ», περ. *Κριτικὴ καὶ Ποίηση*, Α', τχ. X-XII (Ἰούλ. 1919), 321, γράφει σχετικὰ: «ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἀναμόρφωση, ἡ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση εἶναι ὄλο φουσκάλες ἀργόσχολων κεφαλιῶν μὲ καμιά ἄλλη σημασία».

28. ΠΖ, σ. 183· πρβλ. σ. 71.

29. ΠΖ, σ. 54.

30. ΠΖ, σ. 170.

31. ΠΖ, σ. 162· πρβλ. παρόμοια στίς σσ. 160, 161, 181, 183.

32. ΠΖ, σ. 171.

33. ΠΖ, σ. 91.

34. ΠΖ, σ. 86.

35. ΠΖ, σ. 87· στή σ. 165 γράφει πῶς τὰ προτερήματα τοῦ Ψυχάρη καί τοῦ Ροῖδῆ «εἶναι χοντροκομμένα καί δὲ μοιάζουν φυσικά».

36. ΠΖ, σ. 29.

37. ΠΖ, σ. 124.

38. ΠΖ, σ. 125.

39. «Κι αὐτοῦ τὸ ἔργο εἶναι κατασκευὴ ἀπαράλλαχτα ὅπως καί τοῦ Κάλβου»· βλ. ΠΖ, σ. 92 καί παρόμοια στίς σσ. 88, 88-89.

40. «Ἐξόν ἀπὸ ἓνα δυὸ τραγούδια («Excelsior»), τ' ἄλλα δείχνουν τὴν ἀδυναμία περισσότερο παρὰ τὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου»· βλ. ΠΖ, σ. 26, σημ. 1.

41. «Ὁ κ. Ξενοπούλος καί διάφοροι ἄλλοι καλοκαιρινοὶ λόγιοι εἶναι δραματογράφοι. Γιατί;»· βλ. ΠΖ, σ. 39.

42. «Ὁ ἄμοιρος ὁ νιὸς θέλοντας καί μὴ καταδικάστηκε στὴ ζωὴ του νά γράφει στίχους καί νά φαντάζεται τὸν ἑαυτό του ποιητὴ»· βλ. ΠΖ, σ. 62· πρβλ. ἄλλα σχετικὰ στίς σσ. 50, 61, 70, 71.

43. ΠΖ, σ. 103, σημ. 1 καί 122, σημ. 1.

44. Ἐέχασε ἐδῶ τὸ Σικελιανό· πρόλαβε ὁμοῦς στήν μελέτη τοῦ «Ἡ Κριτικὴ», *Κριτικὴ καὶ Ποίηση*, Α', τχ. X-XII (Ἰούλ. 1919), 346, νά μᾶς πληροφορήσει: «Γιὰ νά εἶναι κανεὶς ποιητὴς πρέπει νά ἔχει ξετυλιχτεῖ σὲ χιλιάδες στίχους ὅπως ὁ κ. Σικελιανός καί δὲ φτάνει νά ἔχει γράψει λίγα ὅπως ὁ Σολωμός;».

45. ΠΖ, σσ. 93-94.

46. Διαπίστωση πῶς μόνο μία φορὰ σὲ ὄλο τοῦ ἔργο γράφει ὁ Ἀποστολάκης τὸ ἐλάχι-

(α) Ίάκ. Πολυλάς. «Ήταν ο μόνος κριτικός μας κι' αυτό γιατί είχε την καλή την τύχη να γνωρίσει το Σολωμό από νέος, να τον θαυμάσει και να τον αγαπήσει».⁴⁷

«Σχετικά με το Σολωμό ο Πολυλάς φαντάζει άνθρωπος φτιαχτός· ή μόνη πνοή που δέχτηκε ή ψυχή του από τή Φύση, του ήρθε από τή στενή σχέση με τόν ποιητή».⁴⁸

«Όταν πέθανε ο Σολωμός (...), γιά τόν Πολυλά κοβότανε κάθε στενωτέρη σχέση με τίς βαθύτερες ρίζες τής ζωής (...) γίνεται λόγιος».⁴⁹

(β) Γ. Καλοσγούρος. «Φτωχότερος και από τούς δυό (Πολυλά και Ροΐδη) στό είδος του ήταν ο Καλοσγούρος· (...) απόδειξη πώς έγραψε έπαινετική κριτική γιά τό "Μάτια τής Ψυχής μου" του Παλαμά».⁵⁰

«Ο Καλοσγούρος λ.χ. με τό άνακάτωμα, που έκαμε του Σολωμού με τή γερμανική φιλοσοφία (δπως ήταν ή φιλοσοφία του Έγελου και οι αισθητικές θεωρίες του Σίλλερ) τόν απομάκρυνε τόν ποιητή περισσότερο από τή συνείδηση του έθνους του παρά που τόν πλησίασε σ' αυτή».⁵¹

(γ) Η νεοελληνική κριτική. «Η ύπαρξη λογοτεχνίας σάν τή δική μας ένα πράμα βεβαιώνει με τό παραπάνω: τήν άνυπαρξία κάθε κριτικής».⁵²

(δ) Βλ. Γαβριηλίδης — Γ. Σκληρός. «Αν όλοι οι λόγοι τότε μ' έπί κεφαλής τόν πιό κούφιο και άλαφρό τής έποχής του, τόν Γαβριηλίδη, δέν έχασκαν μπρός σέ δ,τι ξένο και καινούργιο, δέν θά έπιαναν έτσι εύκολα στόν τόπο μας, οι σοφίες του Σκληρού».⁵³

(ε) Η νεοελληνική λογιολογία. «Οί λόγοι μας από καιρό τώρα έχουν κόψει κάθε σχέση με τή λογική και τή ντροπή».⁵⁴

«Καρακάξες, κοράκια και διάφορα άλλα φλύαρα και άκάθαρτα πουλιά — οι διανοούμενοι τής έποχής μας — άντρες και γυναίκες».⁵⁵

Είναι «φρικτό μαρτύριο, να μη βρίσκονται δυό τρία πρόσωπα να χαρής άπάνω τους και μαζί τους τήν άπέραντη δυνατότητα του ζωντανού ανθρώπου».⁵⁶ κι αυτό συμβαίνει, διότι ο Παλαμάς μόλυνε τό αίμα τής νεοελληνικής φαντασίας με μελάκι.⁵⁷

Από τούς Έλληνες λογίους διασώζεται μόνον ο Ν. Γ. Πολίτης.⁵⁸ ή μοναδική αυτή εξαίρεση έγινε γιά ιδιοτελείς καθαρά λόγους.

3.1.9. Συμπέρασμα

Συνακόλουθα, λοιπόν, έχουμε ένα μόνο ποιητή, τό Σολωμό,⁵⁹ και έναν κριτικό, τόν Αποστολάκη.⁶⁰

3.2. Οί κριτικές και αισθητικές του προϋποθέσεις

3.2.1. Ο ποιητής έξω από τόπο και χρόνο

(α) «Γιά τό ζωντανό, τόν άληθινό ποιητή "περιβάλλον" δέν ύπάρχει, ίσια-ίσια τότε αρχίζει να είναι ποιητής, όταν μπορεί να φύγει από τό περιβάλλον».⁶¹

(β) «Όλοι τους (οί ποιητές τής έποχής μας) είναι σκλάβοι στό χρόνο, κανένας νικητής. (...) Αντί να παίρνουν τό δρόμο πρós τά μέσα, πήραν τόν άλλο πρós τά έξω κ' έπεσαν άπάνω στό χρόνο».⁶²

στο αυτό θετικό: «Είναι άλήθεια πώς ο κ. Παλαμάς δέν ήταν με τά λόγια δημοτικιστής. Αύτός έγραφε στή δημοτική· μά είναι ποτέ ή συμφωνία άθώας σκέψης και πράξης χαρακτηριστικό ξεχωριστής άρετής και ήρωισμού; Έγώ βλέπω σ' αυτό κοινή τιμιότητα και λογική»· βλ. «Η Κριτική», δ.π., σ. 320. Στην ίδια σελίδα όμως ύποστηρίζει πώς ο Παλαμάς είναι από εκείνους που σέβονται λιγότερο τή λέξη και (πιό κάτω, σ. 329) πώς ο δεσμός του με τόν άγώνα γιά τή γλώσσα ήταν έξωτερικός.

47. ΠΖ, σ. 139.

48. ΠΖ, σ. 228.

49. ΠΖ, σ. 89.

50. ΠΖ, σ. 90.

51. ΠΖ, σ. 106. Ο Αποστολάκης δέν δέχεται τήν επήρεια τής γερμανικής σκέψης στό Σολωμό. Πόσο πράγματι συνέβαλε ή γερμανική φιλοσοφία κι αισθητική στή διαμόρφωση τών αισθητικών του άντιλήψεων τό απέδειξε ο Βάρναλης στό ΣΧΜ, σσ. 125-168, και αναλυτικότερα γιά τό Schiller ο Γ. Βελουδής στή μελέτη του «Σολωμός και Schiller»· βλ. Αναφορές, Αθήνα 1983, σσ. 30-43 και 145-147 (σημειώσεις).

52. ΠΖ, σ. 72.

53. ΠΖ, σ. 18.

54. ΠΖ, σ. 69.

55. ΠΖ, σ. 249.

56. ΠΖ, σ. 28.

57. ΠΖ, σ. 29.

58. ΠΖ, σ. 27, σημ.

59. «Ο μοναδικός ποιητής, που είχε τήν τύχη ο τόπος μας να βγάλει, ο Σολωμός»· βλ. ΠΖ, σ. 31.

60. «Κρίμας όμως, που δέν ένωσε κανείς τό Διάλογο σωστά» (ΠΖ, σ. 178), εκτός από τόν ίδιο. Ο Γ. Θ. Βαφόπουλος, Σελίδες αυτοβιογραφίας, τόμ. Α', Αθήνα 1970, σ. 294, γράφει χαρακτηριστικά: «"Ένας είναι ο Σολωμός και Προφήτης αυτού ο Αποστολάκης" θά 'λεγε ο ίδιος, παραλλάζοντας τό μωσαϊκό δόγμα».

61. ΠΖ, σ. 48. Στή μελέτη του «Η Κριτική», δ.π., σ. 336 άπορρίπτει τούς παράγοντες αυτούς και ώς συντελεστές τής διαμόρφωσης τής ανθρώπινης ζωής γράφοντας: «Τώρα στα τελευταία αυτά χρόνια διάφορα άψυχα και νεκρά πράματα με διάφορες όνομασίες (κλίμα, φύση, περιβάλλον, χρέμα κτλ.) παρουσιάστηκαν στή μέση με τήν άξίωση, πώς είναι οι καθαυτοί ρυθμιστές τής ζωής του ανθρώπου».

62. ΠΖ, σ. 200, σημ. 1. Έάν ή ποίηση δέν ξεκινά από τό «χρόνο» και δέν πατά γερά σέ «τόπο», δέν μπορεί να ύπερβεί τίς κατηγορίες αυτές και να γίνει άχρονη και παγκόσμια. Βλ. αναλυτικά στό ΣΧΜ, σσ. 45-50.

3.2.2. Οἱ κοινωνικοὶ σκοποὶ

(α) «Οἱ κοινωνικοὶ σκοποὶ, πού βάζουν στήν Τέχνη χυδαῖοι καί στενοκέφαλοι κοινωνιολόγοι, ἀποδείχνονται ὄλο τιποτένιοι καί κακορίζικοι, μπρός στό μεγάλο προορισμό, πού ξάνοιξε ὁ Σολωμός στήν ὑπαρξή της». ⁶³

(β) «Ὁ σωστός ποιητής δέν ξέρε. ἀπό γλωσσολογία κι' ἀπό κοινωνιολογία· αὐτός νιώθει μόνο ἀπό ἀνθρώπους». ⁶⁴

3.2.3. Ἡ φαντασία

«Ἡ φαντασία σκορπίζει παντοῦ τό παρθετικό φῶς της καί φωτίζει τόν ἄνθρωπο στό δρόμο του. (...) Ὅταν αὐτή ἀτονίση (...) τί ἄλλο πιά τότε μένει τοῦ ἀνθρώπου παρά (...) νά φτιάξη διάφορες ἐπιστημονικές ἐργασίες καί νά γράφει διάφορα ρεαλιστικά ἐργα». ⁶⁵

3.2.4. Ἰδανισμός

(α) «Ὅτε πάθος, οὔτε φαντασία εἶναι τό χαρακτηριστικό του [τοῦ Σολωμοῦ], παρά ἰδανισμός». ⁶⁶

(β) «Τό τραγοῦδι βγαίνει ἀπό τή μυστική σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τίς ἰδανικές μορφές τῆς ψυχῆς του. Ἐξωτερικές ἐντύπώσεις, ὅσο ζωηρές κι' ἄν εἶναι, δέν ἔχουν νά κάμουν τίποτε σ' αὐτήν τήν περίσταση». ⁶⁷

3.2.5. Εὐκολονόητο

«Τό τραγοῦδι του στό βάθος εἶναι ἀπλό, λιτό καί εὐκολονόητο, ὅπως καί ὄλων τῶν μεγάλων ποιητῶν». ⁶⁸

4. Η ΕΙΛΙΚΡΙΝΕΙΑ ΩΣ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΟΣ ΟΡΟΣ ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ

Ἄδιάφορο ἔάν τό βιβλίον εἶνε ἐναντίον τῶν πεποιθήσεών σας. Ἐάν εἶνε τιμίως γραμμένον καί ὑπαγορευμένον ἀπό τήν ἀγάπην πρός τοὺς ἀνθρώπους, εἶνε καλό βιβλίον.

ΓΚΟΡΚΥ⁶⁹

4.1. Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Βάρναλη

Ὁ ἀμερόληπτος ἀναγνώστης τῆς συζητούμενης ἐδῶ μελέτης τοῦ Ἐποστολάκη, καθὼς καί τῆς προγενέστερης (*Ἡ Κριτική*), ⁷⁰ θά διαπιστώσει ὡς κυρίαρχα στοιχεῖα τόν ἀπόλυτο ὑποκειμενισμό καί τόν ἄκρατο ἰδεαλισμό. Ἐν τὰ πράγματα ἦταν μόνον ἔτσι, θά ἔλεγε κανεὶς πὼς εἶναι μιά στάση, μιά ὀπτική πού «νιώθεται», διότι ἀκριβῶς ἐμπίπτει στήν περίπτωση πού ἐπισημάνει ὁ Μαξίμ Γκόρκυ. Ξέρεις τί καί πὼς πολεμᾷς. Ὁ Βάρναλης ὁμως ἀμφισβητεῖ σοβαρά τήν εἰλικρίνεια τοῦ κριτικοῦ λυρισμοῦ⁷¹ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ⁷² τοῦ Ἐποστολάκη.

4.2. Ἡ μαρτυρία τοῦ Βαφόπουλου

Ἐνας αὐτόπτης τοῦ βίου καί αὐτήκοος τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἐποστολάκη μάρτυρας καταθέτει τή μαρτυρία του. Μᾶς πληροφορεῖ λοιπόν πὼς ὁ Ἐποστολάκης παρουσίαζε τή βασική ἀντινομία, ἀπό τή μιά μεριά νά προβάλλει τόν ἑαυτὸ του ὡς ἠρωική μορφή καί ἀπὸ τήν ἄλλη «νά σπαράξει πιασμένος στό δίχτυ πολλῶν ψυχικῶν συμπλεγμάτων». ⁷³

Ἐνῶ θεσμοθετοῦσε πὼς ὁ «ἄντρας (...) θέλει πάντα νά εἶναι μονάχος», ⁷⁴ ὁ ἴδιος δέν μπορούσε νά μείνει, νά κοιμηθεῖ, νά ταξιδεύσει χωρὶς τήν παρουσία ἄλλου προσώπου. ⁷⁵ Ἐτσι, ὁ Ἐποστολάκης ἦταν ἕνας δραματικός ἄνθρωπος, «καί γιατί ζοῦσε τήν ἀγωνία τῶν ἀντιθέσεων καί γιατί ἔπαιζε θέατρο στή ζωή». ⁷⁶

Κατὰ τή διδασκαλία του στό Πανεπιστήμιο δημιουργοῦσε πάντα εὐκαιρία γιά νά χλευάσει τόν Παλαμᾶ· δέ δισταζε μάλιστα νά περικόπτει ἀπὸ τὰ παλαμικά κείμενα τὰ ἀσυντελή καί ἀπρόσφορα γιά τό σκοπό του, ⁷⁷ παραποιώντας ⁷⁸ ἔτσι τήν κριτική ἀποψη τοῦ ποιητῆ. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἀνέτρεπε τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ, δηλαδή τῆς συζήτησης. Ἐντίρρηση δέν ὑπῆρχε συνήθως ἀπὸ ἀγνοία τῶν πραγμάτων ἢ ἀπὸ φόβο· ὅταν κάποτε ἐπισημάνθηκε τό ἄδικο τῆς μεταχείρισης, ὁ τολμητῆς κρήθηκε ἀνεπιθύμητος. ⁷⁹

Ἐτσι, λοιπόν, ἡ ἀνειλικρίνεια τοῦ Ἐποστολάκη εἶχε συνέπεια στήν ἰδιωτική καί πνευματική του ζωή.

63. ΠΖ, σ. 248.

64. ΠΖ, σ. 175.

65. ΠΖ, σ. 44.

66. ΠΖ, σ. 187· πρβλ. σχετικά στίς σσ. 79, 185-186.

67. ΠΖ, σ. 79.

68. ΠΖ, σ. 230. Ὁ ὅρος αὐτός τοῦ Ἐποστολάκη σημαίνει πὼς ἡ ἀπεσταγμένη, ἡ πυκνή ἢ καὶ ἐρμητική διατύπωση εἶναι χαρακτηριστικό τῶν μικρῶν ποιητῶν.

69. Μαξίμ Γκόρκυ, *Σελίδες ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα, Ἐλευθερουδάκης, 1930, σ. 240.

70. Βλ. περ. *Κριτική καὶ Ποίηση*, Α', τχ. Χ-ΧΙΙ (Ἰούλ. 1919), 298-359.

71. «Ἡ μελέτη αὐτή (...) δέ στρέφεται, ὅπως ἐλπίζω νά τό ἀντιληφτοῦνε οἱ καλόπιστοι ἄνθρωποι, ἐναντία στόν ποιητὴ Σολωμό, μὰ ἐναντία στοὺς λυρικοὺς, εἰλικρινεῖς εἶτε ὄχι, κριτικούς του»· βλ. ΣΧΜ, σ. 8· πρβλ. σχετικά στή σ. 11.

72. «Οἱ ὄψιμοι ἰδεαλιστές (τάχα!) δέν ἐννοοῦνε μέ κανέναν τρόπο νά προσέξουν τήν ἀντιθετή μαρτυρία τῶν πραγμάτων»· βλ. ΣΧΜ, σσ. 47-48.

73. Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Σελίδες αὐτοβιογραφίας*, δ.π., σ. 294.

74. ΠΖ, σ. 202· πρβλ. σσ. 205, 206, 207, σημ. 239.

75. Βαφόπουλος, δ.π., σσ. 294-295.

76. Βαφόπουλος, δ.π., σ. 295.

77. Βαφόπουλος, δ.π., σσ. 295-296.

78. Τῆ σοφιστική διαστρέβλωση τῶν γνωμῶν τοῦ Παλαμᾶ ἐσημείωσε καί ὁ Βάρναλης στό ΣΧΜ, σ. 45.

79. Βαφόπουλος, δ.π., σ. 296.

- ρέθιστος, σκληρός* στους αδύνατους (δρα τά μαρτύρια, πούκανε του Ροΐδη) κ' έπειτα καλός.
- σ.30 Διανοητικά *υπερτροφικός*, αισθηματικά *αυτοερωτικός*», δέν μπορούσε ούτε τούς οχτρούς του νά μισήσει. Δέν πήγε λοιπόν νά πολεμήσει, *δχι* γιατί κ' ή *ποίηση* είναι *άνδραγαθία* (πνευματική), ούτε γιατί ό ήρωϊσμός τής γλώσσας είτανε χρέος ανώτερο από τόν ήρωϊσμό του *πατριωτικού θανάτου*.
- σ.31 Δέ θυσίασε τή ζωϊκή ζωή του, δηλ. τό «ευδαιμονικό του ένστιχτο» στόν *ήθικό νόμο* (κ' έτσι κατά τή *μεταφυσική ήθική* θά βεβαίωνα τήν πνευματική του ελευθερία), γιατί *άπλούστατα* είτανε *φιλόζωος*. Αυτό τό γεγονός δέν είναι μιά ήθική ήττα του Σολωμού, μιά μείωση ή σχετικοποίηση του ποιητικού *άπώλυτου*, *άλλ'* *άπλούστατα* μιά νίκη *τής Φύσης* *άπάνου* στή *Μεταφυσική* καί μιά νίκη τών *έγωϊστικῶν ένστιχτων* *άπάνου* στά κοινωνικά *άνθρώπινα ένστιχτα*.
- Μās είναι μάλιστα *έξαιρετικά συμπαθητική ή άγωνία του ανθρώπου*, πού θέλει νά ζήσει τά *δνειρά του* καί τίς *ιδέες του*, νά πραγματοποιήσει τήν «*ένωση του καθολικού καί του άτομικού*» στή *σοβαρή πράξη*. 'Υπόφερε, *έκλαιγε*, *έκαμνε* *δ,τι* μπορούσε, γιά νά φτάσει τήν *άκρότητα τών ιδεῶν του*, μά είτανε *άνθρωπος τής «συλλογής»*, δηλ. *τής ένδοσκόπησης*. Ζούσε *έσωτερικά* τή ζωή τής φαντασίας. Είτανε *ιδεολόγος*.
- σ.30-31, σ.31-2 Στήν 137 στροφή του 'Υμνου εις τήν 'Ελευθερίαν τό λέγει καθαρά: 'Ο Πατριάρχης, *κρεμασμένος* *είχε* *ορθάνοιχτο* τό στόμα, *λές* *πώς* *θενά* *ξαναβγει*: «ή *κατάρτα*, πού *είχε* *άφήσει* — *λίγο* *πρίν* *άδικηθεί* — *εις* *ό* *ποῖον* *δέν* *πολεμήσει* — *καί* *μπορεῖ* *νά* *πολεμεῖ!*»
- σ.32 (...) Γιατί κ' ή *άηδία* τών *άνθρώπων*, *δπως* *καί* *ή* *άγάπη* τών *άνθρώπων*, είναι μιά δυνατή αίτια δημιουργίας *κι* *δχι* αίτια ποιητικής *σιωπής!* 'Ετσι ό Σολωμός δέ *μπόρεσε* νά *κατεβάσει* *κάτου* στή γή τό «*βασιλείο τών σκιῶν*» (= *τῶν ιδεῶν*) του *Σίλλερ*, δέ *μπόρεσε* νά *δώσει* *σάρκα* *καί* *όστά* *στις* «*σκιές τών μελλόντων*» του 'Απόστολου Παύλου.
- 'Ο *'Ιησοῦς Χριστός*, *άν* *καί* *Θεός*, *φοβότανε* τό *θάνατο* κ' *έκλαιγε* στό ζύγωμά του. (...) Παρακαλοῦσε *όλονυχτίς* τόν Πατέρα νά του *πάρε* τό *πικρό ποτήρι*, *δς* πού *τῶπτε*, *δχι* *γιατί* *τῶθελε* *ό* *ίδιος*, μά *γιατί* *τῶθελε* *ό* *Πατέρας* (ή *Μοῖρα* τών *άρχαιῶν τραγικῶν*). Τό *δτι* *ό* *Χριστός* είναι *μάρτυρας* *κι* *δχι* *ήρωας*, δέν *έλαττώνει* τήν *παγκόσμια ήθική* του *προσωπικότητα*.
- σ.32-33 'Ετσι καί του Σολωμού *ή* *άπουσία* *άπό* τό *χρέος* *δχι* *μονάχα* *έξηγιέται*, μά *καί* *συχωριέται*. 'Ενώ, *άν* *έπειθε* τόν *έαυτό του*, *πώς* *δέν* *πρέπει* νά *σκοτωθεί*, *γιατί* *έχει* *άνώτερη* *άποστολή* τό νά *κάνει* *μιά* *πνευματική* *ή* *γλωσσική* *άνδραγαθία*, δέ *θάτανε* *τίποτε* *άλλο* *παρά* *κοινότατος* *καμποτίνος*, *δπως* *τόσοι* *άλλοι*.
- σ.33 Κι *δς* *μήν* *ξεχνόυμε*, *πώς* *στήν* *έποχή* *τής* *πολιορκίας* *του* *Μεσολογγιῦ*, *έξόν* *πού* *είτανε* [*δ* *Σολωμός*] «*πεπεισμένος*» *πατριώτης* *καί* *νέος*, *είχε* *καί* *μιά* *έπισημότερην* *ύποχρέωση* νά *σκοτωθεί*: τό *δτι* *είτανε* *μύστης* *τής* *Φιλικῆς* *'Εταιρείας*. 'Ο *Μπαίρον* *καί* *ξένος* *καί* *λιγώτερο* *νέος* *καί* *καθόλου* *πατριώτης* *καί* *χωρίς* *καμμιά* *ύποχρέωση*, *κατέβηκε* *στήν* *'Ελλάδα* *πίο* *πολύ*, *έννοεῖται*, *γιά* *νά* *ζήσει*, *μά* *καί* *μέ* *τήν* *πιθανότητα* *νά* *πεθάνει*, *γιατί* *ό* *θάνατος* *είτανε* *φυσικώτατο* *ρισοκινδύνεμα* *σ'* *ένα* *χαρακτῆρα* *έξημμένο*, *τυχοδιωκτικό*, *ρωμαντικό*, *μά* *συνεπῆ*. 'Ο *Γκαίτε* *δέ* *θά* *σκοτωνότανε* *ποτέ*, *γιατί* *τανε* *πάρα* *πολύ* *κλασσικό* *πνεῦμα*.
- Συζητήσιμα.
'Εδῶ δέ λέει σωστά. Θέλει ὅμως ἄλλη διατύπωση⁸⁴ ἢ γνώμη τοῦ μεταφιλισταίου μαθητῆ.
- Γιατί ἦταν ὁ ποιητής πού ἦταν. Βερλαίν, 'Αλκαῖος W(h)itman (Σέ νοσοκομεῖα) Σιμωνίδης, Βάρναλης⁸⁵.
- Σωστά.
- Τίποτε ἀπ' αὐτά [:].
- Συζητήσιμο.
- 'Η μεταφορική χρησιμοποίηση τῶν λέξεων καί ὁ ἥρωας.
- 'Οχι βέβαια· μά κάτι παρόμοιο.
- Δέν ἦτανε.⁸⁶
- 'Η 'Ιταλική λογοτεχνία ὅλη πατριδολατρεία.

84. 'Ο Βάρναλης διευκρινίζει αναλυτικά τά πράγματα πῶς κάτω ΣΧΜ, σσ. 37-39.

85. 'Ο Βάρναλης ἀναφέρει (ΣΧΜ, σ. 39) *κι* *άλλες περιπτώσεις*: Τόν Πίνδαρο, τό Σιμωνίδη, τόν 'Αμοργίνο, τό Μιχαηλάγγελο. 'Ο Σιγοῦρος (δ.π., σσ. 32-33) *κάνοντας* *λόγο* *γιά* *τό* *ίδιο* *ζήτημα* *ἀναφέρει* *καί* *τούς* *Achim von Arnim, Casimir Delavigne, G. Carducci*, *καθώς* *καί* *τόν* *Κάλβο* *καί* *τόν* *Τερτσέτη* *πού* *πέρασαν* *μέν* *στήν* *επαναστατημένη* *'Ελλάδα*, *οἱ* *διχόνοιοι* *δμως* *τούς* *ἀπέλπισαν* *καί* *τούς* *έδιωξαν* *χωρίς* *νά* *πολεμήσουν*.86. 'Ο Σιγοῦρος (δ.π., σ. 30) *ὑποστηρίζει* *πώς* *έγινε* *ό* *Σολωμός* *Φιλικός* *καί* *μάλιστα* *δτι* *τόν* *έμῆσε* *ό* *Φραγκίσκος* *Καρβελάς*. 'Αντίθετα, *ό* *Βάρναλης* *στά* *Σολωμικά*, 'Αθήνα, Κέδρος, 1957, σ. 158, *υποθετεῖ* *τήν* *ἀποψη* *πώς* *«μᾶλλον* *δέν* *είτανε»* *μέλος* *τῆς* *Φιλικῆς* *'Εταιρείας*.

- σ.44 Γιατί τί επίδραση μπορούσε νάχουνε, σ' έναν άνθρωπον απόλυτο ή σχετική, διαβατική, φαινομενική, εντός τόπου και χρόνου άσημαντότητα τών παρόντων ανθρώπων; Αυτός είχε μπροστά του τό Μέλλον, τή Γενική Έλληνική Άνθρωπότητα. Αυτή δέ μπορούσε και δέν έπρεπε νά τήν άηδιάσει! *Η λοιπόν ό Σολωμός είταν ένας σχετικός άνθρωπος, όπως πιστεύουμε μεις και όλοι οί... πραχτικοί άνθρωποι, ή «ή θεωρία τής άηδίας» άσυμβίβαστη μέ τήν έννοια του... απόλυτου!
- Τό νά λέμε λοιπόν, ότι ό Σολωμός μās έκανε ή θά μās έκαμνε γλώσσα, είναι άγνοια τής πραγματικότητας, πού δέν όφείλεται στήν άνικανότητα «του βλέπειν», αλλά στήν άνικανότητα «του όμολογείν» τήν αλήθεια. Είναι κακοπιστία τής χειρότερης φήρμας. Γιατί δέν είναι ό Σολωμός, μά ό Ψυχάρης, πού μās έκανε γλώσσα.
- σ.47 *Αντρας (κ' ή μοίρα του ό,τι κι' άν θέλει, ως γράφει) του έαυτου του είναι θεός και δείχτει στήν άκρα δυστυχία!
- σ.49 Μονάχα οί ζωντανές ιδέες κάμνουνε έργο καλλιτεχνικά ζωντανό, — μέ τήν προϋπόθεση πάντα, πώς ό καλλιτέχνης είναι προικισμένος από τή φύση μέ ταμπεραμένο δημιουργικό. *Αλλ' αυτή ή γνώση τής ζωής του περιβάλλοντος έχει αξία βοηθητική. Για μιά γερή και πλούσια καλλιεργημένη καλαισθητική ευαισθησία τό ίδιο τό έργο, ως άποτέλεσμα, μαρτυρεί για τή ζωντανότητα τών ιδεών του περιβάλλοντος, ως αιτίων.
- σ.54 *Από τήν έποχή τών Προλεγόμενων του Πολυλά, όλοι οί κατοπινοί Σολωμιστές δέν κάνουνε άλλο από τό νά επαναλαβαίνουνε σέ άραιότερη διάλυση τίς ιδέες έκεινου. *Ετσι οί κριτικοί του Σολωμου είναι περισσότερο εξηγητές του Πολυλά παρά του ίδιου του ποιητή, γιατί ή άμεση παρατήρηση τών κειμένων μπαίνει σέ δεύτερη μοίρα. Τό μόνο νέο, πού προσθέτουμε στα πολυλεικά προλεγόμενα, είναι ή *υπερβολή*.
- σ.56 (...) «*Όλοι οί στίχοι του Σολωμου είναι γεμάτοι από ουσία. Μιά τέτοια λοιπόν έξωτερικεψη τής χαράς, πού φτάνει ως τήν άλλοφροσύνη, μās κάνει νά ύποθέσουμε, πώς ό άνθρωπος βρίσκεται μονάχος του και δέν έχει γύρω του μαρτύρους στό αίσημά του: άλλιώς δέ θά μπορούσε μπρός στον κόσμο νά κάνει τέτοια κινήματα». Αυτή είναι... ή ουσία του στίχου κι αυτό δείχνει, πόση είναι ή πνευματική δυστυχία του μετακριτικού. *Ενώ λοιπόν αυτή είναι ή ουσία, άμέσως, χωρίς κόπο, μπαίνουμε στήν αντίφασή της. «*Η καλύτερα, είναι σά νάχει ξεχάσει κόσμο και ανθρώπους και σά νά του φαίνεται, πώς μονάχα αυτός ύπάρχει».
- σ.57 Διάφορες σημαντικές στιγμές τής ψυχικής του ζωής τίς άποκρυστάλλωνε σ' ένα δυό στίχους άσχετους τόν ένα από τόν άλλο. (...) Πού θά τούς έβαζε κατόπι αυτους τούς στίχους, μονάχα ή «βοήθεια του Θεου» μπορούσε σ.58 νά τόν οδηγήσει. Κι' όπως τούς σημείωνε σέ|διάφορα χαρτιά ή στό ίδιο χαρτί, μπορούσανε νά βρίσκονται στή σειρά στίχοι, πού δέν έχουνε καμιά σχέση ανάμεσά τους και πού μονάχα αυτός θά μπορούσε νά τούς «ντεσιφράρει», χωρίς αυτό νά σημαίνει και πώς θά μπορούσε νά τούς βάλει στήν άρμόδια θέση τους.
- *Αμα όμως καταφύγουμε σ' αναντίρρητο μάρτυρα, στό τελειωμένο έργο του Σολωμου, θά ίδουμε άμέσως, πώς ποτές ό Σολωμός δέν έγραψε είτε στροφές είτε ποιήματα είτε άποσπάσματα, πού νάχουνε χάσματα άσύνδετα κι' άσυναρτησίες. Είναι μοναδική ή σαφήνεια, ή ακριβολογία, ή οργανικότητα του γραψίματός του, δηλ. ή λογική κατεργασία κ' έσωτερική συνέπεια τής ποιητικής του ύλης.
- Γιατί βλέπουμε τό μεγάλο ποιητή, μās κάνει έξαιρετική έντύπωση κ' ή γλώσσα του, σάν άποτέλεσμα.
- Συζητήσιμο.⁸⁹
- συμφορά.⁹⁰
- Συζητήσιμο.
- *Ο καλύτερος κριτικός.
- Γι' αυτές τίς άνοησίες έγινε και καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τής Θεσσαλονίκης.⁹¹
- Σάν κάποιους δικούς μου στίχους προτου [i] γράψω τόν *Ασκραίο —χωρίς νόημα— για τό μέτρο.
- Τά Ιταλικά του ποιήματα.

89. *Ο Παλαμάς «συζητά» εδώ τή γνώμη του Βάρναλη: δέν δέχεται δηλαδή τήν άπολυτότητα της. Πιστεύει πώς άλλη είναι ή συμβολή του Σολωμου (ή καλλιέργεια τής ποιητικής γλώσσας) και άλλη του Ψυχάρη (ή διατύπωση του Κανόνα). *Οπωσδήποτε, δέν είναι δυνατό οί συμβολές τους νά μετρηθούν στό ίδιο ζύγι.

90. *Η λέξη είναι γραμμένη κάτω από τή λέξη *δυστυχία* του στίχου.

91. *Ο *Αποστολάκης διορίστηκε καθηγητής «διά τήν ύπ. άρ. 11 Έδραν τής Νεωτέρας Έλληνικής Φιλολογίας» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τό 1926· βλ. ΦΕΚ, τχ. Γ', άρ. 218, σ. 958.

- σ.60 (...) Ὁ Σολωμός στήν τεχνική του μονάχα κλαστικοφέρνει· ἡ διάθεσή του
σ.61 ὅμως, ἂν δέν εἶναι καθαρά ρωμαντική, ὅμως δέν εἶναι καί κλασική, γιατί ἡ ἰδεαλιστική του ἀκρότητα ὑπερβαίνει τά ὄρια τοῦ λογικοκρατημένου κλασικοῦ ἰδανικοῦ τῶν ἀρχαίων. Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη «οἱ πνευματικές του δυνάμεις» δέν ἀνταποκρίνονται στά πράγματα. Εἶναι ἔξω ἀπό κάθε πείρα. Ἔτσι ἐφάρμοσε στήν ποίησή του τό μιχτό καί τό νόμιμο εἶδος τοῦ Σίλλερ καί τοῦ Γκαίτε.
- σ.64 Ποιός σοῦχε πῆ, πῶς σοῦμελλε, πέτρα, νά βγάλεις ρόδο;
(Ἄγν. Ποιημ. 3)
- Μές τό γιαλό τῆς Κέρκυρας μαῦρ' εἶμαι πέτρα κ' ἔρμη
κι' ἂν μέ πατήσεις, βασιλιά, βγάνω βαγί καί δάφνη.
(Πρός τόν βασιλέα τῆς Ἑλλάδος)
- Καλή ἔναι ἡ μαύρη πέτρα της καί τό ξερό χορτάρι
(Κρητ. XXII)
- σ.68 «Ἡ ἐπανάληψη τῆς λέξης πάντα στό στίχο τῶν «Ἐλεύθερων Πολιορκημένων» εἶναι σά νά μᾶς δείχνει ὁ ποιητής πού νά προσέξουμε... Ἐκεῖνο τό πάντα σά νά τό χῶριζε ἡ ἐπανάληψη ἀπό τές ἄλλες λέξεις καί νά μήν ἀφηνε νά κάνουν ὄλες μαζί τή "μεστή καί ὠραία δημοκρατία ἰδεῶν"».
- σ.79 Ὁ πρωτόγονος – παιδί δέν μπορεῖ νά διηγηθεῖ τίποτα χωρίς χειρονομίες καί μορφασμούς. Δέν μπορεῖ ν' αὐτοκυριαρχηθεῖ. Γι' αὐτό ἡ ἐπική ποίηση, πού ἀπαιτεῖ πρῶτ' ἀπ' ὅλα κυριαρχία τῆς γλώσσας κι' ἀντικειμενικοποίηση τοῦ ὑποκειμένου, εἶναι τό νεώτερο ἀπό τά τρία εἶδη τῆς ποίησης.
- σ.82 Στό στίχο:
Πάντ' ἀνοιχτά, πάντ' ἄγρυπνα τά μάτια τῆς ψυχῆς μου.
- σ.83 ἡ διπλῆ θέση τοῦ πάντα δέ διπλασιάζει τή δύναμή|του, ζημιώνοντας ὄλες τίς ἄλλες λέξεις, μά τή δύναμη τοῦ ἀνοιχτά κι' ἄγρυπνα, πού εἶναι τό κύριο νόημα. Τό πάντα πέφτει σέ δευτερώτερη μοῖρα· εἶναι δευτεραγωνιστής. Στό στίχο ὅμως:
Ἄνοιχτά πάντα κι' ἄγρυπνα τά μάτια τῆς ψυχῆς μου
- ὄλη ἡ ἔκφραση εἶναι ἀδύνατη, ὄχι γιατί τό πάντα ἔχει ὄλη τή δύναμη (τήν ὄπτασία τοῦ αἰωνίου!), μά γιατί, ὅπως εἶναι σφιγμένες ὄλες οἱ λέξεις μαζί σκοτιζόνται συναμεταξύ τους καί καμμιά δέν ξεχωρίζει μ' ἕνα σταθερό relief. Μάλιστα στή θέση, πού βρίσκεται τό πάντα, περνᾷ σχεδόν ἀπαρατήρητο· ὁ τόπος τῆς λέξης ἀνοιχτά σβήνει τόν ἀμέσως κατοπινό τόνο τοῦ πάντα κι' ὄλο τό ἡμιστίχιο κρατιέται ἀπό τόν κύριο τόνο τῆς ἔχτης συλλαβῆς ἄγρυπνα.
- σ.84 (...) Στό στίχο τῶν «Ἐλεύθερων Πολιορκημένων» αὐτά τά ἄλφα εἶναι καθάρωτερα καί φωτεινότερα. Εἰς τοῦ «Πόρφυρα» εἶναι ὄλα στριμωγμένα κι' ἄτονα (ἔξω ἀπό τοῦ ἄγρυπνα). Αὐτή του λοιπόν ἡ *δύσπνοια* εἶναι ἡ αἰτία τῆς δυσκινήσιος του καί τῆς παθητικότητάς του.
- Γιά νά μᾶς ἔχει δώσει ὁ Σολωμός τόσα δείγματα — καί στόν ἴδιο ἀκόμα τόν «Πόρφυρα» — στίχων μ' ἐπανάληψες, τοῦτο σημαίνει, πῶς εἶχε συνείδηση τῆς αἰσθητικῆς ἐνέργειας αὐτοῦ τοῦ τεχνικοῦ μέσου. Ἡζαίρε δηλ. γιατί τό κάμνει. (...) Ἄν ὅμως ὑποθέσουμε, πῶς αὐτό τό κατόρθωμα δέν εἶναι ἀποτέλεσμα σοφίας, μά *ἀσύνειδης ὀρμῆς*, τόσο τό καλύτερο. Αὐτό μαρτυρεῖ γιά τήν εὐαισθησία τοῦ καλλιτεχνικοῦ του ἐνστικτου κ' εἶναι ἀπό τίς λίγες φορές, πού ὁ Σολωμός, ὄντας *πηγαῖος*, εἶτανε ποιητικώτερος.
- σ.87 Ἡ χαρά, πού βρίσκει ὁ ποιητής τή «ζωή μέγα καλό καί πρῶτο», δικαιολογεῖ, πόσο ἀπάνου ἀπό τόν πόθο τῆς στιγμῆς κι' ἀπό τόν πόνο τῆς στιγμῆς στέκει ὁ πόθος τοῦ αἰωνίου. Αὐτό λοιπόν τό στίχο τόν παρανόησε ὁ

Τό λέει ὁ Bach γιά τούς ἀφελεῖς καί τούς αἰσθηματικούς καί κάπως αὐθαίρετους· οἱ ἀπόλυτες διαφορές τους ἀριστοῖτες.

Αὐτές οἱ ὁμοιότητες συζητήσιμες.

Ἐδῶ εἶναι ὑπερκριτική.

Bérard.⁹²

Ἄχι· γιατί δίνει στό ἀνοιχτά μεγάλη ἔνταση· ἡ διαφορά ἐν τούτοις τῶν δύο στίχων ἀδιόρατη.

Ἄχι.

Καί μοναχά ἡ διαίσθηση τοῦ πράγματος φτάνει χωρίς νά τό ἤξερε.

92. Πρόκειται γιά τό Γάλλο συγγραφέα καί πολιτικό Victor Bérard (1864-1931) πού ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μέ τόν Ὀμηρο. Βλ. λεπτομέρειες στό βιβλίο Κωστής Παλαμάς, Ἄλληλογραφία, τόμ. Γ', φιλολογική ἐπιμέλεια Κ.Γ. Κασίνης, Ἀθήνα 1981, σ. 328, σημ. 10.

5. ΤΑ ΠΑΛΑΜΙΚΑ ΜΑΡΓΙΝΑΛΙΑ

5.1. Περιγραφή

Τό αντίτυπο της μελέτης του Βάρναλη που σώζεται στο «Ίδρυμα Κωστή Παλαμά» είναι κατάγραφο και προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση και έλξη στο μελετητή ή πολυχρωμία και ή ποικιλία των σημειωμάτων.

Είναι γνωστό πώς ο Παλαμάς διάβαζε με τό μολύβι στο χέρι.⁸⁰ Στην προκείμενη περίπτωση χρησιμοποιήσε μολύβια (crayon) τριών χρωμάτων: γκρί, μπλέ, κόκκινο· τά σημειώματα είναι κατά κανόνα γραμμένα με γκρί και μπλέ μολύβι (με δυό-τρεις εξαιρέσεις κόκκινου), οι δέ υπογραμμίσεις και οι κάθετες διαγραμμίσεις των περιθωρίων με κόκκινο και σπανίως με μπλέ χρώμα.

Πολλά από τά σημειώματα είναι δυσανάγνωστα έως τελείως έξιτηλα.⁸¹ Τοῦτο οφείλεται σε τρεις βασικούς λόγους:

(α) στο γραφικό χαρακτήρα του Παλαμά, κυρίως όταν έγραφε πρόχειρα·

(β) στη γραφική ύλη που χρησιμοποίησε εδώ· (μολύβι και όχι μελάνι)·

(γ) στην άμελεία του να (δ)ξύνει τά μολύβια του και

νά γράφει πολλές φορές με τελείως πεπλατυσμένη «μύτη».

5.2. Ἡ έκδοση

5.2.1. Ἡ έκδοση τῶν μαργιναλίων του Παλαμά συνοδεύεται από τ' αποσπάσματα της μελέτης του Βάρναλη, στά οποία αναφέρονται. Προτίμησα τή δίσητη μορφή, που υποβάλλει τήν εντύπωση της σχολιασμένης σελίδας βιβλίου.

5.2.2. Κατά τήν έκδοση τηρήθηκαν οι ακόλουθες αρχές:

(α) οι υπογραμμισμένες από τόν Παλαμά λέξεις και φράσεις της μελέτης του Βάρναλη τυπώνονται με πλάγια στοιχεῖα·

(β) οι αραιογραφήσεις στο κείμενο του Βάρναλη είναι δικές του και διατηρούνται·

(γ) οι υπογραμμισμένες λέξεις και φράσεις των παρασελίδων σχολίων του Παλαμά τυπώνονται με πλάγια επίσης στοιχεῖα·

(δ) έρωτηματικό μέσα σε άγκύλες [;] σημαίνει δυσανάγνωστη λέξη ή λέξεις· (πρόκειται για δυό-τρεις περιπτώσεις σε σύνολο 118 σχολίων).

5.3. Τά κείμενα

ΒΑΡΝΑΛΗΣ

- σ.9 Τό ίδιο κάνουνε οι λυρικοί κριτικοί του Σολωμού. Σβήνουνε από τή ζωή και τό έργο του ποιητή κάθε πραγματικότητα και μās δίνουν έναν άνθρωπο χωρίς ζωή και μιά ποιήση χωρίς άνθρωπο. Γιατί κοιτάνε να τόν χωρέσουνε μέσα στο καλούπι και στά μέτρα ενός αυθαίρετα σχηματισμένου από τά πριν απόλυτου ανθρώπου κι' απόλυτου ποιητή.
- σ.10 Ἐλλά μιά αντικειμενική κριτική δέν είναι αναγκαστικά και μιά κριτική ξερή και σκολαστική. Δέν αποκλείει κατ' αρχή τή βοήθεια της φαντασίας και της συναισθηματικότητας, για να ζωντανέψει αισθητά τό αντικείμενό της. Ὅμως ή τέτοια βοήθεια για να ναι νόμιμη και να χει αξία αποδειχτική, δέν πρέπει να διαστρέφει τήν *πραγματικότητα*· τουναντίον απ' αυτή να παίρνει τό πέταμά της.
- σ.12 Ὁ Σίλλερ λέγει, πώς οι μεγάλοι άνθρωποι από μακριά είναι ώραϊοι σαν τά βουνά. Ἡ απόσταση σβήνει όλες τις άνωμαλίες. Ὅμως ο σκοπός της κριτικής δέν είναι να όμορφαίνει τά πράγματα, μά αν τά κάμνει κατανοητά. Ἡ ενέργεια της κριτικής είναι οδσιαστικά διαφορετική από τήν ενέργεια της Τέχνης. *Κι' ο κριτικός* που «κάμνει τάχα ποιήση», δέν είναι ούτε καλός ποιητής ούτε καλός κριτικός - είναι Φιλισταῖος.

ΠΑΛΑΜΑΣ

Είναι τό άτομο.

Πολλά τά είδη της κριτικής.

Κι αυτό είναι κριτική (Renaissance - Ουγκώ).

Είναι.

80. «Πάντα συνθίζω να τραβώ, στο περιθώριο του βιβλίου που διαβάζω, μολυβιές. Καμιά φορά οι μολυβιές γίνονται με γράμματ' αντί μ' άπλές γραμμούλες»· βλ. τόν πρόλογο στα «Σημειώματα στο περιθώριο», *Ἄπαντα*, 10 (*Πεζοί Δρόμοι*), σ. 65.

81. Μιάν ιδέα των δυσκολιών, που παρουσιάζει ή ανάγνωση των μαργιναλίων, μπορεί να πάρει ο άναγνώστης από τά φωτογραφικά δείγματα που συνοδεύουν τή μελέτη.

- σ.14 Ὁ Σολωμός 20 χρόνια μετά τήν ἐπανάσταση (...) ἐξακολουθοῦσε νά τήν αἰσθάνεται καί νά τήν ἐρμηνεύει ἰδεαλιστικά, ὅπως τήν αἰσθάνθηκε, χωρίς νά τήν ἐρμηνεύει, πρό τριάντα χρόνια ὁ ἑλληνικός λαός. Βέβαια ἔτσι τοῦ χρησίμευε, ἀλλά τήν ἐξιδανίκευε.
- σ.18 Ἡ δημιουργική φαντασία ἀκολουθεῖ δύο δρόμους — ἡ δύο μεθόδους, ὅπως τίς ὀνομάζει ὁ Ribot. Ἡ ἀρχίζει ἀπό τήν ἰδέα καί προχωρεῖ στίς λεπτομέρειες — μέθοδο ἐπαγωγική ἡ ἀρχίζει ἀπό μιά ἀόριστη προδιάθεση ἡ ἀπό μερικές λεπτομέρειες καί προχωρεῖ πρὸς τήν τελική ἰδέα καί τή συνολική σύνθεση — μέθοδο παραγωγική. Καμιά ἀπ' αὐτές δέν ἔχει ποιητική ὑπεροχή ἀπάνου στήν ἄλλη. Βέβαια· καί κατά διάφορους τρόπους τό ξέρουν οἱ ποιητές αὐτό.
- σ.19 Ἡ συγκινημένη σκέψη ἡ ἡ μουσική σκέψη εἶναι μαζί κι ἀχώριστα αἴσθημα καί σκέψη. V
- σ.20 Ἡ κουβέντα Μόντη Σολωμοῦ ἐγινε ἀπάνου στήν ἐρμηνεία τοῦ Ντάντε. Ἀληθινά, χωρίς τήν ἀνάλογη μὀρφωση, χωρίς τή γνώση τῶν ὄρων, μέσα στούς ὁποίους γεννήθηκε ἕνα ἔργο, καί τῶν σκοπῶν του, πολύ μέρος τῆς αἰσθητικῆς χαρᾶς χάνεται. Εἶπα τήν ἀνοησία⁸² τῆς ἐρμηνείας.
- σ.20 Εἶναι μιά βεβαίωση, πῶς τά ἔργα Τέχνης πεθαίνουνε, ὅπως κάθε ζωντανό πρᾶγμα. Ὅχι.
- σ.21 Γιά νᾶναι μεγάλος ὁ Σολωμός (καί γιά τήν ἀκρίβεια, μεγαλύτερος ἀπό τόν Παλαμᾶ!) ἔπρεπε νᾶναι ἀμετάβλητος. ὄντας ἀμετάβλητος δείχνει μεγάλη καλλιτεχνική φύση καί στέριο νοῦ. Κι' αὐτά τά δύο χρειάζονται, γιά νά μήν ἔχεις ἀνάγκη ἀπό τό περιβάλλο σου κι ἀπό συγγενικές ἐπιδράσεις ἄλλων ἰσότημων ἡ τρανώτερῶν σου! Ὁ Taine γιά τόν ποιητή στό Μίλτων.
- σ.22 Ἕνας στενός νοῦς καί μιά στενή καρδιά, πού ἀγνοοῦνε, τί θά πει δημιουργική ζωή, μποροῦνε νά καυκηθοῦνε πῶς ἀκολουθοῦνε ἴσα γραμμῆ ἡ σημειῶνουν ἕνα ἀμετάθετο κέντρο. Σωστά.
- σ.22-23 Ὁ Γκαίτε (...) Ὁ Σίλλερ (...) Ὁ Τολστόης (...) Ὁ Μιχαηλάγγελος (...). Τέτοια ἔλλειψη ψυχικῆς συνέχειας καί/καλλιτεχνικῆς μνήμης εἶναι ἀσυχώρητη ἀπό τοῦς Φιλισταίους. Ὁ Ντάντες, ὁ Λαφονταῖνος (...) ὁ δέ Meunier (...) Ὁ Ὀλλανδός ζωγράφος Van Gogh (...). Ἀφήνουμε τόν ἄφταστο ὡς καλλιτέχνη κι ὡς ἠθικό πρόσωπο Μάξιμο Γκόρκι, πού τά νιᾶτα του τά πέρασε ἀλήτης, ψωμᾶς, μπακαλόγατος, ὑπηρέτης, μοῦτσος κτλ. Ἔτσι κι ὁ Σολωμός εἶναι τυπικό δείγμα ποιητή, πού ἀλλάζει ἰδέες καί τεχνική. Τόν Whitman.
- σ.23 Ἀρχίζει ὡς μαθητής τῆς Ἱταλικῆς ἰδεαλιστικῆς παράδοσης καί μάλιστα τοῦ Ντάντε καί τοῦ Πετράρκα. Περνᾶ κατόπι στό δημοτικό τραγούδι (...) Σταματᾶ στόν Ἐρωτόκριτο («Ὁ Κρητικός»). Περνᾶ ἀπό τό Μπαίρον («Λάμπρος») καί καταλήγει στό Σίλλερ («Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι κτλ»), ἀκολουθημένος πάντα ἀπό τίς ἀνάμνησες τοῦ Κορνάρου. Οἱ maîtres.
- σ.24 Γιά νᾶναι, ἀκόμα, μεγάλος ὁ Σολωμός, ἔπρεπε νᾶναι καί ἠθικά ἀρτίος καί πάντα συνεπῆς μέ τόν ἑαυτό του. Δέν ἔπρεπε νᾶχει ἀτέλειες καί ἡσκίους. Δέν ἦταν, μά δέν πειράζει.
- σ.28-29 Πολύ πιθανό μάλιστα τά ἀριστα στοιχεῖα τοῦ σολωμικοῦ ἔργου νᾶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ ποιητή. Ἡ μεγάλη λαχτάρα τῆς ἰδανικῆς ἐλευθερίας ἡ τῆς ἠθικῆς καί ὑλικῆς δύναμης τόσο στό Σίλλερ, ὅπως καί στό Νίτσε, ὅπως καί στό Σολωμό, εἶταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀδυναμῆς θέλησῆς τους. Τά ἀποσπάσματα.
- σ.29 Εἶταν [ὁ Σολωμός] περήφανος γιά τήν ἀριστοκρατική του καταγωγή, ἐγωϊστής ὡς καλλιτέχνης, δῦσπιστος στους φίλους του, μισάνθρωπος, εὐε- Καί στή μητέρα του.⁸³

82. Ὑπονοεῖ τή σχετική παρατήρησή του στόν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως Μαρασλή· βλ. τώρα στό Ἄπαντα, 6, σ. 39.

83. Βλ. σχετικά Διονύσιος Σολωμός, ἐπιμέλεια Ν.Β. Τωμαδάκης, Ἀθήναι, Βασική Βιβλιοθήκη, 1954, σ. νδ' κ.ε., Διονυσίου Σολωμοῦ, Ἄπαντα, Προλεγόμενα Μαρίνου Σιγοῦρου, Ἐν Ἀθήναις (ΟΕΣΒ) 1957, σ. 81. Ἐπίσης τό ἀρθρο τοῦ Βάρναλη «Ἡ μάνα τοῦ Σολωμοῦ» στό Σολωμικά, Ἀθήνα, Κέδρος, 1957, σσ. 137-139.

Κ.Γ. Κασίνης

- Παλαμάς*· τόν πήρε ειπωμένο από τή μεριά του ατόμου, όταν έγραψε·
 Κ' ύψωνω μέ χαμόγελο τήν ὄψη τή φθαρμένη.
 κ' ἔχω γλυκειά καί λεύτερη ψυχή, ὡσάν βγαλμένη.
- σ.88 "Ὅμως ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς χαρᾶς δέν ὑπάρχει στήν πραγματικότητά της, μά στή συμβολικότητά της. Εἶναι ἡ ἐπίγεια εἰκόνα τῆς γιορτῆς, πού γίνεται στούς οὐρανούς, όταν ἕνας ἀμαρτωλός κριτικός ἀποδείχεται «πτωχός τῷ πνεύματι».
- σ.97 "Ὅμως μέ τήν ἀναβίωση του *ιδεαλισμοῦ* στίς ἀρχές του 19ου αἰῶνα ἐγινε μιά νέα ἀνακάλυψη κι' ἀναβίωση του ἀρχαίου κόσμου ὄχι μονάχα στή φιλοσοφία, μά πιά πολύ στήν Τέχνη. Εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τῆς *οὐσίας* του ἀρχαίου κόσμου ἀντί του *τύπου* του γαλλικοῦ καί γερμανικοῦ ψευτοκλασικισμοῦ. Οἱ ἀρχαῖοι θεωρητήκανε ἄλλη μιά φορά οἱ δάσκαλοι του ἀληθινοῦ, τῆς ἐλευθερίας, τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων καί του ὠραίου.
- σ.109, σ.109, σ.μ.1 Αὐτούς τοὺς ἔφερε ἕνα δυό χρόνια ἀργότερα ὁ *Κάμπελ*. Ὁ ἀναχρονισμός ἐδῶ εἶναι «λίαν γραφικός»!
- σ.128 "Ἐτσι τό *ὠραῖο στήν Τέχνη* παρουσιάζει τή σκέψη ἐνσαρκωμένη. Ἐξάλλου ἡ *φύση*, ἡ ὕλη, τό αἰσθητό, ὡς ἔχοντας μέσα τους τό μέτρο, τό σκοπό καί τήν ἀρμονία, ὑψώνονται (μέ τήν *Τέχνη*) στήν *ἀξιοπρέπεια του πνεύματος* καί μετέχουνε τῆς *γενικότητάς του*.
- σ.133 «Ὁ *θεμελιώδης ρυθμός* του ποιήματος(= ἡ θεμελιακή ἀρχή, νόμος σταθερός του ποιήματος) ἄς εἶναι ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος τό *Κοινό* (= τό Γενικό) καί τό *Κύριο* (= Ἀτομικό) συρριζωμένα καί ταυτισμένα μέ τή γλώσσα. (Δηλ. τό στοιχεῖο, πού αἰσθητοποιεῖ, ἀτομικοποιεῖ τήν ἰδέα στήν Ποίηση *εἶναι ἡ γλώσσα*)».
- σ.135 «Πάρε καί σύμπηξε δυνατά μιά πνευματική δύναμη... Μιά μεστή καί ὠραία δημοκρατία ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες παραστάνουν *οὐσιαστικά* (ἐδῶ ἡ λέξη οὐσιαστικά δέ σημαίνει, ὅπως στόν παραπάνω στοχασμό, πνευματικά, μά αἰσθητά) τόν εἰς τέσ αἰσθησες *ἀόρατο μονάρχη* (ἐδῶ ὁ ἀόρατος μονάρχης εἶναι ἡ μεταφορική ἔκφραση τῆς *ἀληθινῆς οὐσίας*, πού μᾶς μίλησε παραπάνου).
- Τό καθαυτό ἔδαφος του ὕψηλοῦ γιά τό *Σίλλερ* εἶναι ἡ τραγική τέχνη. Ὅμως τό ἐφάρμοσε καί στά *λυρικά του τραγούδια*, κυρίως στές *μαλλάντες* του.
- σ.137 [«] "Ὅταν ἡ ἀξιοπρέπεια πλησιάζει πρὸς τή χάρη καί τήν ὁμορφιά παίρνει τ' ὄνομα τῆς εὐγένειας, όταν πλησιάζει πρὸς τό μέρος του φόβου παίρνει τό ὄνομα του ὕψηλοῦ.
- («*Ἡ χάρη κ' ἡ ἀξιοπρέπεια*»)
- σ.σ. 139-40, σ.μ.1 [«] Τό ὅτι ὁ Λεωνίδας πήρε τήν ἡρωϊκή ἀπόφασή του στήν πραγματικότητα, τό λογικό μας τό ἐπιδοκιμάζει καί τίποτα παραπάνου. Μά τό ὅτι μπόρεσε νά τήν πάρει (αὐτή τήν ἀπόφαση) μᾶς εὐχαριστεῖ καί μᾶς ἐνθουσιάζει» (Σίλλερ, Αὐτοῦ).
- σ.144 Κατά τό *Σίλλερ* ἡ κλίμακα τῶν *καλαισθητικοθητικῶν ἀξιῶν* εἶναι:

93. Ἐδῶ ὁ Παλαμάς πέφτει στήν παγίδα τῆς παρωδίας τῆς φρασεολογίας καί διανοητικότητας του Ἀποστολάκη, πού ἀρχισε ὁ Βάρναλης ἀπό τή σ. 85.

94. Ἰσχύουν ὅσα σημειώθηκαν πιά πάνω (σημ. 93).

95. Ἡ ἀπορία του Παλαμά ἀφορᾷ τόν Κάμπελ, γι' αὐτό βλέπουμε ὅτι ἔχει ὑπογραμμίσει τό ὄνομα. Ὁ Sir Ἰάκωβος Κάμπελ ἦταν ὁ προπομπός τῆς Ἀγγλικῆς «Προστασίας» στά Ἑπτάνησα· ἄνθρωπος σκληρός, σοβινιστής, αὐταρχικός καί ὀλιγόνους. Βλ. Π. Χιώτης, *Ἱστορία του Ἰονίου Κράτους ἀπό συστάσεως αὐτοῦ μέχρι ἐνώσεως*, τόμ. Α', Ἐν Ζακύνθῳ 1874, σ.σ. 44, 49, 51, 59, 122, 124, 142, 145.

- σημ.2 ὠραῖο, χάρη, ὕψηλό, ἀξιοπρέπεια, εὐγένεια, μεγαλεῖο, ἀγιοσύνη. Οἱ Γερμανοὶ ποιητὲς θεωροῦνται οἱ μόνοι ποῦ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν κριτική.
- σ.145, σημ.1 (...) Οἱ Πάλλης-Μαρκέτης μεταφράζουσε αὐτὴ τοὺς ὄρους τοῦ Κάντιου: «*καθολικάδα κι' ἀναγκαιοσύνη*». Ἡ δημοτικὴ ἀπομακρύνει' ἔτσι ἀπὸ τὴν πραγματοποίησὴ της περισσότερο παρά ἂν φύλαττε μερικὰ τέρματα⁹⁶ καθαρῶντα.
- σ.147 Νά τώρα τί λέγει καὶ ὁ Ἔγκελος. Ἡ σχέση ἐπος καὶ δράματος· τὸ ξέρομε ἀπὸ τὸν Bérard.⁹⁷
Γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικότητος, εἶναι ἀνάγκη τὸ *ιδανικό* νὰ περάσει στὴν καθωρισμένη του μορφή, στὴν παράσταση τῶν *χαρακτήρων καὶ τῶν πράξεων*. Προσωποποίηση τῶν γενικῶν δυνάμεων.
- σ.153 Ἔτσι φαίνεται καθαρὰ ἡ *ξένη* καταγωγή τῶν ἰδεῶν τοῦ Σολωμοῦ — καὶ τῶν μεθόδων. Ξένη, δική μας, γεννᾶ ὕμνησιν.
- σ.155 Ἄν θυμηθοῦμε, πὼς σὲ τριάντα χρόνια μέσα (1828-1857) δέν κατάρθωσε νὰ βγάλει πέρα ἓνα ποίημα τόσο μελετημένο καὶ στὴν οὐσία του καὶ στὴς λεπτομέρειές του καὶ στοὺς σκοποὺς του μὰ καὶ τόσο σύντομο (ἀφοῦ εἶτανε μᾶλλον λυρικό) θά πεί, πὼς ἡ δύναμή του, ἠθικὴ, πνευματικὴ, *δημιουργικὴ εἶτανε κατώτερη ἀπὸ τὴ φιλοδοξία του*. Ἄδιάφορο.
- Καὶ πραγματικὰ ὁ Σολωμός μεταχειρίστηκε μέσα τραγικῆς κ' ἐπικῆς ποίησης, γιὰ νὰ κάνει ποίημα ἐπικολυρικό. Πράγματι ὁ Σίλλερ εἶναι δραματογράφος ποιητής.
- Καὶ τὸ ποίημα τοῦτο δὲ θά γινότανε μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι δείχνουσε τ' ἀποσπάσματά του, γιατί δὲ μποροῦσε νὰ γίνει μεγαλύτερο. Σχεδὸν μὲ τὰ *διάμεσα πεζὰ* συμπληρώματα τὸ ἔχουμε ὄλο σὲ κατάστασι σχεδίου. Γιατί δὲ μποροῦσε νὰ γίνει μεγαλύτερο, λόγοι, ποῦ μᾶς πείθουσε, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι.
..... (σ.156) Μποροῦσε νὰ γίνῃ μεγαλύτερο· τὰ ἀποσπάσματα εἶναι μεμονωμένα, ἀνεξάρτητα, ἀσυνάρτητα. Δέν ξέρομε τί θά ἦταν ἂν τὸ ἐξακολουθοῦσε.
- σ.156 Κανένας δέν ἀναγνωρίζει, πὼς εἴμαστε στὸ *Μεσολόγγι* στὸ 1826. ;
- σ.158 Ὁ Σίλλερ, λέγει, πὼς τὸ «*ιδεῶδες τοῦ ἥρωα* πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ ἴση ἀπόστασι ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη διαστροφή κι' ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη τελειότητα». Ὁ Σολωμός δέν τήρησε αὐτὸ τὸν ὄρο. Παρατράβηξε τόσο τοὺς ἠρώες του στὴν ἀπόλυτη τελειότητα, ποῦ πιά δέν εἶναι ἀνθρώπινοι. Μόνον μὲ ἀσυνάρτητα ἀποσπάσματα μποροῦσε νὰ γίνῃ αὐτό.
- σ.159 Ἄν εἶτανε ξένος [ὁ Σολωμός] (ἓνας *Οὐγκώ*, ἓνας *Μπαίρον*, κτλ.) δὲ θά εἶχε καμιά δυσκολία, γιὰ νὰ τραγουδήσει ἀπὸ μακριὰ τοὺς *ἐλεύθερους πολιορκημένους*. Πὼς τοὺς ἀναφέρει καὶ ὁ Μπαίρον στὸ τελευταῖο του τραγοῦδι καὶ στὸ «*Νησί*».
- σ.160 Ἔτσι τὸ ἴδιο ποίημα καμὴν ἐνδειξὴ δὲ μᾶς παρέχει, πὼς τὸ μέρος, ποῦ λείπει, θάτανε δραματικὸ ἢ *καθαρὰ ἐπικό*, ὥστε νάτανε *δυνατὴ ἢ ὑπόθεσι*, πὼς μποροῦσε νὰ γίνει μεγαλύτερο. Τὸ ὅτι μεταχειρίστηκε «*ἀρχές*» *δραματικῆς ποίησης* γιὰ νὰ κάνει ἔργο μᾶλλον λυρικό — αὐτὸ ἄς μὴ μᾶς φαίνεται ἀντιφατικό. Ὁ Σίλλερ, καθὼς θά ἰδοῦμε, ἔκαμνε τὸ ἴδιο. Τὸ δράμα εἶναι ἀπὸ ἐπος κι ἀπὸ λῦρα καὶ τὸ ἐπικό εἶναι δραματικό. Βλ. Bérard.

96. Δηλαδή ὄρια· ὁ Παλαμᾶς ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴν ὑπερβολή· ὁ ἴδιος κράτησε πάντοτε ἢ σχεδὸν πάντοτε τ' ἀπαραίτητα «*τέρματα*».

97. Βλ. τὴν σημ. 92.

Κ.Γ. Κασίνης

- σ.163 Τώρα θά ιδούμε, πώς ο Σίλλερ πραγματοποιούσε τήν ἀρχή τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας ἀνάμεσα σ' ὄλων τῶν εἰδῶν τίς ἐναντίες δυνάμεις στά λυρικά του τραγούδια.
* Ἀς θυμηθεῖ ὁ ἀναγνώστης τόν περίφημο «Βουτηχτή», «τό Γάντι» — καί τόσες ἄλλες μπαλλάντες τοῦ Σίλλερ — καί κοντά σ' αὐτά ἄς ἰδεῖ, σ' ἓνα πρόχειρο μετάφρασμα σέ πεζό, τοῦ σχετικοῦ μέρους, ὅπου ἐμφανίζονται οἱ ἐναντιότητες, ἀπό τό ποίημα «Ὁ ἄνθρωπος».
- σ.167 Θάπρεπε νά ἐχταθεῖ ἡ ἔρευνα [γιά ἐντοπισμό τῶν αἰσθητικῶν ἀρχῶν τοῦ Σολωμοῦ] καί σ' ἄλλους φιλόσοφους Γερμανούς κι' ἄν τούτη ἡ δουλειά θάτανε πιά συστηματική, ὅμως τίποτα δέ θ' ἀναιροῦσε ἀπό τό γεγονός, πώς οἱ ἰδέες τοῦ Σολωμοῦ εἶναι δευτερόγενες καί μάλιστα μεταφυσικές, ἄρα χωρίς ἐπιστημονικό χαρακτήρα.
- σ.169 **Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ**
* Ὃταν ξαίρουμε, πώς ὄλων τῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν (καί τῆς Τέχνης φυσικά) ὁ οὐσιαστικός χαρακτήρας εἶναι ἡ ἀδιάκοπη ροή καί μεταβλητότητα, ἔρχεται μοναχό του τό ρῶτημα: οἱ ἰδέες κ' ἡ ποίηση τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἀκόμα ζωντανές ἀξίες, ἄρα γόνιμες, ἡ πάσανε νά ζοῦνε ὡς ἐνέργειες καί μένουνε μονάχα ὡς ὁμορφες κι' ἀκίνητες θύμησης;
- σ.170 * Ἀφότου ἡ Τέχνη καθωρίστηκε ὡς κοινωνικό φαινόμενο, ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀπόλυτου δέ μπορεῖ νά σταθεῖ. Δέν ὑπάρχει μιά μονάχα Τέχνη· ὑπάρχουνε πολλές κι' ἡ πιθανότητα νέων πάντα μορφῶν τῆς εἶναι ἀπειρη. Κι' ἀφότου καθωρίστηκε ἡ εἰδική τῆς ἐνέργεια τῆς αἰσθητικῆς ἡδονῆς, ἡ ἀντίληψη, πώς πηγάζει ἀπό τό πνεῦμα καί ἀποτείνεται στό πνεῦμα, εἶναι μεθοδικό σφάλμα, γιατί παίρνει τό μέρος ἀντί τοῦ ὅλου.
* Ἄν ἀξαφνα λέγαμε σ' ἓναν ἀληθινό, δηλ. ζωντανό καλλιτέχνη (π.χ. τόν *Henri Rousseau* τόν *Douanier*, πού εἶτανε ὀλότελα ἀπλοϊκός ἄνθρωπος), πώς ἡ Τέχνη εἶναι ἡ μερίκεψη τοῦ καθολικοῦ καί πώς τό καθολικό εἶναι ἀπόλυτο κι' ἀναγκαῖο, καί πώς ἓνα ἔργο δένεται μέ τό παγκόσμιο σύστημα κ' ἐπιστρέφει στό Θεό, θά γελοῦσε.
- σ.171 * Ὁ Σολωμός, μᾶς λένε μέ πολύ παράπονο, λησμονήθηκε. Αὐτό εἶναι ἀλήθεια. Μά ἡ εὐθύνη αὐτοῦ τοῦ δυστυχήματος δέν ὀφείλεται στήν ἀδυναμία τῆς μνήμης τῶν συγχρόνων λογίων, μά στήν ἐξάντληση τῆς δίκῆς του. * Ὁπως τόσοι ἄλλοι ἥρωες τῆς Τέχνης, πολύ μεγαλύτεροί του (π.χ. ἓνας *Ὁμηρος, ἓνας Ντάντες, ἓνας Γκαῖτε κτλ.) ἔτσι κι' ὁ Κορνάρος, τό δημοτικό τραγούδι κι' ὁ Σολωμός ὁ ἴδιος μῆκανε μέ τή σειρά τους σ' ἀκίνητα κατορθώματα τοῦ ἀνθρώπινου Πνεύματος, ὑπάρχουνε μοναχά γιά τήν παθητική θεαματική χαρά τῶν «μυημένων» ἀνθρώπων· δέν εἶναι πιά πηγές «ὕδατος ζῶντος».
- σ.172 [Ἡ γενιά τοῦ 1830] ἀγνόησε κάθε παρόν, τό ἀγνόησε καί τό περιφρόνησε, καθῶς καί τό ἄμεσώτερο παρελθόν (τή μεσαιωνική γραφτή καί προφορική λογοτεχνία) καί μεταπήδησε ἴσα στό χρυσόν αἰῶνα τοῦ Περικλή μέ τή μάταιη πρόθεση ν' ἀναστήσει τήν ἀρχαία γλῶσσα, γιατί πίστευε, πώς ἡ γλῶσσα τούτη θά μᾶς ἀνέβαζε στό πνευματικό κ' ἱστορικό μεγαλεῖο τῶν ἀρχαίων. Μιά τέτοια στροφή κείνη τήν ἐποχή εἶτανε φαινόμενο εὐρωπαϊκό, ἄρα ἱστορικά δικιολογημένο.² Μά ἐμεῖς τή στροφή αὐτή τήν κάναμε καθαρά μορφική κι' ὡς σήμερα ἀκόμα σέρνουμε μέσα στό πνεῦμα μας τίς καταστροφές αὐτῆς τῆς παρεξήγησης.
- σ.172, σμ.2 Οἱ ἐλευθερωμένοι ὅμως Ἕλληνες εἶχανε κι' ἀμεση ἀνάγκη μιᾶς ἐτοιμῆς γλῶσσας γιά τήν πνευματική τους ζωή καί τέτοια παρουσιάστηκε, πλούσια καί φκιαγμένη, ἡ ἀρχαῖζουσα καθαρεύουσα.
- * Ἡ μπαλλάντα του πού μετέφρασα.⁹⁸
- * Ἡ ἀξία τῶν ὀραίων ποιημάτων εἶναι ἡ ἴδια σ' ὅλες τίς ἐποχές. Στέκεται στήν ὁμορφιά τους. (Τ' ἀποπάσματα τοῦ Σολωμοῦ).
- Γιατί; ὄχι.
- * Ὁ Ρουσό θά γελοῦσε, μά αὐτό δέ σημαίνει τίποτε.
- Γιατί;⁹⁹
- Μά δέν εἶναι ζωή κι' αὐτή;
- ! Παντοῦ χρειάζονται μη-μένοι.
- Ψέμα αὐτό.
- Τώρα μόλις ἀρχίζει νά γίνεται αἰσθητή ἡ ἀντίθετη στροφή πρὸς τό Σολωμό.
- Ὅτε τήν πρόσεξαν, παρά νόμισαν πώς πάει αὐτή γιά τό τραγούδι.

98. Πρόκειται γιά τόν «Ἰππότη» τοῦ Schiller, ἓνα ἀπό τά «Δυό λουλούδια ἀπό τά ξένα» πού μετέφρασε ὁ Παλαμᾶς· βλ. τώρα στά *Ἄπαντα*, 11 (*Ξανατονισμένη Μουσική*), σσ. 381-383.

99. Ὁ Παλαμᾶς διαφωνεῖ μέ τή γνώμη τοῦ Βάρναλη, ὅτι τάχα ὁ Σολωμός λησμονήθηκε.

- σ.174 Ἔτσι τὴν ποιητικὴν ἀλήθεια τῶν «*Ἐλευθέρων Πολιορκημένων*» θά τὴν κοιτᾶμε μονάχα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τῆς ἀποψη κι ὄχι ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ. Θά σταθοῦμε μονάχα στὸ ρώτημα: «Οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι» *πείθουν ὡς ποίημα ἢ ὄχι*; Δηλαδή μᾶς δίνουνε τὴν «ψευδαίσθηση τοῦ σοβαροῦ», μᾶς υποβάλλουνε τὴν πραγματικότητα — μιὰ ν πραγματικότητα;
- Θ' ἀποφύγουμε λοιπὸν τὰ ἐξῆς μεθοδικὰ σφάλματα: 1) νά συγχίσουμε τὴν *ἱστορικὴ πραγματικότητα* μέ τὴν ποιητικὴ τῆς ἐρμηνεία.
-
- σ.175 καί 3) νά θεωρήσουμε ἀντίθετα, τὸν *ιδεαλισμό* ὡς ψεύτικο στοιχεῖο τῆς Τέχνης, ἐπειδὴ μπορεῖ νά ναι ἡ αἰσθητικὴ μας διάθεση ρεαλιστικὴ ἢ ὄχι, ἄλλο θέλετε.
- [Οἱ «Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι»] δέν εἶναι οὔτε ἱστορικὸ οὔτε *ψυχολογικὸ ντοκουμέντο*, γιατί *ἀγνοοῦνε καί τὰ πράγματα καί τοὺς νόμους τῆς ψυχῆς* τοῦ ἀνθρώπου.
- [Ὁ Σολωμός] εἶδε μοναχὰ *φιλοσοφημένους ἥρωες*. Δέν εἶδε καθόλου *θύματα*. Ἄπλωσε τὴν ψυχολογία τῶν ἐπαγγελματικῶν ἡρώων καί στοὺς γέροντες, τίς γυναῖκες καί στὰ παιδιά. Σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τοὺς ἕτερος *professionnels* οἱ κίνδυνοι εἶναι μιὰ *ἐξοικείωση* καθὼς κ' ἡ *πιθανότητα τοῦ θανάτου* ποτές τὸ πνεῦμα τοὺς δέν πάει ἄμεσα στὴ λεπτομερῆ ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας τοῦ κινδύνου καί τοῦ θανάτου.
- σ.176 Ὡστε ὁ προφανὴς ὄλεθρος ἀπὸ τὴν *πέινα* εἶναι ὁ καθαυτὸ ὄχτρος. Ὁ Σολωμός, ὅπως εἶπαμε, ἔκανε πολλὴ *φιλολογία λέγοντας*, «πὼς ἡ *πέινα* δέν μπαινὲ εἰς τὸν κύκλο εἰμῆ ὡς *ἐξωτερικὴ δύναμις*» δηλαδή μποροῦσε καί νά λείπει, — γιατί ἀρκοῦσε ἡ *ιδέα*. Τὸ αἶσθημα τῆς τιμῆς εἶτανε στὴν περίστασή τους συμφωνότατο μέ τὸν πόθο τῆς ζωῆς. Γιατί δέν κάνανε *τὴν ἐξοδο*, γιὰ νά πεθάνουνε ποιητικά, μὰ γιὰ νά σωθοῦνε.
- σ.177 Ὡστε ὁ ἥρωϊσμός τους μ' ὄλο του τὸ ποιητικὸ ἀχτιδοβόλημα εἶτανε φανέρωμα ζωντανῆς ζωῆς κι ὄχι φιλοσοφικῆς ἢ αἰσθητικῆς σκέψης.
- σ.179 Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου (...) *Gruchet* (...) ἀρνιέται τὸ *ρωμαντικὸ ἥρωϊσμό* ἀλλὰ Δόν Κιχῶτο (*mourir dans un sourire*), ὅπως τὸν δημιουργεῖ ἡ φαντασία τῶν θεατῶν τοῦ πολέμου, τῶν *εστέτ* τοῦ πολέμου, ἢ, ἂν θέλετε, τῶν ἀκίνδυνων *ἡρώων τῆς καρέκλας*.
- Δέν πρέπει ὅμως νά ξεχνοῦμε, *πὼς ἡ ψυχολογία τῶν νεώτερων πολέμων* εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ψυχολογία τῶν παλαιότερων ὡς τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Τότες τὸ *ἠθικὸ στοιχεῖο* τοῦ πατριωτικοῦ συναισθήματος εἶτανε *φτασμένο στὴν ἀκρότατη* δύναμή του. Ἐπειτα πολεμοῦσε μονάχα ὁποῖος ἤθελε, γιατί δέν ὑπῆρχε ἡ *ὑποχρεωτικὴ θητεία*, ἔτσι γινότανε *ἐπιλογὴ θεληματικῶν ἡρώων*. Καί τέλος ὁ *ρωμαντισμός* ὑπῆρχε ζωηρὸς ὡς μιὰ ἀναβίωση μέ νεώτερη μορφή τῆς μεσαιωνικῆς ἠθικῆς, ἄρα μιὰ πραγματικότητα· ὄχι ὅμως ὄλη ἡ πραγματικότητα. Ἄλλ' ἀπ' αὐτὴ τὴ βεβαίωση ὡς τὸ χαμόγελο τῶν ἐτοιμοθάντων
- κ' ὑψῶναν μέ χαμόγελο τὴν ὄψη τῆ φθαρμένη
- ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση, ὅταν μάλιστα αὐτὸ τὸ χαμόγελο εἶναι τῶν ἀμαχῶν θυμάτων καί μάλιστα τῶν γυναικῶν, τῶν παιδιῶν καί τῶν γέροντων.
- Ὅλες αὐτές τίς πραγματικότητες ὁ *Σολωμός* τίς ἀγνόησε.
- σ.181 Ὅταν λοιπὸν τολμᾶνε νά λέγουν, *πὼς ὁ Σολωμός* δέν ἔκαμνε ἐρωτα, γιατί *χε δώσει τὴν καρδιά του στοὺς ἀγωνιστὲς τῆς Πατρίδας*, ἡ βεβαίωση τοῦτη ξεπερνᾶ κάθε ὄριο διαστροφῆς τῶν πραγμάτων.
- Ἡ ποίηση καλά καλά δέν εἶναι γιὰ νά σέ πείθει· εἶναι γιὰ τὴν ἔκσταση.
- Πραγματικότης εἶναι κι αὕτη.
- Κι ὁ ρεαλισμός εἶναι ἰδεαλισμός.
- 100
- Κι ὁ Γκαίτε ἔτσι τοὺς θαυμάζει στὸ (Φάουστ).
- Καί τί μ' αὐτό;
- Σωστά· δέν ἀφαιρεῖται τίποτε ἀπὸ τὴν ἀξία τους.
- Σωστά· καί τί μ' αὐτό;
- Ἐν τούτοις δέ μπορεῖ αὐτοὶ νά μὴν ὑπάρξουν.
- Νά ποῦμε καί τοῦ πολέμου τὸ καλὸ. Quinton;¹⁰¹
- Ποῦ τοὺς ὕμνησεν ὁ Γκαίτε.
- Πολύ καλά ἔκαμε.
- Αὐτὸ εἶναι ἀνοησία.

100. Ἡ διαφωνία τοῦ Παλαμᾶ ἐδῶ εἶναι ριζικὴ.

101. Ὁ Γάλλος φυσιολόγος René Quinton (1867-1925) εἶναι κυρίως γνωστός γιὰ τὸ μεγάλο του ἔργο *L' eau de mer, milieu organique* (1904). Ἐδῶ ὑπονοεῖται τὸ ἔργο *Maximes sur la guerre* στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ΙΚΠ ὑπάρχει ἡ 10η ἐκδοσι, Paris, Bernard Grasset, 1930.

- Ἐκείνη ἡ ἔρα ἔχει ἄρα τὴν ἀλήθεια, ὅπως εἶναι. Δηλαδή τὸ αἰσθητικὸ μᾶς κριτήριον δὲν πρέπει νάβῃ οὔτε ἐπιστημονικόν, οὔτε ἠθικόν, οὔτε θρησκευτικόν, οὔτε πατριωτικόν κτλ. Τὸ μόνον ποῦ πρέπει νά ζητᾶμε, εἶναι τὸ ἔργον νά πείθει.
- σ.181, σημ.1 Πρβλ.
Ἐρωτικὴ καὶ ἔρωτας καλοῦ τὰ σπλάχνα τοὺς τινάζουν.
- σ.182 Ἐάν ὁ Σολωμὸς, ἀντὶ νὰ μᾶς ἀφήσῃ μονάχα ἀποσπάσματα, μᾶς ἀφῆνε ὀλοκληρωμένον τὸ ἔργον του, τονισμένον ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὡς τὸ τέλος ἐν τῷ ἴδιῳ μεταφυσικῷ κανόνι, ἢ ἀπουσία πραγματικῆς ζωῆς μέσα του, θὰ ἔτανε καταφάνερη ἀδυναμία — καὶ τὸ ἔργον ἀποτυχημένον.
Ἐλλ' ὅταν ἕνα ἔργον ἔχει αὐτὲς τίς σπάνιες ἀρετὲς [στιχουργικὴ τελειότητα, εὐγένεια συναισθημάτων, φιλοσοφικὸ ὕψος], στ' ὀργανωμένον καὶ ἀρχιτεκτονικόν σύνολόν του δὲ θὰ τίς νοιώσουμε πᾶς ὡς μέλη κομματιασμένα καὶ ὄργανα, μὰ ὡς ζῶσα Μορφὴ (ὄρος τοῦ Σίλλερ). Τὴν ἐσχατὴν αὐτὴν ἀπαίτησιν ἀπὸ τὰ τελειωμένα ἔργα Τέχνης δὲ μπορούμε νὰ τὴν προβάλλουμε στ' ἀποσπάσματα τοῦ Σολωμοῦ, ἄρα εἶναι ἀπαλλαγμένα ἀπὸ τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ζώσας Μορφῆς, ποῦ εἶναι τὸ ἀδυστηρότερον κριτήριον τῶν μακρῶν ποιημάτων.
- Ἐγνοώντας καὶ περιφρονώντας τὴν πραγματικότητα ὁ Σολωμὸς μᾶς ἀφῆσε ἕνα κομματιασμένον ἔργον, ποῦ ὁ χαρακτήρας του εἶναι λιγότερον δημιουργικὸς καὶ περισσότερο φιλολογικὸς. Μέσα ἐν τῷ Μεσολόγγι δὲν πολιορκοῦνται καὶ δὲ μαρτυροῦνε ἀνθρωποὶ ζωντανοί, μὰ στωϊκοὶ φιλόσοφοι, ποῦ εἶναι σίγουροι, πῶς θὰ τὰ βαστάξουν ὅλα γελώντας, τραγουδώντας καὶ κλαίοντας (...).
- σ.183 Ὁ Σουλιώτης ὁ καλὸς κλαίει (...) (δηλ. δάκρυα φιλολογικά). Ἡ μάνα βλέπει τὸ πουλί (...) (πεῖνα φιλολογική). Οἱ γυναῖκες πειράζονται (...) (πειρασμὸς φιλολογικός). Ὁ Ἐρωτικὸς καὶ ὁ Ἐρωτικὸς ξεδιπλώνουν μπροστὰ τοὺς ὄλους τίς χαρὲς καὶ τίς ὁμορφίαις τῆς Ἄνοιξης καὶ τοῦτο, (...) ἀντὶ νὰ τοὺς κινήσῃ τὴν λαχτὰ τῆς ζωῆς (...) τοὺς δυναμώνει τὴν νίκην τοῦ πνεύματος (νίκη φιλολογική). Οἱ γυναῖκες βλέπουν ὄνειρα ὡραῖα καὶ ἰδεαλιστικά (ὄνειρα φιλολογικά) κτλ.
- σ.184 Ὁ ἴδιος ὁ Σολωμὸς, ὅταν μιά φορά τοῦτοχὲν νὰ βρεθῇ κατάντικρα σέ μερικά πραγματικὰ δείγματα θυμάτων, ὅταν δηλαδή, χωρὶς νὰ τὸ ἐπιδοκιμάζῃ θεωρητικὰ, ἔκανε ἀθέλητην χρῆσιν τῶν ματιῶν του, μᾶς ἀφῆσε μιά σημείωσιν, ποῦ εἶναι πρὸς τιμὴν του, ἀπὸ τὰ καλύτερα κείμενα, ποῦ ἔχουμε δικὰ του. Προσέξτε, τί σεμνὸν μεγαλεῖο ἔχει αὐτὸ τὸ ἀπλό, τὸ φυσικόν, τὸ περὶ ὁ σχεδίασμα, αὐτὴ ἡ νύξ ἀντιγραφὴ τῆς πραγματικότητος (...)
1) «Καὶ ἐσυνέβηκε αὐτὲς τὲς ἡμέρας, ὅπου οἱ Τούρκοι ἐπολιορκούσαν τὸ Μεσολόγγιν». (...)
- σ.185 8) «Καὶ τὲς ἔβλεπε ὁ κόσμος νὰ τρέχουνε τὰ τρίστρατα, τὰ σταυροδρόμια, τὰ ἀνώγια καὶ τὰ χαμῶγια, τὲς ἐκκλησιᾶς, τὰ ξωκκλήσια, γυρεύοντας...».
Εἶναι σελίδα ἀξία τῆς Βίβλου, ἀξία τοῦ Τολστόη.
- σ.186 Στὴ δευτέρῃ καὶ τρίτῃ ποιητικῇ περιόδῳ τοῦ Σολωμοῦ ἡ ἔννοια τῆς πατριωτικῆς ἐλευθερίας προάγεται σέ πνευματικὴν ἐλευθερίαν. Εἶναι, ὅπως πολλὰς φορές τ' ὄρισαν, ἡ ἔννοια τῆς φυσικῆς ζωῆς, τῆς «αὐξητικῆς ψυχῆς» (Ἀριστοτέλης) ἐν τῷ νόμῳ τῆς θέλησης.
Ἐλλ' ἡ ἔννοια τῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα λεύτερης, μὲ τὴν μεταφυσικὴν ἔννοιαν, ἐκλογῆς. Ἡ ἠθικὴ εἶναι κατ' οὐσίαν ἕνας περιορισμὸς τῆς ἀπόλυτης λευτεριάς χάριν τῆς κοινωνικῆς αὐτοσυντηρησίας.
- σ.188 Μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιον δόγμα (τῆς στωϊκῆς ἀπάθειας) βγαίνει 2) ἡ θεωρία τῆς ἠθικοπλαστικότητος τοῦ πόνου καὶ τῆς ὠραιότητος τοῦ πόνου. Σ' αὐτὴν τὴν ποιητικὴν χίμαιραν πίστεψε καὶ ὁ Ντοστογιέφσκι καὶ ὁ Τολστόη. Ὡστόσο ἡ πείρα ἀπαντᾷ, πῶς ὁ πόνος δὲ λευτερώνει τὸν ἄνθρωπον, μὰ τὸν ἀποχτηνώνει.
- σ.189 Ἐάν ὁ Ντάντες, ὁ Μπετόβεν, ὁ Ντοστογιέφσκι δὲν πονοῦσαν, δὲ θὰ γινόντανε μεγάλοι δημιουργοί, — λένε! Μὰ ποιὸς μπορεῖ νὰ ξαίρει, πῶς, ἂν
- Οὔτε νὰ πείθῃ πείθει ἡ ρητορικὴ.
- Ψυχρὸς στίχος.
- Συζητήσιμο.
- Ὁ Σίλλερ ὄνειροπολοῦσε τελειωμένα ἔργα· δράματα κτλ.
- Πάλι ἡ φιλολογία χρησιμεύει ἀνάλογα μὲ τὸν ὄρον ρητορικὴν.
- Καὶ ἡ γυναῖκα τῆς Ζάκυθος· γιατί ὁ ρεαλισμὸς εἶναι ἕνα μὲ τὸν ἰδανισμὸν ποῦ κατακρίνει ὁ Βάρναλης.
- Πατριωτισμὸς πάντα.
- tabou
- Κατὰ τὸν ἄνθρωπον.

δέν εἶτανε δυστυχισμένοι ἄνθρωποι, δέ θάτανε μεγαλύτεροι καί γονιμώτεροι δημιουργοί; Ἡ ποιός μπορεί νά βεβαιώσει, πῶς ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Ραφαήλος, ὁ Γκαίτε θά ἔτανε μεγαλύτεροι καλλιτέχνες, ἂν εἶτανε ἄνθρωποι δυστυχισμένοι;

*Ὅχι τί θά εἶτανε, μά τί εἶναι.

σ.192 [Ἡ Ἑλλάδα] εἶτανε γι' αὐτόν μιά *ιδεατή ὄπτασία*, ὀλόλαμπρη, ἔξω ἀπό τόπο κι ἀπό χρόνο, αἰώνια κι ἀφαστη. Ὅταν λέγει «Κλείσε μέσα στήν ψυχή σου τήν Ἑλλάδα καί θά αἰσθανθεῖς μέσα σου νά σπαρταρίζει κάθε εἶδος μεγαλεῖο» ἐννοῦσε τό *ἀρχαῖο κλασικό πνεῦμα* ὡς ἀπόλυτη ἔκφραση τοῦ ωραίου καί τοῦ ἀληθινοῦ.

*Ἡ φράση του «Κλείσε μέσα σου τήν Ἑλλάδα».

σ.194 Πολύς λόγος ἔγινε γιά τόν *ιδεαλιστικό* χαρακτήρα τοῦ ἔρωτα *στή σολωμική ποίηση*. Τόν ἔρωτα αὐτόν, ὅπως συμβαίνει σέ κατάστασες παθολογικοῦ σαντιμανταλισμοῦ, ὁ Σολωμός τόν αἰσθάνεται *μυστικόπαθα*. Τέτοιος τοῦλάχιστο φανερώνεται στό καλύτερο καί περισσότερο μέρος τοῦ ἔργου του. Τυπικά δείγματα ἡ κορασιά τοῦ «Κρητικοῦ» κι ἡ *Donna velata*.

*Ἡ Ἀδελαΐδα. Φ.Μ.¹⁰²

σ.196 Γιατί ἡ *ιδεαλιστική Τέχνη*, ὅπως πολλές φορές τό σημείωσα, σεν εἶναι *ὄλη ἡ Τέχνη*, μά ἓνα μέρος της πολύ περιορισμένο, πού τώρα μάλιστα περνᾷ μιά περίοδο κρίσιμης δοκιμασίας. Ὅπως ὑπάρχουνε ἄνθρωποι παθολογικά *passionés*, ὑπάρχουνε κι ἄνθρωποι — καί Τέχνη — μέ νεῦρα γερά, μέ νοῦ καί συναισθηματικότητα ἰσόρροπα. Καμιά *ιδεαλιστική ὑπερβολή* δέ μπορεί νά καταλύσει τήν ὑγεία καί τή φυσικότητα.

Φ.Μ.

Εἶναι ὄλη ἡ Τέχνη καί στό Naturalisme. Zola.

*Ὁ Σολωμός, λένε, δέν ἔκανε *ἔρωτικά* τραγούδια, πές ἀπό ντροπή, πές ἀπό σεβασμό στήν Ποίηση! *Κακομοίρα Τέχνη* ὄλων τῶν μεγάλων ἐποχῶν κι ὄλων τῶν μεγάλων ἡρώων τοῦ Καλοῦ!

*Ἡ γυναίκα στήν Τέχνη.

σ.198 Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ Τέχνη, ἐξηγημένη γιά τήν ἐποχή της, Τέχνη, πού ἀποτείνεται στους «κυρίους», δέν εἶναι ὄλη ἡ Τέχνη, ἡ καθαυτή Τέχνη, πού φροντίζει γιά τήν ἀξιοπρέπειά της. Ὑπάρχει καί Τέχνη, πού γίνεται γιά τούς πολλούς ἢ τοῦλάχιστο, πού ἔχει ἀντικείμενό της τόν «πολύν» (= λαϊκό) ἄνθρωπο. Κ' ὑπῆρξαν *ιστορικές περιόδους*, πού αὐτήν τήν Τέχνη δέν κάμανε οἱ λίγοι, μά οἱ ἴδιοι οἱ πολλοί (Αἴγυπτο, Βυζάντιο, μεσαιωνική Δύση).

Ὅτε γιά τούς πολλούς ὅτε γιά τούς λίγους.

Τά κακά δημοτικά.¹⁰³

*Ἔτσι ὁ ἀριστοκρατικός αἰσθητισμός τοῦ Σολωμοῦ δέν εἶναι τό ἄριστο εἶδος Τέχνης: εἶναι μιά Τέχνη, πού ἡ ἀξία της σήμερα εἶναι μονάχα *ἱστορική*.

Πῶς εἶναι ἱστορική, ἀφοῦ μᾶς συγκινεῖ αἰσθητικά ὡς πρότυπο τέχνης.

102. Τά ἀρχικά Φ.Μ. σημαίνουν Φιλιταῖος μαθητής καί ὑπονοοῦν τόν Ἀποστολάκη.

103. Ἀναφέρεται στόν τύπο «περίοδες» πρβλ. σημ. 96.

Αλέξης Πανσέληνος

Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΟΜΠΗ

Ένα μυθιστόρημα σαν κόμικ
Ένα κόμικ σαν μυθιστόρημα

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΜΕ ΣΚΥΛΟΥΣ
(3η Έκδοση)

ΕΚΛΟΣΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

Κ.Γ. Κασίνης

6. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

6.1. Ποσοτικά έξαγόμενα. Κατανομή

Οι παρασελίδες σημειώσεις του Παλαμά που σχολιάζουν σκέψεις και κρίσεις του Βάρναλη είναι 118. Σε αυτές συνοπολογίζω τὰ θαυμαστικά (!), τὰ ἐρωτηματι-

κά (;) και τὰ ἐπιδοκιμαστικά (v) σημεία. Δέν προσμετρῶ τίς ἑκατοντάδες ὑπογραμμίσεις και τίς κάθετες διαγραμμίσεις στά περιθώρια, πού εἶναι κι αὐτές ἐβγλωττα μέν σχόλια, ἡ δημοσίευσή τους ὁμως θά/σῆ-μεινε ἀντιγραφή τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ βιβλίου.

Συνοπτικά κατανέμονται: στόν Πρόλογο 2, στά κεφ. I 53, στό κεφ. II 21 και στό κεφ. III 42. Ἀναλυτικά ἡ εἰκόνα εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Πρόλογος, σσ. 7-10	2
Κεφ. I: ΩΡΑΙΑ ΨΕΜΑΤΑ ΚΙ ΑΣΚΗΜΕΣ ΑΛΗΘΕΙΕΣ,	2
Α': Θαυμασμός και Συλλογή, σσ. 12-21	5
Β': Ψυχολογική συνέχεια τοῦ Σολωμοῦ, σσ. 21-24	5
Γ': Ἠθική τελειότητα τοῦ Σολωμοῦ, σσ. 24-45	26
Δ': Ἰδανική Ἐλευθερία, σσ. 45-50	2
Ε': Ἐξοδο ἀπό τόπο και χρόνο, σσ. 50-54	0
ΣΤ': Μεταφυσική ἐξηγησιομανία τῶν ἀποσπασμάτων, σσ. 54-88	13
Κεφ. II: ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ,	
σσ. 89-91	0
I: Ζωντανή, σσ. 91-125	2
II: Βιβλιακή, σσ. 125-127	0
Α': Ἀπόλυτο, σσ. 128-135	3
Β': Τό ὕψηλό (= νόημα τῆς Τέχνης), σσ. 135-144	3
Γ': Δημοκρατία Ἰδεῶν. Ἰσοζυγία μορφῶν, σσ. 144-160	11
Μερικές παρατηρήσεις, σσ. 160-168	2
Κεφ. III: Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ, σσ. 169-173	11
(α): Μεταφυσικός ἠρωϊσμός, σσ. 173-186	19
(β): Ἀσκητική ἠθική. Ὁραιότητα τοῦ πόνου, σσ. 186-190	4
(γ): Θεοσέβεια κι ἑλληνισμός τοῦ Σολωμοῦ, σσ. 190-194	1
(δ): Ἰδανικός ἔρωτας, σσ. 194-196	4
(ε): Αἰσθητικός ἀριστοκρατισμός, σσ. 197-198	3
(στ): Ἐπαναστατικότητα και συντηρητισμός, σσ. 198-203	0
Ἐπίλογος, σσ. 204-206	0
Σύνολο	118

6.2. Προτιμήσεις

Ὅπως φαίνεται ἀπό τήν πύ πάνω κατανομή τῶν σημειωμάτων (6.1), ἡ μεγαλύτερη πύκνωσή τους παρατηρεῖται σέ θέματα, ὅπως:

- (α) τό άτομο και ὁ δημιουργός·
- (β) οἱ ιδέες και οἱ αἰσθητικές ἀρχές·
- (γ) τό ἀποσπασματικό ἔργο·
- (δ) ἡ σημερινή ἀξία και ἡ ἐπιβίωση τῶν ιδεῶν τοῦ Σολωμοῦ.

Ἄκόμη σχολιάζονται, μέ ἀφορμή συγκεκριμένα ἐρεθίσματα ἀπό τό βιβλίο τοῦ Βάρναλη:

- (α) θεωρητικά ζητήματα κριτικῆς·
- (β) ἡ γλώσσα γενικά και ἡ σολωμική λέξι ἐιδικότερα·
- (γ) ἀπόψεις τοῦ Ἀποστολάκη·
- (δ) (κυρίως ὁμως) οἱ γνώμες τοῦ Βάρναλη, οἱ ὁποῖες ἐπιδοκιμᾶζονται, συμπληρώνονται, συζητοῦνται, ἀπορρίπτονται.

6.3. Ἀποτιμήσεις

Ὁ παρασελίδιος σχολιασμός τῆς μελέτης τοῦ Βάρναλη ἀπό τόν Παλαμά μορφοποιεῖ και ἀνανεώνει καταστάσεις, τῶν ὁποῖων οἱ κύριες συνιστώσες εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

6.3.1. Ἡ αἰτιολογική σχέση ἀνάμεσα στήν *Ποίηση στή ζωή μας*, στό *Σολωμό χωρίς μεταφυσική* και στά «παλαμικά μαργινάλια».

6.3.2. Τό σημείο συμβολῆς τῆς κριτικῆς ἄποψης τριῶν κορυφαίων σολωμιστῶν:

- (α) τοῦ Παλαμά· πρωτοποριακή¹⁰⁴ φιλολογική, δηλαδή ἐπιστημονική, ἐξέταση τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ·
- (β) τοῦ Ἀποστολάκη· ἰδεαλιστική προσέγγιση·
- (γ) τοῦ Βάρναλη· ρεαλιστική-μαρξιστική ἐρμηνεία.

6.3.3. Τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ παράλληλη παράθεση τῶν θέσεων τοῦ Βάρναλη και τοῦ Παλαμά, ἀπό τήν ὁποία βλέπουμε:

104. «Μεστός καρπός εἶναι τό πρωτοποριακό, γιά τήν ἑλληνική πραγματικότητα, κείμενο «Ἡ κριτική και ὁ Σολωμός (θέματα γιά ζετύλιγμα)» (1903). Ἐδῶ ἀποκαλύπτεται λαμπρά ὁ κριτικός φιλόλογος, ὁ ἐρευνητής μέ τή συνθετική ἐποπτεία και τήν ἀναλυτική ἐπιστημονική μέθοδο»· βλ. Κωστής Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, ἐπιμέλεια Μαν. Κ. Χατζηγιακουμῆς, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1970, σ. 29.

(α) ἀπό τή μιὰ μεριά, τή νεανική ὀρμητικότητα τοῦ Βάρναλη πού φτάνει τά ὄρια τῆς ὑπερβολῆς,¹⁰⁵ ἀπό τήν ἄλλη, τήν ὀριμότητα τοῦ Παλαμᾶ, καρπὸ γνώσης τοῦ ἀντικειμένου καὶ πολύχρονης πείρας· (β) τήν ἰδιότυπη «συζήτηση» ἀνάμεσα στή νέα (γιά τήν ἑλληνική κριτική) ματεριαλιστική διαλεκτική τοῦ Βάρναλη καὶ τίς ἀντιρρήσεις τῆς ἱστορικής θεώρησης τοῦ Παλαμᾶ.¹⁰⁶

6.3.4. Ἡ συναισθηματική μέθεξι τοῦ Παλαμᾶ στή διαμάχη, διότι:

(α) ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικούς στόχους τῆς μελέτης τοῦ Ἀποστολάκη ἦταν ἡ ἀνατροπή τῆς ἐνοχλητικῆς πιά αὐθεντίας τοῦ ποιητῆ καὶ κριτικοῦ Παλαμᾶ.¹⁰⁷

(β) δεσπόζουσα πρόθεση τῆς βαρναλικῆς ἀντεπίθεσης ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας, ὅσον ἀφοροῦσε τὸν Παλαμᾶ¹⁰⁸ καὶ γενικότερα τὴ νεοελληνική ποίηση,¹⁰⁹ παράλληλα μέ τὴν ἀχρήστευση¹¹⁰ καὶ τὸν παραμερισμὸ τῶν παραμορφωτικῶν φακῶν τοῦ ἰδεαλισμοῦ γιά τὴν ἐξέταση τοῦ σολωμικοῦ ἔργου.

6.4. Τὸ ὄφος τῶν μαργιναλίων καὶ τὸ ἦθος τοῦ Παλαμᾶ

Γιά νὰ ἐκτιμήσει κανεὶς σωστά τὸ ἦθος τοῦ Παλαμᾶ, πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψη τοῦ πῶς τὰ σχόλια γράφονται, ὅπως γράφονται, χωρὶς τὴν ἰδιοτελή ὑστεροβουλία τῆς ἀνάγνωσής τους ἀπὸ τὸ Βάρναλη καὶ κυρίως χωρὶς τὴ συναισθηματικὴ ἐπήρεια τῆς ἀδικῆς, δηλαδὴ ἄκριτης, ἐπίθεσης τοῦ Ἀποστολάκη. Ἔτσι λοιπὸν, ἡ ἀνυπόκριτη ἐπιδοκιμασία τῶν περισσότερων ἀπόψεων τοῦ Βάρναλη, ἡ λιτότητα στή διατύπωση τῶν γνωμῶν του, ἡ νηφαλιότητα στήν ἀντιμετώπιση πραγμάτων, ἀπὸ τὰ ὅποια δὲν εἶναι ξένος συναισθηματικά (βλ. παραπάνω 6.3.4), ἡ ἀβρότητα καὶ ἡ εὐγένεια τῆς ἔκφρασης δείχνουν τὸν υπεύθυνο πνευματικὸ ἄνθρωπο πού ξέρει νὰ «σέρνει τὸ χορὸ τῶν ἰδεῶν».

7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τὰ ἐπιμέρους μᾶς ἀνάγουν στὰ γενικότερα φαινόμενα· ἔτσι, σκεφτόμαστε ἐδῶ πῶς οἱ μεγάλες κριτικές διαμάχες στήν ἱστορία τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων ἀνάμεσα στοὺς Π. Σοῦτσο καὶ Κ. Ἀσώπιο, Α. Βλάχο καὶ Ἐμμ. Ροῖδη, Ἀποστολάκη καὶ Βάρναλη, γιά νὰ μείνουμε στὶς ἀκραῖες περιπτώσεις, ὑπῆρξαν πάντοτε γόνιμες· ἡ διαπάλη διευκρίνισε ἀπόψεις καὶ ἰδεολογικὲς ροπές, κατέρριψε εἰδωλα, ἀποκάθαρε πρόσωπα καὶ ἰδέες, εἰσηγήθηκε αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις καὶ πρότεινε νέες ὀπτικές. Σὲ αὐτοὺς τοὺς κύκλους ἐγγράφονται καὶ οἱ παρεμβάσεις τρίτων, πού, ἂν καὶ μικρές, δὲν εἶναι ἀμελητέες, ὅπως ἡ ἰδιότυπη παλαμική πού τώρα ξεκινᾶ τὴ διαδρομὴ τῆς.

105. Βλ. τὴ σημ. 14. Στὴ δευτέρη ἐκδοση τοῦ ΣΧΜ (εἶναι τὸ Α' Μέρος τοῦ βιβλίου του Σολωμικά, Ἀθήνα, Κέδρος, 1957) ἀπέκοψε ὅσα νόμιζε πῶς δὲν ἔχουν πιά θέση· γράφει σχετικά στὸ «Προλογικὸ σημεῖωμα»: «Ἀπὸ τὸ Σολωμὸ χωρὶς μεταφυσική, πού δημοσιεύθηκε στὰ 1925 κι εἶτανε μιὰ μαχητικὴ μελέτη κι ἐπομένως σὲ πολλὰ τῆς σημεῖα ὑπερβολικὴ κι ἄδικη, ξανατυπῶνω ἐδῶ, ὅσο μέρος ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει γενικότερο ἐνδιαφέρον γιά τὴν ἐξήγηση καὶ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου κι ἀσύγκριτου Ἐθνικοῦ μας Ποιητῆ» (σ. 7)· (ἡ ἀραιογράφηση δική μου). Συγκεκριμένα κράτησε ἀπὸ τὸ κεφ. Α' (σ. 11-88) μόνο τὸ μέρος ΣΤ' (σ. 54-84) = Σολωμικά, σ. 11-33, ὀλόκληρο τὸ κεφ. Β' (σ. 89-168) = Σολωμικά, σ. 34-85· παρέλειψε ὀλόκληρο τὸ κεφ. Γ' (σ. 169-203) καὶ τὸν Ἐπίλογο (σ. 204-206).

106. «Στὰ προλεγόμενα (τῆς ἐκδόσεως Μαρασλή) δρᾷ καὶ ἐποπτεύει περισσότερο ἡ ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ Παλαμᾶ», γράφει ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους νεότερους σολωμιστές, ὁ Μαν. Κ. Χατζηγιακουμῆς· βλ. Κωστής Παλαμᾶς, *Διονύσιος Σολωμός*, ὁ.π., σ. 28.

107. Ἐναντίον τοῦ κριτικοῦ Παλαμᾶ ἐπιτίθεται ὁ Ἀποστολάκης μέ τὴ μελέτη του «Ἡ Κριτική»· βλ. σημ. 15.

108. Γιά τὴν ἐπίδραση τοῦ «μεγάλου Παλαμᾶ» μιᾶ ἰδιαίτερα ὁ Βάρναλης στὴ σελ. 74 τοῦ ΣΧΜ, ἀλλὰ καὶ *passim*. Συμπύκνωση ὄλων αὐτῶν ἀποτελεῖ, νομίζω, ἡ ἐντυπῆ ἀφιέρωση: «τοῦ πατέρα τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς ποίησης Κωστή Παλαμᾶ» καὶ ἡ ἐπίτασή της μέ τὴ χειρόγραφη προσθήκη στὸ ἀντίτυπο τοῦ ΙΚΠ: «μέ τὸ θαυμασμὸ καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη του Κώστα Βάρναλης». Πρέπει νὰ προσεχθεῖ ἰδιαίτερα τὸ δεύτερο οὐσιαστικὸ τῆς αὐτόγραφης ἀφιέρωσης· σημαίνει εὐγνωμοσύνη ἀπὸ ἕνα νεότερο συν-τεχνίτη γιά τὸ θεμελιωτὴ τῆς νεότερης ἑλληνικῆς ποίησης. Γιά τὸ ὅτι δὲν πρόκειται γιά φιλοφρονήσεις, ἄλλωστε ὁ Βάρναλης δὲν ἔχει ἐπίδοση σ' αὐτές, φτάνει νὰ σκεφεῖ κανεὶς πού βρισκόταν ἡ νεοελληνικὴ ποίηση τὸ 1880 καὶ πού τὴν ἔφτασε ὁ Παλαμᾶς σὲ 25 χρόνια μέ τὴν Ἀσάλευτη Ζωή (1904).

109. «Ἐπειδὴ ὁμως (ἡ μελέτη τοῦ Ἀποστολάκη) εἶχε τὸ χαρακτῆρα ἀσέβειας ἐναντία στοὺς καλύτερους σημερινούς λογοτέχνες, πού μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς μποροῦνε νὰ μὴ φοβηθοῦνε καμιὰ σύγκριση τόσο μέ τὸ Σολωμὸ, ὅσο καὶ μέ πολλοὺς Εὐρωπαίους, ἕνα αἶσθημα ἀντίδρασης κι ἀηδίας ἔκανε νὰ γραφεῖ τούτη ἡ κριτική»· βλ. ΣΧΜ, σ. 204-205.

110. Ὁ Βάρναλης μέ τὴ μελέτη του θρυμμάτισε τὸν «ἰδεαλιστικὸ πύργο» τοῦ Ἀποστολάκη καὶ χάραξε ἕναν καινούργιο δρόμο πρὸς τὸν πραγματικὸ Σολωμὸ, γράφει ὁ Ι.Κ. Κορδάτος στὴ βιβλιοκρισία του «Ὁ Σολωμός χωρὶς Μεταφυσική» ὑπὸ Κ. Βάρναλη», *Νεοελληνικά Γράμματα* (Ἡράκλειο Κρήτης), τχ. 3-4 (Δεκ. 1926-Ἰαν. 1925), 189.

Γεωργία Λαδογιάννη

Βάρναλης – Θεοτοκάς ιδεολογικές αντιπαραθέσεις

Η ελληνική διάνοηση μετά τή διάσπαση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου στά 1927 ἐμφανίζεται μέ σαφείς ταξικούς διαφορισμούς, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καί σ' ὀλόκληρη τήν ἑλληνική κοινωνία μετά ἀπό τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο καί τό 1922.

Ἡ διαφοροποίηση στό χώρο τῆς διανόησης πολύ γρήγορα θά ἐκδηλωθεῖ μέ τή μορφή τῆς ιδεολογικῆς διαμάχης ἡ ὁποία θά διεξαχθεῖ μέ τήν ἔνταση καί τό πάθος τῶν ταξικῶν συγκρούσεων πού προκαλοῦσαν οἱ ἀπεργιακές κινητοποιήσεις τῶν ἐργατῶν. Ἀλλά ἐνῶ στό ἐπίπεδο τῶν ταξικῶν ἀγῶνων οἱ ἀντίπαλοι χώροι ὀροθετοῦνται μέ σαφῆνεια, εἶναι ὅμως δύσκολο νά προσδιοριστεῖ μέ ἀκρίβεια ἡ ιδεολογική περιοχὴ τῆς κάθε ομάδας διανοουμένων· ἡ ἐγγραφή στό ἐπίπεδο τῶν ιδεῶν δέν γίνεται ἀντανακλαστικά κι ἀκόμα οἱ γνώσεις μας γι' αὐτό τό θέμα στηρίζονται σέ ἔρευνες πού δέν ἔχουν ἀξιοποιήσει ἐπαρκῶς τίς πηγές¹ καί ἀναγκαστικά περιορίζομαστε σέ σχετικούς καθορισμούς.

Ὡστόσο, γύρω στά 1930 ἔχουν διαμορφωθεῖ δύο ἀντίθετοι ιδεολογικοί χώροι πού ἐκδηλώνουν τίς ἀντιθέσεις τους μέσα ἀπό θεωρητικές καί προσωπικές ἀντεγκλήσεις καί οἱ ὁποῖες κατέχουν κεντρική θέση στίς πνευματικές ζυμώσεις τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ μία ομάδα περιέχει τό τμήμα ἐκεῖνο τῆς ἑλληνικῆς διανόησης πού θεωρητικά ἐντάσσεται στά γενικότερα πλαίσια τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί πολιτικά ἐπιζητεῖ τήν ἀναβάπτιση τῶν ἀστικῶν θεσμῶν στίς ἀρχές τοῦ φιλελευθερισμοῦ τοῦ 1789. Τήν ἀντίθετη ομάδα συγκροτοῦν οἱ μαρξιστές καί κυρίως αὐτοί πού ἀκολουθοῦν τίς θεωρητικές ἐπεξεργασίες καί τίς πολιτικές πρακτικές τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος.

Ἡ πνευματική παραγωγή τοῦ Βάρναλη ὡς τά 1933, πού ἐπανεκδίδεται τό *Φῶς πού καίει*, ἔχει συντελέσει οὐσιαστικά στήν ἐφαρμογή τῆς μαρξιστικῆς θεώρησης πάνω σέ ζητήματα πού ἔθετε ἡ ἑλληνική πνευματική ζωή. Γι' αὐτό καί στή συνείδηση τοῦ ἀντίπαλου ιδεολογικοῦ χώρου ὁ Βάρναλης ἀντιπροσωπεύει ἕναν ὑπολογισμό ἀνταγωνιστῆ τῶν δικῶν του ἐπιλογῶν. Θά υἱοθετήσῃ ἔτσι ἐπιθετική κριτική στάση, πού θά τήν θεωρήσῃ ὡς μέσο καταπολέμησης τῶν ἀρχῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ μέσα ἀπό τήν καταπολέμηση τῶν φερῶν του.

Στό πλαίσιο αὐτό, *Τό Φῶς πού καίει* τοῦ 1933 ἡ «φιλελεύθερη» διάνοηση τό ἐκλαμβάνει ὡς ποιητική ἔκ-

1. Ἡ μελέτη π.χ. τῶν ἐντύπων μέσα ἀπό τά ὁποῖα ἐκφράζονται οἱ διανοητές τῆς ἐποχῆς θά βοηθήσει οὐσιαστικά. Ἡ ἐργασία πού ἐτοιμάζω γιά τό περιοδικό *Ἰδέα* ἐλπίζω νά συμβάλει σ' αὐτή τήν κατεύθυνση.

φραση ἐπαναστατικῶν θέσεων καί ἄρα ὡς θεωρητικό ἀντίλογο. Ἡ διατύπωση αὐτῆς τῆς στάσης ἀπέναντι στό ἔργο θά ἐπιχειρηθεῖ ἀπό τήν κριτική τοῦ Γ. Θεοτοκά τήν ὁποία δημοσιεύει στό περιοδικό *Ἰδέα*.² Τήν ἐγκυρότητα τοῦ Θεοτοκά τήν τεκμηριώνει ἡ ἀναγνώριση τῆς πνευματικῆς του προτεραιότητας ἀπό τόν δμόλογο ιδεολογικό χώρο.³ Ἰδιαίτερα, στά 1933 ὁ Θεοτοκάς βρίσκεται στό κέντρο τῆς πνευματικῆς κίνησης καθῶς δραστηριοποιεῖται στήν κατεύθυνση τῶν στόχων πού ἔθετε στά δοκίμιά του, δηλαδή στή «χειραφέτηση (τῆς ἑλληνικῆς σκέψης) ἀπό τοὺς πνευματικούς μιλιταρισμούς» γενικά καί τή δημιουργία «ἀνώτερης λογοτεχνίας»⁴ εἰδικά. Ἔτσι, συμμετέχει στήν ιδεολογική διαμάχη ἐναντίον τῶν ἀριστερῶν διανοητῶν καί παράλληλα εἰσέρχεται στό χώρο τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας,⁵ ὡς «ἀνανεωτής» τῆς, μέ τήν *Ἀργῶ*.⁶

Ἡ κριτική τοῦ Θεοτοκά γιά *Τό Φῶς πού καίει* κινεῖται καί πρὸς τίς δύο κατευθύνσεις: νά ἀντικρούσει τή θεωρητική βάση τοῦ ἔργου καί νά ὑποστηρίξει τήν ἀντικαλλιτεχνικότητά του.

Ἡ ἄποψη τοῦ Θεοτοκά στά 1933 γιά τό στοχαστῆ Βάρναλη ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἡ ἴδια μέ τοῦ 1929, ὅπου τόν θεωροῦσε ἕναν ἀπό τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ «πνευ-

2. Γιώργου Θεοτοκά, «Τό Φῶς πού καίει». Περ. *Ἰδέα*, χρ. Α', ἀρ. 2, Φλεβάρη 1933, σσ. 101-107.

3. Ὁ Θεοτοκάς μέ τά δύο του δοκίμια *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* (1929) καί *Ἐμπρός στό κοινωνικό πρόβλημα* (1932) ἔχει ἐπιβληθεῖ στόν τομέα τοῦ κοινωνιολογικοῦ προβληματισμοῦ τῆς ἀστικῆς διανόησης. Μ' αὐτή τήν ιδιότητα κυρίως συμμετέχει σέ σχετικές ἔρευνες πού πραγματοποιοῦν ἡμερήσια καί περιοδικά ἐντυπα, ὅπως καί μ' αὐτήν ἐντάσσεται στίς γενικότερες πνευματικές ἀναζητήσεις τῶν νέων διανοητῶν. Δείγματα αὐτῆς τῆς ἐμβέλειας τοῦ Θεοτοκά στό χώρο τῆς ἀστικῆς διανόησης βλ.: «Ἡ ἑλληνική πραγματικότητα μπροστά στό κοινωνικό πρόβλημα. Μία μεγάλη ἔρευνα τῆς "Δημοκρατίας"», Ἐφ. *Δημοκρατία*, 11.12.1932. D. Mentzelos, "L'activité littéraire de la jeunesse grecque". Περ. *Les Balcans*, Δεκ. 1932, σ. 25. «Ἡ Ἐρευνά μας. Ρωτοῦμε τοὺς διανοουμένους μας... Ὁ συγγραφεὺς τοῦ *Ἐλευθέρου Πνεύματος* κ. Γιώργος Θεοτοκάς». Περ. *Τὸ Ξεκίνημα*, Α', 9-10 (Σεπτ.-Ὀκτ. 1933), σ. 281.

4. Γ. Θεοτοκά, *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, ἐπιμέλεια Κ.Θ. Δημαρᾶ. «Νέα Ἑλληνική Βιβλιοθήκη», Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1979, σ. 26 καί 52.

5. Ὡς τότε ἦταν κυρίως ὁ «ἐσεγίστας», βλ. Α. Πηλιάτογλου, Γιώργου Θεοτοκά: «Ἀργῶ. I. Τό Ξεκίνημα». Περ. *Ὁ Κύκλος*, Χρ. Β', 1934, ἀρ. 10, σ. 392.

6. Στόν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1933 ὑποδηλώνεται ἡ πρόθεση τοῦ συγγραφέα νά θεωρηθεῖ τό ἔργο ὡς μυθιστορημα-πρότυπο γιά μιά καινούργια περίοδο τῆς πεζογραφίας.

ματικού μιλιταρισμού» στην 'Ελλάδα.⁷ Τό ἄρθρο του γιά τό *Φῶς πού καίει* εἶναι ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἀποψῆς· τό ἔργο ἀντιμετωπίζεται ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς. Πράγμα πού σημαίνει πῶς, τελικά, τό ἔργο ἔχει κριθεῖ προτοῦ ἐκδοθεῖ.

Πραγματικά, δέν πρόκειται γιά κριτική ποιητικοῦ ἔργου ἀλλά γιά μιᾶ ἀπόπειρα ἀναίρεσης τῆς πνευματικῆς παρουσίας τοῦ Βάρναλη στό σύνολό τῆς. Ἐξάλλου καί ὁ ἴδιος ὁ Θεοτοκάς, σέ ἄλλη περίπτωση,⁸ εἶχε δηλώσει ὅτι ἡ κριτική τῆς ποίησης δέν ἀνήκει στήν ἀρμοδιότητά του. Ἔτσι, ἀντιμετωπίζει τό ἔργο ὡς θεωρητικό κείμενο κοινωνιολογικοῦ περιεχομένου, πού ἐφαρμόζει τή μέθοδο τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, καί συγχρόνως χρησιμοποιοῖ τά συμπέρασματά του γιά νά ἀξιολογήσει τό Βάρναλη καί ὡς ποιητή.

Ἡ κριτική τοῦ Θεοτοκά ἀσκεῖται κυρίως μέ χαρακτηρισμούς ἐναντίον τοῦ Βάρναλη πού ἐγγίζουν τό λίβελο. Ὁ στοχαστής Βάρναλης γιά τό Θεοτοκά εἶναι «ἀνεξέλιχτος» ἀπό τό 1922 καί ἡ τέχνη του, ἡ «στιχουργία τῆς ἐπαναστατικῆς προπαγάνδας», προβάλλεται ὡς πρότυπο «τραγικοῦ ζεπесμοῦ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων». Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ Θεοτοκάς ἐρμηνεύει τήν ἰδεολογική συνέπεια τοῦ Βάρναλη μετά τό 1922 ὡς πνευματική στασιμότητα καί τήν ποιητική διατύπωση κοινωνικῶν αἰτημάτων ὡς ἐκφυλισμό τῆς τέχνης. Ἡ πολεμική του ἐστιάζεται στό «Τρίτο Μέρος» τοῦ ἔργου ὅπου ὁ Βάρναλης ἀποκαλύπτει τόν ὑποκριτικό καί ἐκμεταλλευτικό χαρακτήρα τοῦ ἀστικοῦ κράτους, θεωρεῖ τήν ἐπανάσταση γεγονός καί δραματίζεται τήν τιμωρία τῶν καταπιεστῶν τῆς ἐργατικῆς τάξης. Στό σημεῖο αὐτό δέν κρίνεται τό ποιητικό ἀποτέλεσμα ἀλλά ἡ πρόθεση τοῦ ποιητή. Στήν ἀντίληψη τοῦ Θεοτοκά ἡ ἀστική πνευματική παράδοση, πού εἶναι καί ἕνας ἀπό τούς στόχους τοῦ ἔργου, δέν ἔχει κοινωνικό προσδιορισμό· θεωρεῖται παράδοση τῆς «ἀνθρωπότητας», ὥστε ὁποῖος ἐπιζητεῖ τήν ἐπαναστατική ἀνατροπή τῶν ἀστικῶν ἀξιών, ἐργάζεται ἐναντίον τῆς ἀνθρωπότητας. Γιά τό Θεοτοκά δέν ὑπάρχει ταξική κοινωνία· ὑπάρχει τό ἔθνος καί ἡ ἀνθρωπότητα πού συνέχουν τά μέλη τους μέ δεσμούς φιλίας καί «ἀγάπης», γεγονός πού ἀπογειώνει τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν πρόσδεσή του στό ἐνστικτο. Ἄρα ὁ, τι ὑπονομεύει αὐτούς τούς δεσμούς, ὅπως ἡ ἐπανάσταση, ἀντιστρατεύεται τήν πολιτιστική ἀνύψωση τοῦ ἀνθρώπου καί τόν ἐπαναφέρει στή ζωώδη κατάσταση.

Ἡ θέση τοῦ Θεοτοκά εἶναι σαφής: «Οἱ κοινωνικές ἀδικίες» ὑπάρχουν, ἀλλά ἡ ἀπαίτηση ἐπαναστατικῆς λύσης εἶναι κτηνώδης. Συμφωνεῖ πῶς ἡ «ὀργάνωση τῆς κοινωνίας» πρέπει ν' ἀλλάξει. Πῶς; Μέ στάση «περηφάνειας καί ἀγάπης» ἀπέναντι στίς «κοινωνικές ἀδικίες». Οἱ προτάσεις αὐτές τοῦ Θεοτοκά εἶναι καί τά ἐπιχειρήματά του γιά νά τεκμηριώσει τήν ἀποψή του πού συνοψίζεται στή φράση: «Ἡ σκέψη του (τοῦ Βάρναλη) εἶναι σκέψη ἑνός παιδιοῦ δώδεκα χρονῶ, μά δέν μπορῶ δυστυχῶς νά πῶ τό ἴδιο καί γιά τά συναισθήματά του. Ἡ καρδιά του εἶναι γερασμένη, κουρασμένη, τρομερά φτωχή καί ξερή».⁹ Ἡ κρίση παίρνει βιολογική διάσταση στήν ὅποια μετατοπίζεται ἡ κοινωνική ἀντίθεση. Γιά νά δλοκληρωθεῖ ἡ σημασία τῆς θά πρέπει νά συμπληρωθεῖ μέ τόν ἐνδιάμεσο βιολογικό ὄρο, τή «νιότη», ἔννοια-κλειδί στή σκέψη τοῦ Θεοτο-

κά. Εἶναι τό σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς ἐποχῆς πού ἀποτελεῖ μία ἀπό τίς κεντρικές προσλήψεις τοῦ Θεοτοκά. Καί πρῶτα πρῶτα στό Θεοτοκά, νιότη σημαίνει τό μέλλον πού ζητάει τόν ἀρχηγό-καθοδηγητή, εἶναι τό «θεῖον πῦρ», σημαίνει κατάφαση στή ζωή.¹⁰ Ὁ στόχος εἶναι φανερός: νά ὑπονομευτεῖ τό κύρος καί ἡ ἐπίδραση τοῦ Βάρναλη καί τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου στή νεολαία τῆς ἐποχῆς.

Ἡ πρακτική τῆς παρερμηνείας καί τοῦ διασυρμού τοῦ ἀντιπάλου, πού υἱοθετεῖ αὐτό τό τμήμα τῆς ἑλληνικῆς διανόησης, συμπληρώνει τήν πολιτική πού εἰσάγει στήν κοινωνική ζωή τῆς χώρας τό «ιδιώνυμο» (1929). Ἡ ἐπίθεση αὐτή στήν ἱστορική τῆς προοπτική βρίσκεται στήν ἀφετηρία τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ πού, σέ λίγα χρόνια, θά ἐπιβληθεῖ ὡς κυρίαρχη πολιτική τοῦ κράτους καί τότε οἱ «ἐχθροί τοῦ πολιτισμοῦ» θά ὀνομαστοῦν ἐχθροί τῆς «πατρίδας» καί ἡ ἐξόντωσή τους ἔθνικό χρέος.

Βέβαια ἡ συγκυρία τοῦ 1933 δέν ἐπιτρέπει στό Θεοτοκά νά ἀντιληφθεῖ τίς συνέπειες τοῦ ἀγῶνα πού ἀναλαμβάνει, ἀν καί ἀπό διάφορες πλευρές τοῦ ἐπισημαίνεται ὁ χαρακτήρας τῆς ἰδεολογικῆς του παρέκκλισης. Οἱ ἀντιδράσεις δέν προέρχονται μόνο ἀπό τούς κύκλους τῶν ἀριστερῶν διανοητῶν ἀλλά καί ἀπό αὐτούς πού ἔχουν ἰδεολογική συγγένεια μέ τό Θεοτοκά. Εἰδικά τό ἄρθρο του γιά τό *Φῶς πού καίει* προκαλεῖ τό σχόλιο τῆς Λιλῆς Πριονιστῆ στό περιοδικό *Τό Ξεκίνημα* στό ὅποιο δηλώνει πῶς «χωρίς νά ἔχω ἐπηρεαστεῖ ἀπό καμιά πρωτοποριακή ἢ προλεταριακή υπεράσπιση, μά οὔτε καί ἀπό καμιά φασιστική πολεμική, γύρεψα νά καταλάβω, γιατί γράφτηκε στήν *Ἰδέα* ἀρ. 2 ἀπό τόν κ. Γ. Θεοτοκά, ἐκεῖνος ὁ λίβελλος γιά τό ἔργο τοῦ κ. Κ. Βάρναλη. Ἔνα ἀπό τά δύο: Ἡ κάποιον μίσος προσωπικό ἢ φιλολογική ἀντιζηλία, ἡ ἀδυναμία στόν σχηματισμό μιᾶς κρίσης γιά ἕνα ἔργο πού ἀντιπροσωπεύει τόν Κ. Βάρναλη... Ὁ κ. Θεοτοκάς δέν ἔκανε κριτική τέχνης· ἔκανε πολεμική προσώπων καί ἰδεο-

7. Γ. Θεοτοκά, *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, δ.π., σ. 21.

8. Γ. Θεοτοκά, «Στροφή», *Ἔφ. Πρωτα*, 16 Ἰουν. 1931. Ἄνα δημοσιεύεται στόν τόμο Γ. Θεοτοκάς καί Γ. Σεφέρης, *Ἀλληλογραφία (1930-1936)* (1975), σ. 175.

9. Γ. Θεοτοκά, *Τό Φῶς πού καίει*, δ.π., σ. 106.

10. Γ. Θεοτοκά, *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, δ.π., σ. 21, 74.

Γεωργία Λαδογιάννη

λογίας...».¹¹ Η Α. Πριονιστή δέν ἀνήκει στους τακτικούς συνεργάτες του περιοδικού. Ὡστόσο ἔχει σημασία τό γεγονός ὅτι τό περιοδικό φιλοξενεῖ κρίσεις περί «φασιστικῆς πολεμικῆς» του Θεοτοκά, χαρακτηρισμός πού ἀνήκει στό πολεμικό λεξιλόγιο τῆς ἀριστερᾶς αὐτῆ τῆν ἐποχῆ.

Ἄλλά τήν ἀπάντηση στό Θεοτοκά θά δώσει ὁ ἴδιος ὁ Βάρναλης ἀπό τό περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*. Ὁ Βάρναλης, γνωστός ὡς ὁ «σκαιός στήν πολεμική του ποιητής»,¹² ἀνταποδίδει τούς χαρακτηρισμούς τόσο στό Θεοτοκά ὅσο καί στό Δελμούζο πού συντάχθηκε μέ τήν κριτική του Θεοτοκά καί πρόσθεσε τό χαρακτηριστικό περί «πορνογραφικῆς ποίησης» του Βάρναλη.¹³ Ὁ Βάρναλης ἀπαντᾷ καί στους δύο ἐπικριτές του μέ τό ἄρθρο «Διανοούμενοι λακέδες».¹⁴ Ὁ τίτλος ὕβριστικός, προκαθορίζει καί τό περιεχόμενο. Οἱ ἐπικριτές θεωροῦνται ἀναγνωρισμένοι ἰδεολογικοί ἀντίπαλοι καί ἰδιαίτερα ὁ Δελμούζος μέ τόν ὁποῖο εἶχε χτυπηθεῖ σκληρά στό παρελθόν. Γι' αὐτό καί στήν ἀπάντησή του θά τοὺς ἐπιτιμήσει σέ διαφορετικά ἐπίπεδα: «Καλά ὁ κ. Θεοτοκάς. Παιδί εἶναι, ἄγνωστος εἶναι. Σάν ἄγνωστος, ἔχει τό δικαίωμα νά θορυβεῖ γιά ν' ἀκουστεῖ σάν παιδί, ἔχει τό δικαίωμα νά μὴν ἀμφιβάλλει γιά τίποτα... Μά ὁ κ. Δελμούζος οὔτε παιδί εἶναι οὔτε ἄγνωστος. Εἶναι γέρος ξοφλημένος πιά δῶ καί κάμποσα χρόνια».¹⁵

Ὁ Βάρναλης ἀνταποδίδει μέ πάθος τούς ὕβριστικούς χαρακτηρισμούς στους ἐπικριτές του. Οἱ προσωπικές αἰτιάσεις ἔχουν ἐξαντλήσει τά περιθώρια γιά ἄλλου εἶδους ἀντιπαράθεση. Ὁ θεωρητικός ἀντίλογος κρίνεται «μάταιος» καί τῆ θέση του τήν παίρνει ἡ ἀποκάλυψη τῆς πολιτικῆς στράτευσης του ἀντιπάλου. Ἔτσι, ὁ Θεοτοκάς εἶναι ὁ θεωρητικός του ἀστικού κοινωνικοῦ status: «Εὐτὺς ἀπό τήν ἀρχή τονέ συναντήσαμε πορτιέρη, μέ φανταχτερή οἰκοστολή (= λεύτερο πνεύμα) στή μεγάλη πόρτα του Ἰδεαλισμοῦ (= Κεφαλαίου)».¹⁶ Ἡ ἀναγνώριση τῆς κοινωνικῆς ἀντίθεσης ἐξουδετερώνει κάθε δυνατότητα γιά νηφάλια ἰδεολογική ἀντιπαράθεση. Ὅμως συγχρόνως δείχνει ὅτι ὑποτιμᾶται καί τό περιεχόμενο τῆς ἐπίκρισης καί τῆς ἀποτελεσματικότητάς της, ἐφόσον εἶναι ἄρκετό νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἰδεολογική ἀντίθεση του ἐπικριτῆ. Κι ἀκριβῶς μ' αὐτό τόν τρόπο ἀντιμετωπίζει τό Θεοτοκά. Ἀντίθετα, στήν περίπτωση του Δελμούζου ὁ Βάρναλης ἀναγκάζεται νά ἀντικρούσει τήν κατηγορία τῆς «πορνογραφικῆς ποίησης». Ὑποθέτω πῶς ἐδῶ συνέτρεξαν δύο λόγοι: πρῶτον, τό «σοσιαλιστικό» παρελ-

θόν του Δελμούζου πού ἐνδεχομένως νά προκαλεῖ συγχύσεις καί δεύτερον ὁ κίνδυνος νά ἐπικρατήσῃ ὁ χαρακτηρισμός ἀνάμεσα στό εὐρύτερο κοινό πού δέν εἶχε ἄμεση γνώση του ἔργου. Ὁ Βάρναλης ἀντικρούει τόν Δελμούζο ὡς «κακόπιστο», γιατί «ὅποιος βρίζει καί σατυρίζει τήν πορνεία» δέν εἶναι πορνογράφος, καί ὡς «ψεύτη» μέ συκοφαντική πρόθεση σάν τούς «ψευτομάρτυρες» πού κατασκεύασε ἡ ἀντίδραση ἐναντίον του στή δίκη του Ναυπλίου.

Ὁ Βάρναλης δξυνε τήν προσωπική σύγκρουση καί θά προκαλέσει τήν ἀνταπάντηση του Θεοτοκά μέ ἔντονο ὕβριστικό ὄψος, πού ὑπεραμύνεται του Δελμούζου καί ἐπιστρέφει στό Βάρναλη τό χαρακτηρισμό του «λακέ».¹⁷

Τό *Φῶς πού καίει* διέγραψε μιά περιπέτεια πού τό ἔφερε στό κέντρο τῆς ἰδεολογικῆς διαμάχης ἀνάμεσα στό τμήμα τῆς ἀστικῆς διανόησης πού ἀγωνιοῦσε γιά τό μέλλον τῶν ἀστικῶν ἀξιών καί τῆ μαρξιστικῆς διανόησης πού προσέβλεπε μέ αἰσιοδοξία στή «σοβιετική Ἑλλάδα». Ἐπόμενο ἦταν μέσα στό κλίμα τῆς φανατικῆς ἀντιπαράθεσης νά μὴν τύχει μιᾶς ἀνάγνωσης μέ αἰσθητικά κριτήρια, οὔτε ἀπό τήν πλευρά τῆς μαρξιστικῆς διανόησης. Οἱ διανοητές πού κυρίως ἐκφράζονταν ἀπό τούς *Νέους Πρωτοπόρους* ἀπό τήν πρώτη στιγμή ἀμφισβήτησαν τήν «ἐπαναστατικότητα» του ἔργου, ἀλλά καί ἀργότερα, παρ' ὅτι κυκλοφορεῖ εἰδικό τεύχος-ἀφιέρωμα, τό κριτήριο τῆς «ἐπαναστατικότητας» συντηρεῖ τίς ἐπιφυλάξεις.¹⁸

17. «Δίκοπα μαχαίρια». Περ. *Ἰδέα*, χρ. Α', φ. 9, Σεπτ. 1933, σ. 188.

18. Βλ. τίς κριτικές στό *Νέο Ριζοσπάστη*, 1.1.1933 καί στους *Νέους Πρωτοπόρους*, Ἰανουάριος 1933, σσ. 32-33· ἡ κριτική στήν ἐφημερίδα εἶναι του Δ. Γληνοῦ. Ὁ Δ. Γληνός θά ξαναγράψει γιά τό *Φῶς πού καίει* στά τεύχη Αὐγούστου-Ὀκτώβρη 1935 τῶν *Νέων Πρωτοπόρων*. ἔχει προηγηθεῖ τό ἀφιερωματικό τεύχος του Φεβρουαρίου 1935. Οἱ κριτικές σημειώνουν τήν ἀδυναμία του Βάρναλη νά συλλάβῃ τήν ἐπαναστατική κοινωνία· ὁ ποιητής τοὺς ἱκανοποιεῖ μόνο ὡς «γκρεμιστῆς τῶν παλιῶν εἰδώλων».

11. Λιλή Πριονιστή, «Προσωπικά ἢ ἄγνοια; Βάρναλης-Θεοτοκάς». Περ. *Τῶ Ἐκκίνημα*, χρ. Α', φ. 3, Μάρτης 1933, σ. 92.

12. Ε.Π. Παπανούτσου, *Ἄ. Δελμούζος*, ἐκδ. «Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης», Ἀθήνα 1978, σ. 103.

13. «Ὁ κ. Α.Π. Δελμούζος», ἐπιστολή. Περ. *Ἰδέα*, χρ. Α', ἀρ. 3, Μάρτης 1933, σ. 144. Ἡ σύγκρουση Δελμούζου-Βάρναλη ἔχει ἀρχίσει ἀπό τό 1927. Πρῶτος ὁ Βάρναλης καταγγέλλει τό Δελμούζο ὡς «πειθαρχικό ὄργανο τῆς ἀρχουσας τάξης» κρίνοντας τό βιβλίο του *Δημοτικισμός καί Παιδεία* στό περ. *Ἀναγέννηση* (Μάρτης 1927), μέ τό ἄρθρο «Νεοελληνική πραγματικότητα καί Μαγεία», σ. 388-398. Ἀπαντᾷ ὁ Δελμούζος μέ ἀνυπόγραφο ἄρθρο «Λαχανιασμένη φυγάλα ἢ ὁ ἑλληνικός ἀρχοντοχωριατισμός» στό περ. *Ἑλληνικά Γράμματα*, 1η Ἰουλ. 1927, σ. 51-57, ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἐπικρίνει καί *Τῶ Φῶς πού καίει*.

14. Κώστα Βάρναλη, «Διανοούμενοι λακέδες». Περ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, φ. 5, Μᾶης 1933, σ. 133-134.

15. Ὁ.π., σ. 133.

16. Ὁ.π.

Τόλης Καζαντζής

Ἡ λογοτεχνία τῆς Θεσσαλονίκης

Σενάριο τηλεοπτικοῦ ντοκυμανταίρ πού γυρίστηκε στή Θεσσαλονίκη
μέ τήν εὐκαιρία τῶν 2.300 χρόνων τῆς πόλης

EIKONA 1η

Α' ΦΩΝΗ: Προκειμένου περί Θεσσαλονίκης, ἡ εἰσοδος τοῦ κόσμου νά γίνεται ἀπό τή θάλασσα.

Ὁ πλοῦς πρὸς τήν πόλη νά ἔχει χαρακτήρα θρησκευτικό. Ὡς εἰκόνα ἄς θυμίζει τό «Διονύσου πλοῦς» τοῦ Ραγκαβῆ. Ἔτσι ἡ φύση νά περιγράφεται, οὐρανός καί νερά, ὄλα πλήρη ἀπό τή μνήμη τῶν ἀρχαίων ὠραίων Θεῶν.

Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης

Ἡ μηχανή βρίσκεται πάνω σ' ἓνα πλεούμενο πού εἰσέρχεται στόν κόλπο. Νά κινεῖται ἐλεύθερα, ἔτσι πού ἡ πόλη νά φαίνεται πῶς χοροπηδαίει, πῶς χώνεται μιά μέσα στά σύννεφα καί μιά μέσα στή θάλασσα.

Ἡ εἰκόνα ἐξακολουθεῖ καί μετά τήν ἀπαγγελία τῆς πρώτης φωνῆς. Μετά τό τέλος τοῦ λόγου, ἀπομένει σάν ὑπόκρουση ὁ ἦχος τοῦ μοτέρ τοῦ καραβιοῦ. Ἀμέσως ἀρχίζουν τά γράμματα τοῦ ντοκιμαντέρ:

ΚΕΙΜΕΝΟ - ΣΕΝΑΡΙΟ - ΑΝΘΟΛΟΓΗΣΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:

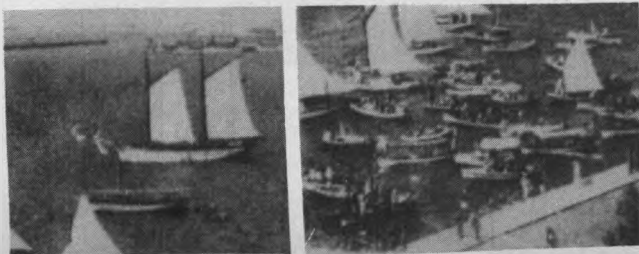
Τόλης Καζαντζής

Α' ΦΩΝΗ: Κώστας Ματσακάς (ἠθοποιός Κ.Θ.Β.Ε.).

Β' ΦΩΝΗ: Τίνα Γκαγκανᾶ (ἐκφωνήτρια ΕΡΤ Μακεδονίας).

ΣΚΗΝΟΘΕΣΙΑ: Τάσος Ψαρρᾶς.

(Στήν ἀπαγγέλια, ἡ πρώτη φωνή νά προσέξει: α) Μετά τό «εἰσοδος τοῦ κόσμου», νά ἐννοήσει κόμμα. Ὁ Π. παίζει μέ τόν «κόσμο» (ἐπισκέπτες πόλης) καί τόν «κόσμο» (του). β) Τό «ὄλα πλήρη ἀπό τή μνήμη τῶν ἀρχαίων ὠραίων Θεῶν», νά εἰπωθεῖ μέ πληρότητα, ἀργά, περισσότερο μέ θέρμη παρά μέ μεγαλοπρέπεια.

ΕΙΚΟΝΑ 2η

Α' ΦΩΝΗ: Δέν Έκανε χωρίς αυτή τήν πόλη. Κι δταν καμιά φορά τήν έγκατέλειπε σπραγμένος κι αυτός από κάποιο συρμό για άλλαγή ή, όπως τής είπαν, «διακοπές», αυτές τής άτακτες φυγές, βιαζόταν νά επιστρέψει, νά ξαναβρεί τή χαμένη του συνέχεια μέσα στο χρόνο, μέσα στις έδαφικές, ιστορικές στρωματώσεις, πού τής έβλεπε ζώσες και θερμές κάτω άπ' τά πόδια του νά κατευθύνουν και νά σταθεροποιούν τά βήματά του. Στο τέλος τό κατάλαβε: αυτές οι άνόητες λιποταξίες άξίζανε μονάχα γιατί τελειώνανε μέ μιάν έπιστροφή. Κι αντίθετα μ' εκείνον τό μεγαλοφυή, τόν άγαπημένο του εντόπιο συγγραφέα, πού προτιμούσε νά τή συναντάει άπ' τή μεριά τής θάλασσας, αυτός προτιμούσε νά τή συναντάει άπ' τήν ξηρά. Κι δταν προσέγγιζε τής δυτικές συνοικίες, πού άργοπεθαίνουν μέσα στους καπνούς των έργοστασίων, πασπαλισμένες και καθισμένες μέσα στα θανατηφόρα άπόβλητα, σαβανωμένες μέ τής αιθάλες, έπαιρνε νά θερμαίνεται τό μέσα του από μιάν άκατανίκητη συμπάθεια κι από 'ναν οίκτο έρωτικό, όπου ζωή και θάνατος συμπορεύονται άξεχώριστα.

Τόλης Καζαντζής

'Η εικόνα αλλάζει άπότομα. Τό αυτοκίνητο, όπου ή μηχανή λήψεως, μπαίνει από τής δυτικές συνοικίες. (Γαλλικός ποταμός — Ν. Μεσημβρία — Διαβατά)· έργοστάσια και φτωχόσπιτα, μικρομάγαζα, κόσμος στις στάσεις, παιδάκια. Τό αυτοκίνητο μπαίνει στη Μοναστηρίου. Βιοτεχνίες, μικρομπακάλικά, καφενεϊα, όλα σκονισμένα (πως είναι), κόσμος εργατικός. Αύτά μέχρι τήν είσοδο τής Μοναστηρίου προς τό Βαρδάρη. 'Η «Χρυσή πύλη». Πλατεία Βαρδαρίου. Τό άγαλμα του βασιλιά Κωνσταντίνου έφίππου. Νά παρθεί άπ' τήν πίσω μεριά, μέ φόντο τό κόκκινο μεγαράκι (στρατοδικείο στην έποχή του έμφυλίου, όπου ο Μανόλης 'Αναγνωστάκης... κι ύστερα, κτίριο όπου στεγαζόταν ή έθνική ασφάλεια, όπου... κι όπου). 'Η μηχανή νά στραφεί άριστερά κι από κεί νά βλέπει συνεχώς: 'Αρχή οδού Λαγκαδά, «λαϊκά σινεμά», Δημοτική 'Αγορά, πλατανάκια, κάστρα προς Συκιές, οδός Ειρήνης, Καφαντάρη (δλα σάν μιά ματιά). Μπαίνουμε στην 'Εγνατία: πάντα ο φακός άριστερά, για νά παίρνει άπ' τής καθέτους, προς τήν 'Εγνατία, οδούς τήν πάνω πόλη. "Όσο βαστάει ή γρήγορη διαδρομή ν' άκούγονται σήμαντρα ξύλινα (ρυθμικά). "Όλα αυτά μέχρι πού τό αυτοκίνητο φτάνει στο «Σιντριβάνι». 'Η πρώτη φωνή σταματάει ακριβώς στη στρόφη, μέχρι νά φτάσει στην είσοδο τής οδού προς Πανεπιστήμιο κ.λπ.

(Διάλογος μέ Α' ΦΩΝΗ:

Α' Φ. Γιατί λές «έβλεπε», τής στρωματώσεις, «ζώσες» και λοιπά και δέ λές αισθάνονταν;

ΑΠ. Είναι μιά έκφραση παρασυμβολιστική. 'Αποδίδουμε μιά αίσθηση μέ αισθητήριο άλλης αίσθησης. Στην Κρήτη λένε: «άκούω μυρωδιά». Τώρα γιατί βάζω τό αισθητήριο τής δράσης; Γιατί ή δράση είναι ή πιο χειροπιαστή κι άδιαμφισβήτητη αίσθηση.

Α' Φ. Γιατί λές «προσέγγιζε»;

ΑΠ. Γιατί ήθελα νά δώσω τήν αίσθηση του όχηματος. Είχα ύπόψη μου τό κείμενο του Πεντζίκη. 'Εκεί, σέ προδιαθέτει για τήν έναρξη μιάς ζωής. Είσοδος του κόσμου-Ίσον γέννηση. 'Εδώ εισέρχεσαι στη ζωή και βαινεις προς τό θάνατο. 'Αχέροντας-βάρκα, Χάροντας κ.λπ. "Όλα σωρευμένα, κατάλαβες;

ΣΚΗΝΗ 3η

Β' ΦΩΝΗ: Προκειμένου για τή λογοτεχνία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τό 1900 μέχρι τίς μέρες μας, θά πρέπει νά ἀναφερθοῦμε στό ιδιαίτερο πνευματικό κλίμα τῆς πόλης. Δέν εἶναι βέβαια δυνατό νά ἀπομονώσουμε κάποιες ἡμερομηνίες πού ἐπαιξαν καθοριστικό ρόλο σ' αὐτή τή διαμόρφωση. Ὡστόσο μπορούμε νά ἀπομονώσουμε κάποιες ἱστορικές τομές, πού διαχωρίζουν τίς διάφορες ἱστορικές περιόδους τῆς πόλης καθώς καί νά ἀναγνωρίσουμε ὀρισμένα κοινά χαρακτηριστικά τῆς πόλης, πού συντείνουν στή δημιουργία, τήν ἐξέλιξη καί τήν παράλλαξη αὐτοῦ τοῦ κλίματος. Κι αὐτό γιατί τό πνευματικό κλίμα τῆς πόλης ἦταν ὁ κύριος παράγοντας τῆς δημιουργίας ἑνός ιδιαίτερου χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων.

Ἐνός χαρακτήρα, πού ἀργότερα, δταν πιά ἀρχίζει κάποια ὑπολογίσιμη λογοτεχνική παραγωγή, μπορούμε νά τό συναντήσουμε νά διαπερνᾷ τά διάφορα ἔργα σάν στοιχεῖο ὕφους.

Β' ΦΩΝΗ (μετά τή μικρή παύση): Σάν πρώτη, λοιπόν, ἱστορική τομή διακρίνουμε τήν ἄλωση τῆς πόλης ἀπό τούς Τούρκους (1430), πού χωρίζει τήν τόσο σημαντική, ἀλλά καί ταραχώδη ὑστεροβυζαντινή περίοδο τῆς πόλης ἀπ' τή μακραίωνη τουρκοκρατία. Σάν δεύτερη, τό 1912, χρονολογία πού χωρίζει τήν τουρκοκρατία ἀπό τήν ἑλληνική περίοδο τῆς πόλης, πού φτάνει μέχρι τίς μέρες μας.

Σ' ὄλες, ὡστόσο, αὐτές τίς περιόδους, ἡ Θεσσαλονίκη διατηρεῖ ὀρισμένα χαρακτηριστικά. Καί πρῶτα πρῶτα, τήν καίρια γεωγραφική θέση τῆς: δεσπόζει τοῦ Αἰγαίου πελάγους καί τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, τόσο ἀπό τή θάλασσα, ὅσο κι ἀπό τήν ξηρά, διά τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, πού ἀρχίζει ἀπό τό Δυρράχιο, περνᾷ ἀπό τή Θεσσαλονίκη, γιά νά καταλήξει στήν Κωνσταντινούπολη. Ἔτσι, γρήγορα ἡ Θεσσαλονίκη γίνεται ἡ ἀμφίστομη πύλη σ' Ἀνατολή καί Δύση. Γίνεται τό «μῆλο τῆς Ἐριδος» ἀνάμεσα σ' ὄλους τούς λαούς, γίνεται ὁ τόπος ὅπου διασταυρώνονται ὄλες οἱ ἰδεολογίες τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου.

Μικρή παύση, μέχρι τό αὐτοκίνητο νά πάρει καλά τή στροφή παίρνοντας ταυτόχρονα ἕνα γενικό πλάνο τῆς πάνω πόλης, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν εἴσοδο τῆς ὁδοῦ Ἐθαγγελιστρίας κι ἀπ' τό ὕψος τοῦ «Ἄσλου τοῦ παιδιοῦ».

Μικρή παύση: ἡ μηχανή ἀρχίζει νά ἐνδιατρίβει στά ὑπολείμματα τῶν διαφόρων μνημείων, ἐνῶ παρεντίθεται καί ἀρχεῖακό ὕλικό (κ. Παπαγιαννόπουλος-Δῆμος): Κάστρα, πορτάρες, Γεντῆ Κουλέ, «πύργος τοῦ Τριγωνίου», Δημοτικό νοσοκομεῖο (Ἅγιος Δημήτριος), Ἐθαγγελίστρια, Σείχ Σοῦ, Κεντρικό Νοσοκομεῖο, παλιό κτίριο Πανεπιστημίου, ὑπολείμματα ἀνατολικῶν τείχους: ὄσα ἀπό τά ὑστεροβυζαντινά μνημεῖα σώζονται νά παρθοῦν ἐκ τοῦ φυσικοῦ: Ἅγιος Παντελεήμων, Σωτήρας, Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός, Ὁσῖος Δαυίδ, Παναγία Χαλκέων, καθολικό μονῆς Βλατάδων, Ἅγιοι Ἀπόστολοι.

Σάν ἐποπτικό μέσο τῆς γεωγραφικῆς θέσης τῆς πόλης, ἄς χρησιμοποιηθεῖ παλιός χάρτης γιά νά γίνει κατανοητή καί ἡ κατανομή τῶν διαφόρων λαῶν στίς διάφορες χῶρες τοῦ τότε γνωστοῦ (εὐρωπαϊκοῦ, ἀσιατικοῦ καί ἀφρικανικοῦ) κόσμου.

(Σημ. Τό δοκιμακό μέρος νά τό διαβάσει ἡ Τίνα: προτιμῶ γυναίκα, γιά νά φαίνεται εὐκολότερα ἡ δημιουργία τοῦ κειμένου καί νά συγχέεται τό πρόσωπο

Ἐξάλλου, κι ἐδῶ σημειώνουμε τό δεύτερο χαρακτηριστικό, ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι ἡ δεύτερη πόλη τῆς αὐτοκρατορίας (βυζαντινῆς ἢ ὀθωμανικῆς), ὅπου μακριά ἀπό τήν κεντρική διοίκηση, ἀπολαμβάνει μιᾶς διοικητικῆς, οἰκονομικῆς καί πνευματικῆς αὐτοτέλειας, ἐνῶ παράλληλα, συγκεντρώνονται μέσα σ' αὐτή ὄλες οἱ προοδευτικές δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας. Κι αὐτό, συχνά τό πλήρωσε ἀκριβᾶ, ἀφοῦ οἱ δυνάμεις τῆς συντήρησης ἔρχονταν καί κατέπνιγαν κάθε προοδευτική κίνηση. Κι ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τίς αἰτίες τῶν «ἡσυχαστικῶν ἐρίδων» (1339) καί τήν ἐπανάσταση τῶν Ζηλωτῶν, πού τίς ἀκολούθησαν (1342-1349)· μιά ἀστική ἐπανάσταση, ἡ πρώτη στόν εὐρωπαϊκό χῶρο, πού ἔχει ὄλα σχεδόν τά ἰδεολογικά καί ταξικά χαρακτηριστικά τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης.

Ἐπιπλέον, ὁ κατακερματισμός τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας συντέλεσε στήν ἀποδυνάμωσή της. Ἡ Θεσσαλονίκη, ἄν καί πρωτεύουσα μεγάλης ἡγεμονίας, πού περιλαμβάνει τή δυτική Θράκη, τόν εὐρύτερο μακεδονικό χῶρο, τή Θεσσαλία καί τή Θράκη, δέχεται ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομές (Σαρακηνοί, Σλάβοι, Νορμανδοί, Ὀθωμανοί). Ἐντούτοις κατά τά τελευταῖα χρόνια τῆς βυζαντινῆς ζωῆς της, οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης ἀποκοτῶν πιά στέρεη τήν ἐθνική συνείδηση καί συνέχειά τους. Βαθαίνουν τήν παράδοσή τους μέχρι τήν κλασική ἐποχή, ἐνῶ ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων πλουτίζεται μέ τά κλασικά ἀνθρωπιστικά ἰδεώδη καί μέ νέους ἐκφραστικούς, πλατωνικούς καί ἀριστοτελικούς τρόπους.

Ἔτσι, ἀναγνωρίζουμε πῶς στήν πόλη αὐτή ὑπάρχει ἓνα ἰδιάζον πνευματικό κλίμα· νεοτερικό, ἀλλά καί συντηρητικό, κοσμοπολιτικό, ἀλλά καί ἐμπλοε ἐνός βαλκανικοῦ ἐπαρχιωτισμοῦ.

Τό κλίμα αὐτό συντηρεῖται σ' ὄλη τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας σάν μέσο ἐθνικῆς ἐπιβίωσης τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῆς πόλης, πού ἄν καί μειοσύνη σέ σχέση μέ τούς Τούρκους καί ἰδίως τούς Ἑβραίους κατοίκους τῆς πόλης, διατηροῦν ἀσυναγώνιστη τήν πνευματική καί παραδοσιακή ὑπεροχή μέσα στήν πόλη. Ἰδιαίτερα στά μισά τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση ἀρχίζει καί ἀναζητᾶ ἀγορές καί τόπους προμήθειας πρώτων ὑλών, ἡ Θεσσαλονίκη, τό σταυροδρόμι Ἀνατολῆς καί Δύσης, γίνεται τό ἐπίκεντρο ἐνός πανευρωπαϊκοῦ ζητήματος. Μέσα στίς ἀνακυκλώσεις αὐτοῦ τοῦ ζητήματος τοποθετεῖται καί ὁ «Μακεδονικός ἀγώνας», ἡ «ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων», πού ἐπέφερε στήν Τουρκία τό πρῶτο της σύνταγμα, οἱ Βαλκανικοί πόλεμοι, γιά νά σταματήσουμε στήν τομή τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς πόλης (1912).

τοῦ συγγραφέα, ἀφοῦ θέλω τό κείμενο νά γλιτώσει ἀπό μένα καί τό ὕφος μου. Ἐξάλλου, ἡ διακριτικά ζεστή —χωρίς στόφο— φωνή τῆς ἐκφωνήτριας, ἀπαλλάσσει τό κείμενο ἀπό κάθε ἰδέα σπουδαιοφάνειας).

— Κοίταξε Τίνα· δέν ἀπαγγέλλεις. Ἐκφωνεῖς. Κατάλαβες; Ἀπαγγέλλει ὁ Κώστας, ἀλλά τόσο διακριτικά, πού ἄν ἀπαγγείλεις καί σύ θά κινδυνέψουν τά κείμενα τῆς Α' καί Β' φωνῆς νά ἰσοπεδωθοῦν. (Ὁδηγίες πού δόθηκαν κατά τήν ἡχογράφηση).

Νά δείξουμε ὑλικό ἀπό τό Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου Ἱστορίας τῆς πόλεως· ἐκτίθεται στήν ἐκθεση αὐτή τήν ἐποχή. Νά μήν παραλείψουμε —ἐπιμένω— στό μοντάζ νά παρεμβληθοῦν καί τά ὑπολείμματα τῶν βυζαντινῶν κτισμάτων, ὅπως βρίσκονται στή σημερινή τους κατάσταση.

Νά τονιστεῖ, ἀκόμη, ἡ οἰκοδομική πολυμορφία τῆς πόλης, ὅπως καί τό σημερινό οἰκοδομικό χάλι της.

Γύρω στήν Κασσάνδρου, Ἀποστόλου Παύλου, μέχρι ἄνω στήν Ἀθηνᾶς, Κάτω, ὁδός Διαλέτη, Ρωμανοῦ, Νικηφόρου Φωκᾶ, Μανουσογιαννάκη, τμήμα Βασιλ. Ὀλγας καί μέσα παλιές ἐβραϊκές συνοικίες (στό ὕψος τῆς Μπότσαρη-Ἀνάληψη-Γεωργίου), κάπου μιά ἀναπνοή· ἀπό κάποιο δρόμο νά φαίνεται ἡ παραλία, κάποιο ἀπ' τά «παλάτια» τοῦ παλιοῦ «τμήματος ἐξοχῶν».

Ὁ φακός νά περνᾶει γρήγορα ἀπό τό ἓνα στό ἄλλο, ἔτσι πού νά ἐπαληθεῖ ἡ εἰκόνα τήν κατάληξη· τήν πολυμορφία καί τό περιεργο συνταίριασμα νεοτερισμοῦ — συντηρητισμοῦ καί λοιπά, πού λείπει ἡ Β' Φωνή.

Ἡ ἐκφώνηση νά γίνει γρήγορη. Ὁ φακός ν' ἀρχίσει ἀπ' τό λιμάνι, νά περάσει μέσα ἀπ' τά λαδάδικα, τόν παλιό σταθμό, τόν «Τόπ Χανέ» (πυριτιδαποθήκες κοντά στά νέα δικαστήρια), Φραγκομαχαλά· Ντελασάλ (Δημόκριτος), καπναποθήκες, Ὀθωμανική τράπεζα (οἰκία Ἀμποτ), παλιά μέγαρο, καταστήματα χονδρικής κ.λπ. μέχρι τήν Ἴωνος Δραγοῦμη καί τή Βενιζέλου, χωρίς νά παραλείψει τά ἐβραϊκά μαγαζιά, τό Μπεζεστένι, τό Καραβάν σαράι (Δημαρχεῖο).

Μέσα σ' αυτό τόν καταγισμό τῶν γεγονότων, οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς πόλης ἔχουν διπλό μέλημα. Τὴν ἀτομικὴ καὶ ἐθνικὴ τους ἐπιβίωση καὶ συντήρηση. Τὴν πρώτη τὴν πετυχαίνουν μὲ τὴ διατήρηση καλῶν ἐπαφῶν μὲ τὸ ἄφθονο εὐρωπαϊκὸ στοιχεῖο, πού εἶναι ἐγκατεστημένο στὴν πόλη, γεγονός πού ἀπαιτεῖ καὶ μιὰ ἰδιαίτερη παιδεία καὶ συμπεριφορά, ἐνῶ τὴ δεύτερη μὲ τὴν προσήλωση σὲ μιὰ προαιώνια ἐνδοστρεφῆ, μυστικιστικὴ, νεοτεριστικὴ καὶ ταυτόχρονα συντηρητικὴ παράδοση. (Μικρὴ παύση).

Β' ΦΩΝΗ: Τὸ στάδιό τῆς προσαρμογῆς τῆς στά ἑλληνικὰ δεδομένα, τὸ περνᾶ ἢ πόλη μέσα ἀπὸ ἕναν καταγισμό γεγονότων, πού τὸ ἕνα ἀνέτρεπε τὸ ἄλλο δημιουργώντας κλίμα ἀβεβαιότητος καὶ ἀσάφειας. (Μικρὴ παύση γιὰ νὰ ἐπαληθεύσουν οἱ εἰκόνες).

Α' ΦΩΝΗ: Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔχον μαζευτεῖ μὲς στὴν αὐλὴ τοῦ ὄλα τὰ μιλῆτια κι εἶπε ὁ Νικόλας «κάτι πρέπει νὰ κερδίσω» πού τοῦ εἶχαν πιάσει τὰ δωματιάκια καὶ κόντευαν νὰ χωθοῦν καὶ μὲς στό σπῆτι τοῦ καὶ στό κρεβάτι, πού λέει ὁ λόγος. Κι ἦταν σέρβοι, γάλλοι καὶ ἔγγλεζοι κι ἄλλοι ἀπὸ τὸ Τονκίνο κίτρινοι καὶ ζουάβοι καὶ σενεγκαλέζοι καὶ μαροκινοὶ κι ἀπὸ πάνω μελαψοὶ καὶ μὲ τὰ σαρίκια τους τρεῖς πῆχες τυλιγμένες. Κι ὄλα κι ὄλα φασαρία καὶ πανζουρλισμός, νὰ φουμάρουνε ἄλλοπαρμένοι καὶ —τὸ χειρότερο— νὰ πίνουν καὶ νὰ βλαστημοῦν σὲ χίλιες γλώσσες καὶ ν' ἀκοῦς «σαραμπαμίτς» καὶ χίλια ἄλλα. Καὶ τίς νύχτες νὰ ξεχύνονται σὰ διάβολοι καὶ νὰ μὴ λογιέσαι πιά ἀφέντης μὲς στόν τόπο σου.

Νίκος Μπακόλας

ΣΚΗΝΗ 4η

Β' ΦΩΝΗ: Τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ κοντὰ ἢ ἔλλειψη ὀποιασδήποτε λογοτεχνικῆς παράδοσης —εὐλογο ἐξαιτίας τῆς μακρόχρονης σκλαβιάς— δημιουργεῖ μεγάλες δυσκολίες γιὰ τὴν ἐκκίνηση κάποιας σοβαρῆς λογοτεχνικῆς προσπάθειας. Ὡστόσο ἀπὸ τὰ τέλη ἀκόμη τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἢ Θεσσαλονίκη γίνεται τὸ ἐλεύθερο βῆμα μιᾶς θαρραλέας κριτικῆς κατὰ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. (Μικρὴ παύση).

Β' ΦΩΝΗ: Μέσα σ' αὐτόν τόν τύπο ἀναπτύσσεται κι ἕνα εἶδος λόγου, ἐνδιάμεσο στὴ λογοτεχνία καὶ τὴ δημοσιογραφία, προσδεμένο στὴν ἐπικαιρικὴ πραγματικότητα, χωρὶς τίς ἀπαραίτητες λογοτεχνικὲς μεταώσεις τῆς. Πρόκειται γιὰ τὸ χρονογράφημα, πού ἀναδεικνύει κορυφαῖες μορφές, ὅπως ὁ Πέτρος Ὁρολογᾶς, μιὰ πολυσημάντη καὶ μοναχικὴ πνευματικὴ προσωπικότητα τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Ἄριστος Χασρητζόγλου, ὁ Κωνσταντῖνος Σιώκ, ὁ Γιώργος Ἡσαΐας (Ταγκός), ὁ Νίκος Φαρδῆς, ὁ Ἰωάννης Μπῆτος, ὁ Ηλ. Βουτιερίδης, ὁ Καλαμίδας, ὁ Ἀντώνης Θεοδωρίδης καὶ ἄλλοι περίπου τριάντα. Κι ἀνάμεσα σ' αὐτούς μιὰ ἐξοχὴ χρονογράφος, ἀγνωστὴ ἀκόμη καὶ σήμερα, πού ἔστειλε τὰ χρονογραφήματά τῆς μὲ τὸ ταχυδρομεῖο κι εἶχε γιὰ ψευδώνυμο «ἡ δεσποινὴ μὲ τὰ Μώβ».

Α' ΦΩΝΗ: Κατὰ τὴν ἀλησμόνητον ἐκείνην ἐποχὴν τοῦ μαχητικοῦ ἀλυτρωτισμοῦ μας, καθ' ἣν τὸ ὑπόδουλον ἔθνος μὲ ἀνίστους δυνάμεις, ἀλλὰ μὲ σθένος καὶ πίστιν ἀκατάβλητον ἔκαμπε τόν σίδηρον τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καὶ διετῆρει ἀσβεστον τὴν φλόγαν τῶν ἔθνακῶν παραδόσεων καὶ ἰδανικῶν, ὁ ἑλληνικὸς τύπος τῆς Θεσσαλονίκης παρουσίαζεν μοναδικόν καὶ χαρα-

Μικρὴ παύση τοῦ λόγου· ὁ φακὸς σταματᾶ ἀκίνητος γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ σημασία τῆς ἱστορικῆς τομῆς τῆς ἀπελευθέρωσης. Μετὰ τὴν παύση ἀρχίζει ἡ προβολὴ μεταπελευθερωτικοῦ ὄλικου· παράδοση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, εἴσοδος τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου Α' στὴν πόλη. Μετὰ τὴν παράθεση τῶν λίγων αὐτῶν εἰκόνων, ξαναρχίζει ἡ Β' Φωνή.

Καθὼς ξαναρχίζει ἡ δευτέρη φωνὴ ὁ φακὸς γίνεται ὄλο καὶ πιὸ εὐκίνητος, ἀσθματικός· ἑλληνοβουλγαρικὲς συρράξεις, μέσα στὴν πόλη, δολοφονία τοῦ Γεωργίου (ἀμέσως τὸ Διοικητήριον καὶ τὸ δεξιὸ παράθυρον τοῦ τρίτου ὀρόφου, ἀπ' ὅπου ἐκπαρθυρώθηκε ὁ δολοφόνος Ἀλέξανδρος Σχοινᾶς, ἀποβίβαση στρατευμάτων Ἀγγλογάλλων, κυβέρνησις «Ἐθνικῆς Ἀμύνης», πυρκαγιά τοῦ 1917). Ὑστερα, ἡ πολυμορφία τῶν κατοίκων (Ἑβραῖοι, Τούρκοι, Ἕλληνες, Βαλκάνιοι, Φράγκοι, ποικίλα στρατεύματα, οἰκοδομικὴ πολυμορφία. Μετὰ τὸ τέλος τῶν λεγομένων ἀπ' τὴν δευτέρη φωνή, ἀρχίζει ἡ πρώτη πού διαρκεῖ ὅσο διαρκοῦν οἱ εἰκόνες. (Σημ. Ὑπάρχει στό δῆμο (κ. Παπαγιαννόπουλος) ἄφθονον ὄλικόν. Ὑπάρχουν καὶ ἐπικαιρὰ τῆς ἐποχῆς). Πρὶν τελειώσῃ ἡ παράθεση τῶν παραπάνω εἰκόνων, τελειώνει ἡ πρώτη φωνὴ κι ἀμέσως, χωρὶς καμιά στάση ἀρχίζει ἡ δευτέρη φωνή.

Ἀπὸ τὴ λέξη Ὡστόσο, νὰ ἀρχίσει ἡ παράθεση τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς —ἑλληνικῶν καὶ ξένων— πού ὑπάρχουν στὴν ἐκθεση τύπου τῆς Δ.Ε.Θ. Ἡ παράθεση καὶ ἡ περιπλάνηση τοῦ φακοῦ νὰ εἶναι ἐπίμονη καὶ λεπτομερειακὴ, ἔτσι πού νὰ καλύπτει καὶ τὰ παρακάτω λεγόμενα ἀπὸ τὴν πρώτη καὶ τὴν δευτέρη φωνή.

Δείχνουμε τὰ δύο βιβλία τοῦ Ἄριστου Χασρητζόγλου· τὸ Ἀπάνθισμα 1929 καὶ τὴν πρόσφατη (πρόχειρη) ἀνθολόγησι δικῶν του χρονογραφήματων ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Νὰ δείξουμε στό Ἀπάνθισμα τὰ δνόματα, καθὼς καὶ τοὺς τίτλους τῶν χρονογραφήματων. (Τὸ ἔχω φωτοτυπημένο τὸ βιβλίον, πού βρίσκεται στὴ Δημοτικὴ βιβλιοθήκη).

Τόλης Καζαντζής

κτηριστικόν φαινόμενον παρρησίας γνώμης ἐν συγκρίσει μέ ὅλα τὰ ἄλλα ἑλληνικά δημοσιογραφικά ὄργανα τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας... "Ὅ,τι δέν ἐτολμᾶτο νά διατυπωθεῖ καί ὡς δειλός ὑπαινιγμός εἰς τόν ἑλληνικόν τύπον τῆς Σμύρνης καί τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐβροντοφωνεῖτο ἀπροκάλυπτα ἀπό τῶν στηλῶν τῶν ἐφημερίδων τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἄριστος Χασηρτζόγλου

Β' ΦΩΝΗ: Κοντά σ' αὐτούς τούς χρονογράφους, (πού δυστυχῶς τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου τους χάθηκε μέ τήν καταστροφή τῶν ἀρχείων τῶν ἐφημερίδων στή μεγάλη πυρκαγιά τοῦ '17), ὑπάρχουν καί ὀρισμένοι κοσμικοί λογοτεχνίζοντες, μᾶλλον ἀσήμαντοι κι ἀμελητέοι.

Α' ΦΩΝΗ

*Ἐκείνη π' ἀγαπάω μνέσκει στή Βέροια
Μέσα στίς νερομάννες καί στά Κρυονέρια
Τῶ σπῖτι της τό ζώνουν καταρράχτες
π' ἀχώρια τό βοή, θαρρεῖς ἀδείαζουν στάχτες.*

Αἰμίλιος Ριάδης

Ἐδῶ νά δειθοῦν φωτογραφίες (νομίζω πῶς ὑπάρχει καί κάποια κινηματογραφική λήψη) ἀπό τήν πυρκαγιά τοῦ 1917.

Φωτογραφία τοῦ Αἰμίλιου Ριάδη. Ἐπάρχει καί μιά φωτογραφία τῆς πρώτης ἐπίσκεψης τοῦ Παλαμᾶ στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ὁ Ριάδης, ὁ Βαφόπουλος καί ἄλλοι κοσμικοί — ἄσχετοι. Τῆ φωτογραφία τήν ἔχει ὁ κ. Βαφόπουλος.

Ἄμέσως ἀρχίζει ἡ προβολή ὑλικοῦ ἀπό τό 1922: ἐγκαταστάσεις προσφύγων, προσφυγικοί συνοικισμοί, παράγκες στό «Ἴπποδρόμιο», στήν Τούμπα καί Καλαμαριά. Στή διάρκεια τῆς παράθεσης αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ ἀκούγεται ἡ Β' Φωνή.

ΣΚΗΝΗ 5η

Β' ΦΩΝΗ: Ὅμως, μετά τήν ὀδυνηρή καταστροφή τοῦ 1922, ἡ Θεσσαλονίκη ἀρχίζει νά ἀποκτᾶ τό ἑλληνικό της πρόσωπο καί ν' ἀκολουθεῖ τή μελλοντική της, πιά, μοῖρα. Γίνεται ἡ δευτέρα πόλη ἐνός νεοσύστατου, φτωχοῦ καί γεμάτου ἐξαρτήσεων κράτους, ἀνάμεσα σέ μιά ὕδροκεφαλική καί χωρίς ἀστική συνείδηση πρωτεύουσα καί σέ μιά ἀγνοημένη ἐπαρχία. Ἄθροδες ἐγκαταστάσεις προσφύγων ἀλλοιώνουν ὄχι μόνο τή φυσιογνωμία τῆς πόλης, ἀλλά καί τό γενικό ρυθμό τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Κοντά σ' αὐτές τίς ἐγκαταστάσεις κι ἄθροος ἐσωτερικός ἐποικισμός. Ἄνθρωποι κάθε εἴδους. Κουρασμένοι, ἐξαντλημένοι ἀπό τίς μακροχρόνιες πολεμικές περιπέτειες, ἀπό τίς ἐναλλαγές τῆς ἐλπίδας καί τῆς διάψευσης, ἐνδεεῖς, ἀπελπισμένοι, ἀλλά καί οἱ ἀπαραίτητοι τυχοδιώχτες, σπεύδουν στή μεγαλούπολη ἀπό κάθε γωνιά τῆς Ἑλλάδος, γιά νά γευτοῦν πραγματοποιμένο τό νεφέλωμα τῆς «μεγάλης ἰδέας».

Β' ΦΩΝΗ: Ἔτσι, μετά τήν παραζάλη τῆς ἀπελευθέρωσης, τῆ δίνη τοῦ Α' παγκόσμιου πόλεμου καί τῆ ρομαντική ἀνακύκλωση τῆς ἐλπίδας καί τῆς διάψευσης τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας καί καταστροφῆς, οἱ Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης ἀνήμποροι νά σταματήσουν τήν μπόρα τῆς ἀπελπισμένης προσφυγιάς, ξανακλείνονται στήν ἀριστοκρατική τους μοναξιά, στόν ἐαυτό τους τόν παραδοσιακά ἐνδοστρεφή καί μυστικιστικό χαρακτήρα τους, ἀποφεύγοντας τήν ὀδυνηρή πραγματικότητα μέσα στίς δοκιμασμένες κοινωνικές τους σχέσεις, μέσα στά ὄχυρά τῶν παλιῶν ἑλληνικῶν συνοικιῶν.

Ὡστόσο, ἀπό τό 1920 κιόλας, πρωτοεμφανίζεται μέ τίς *Μακεδονικές Ἱστορίες τοῦ ὁ Γεώργιος Μόδης*. Ὁ μωός, ὁ τόσο ἀξιόλογος, μά καί τόσο ἀναξιολόγητος αὐτός πεζογράφος ἀνήκει στή μακεδονική ὕπαιθρο καί στό μακεδονικό ἀγῶνα πού διεξαγόταν ἐκεῖ καί δέν ἦταν δυνατό νά ἀσκήσει κάποια λογοτεχνική ἐπιρροή σέ μιά πόλη μέ καθαρά ἀστική συνείδηση, ὅπως ὀπῆρξε ἀνέκαθεν ἡ Θεσσαλονίκη.

Ἐδῶ ἀρχίζει ἡ παράθεση ὑλικοῦ ἀπό τίς παλιές ἑλληνικές συνοικίες τῆς Θεσσαλονίκης: Καμάρα, Παναγούδα, Ἴπποδρόμιο, Νέα Παναγία, μέχρι τό Λευκό Πύργο. Ἡ ἀπεικόνιση νά γίνει σέ κοντράστ παλιῶν φωτογραφιῶν καί τῆς σημερινῆς οἰκιστικῆς κατάστασης τῶν ἴδιων συνοικιῶν. Μετά τό «μεγάλης ἰδέας» ἀκολουθεῖ μικρή παύση. Οἱ εἰκόνες συνεχίζονται, ὀπότε ἡ δευτέρα φωνή συνεχίζει.

Μικρασιατική ἐκστρατεία — καταστροφή.

Ἐδῶ τελειώνει κι ἡ περιπλάνηση τοῦ φακοῦ μέσα στίς ἑλληνικές συνοικίες. Ἄμέσως προβάλλονται φωτογραφίες τοῦ Γεωργίου Μόδη καί τῶν ἔργων του.

Προβάλλεται ἐδῶ τό βιβλίό τοῦ Θανάση Τζήμητρα (φωτογραφία του δέν ὑπάρχει) *Θρακικά διηγήματα*.

Τά ἴδια περίπου, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἰσχύουν καί γιά τό Θανάση Τζήμητρα, πού τό 1929 ἐκδίδει ἕνα μικρό τόμο Θρακικῶν ἠθογραφῶν μέ τίτλο *Θρακικά διηγήματα*.

Μικρή παύση κι ἀμέσως μετά προβάλλεται τό περιοδικό *Μακεδονικά γράμματα*. Τό περιοδικό νά φυλ-

ΣΚΗΝΗ 6η

Ὅμως τό 1922, ὁ Ράδος Χατζηνάδης (Ροδόλφος Χατζηθαθανασίου), ἐκδίδει τό πρῶτο ὑπολογίσιμο περιοδικό, τά *Μακεδονικά γράμματα* (Ἀπρίλιος 1922-Ἀπρίλιος 1924). Γιά τήν ἀκρίβεια τό περιοδικό ἀποκτᾶ ἐνδιαφέρον στά τέσσερα τελευταῖα του τεύχη (Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1924), πού τή διεύθυνσή του ἀναλαμβάνουν δύο νεαροί τότε, ἐπίδοξοι ἀκόμη λογοτέχνες· ὁ Κώστας Κόκκινος κι ὁ Γιώργος Βαφόπουλος. Ὁ πρῶτος, μιά προδρομική μορφή γιά τή μετέπειτα ἐνδοστρεφή πεζογραφία τῆς Θεσσαλονίκης, θά παρέμενε ἐντελῶς ἀγνωστος καί κάτω ἀπό μᾶλλον κακόγουστα ψευδώνυμα, ἂν ὁ Ντίνος Χριστιανόπουλος κι ὁ Γιώργος Βαφόπουλος δέ μάζευαν τό πιό σημαντικό μέρος τοῦ διάσπαρτου πεζογραφικοῦ ἔργου του σ' ἕναν καλαίσθητο μικρό τόμο μέ τίτλο *Μικρά πεζά*.

Ὅσο γιά τό Γεώργιο Βαφόπουλο, εἶχε τή γνωστή, ὡς σήμερα, λαμπρή ποιητική ἐξέλιξη, ἐνῶ τό τετράτομο ἔργο του, οἱ *Σελίδες αὐτοβιογραφίας*, δημιούργησε ἕνα πραγματικό χρονικό τῆς πνευματικῆς καί κοινωνικοπολιτικῆς ζωῆς τῆς πόλης σχεδόν σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ εἰκοστού αἰῶνα.

λομετρηθεῖ γρήγορα στά τεύχη ἀπό Ἰανουάριο 1922 ὡς καί Δεκέμβριο 1923 καί ἀργά ἀπό Ἰανουάριο 1924 ὡς Ἀπρίλιο 1924. Ἰδιαίτερα νά δειχθεῖ ἡ μελέτη τοῦ Γ. Βαφόπουλου γιά τόν Καβάφη, καθώς κι ὁ λάθος τίτλος τοῦ ποιήματος «Ἀπολείπειν ὁ Θεός Ἀντώνιον», πού στό περιοδικό τιτλοφορεῖται «Ἀπέλειπεν ὁ Θεός Ἀντώνιον». Ἀπό τό «ὄμως», ἡ φωνή νά γίνει πιό ἐμφαντική, πιό ἀργή.

Ἐδῶ νά δεῖξουμε τό βιβλίο τοῦ Κώστα Κόκκινου καί νά ἐπιμείνουμε στή φωτογραφία τοῦ Κώστα Κόκκινου πού βρίσκεται στό ἐξώφυλλο

Α' ΦΩΝΗ

*Ἰδοῦ στέκεις ὀρθή
στοῦ ὀλάνθιστου κήπου τή μέση.
Στῶν χεριῶν σου τίς χουφτες κρατᾶς
τά γυμνωμένα μαστάρια πού στάζουν
αἷμα καί γάλα.*

*Ἰδοῦ ἀνεδύθης ὑπέρλαμπρη
ἀπ' τῆς κρήνης τ' ἀνάβρυσμα.
Ἡ κραυγή τῶν λαγόνων σου
ἐκτοξεύει στά χεῖλή μου
τό αἰμόφυρτο ρόδο.*

*Καί προβαίνω φρουμάζοντας,
μέ τό στῆθος ὀλόγυμνο
καί ζητῶ τῆς ἀφῆς τή συγχώνεψη
στό δικό σου τό μήνυμα.*

*Κι ἀποθέτω τό αἰμόφυρτο ρόδο
στή μυστικήν ἀναστάσιμη κρύπτη.
Καί συμπλέκω τή ρίζα μου
μέ τή δική σου τή ρίζα.*

*Καταβολή τοῦ ὀφειλομένου χρέους
στήν παρουσία τοῦ Ἀνθρώπου.*

Τά ποιήματα τοῦ Γεώργιου Βαφόπουλου (τό συγκεντρωτικό τόμο καί τίς ἐπιμέρους ποιητικές συλλογές). Δείχνουμε τοὺς τέσσερις τόμους τῶν *Σελίδων*.

Φωτογραφία τοῦ Γεώργιου Βαφόπουλου ἡ τό περίφημο σκίτσο του, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ φωνή ἀπαγγέλλει.

Τό ἴδου νά διαβαστεῖ τονισμένα κι ἀποχωρισμένα ἀπ' τήν περιγραφή τῆς εἰκόνας τῆς γυναίκας· σάν νά ἔχει κόμμα. Πρέπει νά τονιστεῖ ἡ ἀπροσδόκητη ἐμφάνιση τῆς νεκρῆς ἀπό τή φανταστική, μετέπειτα ἀνάπλαση. Ὅμως σιγόφωνα νά γίνει ἡ περιγραφή τῆς ἄλλης κίνησης. Ἀπό τό «καί προβαίνω φρουμάζοντας»... ἀρχίζει μιά συνεύρεση φανταστική· ὁ λόγος νά γίνει ἀσθματικός καί χαμηλόφωνος. Τό «Καταβολή καί λοιπά...» νά εἰπωθεῖ εἰς ἑαυτόν, ἀργά καί τονισμένα λέξη τή λέξη.

Ἡ εἰκόνα πού θά συνοδεύει τήν ἀπαγγελία: Ἕνα γυναικεῖο δωμάτιο — ἐποχῆς. Ἐπάνω του ἔχει ὀλα τά σημάδια μιᾶς ζωῆς (καθρέφτης, χτένα, ἕνα μισοτελειωμένο ποτήρι νερό, ἕνα ἀρχινισμένο κι ἀφημένο πλεχτό πάνω σέ μιά πολυθρόνα γουβιασμένη ἀπό τό πολύκαιρο κάθισμα ἐνός προσώπου). Ἕνα δωμάτιο μέ φανερή τήν παρουσία, ἀλλά καί τήν ἀπουσία τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτή ἡ σκηνογραφία ταιριάζει μέ τή φιλοσοφική (πλατωνική) ἀποψη τοῦ Βαφόπουλου: Θάνατος = ἡ κενή θέση πού ἄφησε μέσα μας καί μέσα στή ζωῆ μας ἕνα πρόσωπο. Ἡ σκηνοθεσία νά μήν ἔχει τίποτε τό ρομαντικό. Νά εἶναι λιτή, δωρική θά ἴλεγα. Κάποια βυζαντινὴ φορητὴ εἰκόνα πάνω στό λαβομένο καί μπροστά ἕνα καντήλι (ἀπλό ποτήρι) ἀναμμένο· αὐτό ταιριάζει μέ τό βυζαντινὸ βηματισμὸ τοῦ στίχου τοῦ Βαφόπουλου. Τελειώνοντας τό ποιῆμα, κόβεται ἀπότομα ἡ εἰκόνα καί χωρὶς καμιὰ παύση μπαίνει ἡ δευτέρη φωνή.

Β' ΦΩΝΗ: 'Από τό 1920, όμως, αρχίζουν και εμφανίζονται όρισμένοι πολύ αξιόλογοι πεζογράφοι, που απόμειναν, δυστυχώς, στο ένα και μοναδικό τους έργο. 'Ετσι, τό 1922, ό Μίνως Λαγουδάκης, μέ τό ψευδώνυμο Τριάστερος Μ. έκδίδει ένα σατιρικό αστικό και κατ' έπίφαση ήθογραφικό, στο βάθος όμως ρεαλιστικό μυθιστόρημα μέ τόν περίεργο τίτλο *'Ο κύριος Παρλεβού Φρανσαί και ή κυρία 'Τσελόγκουε*.

'Εξάλλου κάποιος άγνωστος στή Θεσσαλονίκη, ό Γιώργος 'Ιορδάνου, δημοσιεύει ένα ρεαλιστικό χρονικό-καταγγελία τής φριχτής διαβίωσης τών φυλακισμένων στο Γεντή-Κουλέ μέ τόν άνεστραμμένο —τυχαίο— ντοστογεφσκιικό τίτλο *'Αναμνήσεις από τόν τάφο τών ζωντανών*. Στο βιβλίο αυτό, που δέν είχε συνέχεια, ή κοινωνική άδικία και ή απόγνωση, όπως και ή έμφυτη ευφύια του άφηγητή τόν οδηγεί σ' έναν πρώιμο και πικρά έμπερικό κομμουνισμό.

ΣΚΗΝΗ 7η

Β' ΦΩΝΗ: 'Ετσι, χωρίς καμιά, σχεδόν, λογοτεχνική προϊστορία, φτάνουμε στο 1930. Τότε, κυρίως, δημιουργείται μιά μικρή συντροφιά, έπίδοξων άκόμη τότε, λογοτεχνών, που τό 1932 έκδίδει τό έξοχο και πρωτοποριακό περιοδικό *Μακεδονικές ήμέρες*, 1932-1939, που από τό πρώτο του κιάλας τεύχος διακηρύσσει προγραμματικά (Μάρτιος 1932):

Α' ΦΩΝΗ: «'Η Θεσσαλονίκη δέν έχει καλλιτεχνική και λογοτεχνική παράδοση... Τό περιοδικό, χωρίς να περιορίζεται στενά στή λογοτεχνική δημιουργία, θα παρακολουθεί και τή σύγχρονη σκέψη καθώς έναγώνια και βίαια διασταυρώνεται στίς μεγάλες χώρες».

Β' ΦΩΝΗ: Τή συντροφιά αποτελούν, ό κριτικός, δημοσιογράφος και πεζογράφος Πέτρος Σπανδωνίδης, που είναι και παραμένει μέχρι τέλους ή ψυχή του περιοδικού, ό καθηγητής Βασίλης Τατάκης, οι πεζογράφοι Στέλιος Ξεφλούδας, Γιώργος Δέλιος και οι ποιητές Γιώργος Βαφόπουλος, Γιώργος Θέμελης και 'Ανθούλα Βαφοπούλου. Λίγο άργότερα τή συντροφιά συμπληρώνουν οι πεζογράφοι 'Αλκιβιάδης Γιαννόπουλος και Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, όπως και, νεότατος, τότε, ό ποιητής Τάκης Βαρβιτσιώτης κι ό πεζογράφος, άκόμη τότε, Βάσος Βασιλείου, ό μετέπειτα γνωστός δημοσιογράφος Βασ. Βασ., ενώ μέσα στο περιοδικό βρίσκουμε και πεζογραφήματα του 'Αρκάδιου Λευκού.

Δείχνουμε τό βιβλίο του Λαγουδάκη, τό πλουμιστό —στο χέρι— έξώφυλλο και τούς έσωτερικούς τίτλους τών διαφόρων κεφαλαίων. 'Επίσης τόν όδηγό πόλεως και περιχώρων Θεσσαλονίκης του Γαβ. Γαβ. όπου υπάρχει καταχώρηση σε λεζάντα τών τυχοδιωκτικών έμπορικών δραστηριοτήτων του Λαγουδάκη.

"Όσο διαρκεί τό σχετικό μέ τόν 'Ιορδάνου, δείχνουμε τό Γεντή Κουλέ. Τό προαύλιο, τίς άμπάρες, τά ύγρά κελιά, τόν πύργο του «Τριγωνίου». Σάν μουσική υπόκρουση πολύ χαμηλόφωνη ή αρχή (είσαγωγή) του «'Αντιλαούν οι φυλακές» του Βαμβακάρη.

Παράλληλα μέ τό άκουσμα τής Α' + Β' φωνής, να δείξουμε τούς τόμους τών *Μακεδονικών ήμερών*, μέ ιδιαίτερη έπιμονή στα όνόματα και τίς συνεργασίες τών παρακάτω συνεργατών του περιοδικού. Να δείξουμε, άκόμη, τή γνωστή φωτογραφία τών συνεργατών του περιοδικού. (Νομίζω πως ή φωτογραφία βρίσκεται στο γνωστό άφιέρωμα του *Λογοτεχνικού Πολίτη*. "Αν όχι, στή Χ.Α.Ν.Θ. ή στο σπουδαστήριο τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο ή τήν έχει ό κ. Γ.Θ. Βαφόπουλος).

Κάθε φορά που θα αναφέρεται ένας συνεργάτης του περιοδικού, τόν απομονώνουμε μέσα από τή φωτογραφία —αν γίνεται—, διαφορετικά άλλες φωτογραφίες: ένα άρχείο μέ τούς έπιζώντες (Πεντζίκη-Δέλιο-Βαφόπουλο) και άλλους, περιλαμβάνεται σε μιά άφίσα του φωτογράφου Γιάννη Βανίδη.

Νά δείξουμε φωτογραφίες υπερρεαλιστών Ευρωπαίων και πεζογράφων του έσωτερικού μονόλογου. 'Ιδιαίτερα του Μπρετόν, του Τζούς, του Προύστ, του Πιραντέλο, τής Γούλφ και Μάνσφηντ, του Κάφκα.

Η ΣΥΝΤΡΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΜΕΡΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΗΜΕΡΩΝ

Οἱ πῖο πολλοί, ἰδίως οἱ πεζογράφοι, τῶν *Μακεδονικῶν ἡμερῶν*, ἐξήσαν τίς ἐξελίξεις τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας στό ἐξωτερικό ἢ ἦταν γηγενεῖς Θεσσαλονικεῖς ἢ, ἀκόμη, ἐγκλιματίστηκαν ἀποτελεσματικά μέ τό πνευματικό κλίμα τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως ἤδη τό περιγράψαμε.

Ὅλοι τους κι ὁ καθένας χωριστά εἶχαν τίς λογοτεχνικές ἀφορμῆσεις ἀπό διάφορες συγκεκριμένες περιπτώσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μεσοπολέμου. Ἄπό τό Μαρσέλ Προύστ ὁ Ξεφλούδας, ἀπό τή Βιρτζίνια Γούλφ ὁ Δέλιος, ἀπό τό Λουίτζι Πιραντέλο ὁ Γιαννόπουλος καί ἀπό τόν Τζέιμς Τζόυς ὁ Πεντζίκης. Θά περίμενε, βέβαια, κανεῖς, ἀφοῦ λογοτεχνική παράδοση δέν ὑπῆρχε στή Θεσσαλονίκη, νά ἀκολουθήσουν τήν ἑλληνική πεζογραφική παράδοση, πού ἐξακολουθεῖ νά βαδίζει πάνω στούς ἀφηγηματικούς τρόπους τοῦ παλιοῦ ἀστικοῦ μυθιστορήματος, καθώς ἐμπλουτίζεται ἀπό τό προσφυγικό στοιχεῖο, πού κουβαλάει ἐκτός ἀπ' τόν καιμό τῆς χαμένης πατρίδας καί μιά δικιά του καλλιέργεια καί μιά δικιά του παράδοση.

Ὅμως, τό πνευματικό κλίμα τῆς Θεσσαλονίκης δέν εἶχε ποτέ καμία σχέση μέ τήν ἀγροτική ἠθογραφία, ὅπως ἔχει τό παλιό ἀστικό μυθιστόρημα τῆς Ἀθήνας. Ἐκτός ὅμως ἀπό τό πνευματικό κλίμα τῆς Θεσσαλονίκης, ὑπάρχει καί ἡ κεκτημένη ταχύτητα τῆς προσφυγῆς τῶν Θεσσαλονικέων στήν Εὐρώπη, ἀλλά καί ἡ ἰδιαίτερη παιδεία τους. Καί στήν Εὐρώπη κατά κάποια συγκυρία, θά λέγαμε, ὁ ἀφηγητής κι ὁ ποιητής ἀλλάζει τήν ὀπτική γωνία του κι ἀπό τόν ἐξω κόσμο, πού ἔδωσε τά μεγάλα κοινωνικά ταμπλό στήν παγκόσμια λογοτεχνία (ρεαλιστικά ἢ νατουραλιστικά), τή στρέφει πρὸς τά ἔνδον, πρὸς τόν ἐσωτερικό ἀνθρωπο, ἀφηγητή καί μοναδικό, συνήθως, ἥρωα. Μιά στροφή, πού ἔδωσε τούς μεγάλους, ἰδιότυπους καί γι' αὐτό σαφέστατα διαχωρισμένους μεταξύ τους συγγραφεῖς.

Φυσικά, κάθε συγγραφέας τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἔχει τίς καθοριστικές διαφορές του ἀπό τούς ἄλλους, πού σέ τελευταία ἀνάλυση ἀνάγεται σέ διαφορές τῆς ἰδιοσυγκρασίας τους, γεγονός πού τούς ὑπαγορεύει κι ἕνα διαφορετικό ὕφος, μιά διαφορετική γλώσσα, διαφορετικές αἰτίες καί στόχους τῶν καταδύσεών τους. Ὅλα τά στοιχεῖα αὐτά τά βρίσκουμε σέ μιά χαλαρή ἀντιστοιχία πρὸς τά εὐρωπαϊκά πρότυπά τους καί στούς πεζογράφους τῆς Θεσσαλονίκης. Σ' ἐκεῖνο πού διαφέρουν οἱ Θεσσαλονικεῖς εἶναι τό ὅτι αὐτή ἡ κατάδυση, αὐτή ἡ φυγή ἀπό τήν πραγματικότητα ἢ αὐτή ἡ ὀριστική παραμονή τους ἐκεῖ, εἶναι κι ὁ μοναδικός σκοπός τους. Σ' ἀντίθεση, οἱ πεζογράφοι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μεσοπολέμου πραγματοποιοῦν αὐτές τίς καταδύσεις γιά νά βροῦν μέσα στό ὑποσυνειδητό τους τόν πῖο πραγματικό ἑαυτό τους καί ν' ἀναδυθοῦν στή συνέχεια στήν πραγματικότητα, τήν πλαστή αὐτή πραγματικότητα, μέ προθέσεις ἐπανορθωτικές καί μέ ὅπλα τό σαρκασμό, τή σάτιρα, ἀλλά καί τήν ἐπανάσταση. Μ' ἄλλα λόγια, εἶναι μιά οὐτοπία νά λέμε, ὅτι οἱ πεζογράφοι τῶν *Μακεδονικῶν ἡμερῶν* εἰσήγαγαν τό ἐσωτερικό μονόλογο στήν Ἑλλάδα. Στήν πραγματικότητα τόν εἰσήγαγαν κατά τό ἡμισυ ἢ καί λιγότερο, ἂν ὁ ἐσωτερικός μονόλογος μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σχηματικά κατά τίς δύο εὐδιάκριτες φάσεις του. Φυσικά, τόν ἔναν ἀπ' τόν ἄλλο ταῦς χωρίζουν ἐκτός ἀπό τίς διαφορετικές εὐρωπαϊκές ἀφορμῆσεις τους καί οἱ διαφορετικές τους ἰδιοσυγκρασίες, οἱ διαφορετικές αισθητικές τους θέσεις καί λοιπά. Ἐτσι τό μόνο πού ἀπομένει κοινό σ' ὅλους εἶναι ἡ κοινή ὀπτική γωνία τους, γεγονός πού δέν εἶναι ἱκανό νά τούς ὑπαγάγει κάτω ἀπό τή σκέψη τῆς ἴδιας «σχολῆς», τῆς «σχολῆς Θεσσαλονίκης», ὅπως τόσο παρεξηγημένα διατυπώθηκε τότε κι ὅμως ἐξακολουθεῖ καί σήμερα ἀκόμη νά διατυπώνε-

Μέ τήν ἀναφορά τῶν ὀνομάτων νά παρατίθενται παράλληλα οἱ φωτογραφίες τῶν ξένων καί τῶν δικῶν μας.

Προβάλλονται φωτογραφίες τῆς Ἀθήνας ἀπό τό 1900 μέχρι τό 1930 καί κάπου ἐμφαντικά ἡ φωτογραφία τοῦ Ξενοπούλου, τοῦ Κωνσταντίνου Θεοτόκη, τοῦ Ἰωάν. Κονδυλάκη, τοῦ Ἄντ. Τραυλαντώνη.

Σκηνές ἀπό τήν καταστροφή ἀπόβαση προσφύγων στόν Πειραιά: Ξυλογραφίες Κόντογλου, τόν ἴδιο, τό Στρατή Δούκα, Σεφέρη, Μυριβήλη, Βενέζη (κατά πρότιμηση σέ σκίτσα).

Φωτογραφία τοῦ Νικολάου Πολίτη, τοῦ Βιζυνοῦ, Παπαδιαμάντη, Κωνσταντίνου Θεοτόκη, Ξενοπούλου, Κονδυλάκη, Τραυλαντώνη, Βουτυρά.

Ἀμέσως τά εὐρωπαϊκοῦ ρυθμοῦ κτίρια τῆς Θεσσαλονίκης: Τελωνεῖο, Δημοτικό Νοσοκομεῖο, παλιές πολυκατοικίες (Μητροπόλεως, Κομνηνῶν, Φράγκων).

Φλωμπέρ, Σταντάλ, Μπαλζάκ, Ζολά, Ντοστογιέφσκυ, Γκόρκι, Γκόγκολ. Κι ἀμέσως φωτογραφίες ἀπό ἔργα κυβιστικά, Ἀπολιναίρ, σχηματικά ποιήματα («καλλιγραφήματα»), βυζαντινές ἀσκητικές μορφές καί προπαντός τό πίσω φόντο (κυβιστικά βουνά — δένδρα — σπηλιές), Πικάσο — Προύστ — Κάφκα — Μπερζόν — Φρόντ.

Νά δείξουμε ἔργα τῶν πεζογράφων αὐτῶν καθώς καί φωτογραφίες τους, νεότερες καί παλιότερες. (Βλέπε καί τήν ἀνθολογία πεζογραφίας τοῦ Νίκου Καρατζᾶ).

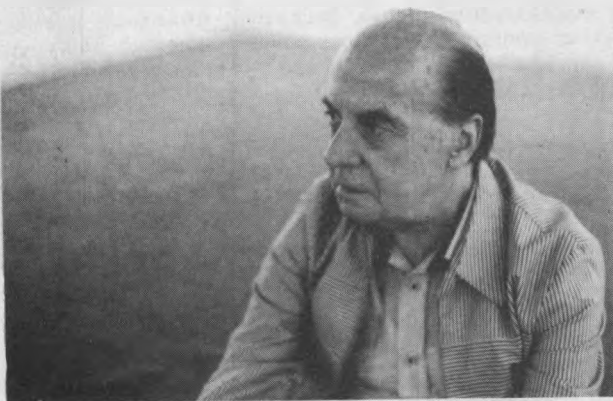

Τόλης Καζαντζής

ται. Καί θά 'πρεπε νά σημειωθεῖ πῶς στό ἔργο τῶν πεζογράφων αὐτῶν βρῆκε τό πρωταρχικό του ἔρεισμα ὁ ἀβασάνιστος αὐτός ὄρος.

'Αλλά καί ἡ ἀφηγηματική-ψυχογραφική πεζογραφία βρίσκει στὸν Ἀρκάδιο Λευκό καί στὴν Ἴρσιμ, δύο προικισμένους ἐκπροσώπους καί ἀνανεωτές της. Ὁμῶς προκειμένου γιά τὸν «Ἀρκάδιο», τό ἐξοχο μυθιστόρημά του «Κρίση», δέν εἶχε τὴν ἀνάλογη συνέχεια. Ὅσο γιά τὴν Ἴρσιμ, τελικά βουλιάζει μέσα σέ μιά μέτρια παιδική λογοτεχνία καί σέ ἐκσυγχρονισμένα παραμῦθια.

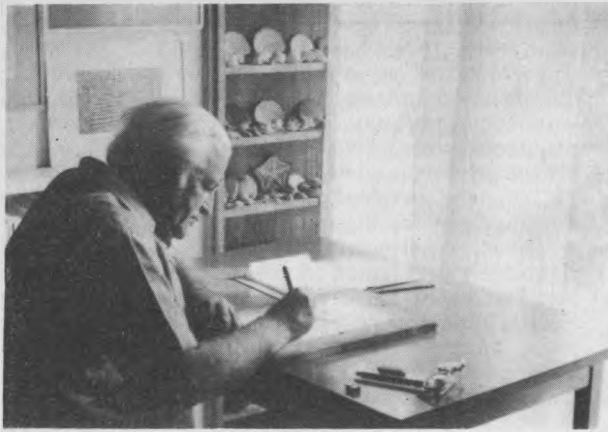
Ὅπως καί νά 'χει, αὐτή ἡ πεζογραφία μονοπωλεῖ σχεδόν ὀλοκληρωτικά τό λογοτεχνικό ὄριζοντα τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τό 1930 ὡς τό 1945, παρά τὴν ἐξελικτική συνεχή παρουσία τοῦ Γιώργου Βαφόπουλου, τὴν ἀνανεωμένη καί κάπως καθυστερημένη πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Γιώργου Θέμελη μέ ἰδιαίτερη συλλογή (1945), τὴν ἐμφάνιση τοῦ Τάκη Βαρβιτσιώτη καί τοῦ Γιώργου Στογιαννίδη καί τό ἐκρηκτικό ξεπέταγμα μιᾶς μεγάλης μας ποιήτριας τῆς ἀδελφῆς τοῦ Πεντζίκη, Ζωῆς Καρέλη.

Δείχνουμε τὴν *Κρίση* τοῦ Ἀρκάδιο καθώς καί τὰ *Χριστούγεννα τοῦ ἀλήτη* τῆς Ἴρσιμ.

Δείχνουμε τό *Κίτρινο καί Γαλάζιο*, καθώς καί τό *Συλλογή ἀπό μαχαίρια* τοῦ Ἀρκάδιο.

Δείχνουμε καί φωτογραφία ἢ τό γνωστό σκίτσο ἀπὸ τὴν ἀνθολόγηση τοῦ «Δίφρου» τοῦ Δημοσθένη Βουτυρά.

Φωτογραφία τοῦ Βαρβιτσιώτη ἀπὸ τό «Σοκόλη» καί τὴ συλλογή *Φύλλα ὕπνου*. Φωτογραφία τοῦ Στογιαννίδη (Σοκόλη) καί τό βιβλίο του *Περιστέρια στό φῶς* μέ τό ὠραῖο ἐξώφυλλο τοῦ Τσίζεκ.

Φωτογραφία τοῦ Γιώργου Θέμελη (Σοκόλης). Ἄμεσως μετὰ καδράρουμε ἓνα σεντούκι μέ παλιά ρούχα· πάνω στά ρούχα ψάχνουν (;), χαϊδεύουν (;) δύο γερασμένα γυναικεῖα χέρια. Ὅχι χέρια γριᾶς. Νέας γυναικας γερασμένα χέρια.

Μικρὴ παύση.

Φωτογραφία τῆς Καρέλη. Ὑστερα, ὄσο διαρκεῖ ἡ ἀπαγγελία, ἓνα τραπεζάκι μέ κεντητό καρέ· μιά παλιά φρουτιέρα χωρὶς φρούτα κι ἓνα γυναικεῖο περίγραμμα μέ φόντο ἓνα ἀνοιχτό παράθυρο.

Στὴν ἀπαγγελία ὁ Κωστάκης νά προσέξει τὰ γυρίσματα καί τίς παύσεις (πιό πολὺ ἀπὸ κόμμα). Τό «ἀγαπῶ», πιό τονισμένο, δηλαδή ἄργο.

Α' ΦΩΝΗ:

Τὰ σώματα πεθαίνουν σιγά σιγά ἀπὸ ἐγκατάλειψη
Μαζί μέ τὰ παλιά μας φορέματα μέσ στά σεντούκια,
πεθαίνουν τὰ χέρια πού δέν ἀγγίσαμε ἀπὸ μοναξιά,
Τὰ δνεῖρα πού δέν εἶδαμε ἀπὸ στέρηση φωτός.

Ἐξω ἀπὸ μᾶς ἀρχίζει ἡ ἐρῆμία τοῦ θανάτου
Γιώργος Θέμελης

Α' ΦΩΝΗ:

Δέν κλαίω, οὔτε τραγοῦδι ψάλλω.
Μά γίνεται πιό ὀδυνηρό τό δικό μου
ξέσκισμα πού 'τοιμάζω,
γιά νά γνωρίσω τόν κόσμο δι' ἐμοῦ,
γιά νά πῶ τό λόγο τό δικό μου,
ἐγὼ πού ὡς τώρα ὑπῆρξα
γιά νά θανατᾶζω, νά χαίρομαι καί ν' ἀγαπῶ.
Ζωή Καρέλη

Β' ΦΩΝΗ: Ἄν, ὅμως, οἱ πεζογράφοι αὐτοὶ κι οἱ ποιητές δέν δημιούργησαν αὐτὸ πού θά ὀνομάζαμε «λογοτεχνική σχολή», ἤ, ἔστω, δέν καθιέρωσαν μίαν ὀλοκληρωμένη λογοτεχνική παράδοση στή Θεσσαλονίκη, ἔβαλαν ἐντούτοις τὸ πρῶτο θεμέλιο μιᾶς ἄλλου εἶδους σχολῆς, πού θά τὴν ὀνομάζαμε «σχολή λογοτεχνικοῦ ἤθους», πού σημαίνει: Ἐπιμέλεια καὶ σεβασμός στή λογοτεχνική δημιουργία (πού δημιουργεῖ πολλές ἀναστολές, ἀλλά πού ὀδηγεῖ σ' ἕναν καλύτερη δυνατὴ ποιότητα), ἀναζήτηση τῆς ἀναγνώρισης ἀπὸ τοὺς αὐστηροὺς, μὰ δίκαιους γνωρίζοντες καὶ τήρηση κάποιων κανόνων δεοντολογίας. Κλίμα βαρὺ, ἀσφυκτικό πολλές φορές πού δικαιολογεῖ καὶ κάποιες μεταγραφές ἢ καὶ κάποιες ἀποβολές πρὸς τὰ εὐκόλα παζάρια τῆς ἐπικαιρότητας, πού ἄλλοτε φτωχαίνουν κι ἄλλοτε πλουτίζουν τὴ λογοτεχνία τῆς Θεσσαλονίκης.

ΣΚΗΝΗ 8η

Β' ΦΩΝΗ: Ἡ μοναχική, ἀπόλυτα ἀτομιστική, ἀριστοκρατική, θά λέγαμε, αὐτὴ λογοτεχνία, δέν ἐπαρκεῖ νά καλύψει τίς λογοτεχνικές ἀνάγκες τόσο τῆς ἐποχῆς πού ἐμφανίστηκε, ὅσο καὶ τῆς κατοπινῆς ἐξέλιξής της. Γιατί, ἂν ὁ ἐσωτερικὸς μονόλογος καὶ ἡ αἰσθητική λογοτεχνία ἦταν τὸ εὐρωπαϊκὸ προϊόν μιᾶς ἀδιάρτητης κι ἀνέμελης εἰρήνης, ἢ Ἑλλάδα, τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐξακολουθεῖ ἕναν πόλεμο καὶ ὑφίσταται μιά καταστροφή, τὰ θλιβερά ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας θά διαρκέσουν γιὰ πολλές κατοπινές δεκαετίες. Κι αὐτές τίς συνέπειες τίς διαδέχτηκε μιά δικτατορία ἐξανδραποδιστική, ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, ἡ κατοχή, ἡ ἀντίσταση, ὁ ἐμφύλιος. Ἡ κοινή, γενικά, ἀνθρώπινη μοίρα, ἀναζητᾶ ἀπὸ τὸ λογοτεχνία ἕνα ἄλλο, ἀνθρώπινο, πλησίασμα, κάτι πού οἱ παλιότεροι δέν μποροῦν νά πραγματοποιήσουν. Ὅποτε καὶ θά μπορέσουν ποτέ μελλοντικά νά πραγματοποιήσουν. Αὐτὴ εἶναι κι ἡ βασική αἰτία, πού ἡ λογοτεχνία αὐτὴ ἐπέδρασε βραδυφλεγῶς στήν ἐξέλιξη τῆς νεότερης λογοτεχνίας μας.

Πρέπει ὅμως νά τὸ ἀναγνωρίσουμε: δύσκολοι, δίσεχτοι καιροὶ κι ἡ πεζογραφία προσδεμένη καθοριστικά στήν πραγματικότητα, δημιουργεῖ βέβαιους φόβους κι ἀναστολές στό δημιουργό, πού θέλει καὶ πρέπει νά τὴν ἐκφράσει ἐλεύθερα.

Ἔτσι, ὁ Τηλέμαχος Ἀλαβέρας συνθλίβεται τελικά ἀνάμεσα στοὺς πειραματισμοὺς τοῦ μεσοπολέμου καὶ στίς σύγχρονες ἀφηγηματικές ἀναγκαιότητες. Ὁ Γιώργος Κιτσόπουλος, ὁ πιὸ προικισμένος ἀνάμεσα στοὺς πρῶτους μεταπολεμικοὺς πεζογράφους, παρά τὰ ἐξοχα δείγματα γραφῆς, πού μᾶς ἔδωσε ἀπὸ τὰ περιοδικὰ *Κοχλίας* καὶ ἀργότερα ἀπὸ τίς *Μορφές*, δέν κατάφερε νά ἀποκτήσει ἕνα δικό του πρόσωπο. Ὅσο γιὰ τὸ νεότερο Βασίλειο Βασιλικό, ἕνα ἀληθινὸ συγγραφικὸ ταλέντο, ὕστερα ἀπὸ ἕνα ἐντυπωσιακὸ (παρά τίς ἐμφανεῖς ἐπιδράσεις), ξεκίνημα, δέ θά καταφέρει τελικά νά περάσει μέσα στοὺς λογοτεχνικοὺς χώρους πού ἀργότερα ὁ ἴδιος ἐπέλεξε.

Ἔτσι τὸ ρόλο τοῦ ἐκφραστή τῆς ἐποχῆς ἀναλαμβάνει ἡ ὑπαινικτική καὶ εὐέλκτικη ποίηση, παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ ποίηση αὐτὴ στή Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ διαφάνεια τῶν συμβόλων καὶ τὴν ἐνέργεια τῶν ἀναφορῶν τῆς ὀπῶς κι ἀπὸ τὴ σαφὴ ἰδεολογική τῆς ὀπτική.

Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς παραγράφου, μποροῦν νά δοθοῦν φωτογραφίες ἀπὸ τὴ μεσοπολεμικὴ Θεσσαλονίκη: τὰ βαποράκια, τὰ ἄσπρα λινὰ ρούχα, τὸ μαγαζὶ στὴν Ἁγίου Δημητρίου μὲ τὰ μεσοπολεμικά καπέλα (παράγκα κοντὰ στό τουρκικὸ προξενεῖο), ἢ τὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ Παραλῆ, ἀπὸ ἔργα τοῦ Παραλῆ (πάλκο στό Μπεχ Τσινάρι, καλάθια, σημαῖες), ἢ παραλία μὲ τὰ ὑπαίθρια καφενεῖα, ἕνα παλαικὸ φαρμακεῖο (ξέρω ἕνα «Πατσουράκη» στή Λεωφόρο Στρατοῦ κοντὰ στήν Ἁγίας Τριάδος), ἕνα παλιὸ καφενεῖο καὶ μιά ἀπόμνη γωνία του (νά θυμίζει τὸ καφενεῖο «Ἀστόρια», ὅπου μαζεύονταν —στό φαρμακεῖο καὶ στό καφενεῖο— ἢ παρὰ τῶν *Μακεδονικῶν ἡμερῶν*). Ὑστερα σταματᾶει ἡ φωνή κι ὁ φακὸς ἀπομένει σὲ κάποιον εἰρηνικὸ τοπίο.

Σκηνὲς ἀπὸ τὴ δικτατορία, εἴσοδος τῶν Γερμανῶν, ὁ Λευκὸς Πύργος μὲ γελοῖο καμουφλάζ καὶ συρματοπλέγμα γύρω γύρω, πόλεμος, θύματα πείνας, Ἐβραῖοι στό «Γκέτο» καὶ στήν πλατεία Ἐλευθερίας, Γερμανοὶ κι ἐξαθλιωμένοι ἄνθρωποι. Ἀνάμεσα προβάλλουν ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ μέρη τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅταν φτάνουμε στὰ κάστρα καὶ στό Γεντὴ Κουλέ, Πορτάρια, στρατόπεδο Παύλου Μελά — συμμαχικὸ νεκροταφεῖο Ζέιτελικ, νεκροταφεῖο Ἁγίας Παρασκευῆς, ν' ἀρχίσει ἡ *Συννεφιασμένη Κυριακή* ἀπὸ τίς *Πασχάλιες ἀπὸ τὴ νεκρὴ γῆ* τοῦ Χατζιδάκι: Σιγά, διακριτικά, μόλις ν' ἀκούγεται.

Φωτογραφία τοῦ Ἀλαβέρα.

Ἐπὶ ἔτι ἕνα σκίτσο τοῦ Κιτσόπουλου στὸν *Κοχλία*, καθὼς καὶ ἀρκετὲς φωτογραφίες, τόσο τοῦ Κιτσόπουλου, ὅσο καὶ τῶν ἄλλων συνεργατῶν τοῦ *Κοχλία*. Ἐπίσης φωτογραφία τῶν *19 Διηγημάτων (1967!)*

Φωτογραφία τοῦ Βασιλικοῦ (κι ἂν δέν ὑπάρχουν!) καὶ τὰ δύο μόνο βιβλία του: *Διήγηση τοῦ Ἰάσονα καὶ Φύλλο - Πηγὰδι* κι *Ἀγγέλιασμα*.

Τόλης Καζαντζής

Α' ΦΩΝΗ:

Τώρα μιλώ πάλι σάν ένας άνθρωπος που γλίτωσε από
τό λομό·
Έπισκέπτομαι τούς φίλους μου, ξέρω πολλούς που
σώθηκαν
(«Υπάρχει πάντα μιά αναχώρηση» έτσι είχα κάποτε
πει.
"Άλλοτε πάλι μίλησα για μιάν άγνωστη άρρώστια
—ποιός τά θυμάται;)

Πέρασαν πιά οι καταδικασμένες μέρες άνοιξαν παράθυ-
ρα,
Χαρούμενοι όδοκαθαριστές σαρώνουνε στους δρόμους
τά σκουπίδια,
"Άρχισε πάλι ή ζωή, οι έγγραφές στους συλλόγους και
τά ίνστιτούτα,
Οί άγκαλιασμένοι έφηβοί στίς πλατείες, τά άκατάλλη-
λα έργα στους κινηματογράφους,
Οί άγγελίες στίς έφημερίδες· πέρασε πιά ή κακή άπο-
κριά,
Οί προσωπίδες κήκαν,
τά παλιά όνόματα λησμονήθηκαν
και τό δημοτικό συμβούλιο συνεδριάζει για τή μετονο-
μασία των όδών.

Ραούλ, έσένα πάλι σκέφτομαι,
πού δέν πρόλαβες νά γίνεις σοφός, νά συζητήσεις,
Νά δεις τήν άλλη όψη των πραγμάτων,
νά μάθεις νά σιωπάς·
Δέ σου 'μελλε νά πιθανολογείς, νά βγάζεις συμπερά-
σματα
Δέ σου 'μελλε νά διδαχτείς και σύ τήν αριθμητική των ί-
δεών

Μανόλης Άναγνωστάκης

Β' ΦΩΝΗ: Ένα βραχύβιο λογοτεχνικό, φοιτητικό περιοδικό, τό *Ξεκίνημα* (Φεβρουάριος 1944) στεγάζει τά πρώτα ποιητικά πετάγματα των μετέπειτα έξοχων ποιητών μας Μανόλη Άναγνωστάκη, Κλείτου Κύρου και Πάνου Θασίτη, καθώς και του Θανάση Φωτιάδη και του Γιώργου Καφταντζή.

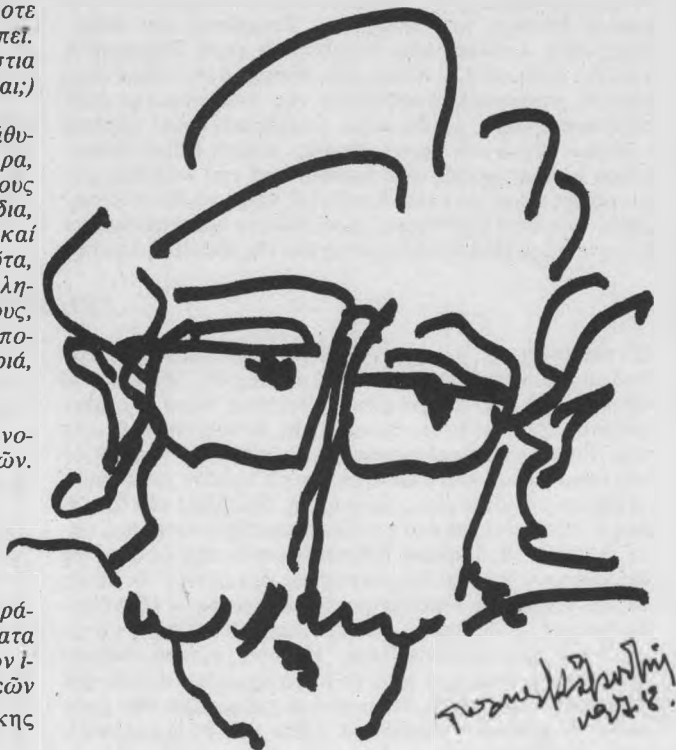
"Έργο έμπλεο από ανανεωτικά-αίσθητικά και ιδεολογικά μέσα στην άμεσότητά του στοιχεία, γεννιέται μέσα άπ' τήν άπεγνωσμένη προσπάθεια των νέων ποιητών νά μιλήσουν για λογαριασμό αυτών που πέθαναν νέοι, ένώ παράλληλα πραγματοποιούν μέσω μιās δίχως όρια έξομολόγησης ένα ανεπανάληπτο για τά ποιητικά μας πράγματα ανθρώπινο πλησίασμα. Κάποτε δέν παραλείπουν άκόμη και νά παρηγορήσουν άποκαλύπτοντας τά άποθέματα του σθένους τους.

Α' ΦΩΝΗ:

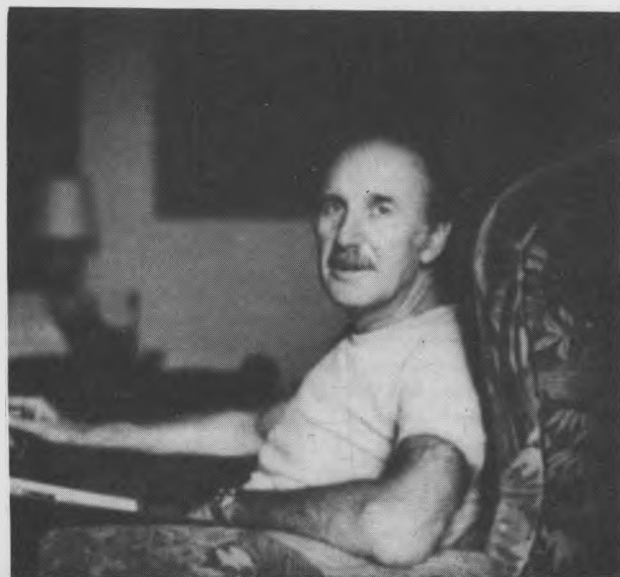
Μιλώ μέ σπασμένη φωνή·
δέν έκλιπαρώ τόν οίκτο σας
μέσα μου μιλούν χιλιάδες στόματα
Πού κάποτε φωνάζαν όργισμένα στον ήλιο
Μιά γενιά που έψαχνε τά δικαιώματά της
Κουνώντας λάβαρα πανηγυριού,
σειώντας σπαθιά,
Γράφοντας στίχους έξαίσιους μιās πρώτης νεότητας,
Ποτίζοντας τά σπαρτά μέ περίσσιο αίμα,
Μικρά παιδιά που άφέθηκαν στό έλεος τ' ουρανού

"Όπου κι άν στάθηκαν οι σκιές τους ριζώναν
"Αδίκά προσπαθείτε
δέ θά ξεριζωθούν ποτέ.
Θά προβάλλουν μπροστά στά τρομαγμένα σας μάτια.

Νά δείξουμε φωτογραφία ή τό σκίτσο μου του Άναγνωστάκη, καθώς και τά βιβλία. Προτιμώ τις παλιές εκδόσεις. Ό Κώστας νά προσέξει τά χωρίσματα των στίχων. Νά άπαγγελθεί μέ κάποιον σαρκασμό τό ποίημα, μέχρι τό «Ραούλ», που αλλάζει τόνο· εις εαυτόν.

Φωτογραφίες των ποιητών καθώς και του *Ξεκινήματος*.

*Τώρα τά καταλάβαμε όλα.
Καταλάβαμε τή δύναμή μας.
Καί γι' αὐτό μιῶ μέ σπασμένη φωνή,
πού κλαίει κάθε φορά στή θύμησή τους.*

Κλεῖτος Κύρου

Β' ΦΩΝΗ: Κι ὥστόσο, μέσα στόν ἀπερίγραπτό του σπαραγμό, κάπου πρέπει νά σταθεῖ κανείς, κάπου ν' ἀκουμπήσει ὁ ἀναγνώστης — ὄχι ὁ ποιητής. Καί ἡ ποίηση καλεῖται νά προσφέρει τίς παραμυθίες της.

Α' ΦΩΝΗ:

*Διαγράφεται σπίτι χαρωπό
ἄσπρο μέ κόκκινη στέγη,
μέ πηγάδι καί λαχανόκηπο
Ἡ γῆ ἀποθέτει μέσα του τῆς εὐωδίας της τό μυστικό
πουλάρι τοῦ δρυμοῦ γλύφει τό ξύλινο κατώφλι του τίς
νύχτες,
φέρνει κι αὐτό τό μυστικό τῆς ἀπλῆς του ζωῆς*

Σκηνές ἀπό τήν κατοχή καί τόν ἐμφύλιο. Ἡ Θεσσαλονίκη σέ καταχνιά. Τό παλιό θέατρο «Λευκοῦ Πύργου» πλάι στό «Βασιλικό», ὅπου ὁ φοιτητικός χορός τῆς κατοχῆς καί οἱ συλλήψεις (προδοσία — κουκουλοφόρος). Νά δείξουμε καί τό βιβλίο τοῦ Καφταντζῆ: *Τό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ἐπί κατοχῆς*. Ὑστερα τό «Γεντή Κουλέ».

Ἄλλα δίχως ἤχο. Μόνο σάν ἀπαλή ὑπόκρουση τό *Νύχτωσε χωρίς φεγγάρι* ἀπό τίς *Πασχαλιές* τοῦ Χατζιδάκι.

Ὁ Κώστας νά προσέξει τήν ἀπαγγελία. Ὁ Κύρου παίζει μέ τή στίξη ἢ μέ τήν ἔλλειψή της. Ἐπίσης, ὑπονοεῖ ἐνωμένα τμήματα στίχων (μάστορας). Ἡ ἀπαγγελία νά ἔχει τόν τόνο τοῦ... θλιμμένου ἔπους. Μόνο στό τελευταῖο «Καί γι' αὐτό μιῶ...» μέχρι τέλους, ὁ ποιητής καταρρέει καί τό ποίημα μέ δυσκολία βγαίνει (ψιθυρίζεται).

— Τώρα ἀκούγεται τό *Νανούρισμα τοῦ παιδιοῦ*, πάλι ἀπό τίς *Πασχαλιές*. Φωτογραφία τοῦ Πάνου Θεασίτη (Σοκόλης). Ἡ μουσική χαμηλώνει κι ἐξαφανίζεται ὅσο μιλάει ἡ Β' Φωνή. Ὅταν ἀρχίζει ἡ Α' ὁ φακός νά δείξει ἕνα ἐρημικό καί ἥσυχο σπίτι. Σά νά θυμᾶμαι ἕνα κοντά στή «Χαλκηδόνα» (πρίν) ἢ στή «Γεωργική σχολή» ἢ πρίν μπεῖς στήν «Περιστερά».

Τό ποίημα παρά τή λυρική του ἐπίφαση, ἔχει ἕνα χαρακτηριστήρα αὐτοσαρκασμοῦ. Γι' αὐτό ἀνάμεσα στό εἰδυλλιακό τοπίο μπορούμε νά δείξουμε σάν «σπότη» κι

τ' άστρα χαμηλώνουν,
 έλκονται μέσ στό νερό πού άγρυπνά
 Μπορούμε νά κατοικήσουμε
 Τό ποτάμι περνάει από έδώ
 μέσα από καλαμιές και θάμνους πού όνομα δέν έχουν,
 μέσ' από χόρτα πού προσφέρουν μέ αγάπη ό,τι έχουν,
 περνάει κι από μās και δέ μās ξεχωρίζει
 πλένει τά πόδια τών πουλιών, τ' άλογα ξεδιψάει,
 ποτίζει —όσο μπορεί— τά χωράφια, δέν έχει θρύλους,
 μήτε όνειρα τά βράδια· είναι νερό, κάνει καλά τή δου-
 λειά του

Κουράζεται;
 Κοιμάται.

Πάνος Θασίτης

ΣΚΗΝΗ 8η

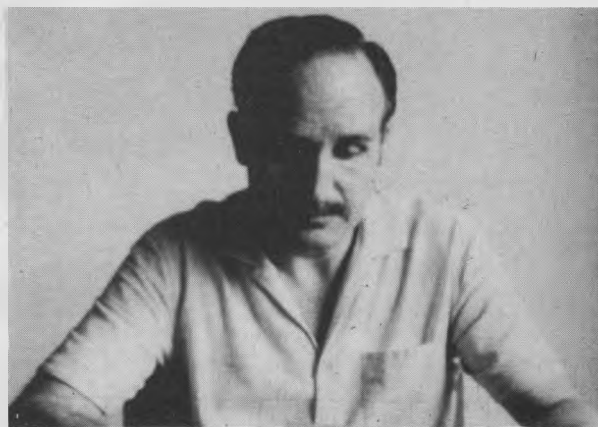
Β' ΦΩΝΗ: Κοντά σ' αυτούς τούς τρεις άνανεωτές τής ποιήσής μας και τελευταίοι τής πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, οι ποιητές Ντίνος Χριστιανόπουλος, Νίκος Αλέξης Άσλάνογλου και Γιώργος Ίωάννου, έρωτικοί, μοναχικοί, ιδιότυποι, άποκυήματα μιάς έποχής σαν κι αυτή και μέ καθοριστικές όμοιότητες, αλλά και βασικότερες διαφορές μεταξύ τους, έρχονται ν' άπογυμνώσουν τό λόγο τους ή νά του προσδώσουν έναν πιο έκσυγχρονισμένο λυρισμό ή και νά πεζογραφήσουν ρυθμικά κάποτε.

Α' ΦΩΝΗ:

Ό,τι όνειρεύτηκα τόσα και τόσα βράδια,
 ό,τι επιθύμησα μέ τόση άλλοφροσύνη,
 ό,τι σχεδίασα μέ τόσο πυρετό,
 μόλις σε δώ, γλυκιά μου έξουθένωση,
 στά μάτια και στά χέρια τό αναστέλλω,
 για μία στιγμή πιο άπελπισμένη τό άναβάλλω

όρισμένα ύπολείμματα καταστροφής· ένα χάλασμα, ένα έγκαταλειμμένο σπίτι... αυτά όμως χωρίς νά παραμένει ό φακός άπάνω τους.

Άνάλογη κι ή άπαγγελία· νά μήν άφεθεί στή λυρική διάθεση, πού φαινομενικά αναδίνεται. Νά είναι συγκρατημένη κι επιφυλακτική στή λυρική διάθεση σαν κάτι νά περιμένει· κάτι άπροσδόκητο κι άνατρεπτικό αυτής τής διάθεσης. Ούσιαστικά, άνατρεπτικό τής γενικής άτμόσφαιρας τών ποιημάτων του Θασίτη είναι αυτό τό ποίημα και τ' αντίθετο. (Μικρή παύση).

Δείχνουμε φωτογραφίες του Χριστιανόπουλου πάνω σέ μαύρο ή γκριζό άπρόσωπο φόντο. Μαζί και τά βιβλία του μέ τά έξοχα έξώφυλλα του Κάρολου Τσίζεκ. Αλλά όσο ή πρώτη φωνή άπαγγέλλει. Τό ποίημα νά διαβαστεί άργά και χαμηλόφωνα. Όχι δραματικά. Οι λέξεις ν' άκούγονται μία μία σαν καρδία.

(Μικρή παύση).

ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

γιατί μονάχα όταν τά χέρια μου σέ χάνουν,
ἢ πονεμένη φαντασία μου σέ κερδίζει.

Ντίνος Χριστιανόπουλος

Α' ΦΩΝΗ:

Εἶμαι ἢ ἔρημη ἀσφαλτωμένη δημοσιά πού ἀφήνεται
σά μεθυσμένη ἀνηφορίζοντας μέ τίς μοτοσυκλέτες
αἰσθαντικό ὄλονύχτιο φῶς πού ἀγρυπνᾷ
σ' ἔρημικό πρατήριο βενζίνης — γιατί τά βλέπω
μέσ στό ἐκτυφλωτικό τους φῶς, νά σου ἀνάβουν
ἐξαίσιαν ὑπερκόσμια μουσική—.

Κι ἀκόμα εἶμαι
τό ξαφνικό μελάνιασμα στό καθαρό λουσμμένο φῶς,
ἢ κλειδωμένη μου φωνή μέσα στά δάχτυλα
μέσα στό σῶμα.

Κι ἐγώ μετεωρίζομαι σά φλέβα
καλοκαιριοῦ, σά νάχω σβῆσει ὅλα
τά φῶτα μου καί περιμένω ἀκόμα.

Ἄλέξης Ἀσλάνογλου

Α' ΦΩΝΗ:

Ἄλλη τή μέρα πέθανα νά τρέχω
ἀπό γραφεῖο σέ γραφεῖο
νά δείχνω τίς συστατικές ἐπιστολές
νά κάνω ὑποκλίσεις.

Ἄλλω τό βράδυ βγήκα ἀπ' τή μιζέρια μου.
Μέ γέλασαν οἱ φωτεινές ἐπιγραφές,
τά πρόσωπα πού ἀνάβαν καί πού σβῆναν.
Ξέχασα τήν ἀναδουλειά, τή φαγωμάρα τοῦ σπιτιοῦ
τούς δανειστές, τούς φίλους, τό κυνήγημα.

Γιώργος Ἰωάννου

Β' ΦΩΝΗ: Παράλληλα μ' αὐτή τήν καινούργια, θά
λέγαμε, ποίηση ἐκδίδεται σάν τεκμήριο ἀριστοκρατι-
κῆς μοναξιάς καί ὑπαρξιακῆς ἀγωνίας, σάν τεκμήριο
μιάς ὑπέρπτησης τῆς λογοτεχνίας πάνω ἀπ' τήν πραγ-
ματικότητα, τό πρωτοποριακό περιοδικό *Κοχλία*
(Δεκέμβριος 1945-Ἰανουάριος 1948), ἐνῶ ἡ δεύτερη
περίοδος τοῦ περιοδικοῦ *Μορφές* εἰσάγει στή λογοτε-
χνία τά ἦθη τοῦ ἐμφυλιακοῦ συντηρητισμοῦ κάτω ἀπό
τό σαθρό πρόσχημα μιάς παρεξηγημένης, ὅσο καί γε-
λοίας ἑλληνικότητας.

Στό μεταξύ οἱ προπολεμικοί ποιητές καί πεζογρά-
φοι, καθώς κι οἱ ποιητές τῆς πρώτης μεταπολεμικῆς
γενιάς, δημιουργοῦν τό ὀλοκληρωμένο πιά θεμέλιο
τῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης τῆς Θεσσαλονίκης ἢ ὀρ-
θότερα τό λογοτεχνικό της στίγμα. Ἐνα θεμέλιο, πού
συντίθεται ἀπό τό λογοτεχνικό ἦθος, πού κληροδότη-
σαν οἱ παλιότεροι κι ἀπό τό θερμό, ἀνθρώπινο πλῆσιμα
μέσω μιάς ἐξομολόγησης τῶν νεότερων.

Ἔτσι ἀπό τό 1950 ὡς τό 1960, οἱ πεζογράφοι καί οἱ
ποιητές τοῦ μεσοπολέμου συνεχίζουν μακριά πάντα
ἀπ' τά τεκταινόμενα ἕνα πρό πολλοῦ δυσμένο ἔργο.
Ἐξαίρεση ὁ Πεντζίκης, πού ἀπό πολύ νωρίς ἐγκατα-
λείπει τίς ἀρχικές ἐκφραστικές ἀφορμῆσεις του, ἀνα-
ζητώντας καί ἐφευρίσκοντας ὀλοένα δικούς του ἐκ-
φραστικούς τρόπους, προσαρμοσμένους σέ μιά προ-
αἰώνια παράδοση. Ὅσο γιά τούς ποιητές τῆς πρώτης
μεταπολεμικῆς γενιάς — παλιότερους καί νεότερους—
αὐτοὶ ὀλοκληρώνουν, καταθέτουν καί ἀναγνωρίζουν
μέσα σ' ἀντιξοότητες καί δυσκολίες, ἕνα σημαντικό-
τατο ποιητικό ἔργο μέ βαθύτατη καί καιρία ἀπήχηση
στή νεότερη ποίησή μας.

Φωτογραφία τοῦ Ἀσλάνογλου. Ὑπάρχει στό περιο-
δικό *Λέξη*. Ἀκόμη, πάνω σέ μαῦρο φόντο τό ὑπέροχο
ἐξώφυλλο τοῦ *Τσίξεκ* ἀπ' τήν πρώτη ἐκδοση τοῦ *Δύ-
σκολου θάνατου*.

Ἡ μηχανή νά τραβήξει μιά δημοσιά ἄδεια μέ ἕνα
πρατήριο βενζίνης. Κάποια μοτοσυκλέτα ἀπό τά ἔργα
τοῦ Μυταρά χωρίς ἀναβάτη.

Μικρή παύση.

Φωτογραφίες τοῦ Ἰωάννου ὑπάρχουν παντοῦ. Τά
χίλια δέντρα μέ τό ἐξώφυλλο τοῦ *Τσίξεκ*. Πόρτες γρα-
φείων, ντοσιέ σέ ἀρχεῖα, σκάλες.

Ἡ ἀπαγγελία καί πάλι χαμηλόφωνη. Νά προσεχθεῖ
πολύ ἡ λέξη «κυνήγημα». Νά εἰπωθεῖ ἀργά καί πολυ-
σήμαντα. Λέξη πού συμμαζεύει ὅλα ὅσα λέγονται στό
ποίημα καθώς κι ὅσα... δέ λέγονται.

Νά δείξουμε τόν *Κοχλία*· τά ἀφαιρετικά σχέδια τοῦ
Σβορώνου καί Σαχίνη, τά σχηματικά ποιήματα — με-
ταφράσεις τοῦ Ἀπολιναίρ, τίς συλλογικές μεταφρά-
σεις, τά ὀνόματα τῶν συνεργατῶν...

(Ἔχω τόν *Κοχλία*).

Ἐδῶ ν' ἀρχίσει ἡ παράθεση εἰκόνων ἀπό τή μετεμ-
φυλιακή περίοδο· τήν περίοδο τοῦ «ψυχροῦ ἐμφυλίου». Πρώτες ἐτήσιες περίοδοι τῆς ἐκθεσης· Πλαστήρας,
Παπανδρέου, Σοφοκλῆς Βενιζέλος, Καραμανλῆς στήν
ἐκθεση. Γιγαντοαφίσσες Βακιρτζῆ («Ζυγός»), ἀμερι-
κανοκρατία. Μικρή παύση.

ΣΚΗΝΗ 9η

Β' ΦΩΝΗ: "Όμως, οι εποχές περνούν. Γύρω στο 1960, ή ύποψια μιάς επερχόμενης άνοιξης φανέρωσε πώς μιά νέα γενιά, ή δεύτερη, όπως τή λένε, μεταπολεμική γενιά, γρηγορούσε μέσα σε μιά αναγκαστική σιωπή, πού τής επέβαλλε ο «ψυχρός εμφύλιος» (1950-1960). Οι νέοι πεζογράφοι και ποιητές, τά παιδιά του πολέμου και του εμφυλίου, οι έφηβοι του ψυχρού εμφυλίου, παίρνουν ώθηση και βρίσκουν στέγη στα περιοδικά *Διαγώνιος* (1958), πού εκδίδει ο Ντίνος Χριστιανόπουλος και *Κριτική* (1959) ο Μανώλης 'Αναγνωστάκης, καθώς κι ως ένα σημείο απ' τή συμβιβαστική και συντηρητική *Νέα Πορεία* (1955), άποδεικνύοντας πώς οι φωνητικές διφθέρους τους δέν είχαν άτροφήσει μέσα στην αναγκαστική αδράνεια.

Α' ΦΩΝΗ: Ζήσαμε σε μιά τέτοια εποχή, πού άνθουσαν χαφιεδιές και ρουφιανιές —δέντρα θεόρατα— πού βαδίζεις μέσα σε στημένες παγάνες κι ούτε πού τό 'παιρνες χαμπάρι πώς και πότε μαγκώθηκαν, για να 'ρθει μιά μέρα, ύστερ' από χρόνια και να σου δείξουν: «Νά, από δώ μαγκώθηκαν». Τότε τί σου έμνε να κάνεις; 'Απορούσες και θαύμαζες μ' αυτές τίς γκαμηλές και τρομοκρατιόσουνα αναδρομικά και μουτζωνόσουνα αναδρομικά, για χρόνια και χρόνια πού σκιζόσουνα. Και γιατί; Για τό τίποτε...

Τόλης Καζαντζής

Β' ΦΩΝΗ: "Ετσι, γύρω στο 1960 πραγματοποιείται μιά άληθινή λογοτεχνική, κυρίως πεζογραφική, άνοιξη, καθώς πρωτοεμφανίζονται οι πεζογράφοι Νίκος Μπακόλας, Γιώργος Χειμωνάς, Σάκης Παπαδημητρίου, Κώστας Λαχάς, οι μέχρι τότε ποιητές Ντίνος Χριστιανόπουλος, Γιώργος 'Ιωάννου και 'Ανέστης Εθαγγέλου, οι δψιμοι Παύλος Παπασιώπης, 'Αγγελος Καλογερόπουλος, Στέργιος Βαλιούλης, Περικλής Σφυρίδης, Μ. Γεωργίου και άλλοι. Στα ίδια χρόνια, ή πιά σημαντική ποιητική φωνή είναι ο 'Ανέστης Εθαγγέλου, ένω πρωτοεμφανίζονται και οι επίσης αξιόλογοι ποιητές Μαρία-Κέντρου 'Αγαθοπούλου, ο πρόωρα χαμένος Γιώργος Σεφερτζής, ή Θεοδώρα Ντάκου, ο Νίκος Καρανικόλας κι ή Μαριέτα Καραγιάννη. 'Αργότερα, έρχονται να έγκατασταθούν στη Θεσσαλονίκη και να συνεχίσουν ένα δόκιμο ήδη έργο κι οι έξοχοι ποιητές μας Μάρκος Μέσκος και Πρόδρομος Μάρκογλου.

Α' ΦΩΝΗ:

*'Αν θρηνώ,
δέν είναι τόσο γιατί έχασα τό σπίτι μου
και δέν έχω πιά πού τήν κεφαλήν κλίνει
(σ' αυτό ίσως και γώ να φταίω έν μέρει)
δέν είναι τόσο για τό σύννεφο πού μου τυλίγει τό πρόσωπο,*

*πού μου νυχτώνει τήν όψη
είναι πού είμαι γεμάτος από λέξεις,
βάρος άβάσταχτο από λέξεις, λόγια, φράσεις
έτοιμες από καιρό, νοήματα
πού δέν μπορούν να βγοῦν
άφου έσύ
δέ μπορείς πιά ν' άκοῦς ανθρώπινες όμιλίες.*

'Επίκαιρα και φωτογραφικό υλικό από τον «'Ανένδοτο», τά φοιτητικά, τό 1-1-4, τή δολοφονία του Λαμπράκη, τήν αρχή τής όδοῦ Σπανδωνή (τήν ταμπέλα του δήμου «όδός Σπανδωνή»), πάνω από τήν «'Αμερικανική αγορά» (για δέξ σημειώσεις).

Νά δείξουμε τά περιοδικά *Διαγώνιος* τά όνόματα των συνεργατών (Χριστιανόπουλος, Τσίτσικ, 'Ιωάννου, 'Ασλάνογλου, Καζαντζής, Μουλλάς, Πίστας, Παπαδημητρίου, Κοκόλης, Θ. Ντάκου, Φ. Καζαντζή, Κλαίτη Σωτηριάδου, Περικλής Σφυρίδης).

Κριτική: Μ. 'Αναγνωστάκης, Κλείτος Κύρου, Πάνος Θεασίτης, Γιάννης Δάλλας, Βύρων Λεοντάρης, Μανώλης Λαμπρίδης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Νόρα 'Αναγνωστάκη, Μ. Θεοδωράκης, Π. Μουλλάς, Π. Πίστας κ.λπ.

Τά περιοδικά — έργα — φωτογραφίες συνεργατών.

Φωτογραφίες, έργα, κεντρικοί κυρίως δρόμοι, τό παλιό κτίριο του Πανεπιστημίου (ή έπιγραφή «Μούσαις χάρισι θύε»), τά παγκάκια, τό παλιό κυλικείο, οι διάδρομοι, τό πάρκο, τά υπόγεια... ή πίσω πόρτα του κεντρικού άμφιθεάτρου.

Μικρή παύση. Φωτογραφία του 'Ανέστη Εθαγγέλου και των βιβλίων του.

Μικρή παύση.

ΣΚΗΝΗ 10η

Β' ΦΩΝΗ: Μέσα στη δικτατορία και λίγο μετά τη μεταπολίτευση εκδίδεται τό περιοδικό *Τράμ*, σάν ὄργανο έκφρασης τῆς νεότερης γενιάς, εἰσάγοντας καί τήν ἀθηναϊκή συνήθεια τῆς μεταβίβασης τῆς εὐθύνης τοῦ περιοδικοῦ στούς ἴδιους τούς συνεργάτες. Στήν πρώτη του περίοδο, τό *Τράμ* δοκιμάζεται ἀπό τή σκληρότητα καί τό σκοταδισμό τοῦ ἀνελεύθερου κι ἀπαίσιου καθεστώτος. Ἀπ' τό περιοδικό αὐτό ἐμφανίζονται ὁ Δημήτρης Καλοκύρης, ὁ Πάνος Θεοδωρίδης, ὁ Ἀλέξης Τραϊανός, ὁ Γιάννης Ὑφαντῆς, ὁ Γιάννης Καρατζόγλου, ὁ Μίμης Σουλιώτης, ὁ Μανώλης Ξεξάκης, ἡ Ἀλεξάνδρα Δεληγιώργη, ὁ Γιάννης Πάνου. Τήν ἴδια ἐποχή ἐμφανίζεται κι ἡ ποιήτρια Μυρτώ Πισσαλίδου, καθώς κι ὁ πεζογράφος Ἀντώνης Σουρούνης.

Ἀρχίζει ἡ προβολή ἀπ' τήν ἐποχή τῆς δικτατορίας. Δίκες — τάνκς στήν Καμάρα, Πολυτεχνεῖο. Ὅσο προβάλλεται τό ὕλικό ἀκούγεται ἡ Β' Φωνή.

Δείχνουμε τό περιοδικό *Τράμ* καθώς καί φωτογραφίες — ὄσες ὑπάρχουν — τῶν συνεργατῶν του, τήν ἐσωτερική σελιδοποίηση.

Μικρή παύση.

ΣΚΗΝΗ 11η

Β' ΦΩΝΗ: Θά πρέπει νά σημειώσουμε πῶς ὅλες αὐτές οἱ τόσο ἀξιόλογες γενιές, ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν στή Θεσσαλονίκη τούς ἀξιους κι ἀφοσιωμένους ἐκπροσώπους τους, πράγμα πού δημιουργεῖ μιάν ἐξαιρετική σύνθεση ποιότητας, πού σπάνια συναντᾶς ἄλλοῦ. Ὅπως σπάνια συναντᾶει κανεῖς ἕναν τόσο στέρεο σύνδεσμο ἀνάμεσα στό πνευματικό κλίμα, πού ἀναδίνεται μέσα ἀπ' τούς αἰῶνες καί στό ἐργο τῶν πεζογράφων καί τῶν ποιητῶν τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀκόμη καί τῶν πιό σύγχρονων.

Ξαναεμφανίζεται τό ἀρχικό πλεούμενο καθώς πλησιάζει τήν πόλη πού χοροπηδάει... Μετά τήν παύση ἀρχίζει ἡ Β' Φωνή. Μέχρι τότε, τό μοτέρ τῆς μηχανῆς.

Οἱ φωτογραφίες ἀπό τή σύγχρονη Θεσσαλονίκη εἶναι τοῦ Γιάννη Στυλιανοῦ καί οἱ φωτογραφίες τῶν λογοτεχνῶν τοῦ Γιάννη Βανίδη.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στό τεῦχος 69-70 τοῦ Πολίτη, στό κείμενο «Τό μέλλον τοῦ λογοτεχνικοῦ παρελθόντος. Πῶς νά μιλήσουμε γιά τή λογοτεχνία»; (συζήτηση μεταξύ Gerard Genette καί Marc Fumaroli) ὑπῆρξαν ὀρισμένα λάθη πού μᾶς ἐπισημαίνει ἡ μεταφράστρια τοῦ κειμένου αὐτοῦ Λίζυ Τσιριμώκου:

— Σελ. 93, στήλη α', στίχ. 38 κ.έ. νά συμπληρωθεῖ: «(ὄλη ἡ οἰκογένεια) ἔχει ὡς ἀντικείμενο τή φαινομενολογία τοῦ homo loquens, τοῦ homo significans, τοῦ homo politicus, τοῦ homo religiosus, τοῦ homo oeconomicus, δηλαδή τοῦ πιό φευγαλέου» κ.τλ.

— Σελ. 94, στήλη α', στίχ. 13, ἀντί «τοῦ ἐπιτρέπει» νά τεθεῖ: «(τό χάρισμα) πού ἐπιτρέπει».

— Σελ. 94, στήλη β', στίχ. 42: ἀντί «χτένισμα» νά διαβαστεῖ: «τέχνασμα τῆς ἀληθοφάνειας».

— Στήν ἴδια σελίδα καί στήλη, στίχ. 1 τῆς ὑποσημείωσης: ἀντί «ρομαντιστή» νά τεθεῖ «ρομανιστή» — ὁ ὄρος παραπέμπει στήν Romanistik (κλάδο τῆς γλωσσολογίας καί τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας) καί ὄχι στό ρεῦμα τοῦ ρομαντισμοῦ.

— Σελ. 97, στήλη α', στίχ. 8: τό ὄνομα Γόλφιν νά γίνει Wölfflin — ἐξελληνισμένο: Βέλφλιν. Τό ἴδιο καί στή σελ. 102, στήλη β', στίχ. 17: τό ὄνομα Τζιόνο νά γίνει Giono — ἐξελληνισμένο: Ζιονό.

— Σελ. 97, στήλη α', στίχ. 14: ἀντί «καί ἀπό αὐτή» νά διαβαστεῖ «καί ἀπό αὐτό (τό συγκεκριμένο καί ἄφατο)».

— Στήν ἴδια σελίδα καί στήλη, στήν τελευταία παράγραφο, στίχ. 62 νά συμπληρωθεῖ: «(ἡ κριτική καί ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας) δέν ἀσχολοῦνται παρά μέ τή λογοτεχνική πραγματικότητα, τά ἐργα καί τίς περιστάσεις τους· ἡ ποιητική ἀσχολεῖται ἐπίσης καί μέ τή λογοτεχνική δυνατότητα».

— Σελ. 102, στήλη α', στίχ. 11 νά συμπληρωθεῖ: «νά τά συλλάβουμε (τά ἐργα) στήν παραδοξότητά τους».

— Σελ. 102, στήλη β', στίχ. 18 νά συμπληρωθεῖ: «καί μόνο μέ τό γεγονός ὅτι...».

«Η προίκα ή περί του θηρευτικού βίου των Νεοελλήνων»

της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

γράφει: ή Άγλαΐα Κάσδαγλη

Γιά τή μελέτη της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου «Προίκα ή περί του θηρευτικού βίου των Νεοελλήνων» πού δημοσιεύτηκε στά τεύχη 55, 56 καί 57-58, από τό Νοέμβριο ώς τόν Φεβρουάριο του 1983 στόν ΠΟΛΙΤΗ (μαζί μέ άλλα μελετήματα περιλαμβάνεται στόν τόμο Άνθρωπολογικά γιά τό γυναικείο ζήτημα, εκ. ό Πολίτης, 1984) ή Α. Κάσδαγλη μās έδωσε μιά κριτική τήν όποία καί δημοσιεύουμε πιά κάτω. Στην κριτική αυτή ή συνεργάτιδά μας Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου εκθέτει καί τή δική της άποψη, πού ό άναγνώστης θά βρει στή συνέχεια.

Πρωτοδιάβασα τό άρθρο της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου γιά τήν προίκα μέ κάποια καθυστέρηση, κι αυτό μέ απέτρεψε από τήν άρχική μου πρόθεση νά τό σχολιάσω.¹ Τελευταία όμως έπεσε στά χέρια μου τό πρόσφατο βιβλίο της ίδιας συγγραφέως, όπου ή μελέτη αυτή άναδημοσιεύεται αύτούσια.² Σίγουρα λοιπόν μερικά σχόλια μέ άφορμή τή συγκεκριμένη τοποθέτηση του θέματος δέν μπορεί νά είναι πολύ παρωχημένα.

Η κοινωνική άνθρωπολογία έχει συχνά κατηγορηθεί γιά έλλειψη ιστορικότητας καί τάση γιά λεπτομερείς αλλά άποκομμένες περιγραφές, πού δέν οδηγούν σε γενικότερες διαπιστώσεις. Αυτή τήν άδυναμία προσπαθεί συνειδητά νά ξεπεράσει ή κυρία Σκουτέρη όταν δηλώνει ότι είναι άπαραίτητο νά εξετάσουμε τό φαινόμενο της προίκας «δυναμικά» καί στήν «ιστορική του διάσταση», έτσι ώστε νά «γίνεται ιστορική επιστήμη» (161-163). Σε σημείωση εξάλλου της δεύτερης έκδοσης, ή συγγραφέας μιλάει πιά συγκεκριμένα γιά «άνοιγμα της κοινωνικής άνθρωπολογίας πρós τήν 'Ιστορία — τήν Κοινωνική 'Ιστορία» (217 σημ.). Υποθέτω ότι γιά κάθε ιστορικό κοινωνικών καί οικονομικών θεμάτων είναι καλόδεχτη μιά τέτοια προσπάθεια, πού καταρχήν θά άποτελούσε πολύτιμο συμπλήρωμα στην έρευνά του· κι εφόσον αυτό σημαίνει καί γιά τή λαογραφία «άπεγκλωβισμό (...) από τίς ά-χρονικές ταξινομήσεις» (217 σημ.), τό κέρδος είναι διπλό. Γιά νά έπιτευχθεί πάντως τό έπωφελές αυτό αποτέλεσμα, άπαραίτητο είναι νά ακολουθούνται μέ προσοχή, γνώση καί συνέπεια οι κανόνες της κάθε επιστήμης, γιατί μπορεί βέβαια νά έχει ιδιαίτερη σημασία ή «ιστορική διάσταση» γιά τή διερεύνηση ενός συγκεκριμένου θέματος, μόνο όμως αν εξεταστεί μέ τούς βασικούς κανόνες της ιστορικής έρευνας.

Τέτοιου είδους κριτική θέλει προφανώς νά προλάβει ή συγγραφέας στην έκτεταμένη «τρίτη μεθοδολογική παρένθεσή» της (239-245), όπου εκθέτει πολλά έρωτή-

ματα καί πολλές άμφιβολίες γιά τό αν καί πώς άνιχνεύεται ή πραγματικότητα γενικά, καί γιά τή μεθοδό πού χρησιμοποιεί ή ίδια ειδικότερα: «Εικόνες θραυσματικές. (...) Ένα προικοσύμφωνο από τή Φιλίππου-πολη καί μιά παράγραφος ενός άλλου από τήν Κοζάνη ή τή Σιάτιστα· τούτο τό τραγούδι από τήν όρεινή 'Ηπειρο κι ένα άλλο από τήν πεδιάδα των Σερρών» (...), ένας πατριαρχικός κανόνας του 18ου αιώνα κι ένα περιγητικό κείμενο του 19ου καί λίγο από δω καί κάτι άλλο από μιάν άλλη γωνιά του βορειοελλαδικού ή γενικότερα του βαλκανικού χώρου. Καί όλα αυτά άνοιγκλείνοντας παρενθέσεις, άπομονώνοντας περιγραφές καί λεπτομέρειες, συσχετίζοντας άλλες» (241). Περιγραφή άρκετά άκριβής, πού δέ δίνει όμως άποστομωτική άπάντηση σε κάθε κριτική. Πρώτα πρώτα, ένα κείμενο πού ξεκινάει ως σειρά ραδιοφωνικών εκπομπών, γίνεται άρθρο σε περιοδικό, καί τελικά άναδημοσιεύεται σε βιβλίο, έξ όρισμού φιλοδοξεί αν όχι νά μορφώσει, πάντως νά προβληματίσει ένα δλο καί ευρύτερο κοινό, σε διάστημα τριών τουλάχιστον χρόνων· δέν πρόκειται λοιπόν γιά κάτι πρόχειρο καί τυχαίο, καί άναπόφευκτα δημιουργεί άλλου είδους αξιώσεις. Έπειτα, ό άπολογητικός τόνος του παραπάνω άποσπάσματος έχει άπροσδόκητη κατάληξη, όταν ή μεθοδολογία πού χρησιμοποιήθηκε (έτσι πού τήν περιγράφει ή ίδια ή συγγραφέας: άποσπασματική, εκλεκτι-

1. «Προίκα ή περί του θηρευτικού βίου των Νεοελλήνων», περιοδικό 'Ο Πολίτης, τεύχη 55, 56, 57-58, από Νοέμβριο 1982 ως Φεβρουάριο 1983.

2. Άνθρωπολογικά γιά τό γυναικείο ζήτημα, εκδόσεις 'Ο Πολίτης, Άθήνα 1984, σ. 155-258. Υπάρχουν άσήμαντες διορθώσεις — κυρίως τυπογραφικών λαθών ή στους ύπότιτλους. Οι άριθμοί σε παρένθεση, στο κείμενο πού ακολουθεί, είναι παραπομπές σε σελίδες αυτής της δεύτερης έκδοσης.

κή, μέ σκόρπιες παρεμβάσεις κάθε είδους κτλ. κτλ.) εξισώνεται λίγο πολύ μέ προσέγγιση ὀρθάνοιχτη καί πολυσήμαντη — ἐνῶ οἱ στόχοι παραμένουν ἀόριστοι κι οἱ τρόποι πού θά τούς πλησιάσει κανεῖς ἐξίσου ἀνοιχτοί καί πολυσήμαντοι. Τρίτο, καί σημαντικότερο: ὠσπου νά φτάσει κανεῖς σ' αὐτές τίς ἐφτά σελίδες —ἀκριβῶς πρὶν τό κλείσιμο τῆς μελέτης— πού δηλώνουν ἀδυναμία τοποθέτησης, ἔχει ἀπορροφήσει ἀπό τίς ὀγδόντα τόσες προηγούμενες κάμποσα ἔντονα σχόλια καί ἀποφασιστικά συμπεράσματα — πού κι αὐτά, δυστυχῶς, στηρίζονται σέ ἀνεπαρκή, ἀποσπασματικά καί προσεκτικά ἐπιλεγμένα στοιχεῖα.

Ἡ ἀσθηρὰ ἐπιστημονική προσέγγιση εἶναι βέβαια ἰδιαίτερα δύσκολη σ' ἓνα κείμενο ὅπου γιά τήν ἐξέταση ἐνός φαινομένου χρησιμοποιοῦνται ἡ κοινωνική ἀνθρωπολογία κι ἡ κοινωνιολογία, παραδοσιακές λαογραφικές περιγραφές, Ἱστορία, θεωρίες πού στηρίζονται στήν ἔννοια τῶν τρόπων παραγωγῆς, δομική ἀνάλυση, φεμινισμός... Ἴσως καί νά μοῦ διαφεύγουν μερικά. Ἐπίσης δύσκολο εἶναι νά σχολιάσει κανεῖς μέ κύρος τή συμβολή τῆς συγγραφῆς σέ ὄλες αὐτές τίς διαφορετικές ειδικότητες, καί ὅπωςδήποτε ἐγώ δέν ἔχω αὐτή τή δυνατότητα. Θά μέ ἀπασχολήσουν λοιπόν κυρίως θέματα πάνω στά ὁποῖα ἔχω κάνει ἀρκετή μελέτη καί προσωπική ἔρευνα, καί ὅπου μπορῶ νά προσφέρω ὄχι βέβαια τίς «μονοσήμαντες καί τελεσιδικές ἀπαντήσεις» (ὑπάρχουν;) πού ἀπορρίπτει ἡ κυρία Σκουτέρη-Διδασκάλου, ἀλλά μερικές σκέψεις τεκμηριωμένες μέ συγκεκριμένα στοιχεῖα.

Ἐνα ἀπό τά βασικά ἐρωτήματα πού ἀπό τήν ἀρχή θέτει ἡ συγγραφέας εἶναι ἂν ὑπῆρχε προίκα, στή μορφή πού τήν ξέρουμε σήμερα, στήν ἑλληνική παραδοσιακή κοινωνία (158). Ἡ ἀπάντηση δίνεται στήν τρίτη κιόλας σελίδα (μέ διατύπωση πού δέν θά τήν ἔλεγε κανεῖς ἐπιφυλακτική, καί πού δέν συμβιβάζεται καθόλου μέ τήν ἀποψη ὅτι τά στοιχεῖα πού ἔχουμε «[δέν] ἐπιτρέπουν μιά χαρτογράφηση τῆς ἱστορικής πραγματικότητας» [240]): «Γενικό συμπέρασμα; Ὅταν τό σύστημα βασίζεται κατεξοχήν σέ ἀγροτικό εἰσόδημα συναντοῦμε στήν προικοδοσία *προικιά* (ρουχισμό, σκεύη) καί ὄχι προίκα σέ χρηματική μορφή ἢ σέ μορφή γῆς. Ὅταν τό σύστημα βασίζεται σέ μὴ ἀγροτικό εἰσόδημα, τότε ἡ *προίκα* σέ χρήμα γίνεται κυρίαρχη συνήθεια. Μιά συνήθεια πού φέρεται ἀπό ἀστούς καί μικροαστούς...» (157-158). Παρακάτω πληροφοροῦμαστε ὅτι «ἡ θέση... [μήπως θά ἔπρεπε νά ποῦμε ἢ ὑπόθεση;] μέ τήν ὁποία πρέπει νά ξεκινήσει ἡ ὁποια διερεύνηση γιά τό πρόβλημα τῆς προίκας εἶναι ὅτι στή σύγχρονη ἑλληνική κοινωνία ὁ θεσμός τῆς προίκας δέν εἶναι κατάλοιπο τοῦ παρελθόντος (...) ἀλλά στοιχεῖο πού ἔχει ἐγκλωβιστεῖ καί πού λειτουργεῖ μέσα στό συγκεκριμένο κεφαλαιοκρατικό σύστημα...» (163). Καί πάλι: «... Πρέπει προσεκτικά νά διεκρινίσουμε ὅτι (...) προίκα στή μορφή χρημάτων, γῆς καί γενικά ἀκίνητης περιουσίας (...) μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ φαινόμενο καί συνήθεια *ταξική*, καί συγκεκριμένα συνήθεια *ἀστική* (...)» (165, ὑπογραμμίσεις τῆς συγγραφῆς. Ἡ ταξική χροιά τοῦ θεσμοῦ τονίζεται ἐπανειλημμένα, π.χ. 166).

Τό συμπέρασμα λοιπόν εἶναι σαφές — ἡ προίκα εἶναι ἐπίσαστο στοιχεῖο στήν παραδοσιακή ἑλληνική κοινωνία· κι ἀκόμα, τά προικιά εἶναι, ἀντιθέτως, συνήθεια διαταξική, παμπάλαια καί πανελλαδική (186, 218).³

Ἄς ἐξετάσουμε πῶς προσεκτικά πού βασίζονται αὐτές οἱ θέσεις/διαπιστώσεις/διευκρινίσεις πού, κατά τή συγγραφέα, ἐπιχειροῦν νά ἀπομυθοποιήσουν τό θεσμό

τῆς προίκας καί νά διαλύσουν κοινῶς ἀποδεκτές παρανοήσεις.⁴ Ἡ βιβλιογραφία πρῶτα πρῶτα πού χρησιμοποιήθηκε ἀποτελεῖται ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ἀπό ἀνθρωπολογικές μελέτες ἢ λαογραφικά ἄρθρα. Ἡ κυρία Σκουτέρη ἔχει ὡς ἓνα βαθμό δίκιο ὅταν λέει ὅτι ἐλάχιστα ἱστορικά τεκμήρια βρίσκονται γιά τήν ὥρα στή διάθεση τοῦ ἐρευνητῆ (240), τό πρόβλημα ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ἴδια δέν ἀξιοποίησε ὅτε τά ὑπάρχοντα.⁵ Μιά ἀποτελεσματική μέθοδος θά ἦταν νά συγκεντρώσει κανεῖς τήν προσοχή του σέ πηγές ἐνός τύπου, ὅποτε θά ξεπερνοῦσε σέ ἀρκετά μεγάλο βαθμό τό πρόβλημα τῶν διαφορετικῶν καί ἀνισόβαρων πληροφοριῶν (240). Ἡ πῶς ἀυτονόητη πηγή γιά τό θέμα εἶναι φυσικά τά προικοσύμφωνα. Ἡ φύση αὐτῶν τῶν ἐγγράφων —οἱ λόγοι γιά τούς ὁποίους συντάσσονταν, τά συμφέροντα πού ἐκφράζανε— εἶναι τέτοια ὥστε νά μᾶς δίνουν σχετικά ἀκριβή εἰκόνα διαφόρων πτυχῶν τῆς πραγματικότητας. Συστηματική ποσοτική ἀνάλυση τοῦ μεγαλύτερου δυνατοῦ ἄριθμοῦ τέτοιων ἐγγράφων μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ γενικότερα συμπεράσματα, ἐξουδετερώνοντας τά μειονεκτήματα τῆς «ἐξωτικῆς καί γραφικῆς (...) περιπτωσιολογίας» (242).⁶ Κι ὅμως, αὐτή τή μέθοδο τῆς ἀποσπασματικῆς καί ἐξωτικῆς περιπτωσιολογίας ἐπέλεξε τελικά ἡ συγγραφέας, πού περιορίζεται καί χρονικά (ὄχι στούς «τελευταίους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας» [sic], ἀλλά κατά τό μεγαλύτερο μέρος στήν περίοδο περίπου 1821-1922), καί τοπικά.

Πρὶν προχωρήσουμε σέ παραδείγματα μαρτυριῶν ἀπό τίς πηγές πού ἀρνοῦνται νά προσαρμοστοῦν στό μοντέλο τῆς κυρίας Σκουτέρη, θά ἦταν χρήσιμο νά θέσουμε δύο ἐρωτήματα πού σχετίζονται περισσότερο

3. Σέ ὄλο τό κείμενο κρατᾶω τή διάκριση μεταξύ προίκας (παροχή χρημάτων/γῆς) καί προικιῶν (παροχή οἰκοσκευῆς, ρούχων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων, κυρίως ἀπό τή μεριά τῆς νύφης). Πόση ἔμφαση θά πρέπει νά δοθεῖ σ' αὐτή τή διάκριση εἶναι διαφορετικό πρόβλημα. Τά κοσμήματα, ἄς ποῦμε (πού ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς οἰκογένειας μπορεῖ νά ἦταν πολλά, καί μεγάλης ἀξίας) θεωροῦνται προικιά; Ἐξάλλου, στή σύγχρονη μας σχεδόν (πρὶν τό 1945) περίπτωση τῶν Σαρακατσαναίων βλέπουμε πῶς ἡ νύφη ἔφερνε στό καινούργιο σπιτικό τῆς ρούχα γιά δέκα τουλάχιστον χρόνια, πού ἀντιστοιχοῦσαν σέ 50 περίπου πρόβατα, ὅταν ἡ συνεισφορά τῆς οἰκογένειας τοῦ γαμπροῦ ἦταν καμιά ἑκατοστή ζῶα: J. K. Campbell, *Honour, Family and patronage*. Νέα Ὑόρκη καί Ὁξφόρδη, 1974, σ. 44.

4. Ἴσως ἐδῶ δέν εἶναι περιττό νά τονίσω ὅτι ἡ τοποθέτηση ἐναντίον τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας καί ὑπέρ τῆς ἀπομυθοποίησής του μέ βρίσκουν ἀπολύτως σύμφωνη!

5. Αὐτό θά σήμαινε, πρὶν ἀπ' ὅλα, ἔρευνα σέ βασικά ἱστορικά/ἱστοριοδιδικά καί νομικά περιοδικά. Ἡδὴ ἀπό τίς βιβλιογραφίες πού ἔχουν δημοσιευτεῖ στήν *Ἐπετηρίδα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου*, στό λῆμμα «λαϊκόν δίκαιον» μπορεῖ κανεῖς νά κάνει μιά καλή ἀρχή: βλ. γιά παράδειγμα, τόμο 9-10 (1955-1957), σ. 351-356. Πολύ πληρέστερη εἶναι ἡ βιβλιογραφία σέ Δ. Γκίνη, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1966 (μέ δύο συμπληρώματα). Βασικό βοήθημα γιά τό θέμα εἶναι ἡ μελέτη τοῦ I. Βισβίτη, «Τινά περί τῶν προικιῶν ἐγγράφων κατά τήν Βενετοκρατίαν καί τήν Τουρκοκρατίαν», *Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου*, 12 (1965). Ἀρκετά «ἀνοιχτά» ἐρωτήματα θά ἔβρισκαν τεκμηριωμένη ἀπάντηση σ' αὐτή τήν ἀνασκόπηση τοῦ θεσμοῦ (μέ ἀναδρομή ὡς τό Βυζάντιο), πού ἀναφέρεται σέ διαφορετικές ἐλληνικές περιοχές (Πελοπόννησο, Κυκλάδες, Ἀθήνα, Κρήτη, Ζάκυνθο...) καί συνοδεύεται ἀπό τή δημοσίευση 24 προικοσυμφῶνων (ἐποχῆς 1529-1811).

6. Μέ τέτοια ἀνάλυση περισσότερων ἀπό διακοσίων προικοσυμφῶνων ἀπό τή Νάξο (16ος-17ος αἰώνας) ἀσχολοῦμαι αὐ-

καί γράμματα γνωρίζω

μέ βασική ιστορική γνώση των προβιομηχανικών κοινωνιών και λιγότερο μέ όποιεσδήποτε συγκεκριμένες μαρτυρίες.

Πρώτον. Όταν ή συγγραφέας προβληματίζεται ή βγάζει συμπεράσματα για τή (μή) ύπαρξη της προίκας στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία «στή μορφή που τήν ξέρουμε σήμερα» (158, αλλά και άλλου), προφανώς μάς παραπέμπει, για να καταλάβουμε τή «μορφή» αυτή, σε ανάλυση που βρίσκεται στην αρχή του άρθρου (157). Είναι όμως μάλλον αυτονόητο ότι στην προκαπιταλιστική κοινωνία (μέ οικονομία βασικά αγροτική και μέ χαμηλά επίπεδα εκχρηματισμού) δέ θά συναντούσαμε «τυπικά» [= κατά κανόνα!] μεταβίβαση χρημάτων στή μορφή κεφαλαίου που [νά] συνοδεύει τή γυναίκα στό γάμο της». Η συγγραφέας βέβαια θίγει κι αυτή τήν άποψη (άναφερόμενη όμως σε θεωρία της εξέλιξης από τά αρχαία έθνα στην προίκα!), που «συσχετίζει τή συγκεκριμένη μεταβολή μέ μία γενικότερη μεταβολή [μία; και τότε;] που προσδιορίζεται από τόν εκχρηματισμό της οικονομίας, τήν εκβιομηχάνιση, τήν αστικοποίηση και τόν εξαστισμό, τίς δημογραφικές μεταβολές, στή σύνθεση των οικισμών, τήν εισβολή του καπιταλισμού και άλλα τέτοια» (161). Για κάποιο δυσεξήγητο λόγο, όμως, θεωρεί ότι αυτή είναι μία από τίς δύο «άκραιοις θέσεις», που μπορεί νά είναι γενικά άποδεκτές, αλλά στηρίζονται σε «στατικό μοντέλο ανάλυσης και έρμηνείας». Σε αντίθεση, ένα «δυναμικό μοντέλο» θά έδινε έμφαση στή δυναμική της διαδικασίας κυκλοφορίας των αγαθών και στην ένταξη αυτής της διαδικασίας στην άναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής» (162). Αυτό είναι ένα από τά σημεία του κειμένου που δημιουργούν μεγάλες προσδοκίες. Από τή μία μεριά ώστόσο, δυσκολεύεται κανείς νά παρακολουθήσει τήν παράθεση συσσωρευμένων όρων και έννοιών, κι από τήν άλλη στή συνέχεια —δηλαδή στήν έφαρμογή— οι εξαγγελίες δέν πραγματοποιούνται και οι όροι παραμένουν στό επίπεδο της παράθεσης.

Πέρα άπ' αυτό, ό παραλληλισμός που γίνεται δέν έχει αντίστοιχία· διαβάζουμε ότι όταν υπάρχει «σύστημα [που] βασίζεται σε μη αγροτικό εισόδημα, τότε ή προίκα σε χρήμα γίνεται κυρίαρχη συνήθεια» (158) και μετά ότι σε «σύστημα [που] βασίζεται κατεξοχήν σε αγροτικό εισόδημα συναντούμε στην προικοδοσία προικιά (ρουχισμός, σκεύη) και όχι προίκα σε χρηματική μορφή ή σε μορφή γής» (158). Πρώτα πρώτα, τά προικιά θά έπρεπε νά αναφερθούν και στίς δύο περιπτώσεις, άφου, ως διαχρονική, διαταξική, πανελλαδική συνήθεια, τά συναντούμε και στίς δύο. Κι έπειτα, θά περίμενε κανείς νά αντιδιαστέλλονται οι διαφορετικές βάσεις των δύο οικονομικών συστημάτων, δηλαδή: αγροτικό εισόδημα-προίκα σε γή, μη αγροτικό εισόδημα-προίκα σε χρήμα. Κι άλλου μέσα στό κείμενο γίνεται αυτό τό παιχνίδι μεταξύ χρημάτων και γής, που κάποτε εμφανίζονται μαζί σε αντιπαράθεση μέ τά προικιά (όπως παραπάνω), ενώ άλλοτε τό θέμα της γής άπλως άποσιωπάται και μένει μόνο ή αντιδιαστολή χρηματική προίκα-προικιά.

Αυτή ή άποσιώπηση είναι έξαιρετικά σημαντική και μάς φέρνει στό δεύτερο γενικό έρώτημα: σε μία οικονομία αγροτική, όταν ή γή άποτελούσε τό μοναδικό μέσο επιβίωσης για τή μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, πώς ξεκινούσε τήν κοινή ζωή του τό νέο ζευγάρι και πώς επιβίωνε; Στο θέμα των προικιών βρίσκουμε πληροφορίες για «τή δομή και τήν κοινωνική σημασία

[αυτής] της δοσοληψίας που παραμένουν σταθερά: τά προικιά συνοδεύουν κάθε γάμο και τόν κατοχυρώνουν και τόν εξασφαλίζουν ύλικά...» (218-219). Είναι ώστόσο δύσκολο νά υποθέσει κανείς ότι μέ τέτοια ύλική έξασφάλιση (είτε πρόκειται για τό χαρανό χωρίς καπάκι του άνέκδοτου είτε για δεκάδες φορέματα και πολυάριθμα μπακίρια, χράμια και παπλώματα) τό νέο νοικοκυριό θά κάλυπτε όλες τίς ανάγκες του.

Αυτή ή παρατήρηση από μόνη της δέν άποτελεί βέβαια και άπόδειξη ότι ή γή ήταν άνέκαθεν και σε όλες τίς περιπτώσεις άπαραίτητο συστατικό της προικοδοσίας. Τό έρώτημα όμως που θέτει δέν είναι δυνατό νά άγνοηθεί, άκόμα κι άν δέν μπορεί νά βρεθεί ή άπάντηση.

Στήν πραγματικότητα, έξάλλου, δέν ύπάρχει μία μόνη άπάντηση. Όταν ή κατοχή γής είναι τό βασικό μέσο επιβίωσης, κάθε κοινωνία βρίσκει δική της λύση —ή και διάφορες λύσεις που συνυπάρχουν— για τόν τρόπο μεταβίβασης που θά έξασφαλίσει καλύτερα τά μέλη της. Στή μεσαιωνική Άγγλία, για παράδειγμα, όπου δέν ύπήρχε ό θεσμός των προικιών άκινήτων, ήταν άρκετά συνηθισμένη ή περίπτωση που αγρότη που παραιτούνταν από τά δικαιώματά του πάνω στή γή που κάλλιεργούσε ύπέρ ενός παιδιού του, που έτσι ήταν και σε θέση νά παντρευτεί, και που μαζί μέ τή γή αναλάμβανε τήν ύποχρέωση νά συντηρεί ισόβια τούς γονείς του μέ συγκεκριμένες παροχές· σε άλλες περιπτώσεις πάλι ή μεταβίβαση γινόταν μετά θάνατον.⁷ Όποσδήποτε, ή κάθε λύση (που συνήθως ρυθμιζόταν κατά τόπους από τό έθιμικό δίκαιο) έχει άμεσες και σημαντικές επιπτώσεις, οικονομικές (π.χ. κατακερματισμό του αγροτικού κλήρου όταν όλα τά παιδιά είχαν ίσα κληρονομικά δικαιώματα), δημογραφικές (στόν τύπο της οικογένειας π.χ., στην ηλικία γάμου και τό ποσοστό άγαμίας, στίς μεταναστευτικές κινήσεις) και άλλες.

Κάποια νύξη προς αυτή τήν κατεύθυνση κάνει ή συγγραφέας όταν λέει ότι «για λόγους που σχετίζονται μέ τήν όργάνωση της παραγωγής στόν αγροτικό χώρο (που έπικρατούν προκεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής και ή γή κάλλιεργείται από άμεσους κάλλιεργητές μισακάρηδες αγρολήπτες, κολίγους, δουλοπαροίκους) τό συνηθέστερο είναι νά μένουν οι γιοί μέ τίς γυναίκες τους στό πατρικό σπίτι, στό πλαίσιο της διευρυμένης οικογένειας που λειτουργεί ως παραγωγική μονάδα» (229). Περίπτωση γνωστή για όρισμένες πε-

τή τή στιγμή αλλά τά άποτελέσματα δέν έχουν όλοκληρωθεί και θά παρουσιαστούν σε ειδική μελέτη. Άλλη πηγή, λιγότερο άμεση, είναι οι διαθήκες, που άποτελούν ώστόσο πολύτιμο βοήθημα για νά άποκτήσουμε πιο όλοκληρωμένη εικόνα για τό έθιμικό δίκαιο που ρύθμιζε τή μεταβίβαση της περιουσίας είτε εν ζωή είτε μετά τό θάνατο του ιδιοκτήτη. Από τίς άφθονες σκόρπιες δημοσιεύσεις διαθηκών και προικοσυμφώνων αναφέρω ένδεικτικά: Βισβίτζη, βλ. σημ. 5, του ίδιου «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα... 1538-1577», *Έπετηρίς Άρχείου Ιστορίας του ελληνικού δικαίου (ΕΑΙΕΔ)*, 4 (1951), και «ΑΙ μεταξύ των συζύγων περιουσιακά σχέσεις εις τήν Χίον κατά τήν Τουρκοκρατίαν», *ΕΑΙΕΔ*, I (1948), Α.Φ. Κατσουρού, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας», *Έπετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικών μελετών*, 7 (1968), Γ.Α. Πετρόπουλου, *Νοταριακά πράξεις Κεφαλληνίας των έτών 1701-1856...*, Άθήνα 1962, και *Ό κώδιξ του νοταρίου Άθηνών Παναγή Πούλου 1822-1833*, Άθήνα 1957.

7. Για παραδείγματα ρυθμίσεων τέτοιου είδους και για τή στενή σχέση μεταξύ κατοχής γής και γάμου, βλ. G.C. Homans, *English Villagers of the thirteenth century*. Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 1942, ιδιαίτερα κεφ. XI.

ριοχές, πού όμως δέν μπορούμε νά τεκμηριώσουμε ότι ίσχυε γιά τόν έλληνικό χώρο γενικά. Έπιπλέον, τίποτα έγγενές στίς προκεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής δέν επιβάλλει ως αναπόφευκτη τή διευρυμένη οικόγένεια. Άπεναντίας, στήν προβιομηχανική Δυτική Εύρώπη, όπου ανάλογες σχέσεις επικρατούσαν, ή πυρηνική οικόγένεια ήταν κανόνας.⁸ Γιά τήν Ελλάδα δέν έχω ύπόψη μου καμιά συνολική μελέτη τού θέματος. Οί μαρτυρίες από τή Νάξο τού 16ου και τού 17ου αιώνα, πάντως, δείχνουν σαφώς ότι ή συνηθισμένη οικόγένεια ήταν πυρηνική — ένα ζευγάρι μέ τά παιδιά του —, πού σέ πολλές περιπτώσεις περνούσε μιά φάση κάθετα διευρυμένης οικόγένειας (δηλαδή συγκατοίκηση μέ τούς ηλικιωμένους γονείς, συνήθως τής γυναίκας), αλλά δχι όριζόντια διευρυμένης (μέ άλλα παντρεμένα αδέρφια).⁹

Άς δούμε τώρα έμπειρικά και τό βασικό έρώτημα — δν ή προίκα είναι «παραδοσιακός θεσμός» στή νεοελληνική κοινωνία ή αν πρόκειται γιά «μιά σαφώς άστική ταξική συνήθεια διευθέτησης περιουσιακών κληρονομικών σχέσεων πού διευρύνθηκε και διαστρεβλώθηκε — όπως και άλλες άστικές συνήθειες και νοοτροπίες — από τά τέλη τού 18ου αιώνα» (218). Πρώτα πρώτα, τό ίδιο τό άρθρο τής κυρίας Σκουτέρη ποτέ δέ μäs πειθεί ότι δέν είναι, παρ' όλη τήν αντίθετη ξεκάθαρη τοποθέτησή της. Σέ τί στοιχεία εξάλλου τή στηρίζει; Βρίσκουμε πολλές αναφορές σέ μαρτυρίες πού δείχνουν ότι ο αδελφός έκρηματισμός τής οικονομίας τό 19ο αιώνα επέδρασε στό θεσμό (αυτό όμως δέ σημαίνει ότι έτσι «μετασχηματίστηκε»). Μαθαίνουμε ότι οί Βλάχοι τής Πίνδου δέν δίναν προίκα (240). Ο Wace και ο Thompson όμως πού μäs δίνουν αυτή τήν πληροφορία — γιά τήν εποχή γύρω στό 1910 — και διευκρινίζουν ότι κανένα «νέος δέν μπορεί νά ελπίζει νά παντρευτεί πριν νά είναι σέ θέση νά συντηρήσει τή γυναίκα του», δέ μäs λένε μέ τί τρόπο αποκτούσε οικονομική άνεξαρτησία ένας νέος. Έξάλλου ή παρουσίασή τους είναι άπλως περιγραφική κι ή έρευνά τους δέ φαίνεται νά έχει φτάσει σέ μεγάλο βάθος. Έτσι, στό ίδιο σημείο σπεύδουν νά μäs διαβεβαιώσουν μέ άφοπλιστική γενικότητα κι άοριστία ότι οί Έλληνες (σέ αντίθεση μέ τούς Βλάχους) παίρνουν πάντα προίκα «πού πληρώνεται σέ μετρητά και άποτελεί άποκλειστική ιδιοκτησία (ή ύπογράμμιση δική μου) τού συζύγου».¹⁰

Τέλος, αναφέρονται ως μαρτυρίες άόριστες κουβέντες από λαογραφικές περιγραφές, τού τύπου «εμείς στά μέρη μας (πού; και πότε;); δέ συνηθίζαμε νά δίνουμε προίκα» (158), δέν ξέρουμε όμως καν πώς είχε τεθεί ή έρώτηση από τόν έρευνητή ή σέ τί άποσκοπούσε. Μήπως π.χ. ή «προίκα» ταυτίζεται κι εδώ άπλως μέ τήν παροχή μετρητών;

Άντίθετα, ή ύπαρξη τής προίκας (μέ τή μορφή κυρίως παροχών γής και ζώων, αλλά και μετρητών) ως «παμπάλαιο και πανελλήνιο έθιμο» επιβεβαιώνεται άκόμα και μέ πρόχειρη αναδρομή στίς γνωστές πηγές — «παμπάλαιο» βέβαια, άφού μäs πηγαινει πρós τά πίσω σέ εποχές όπου σαφώς δέν μπορούμε νά μιλάμε γιά «άστικές» συνήθειες, άκόμα κι ως τό Βυζάντιο. Τό περίεργο είναι πώς ή συγγραφέας δέ σημειώνει τίς συχνές αναφορές σέ περιπτώσεις προικοδότησης στή μορφή χρημάτων ή άκινήτων ούτε καν από τά βιβλία πού ή ίδια χρησιμοποιεί, γιά άλλους λόγους, στήν εργασία της. Κατά τόν Κουκουλέ, γιά παράδειγμα (αναφέρεται τουλάχιστον τρείς φορές, σημειώσεις σελ.

224, 250, 253) «συνάγεται άσφαλώς τό συμπέρασμα, ότι τότε πολλοί ήσαν οί προικοθήρες...» και ότι ή προίκα περιλάμβανε «ούχι μόνον (...) χρυσά νομίσματα μετρητά αλλά και (...) άκίνητα (...) ζώα διάφορα...».¹¹

Η διάταξη τού Άρμενόπουλου «δ άνήρ τούς καρπούς τής προίκας λαμβάνει διά τά βάρη τού γάμου» κτλ., πού βρίσκεται αύτούσια μέσα στό άρθρο (251 σημ.), άναμφισβήτητα δέν αναφέρεται στους καρπούς τής οίκοσκευής ή τού ρουχισμού. Τό ίδιο ίσχυει και γιά διάφορες άλλες διατάξεις τής Έξάβιβλου, πού μιλούν συγκεκριμένα γιά ζώα και άκίνητα, ύποθήκη επί τής προίκας, διαχείρισή της κ.ο.κ.¹² Γιά τό Βυζάντιο πάλι, σέ δικαστικές άποφάσεις τού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως βρίσκουμε διεκδικούμενο προικώ άμπέλι, άκίνητο πού άγοράστηκε μέ προικώ χρήματα, προίκα πού άποτελοΰνταν μεταξύ άλλων από σπίτια και άμπέλι, πώληση προικώου κτήματος κ.λπ. κ.λπ.¹³

Άπό τήν εποχή τής Τουρκοκρατίας, και μάλιστα πριν τό 19ο αιώνα, ύπάρχουν βέβαια μερικές γενικές πηγές (κυρίως νομοθετικές ή δικαστικές) αλλά γιά όρισμένες έλληνικές περιοχές οί πληροφορίες πού έχουμε είναι ελάχιστες ή και άνύπαρκτες — πράγμα πού άπλως δέ μäs επιτρέπει νά καταλήξουμε, έστω και μέ επιφύλαξη, σέ κανένα συμπέρασμα. Στόν Σιμόπουλο πάντως (στόν όποιο ύπάρχουν παραπομπές: 173, 178, 182) βρίσκουμε, μεταξύ άλλων, λεπτομέρειες γιά τήν προικοδοσία τών κοριτσιών στήν Άθήνα τού 17ου αιώνα σέ μετρητά. (Μιά μέτρια προίκα, 500-600 πιάστρα, πλούσια προίκα ως 1200, ενώ ο ρουχισμός, τά έπιπλα και τά στολίδια ξεπερνούν πολλές φορές τά 2.000 πιάστρα).¹⁴

Άπό τίς περιοχές από όπου έχουμε περισσότερες πληροφορίες (βλ. π.χ. σημ. 6), μιά τυχαία δειγματοληψία μäs άποκαλύπτει ότι: στήν Κρήτη τό 1529 σέ προικοσύμφωνο μεταξύ άγροτών (όπωςδήποτε και τά δύο μέρη κατοικούν σέ χωριά) ο γαμπρός παίρνει γιά προίκα (άπό τή μητέρα του) σπίτια, χωράφι, περιβόλι, τρία ζώα και προικιά (οίκοσκευή) ή ύψη παίρνει από τόν πατέρα της 400 ύπέρπυρα σέ άσήμι και χρυσάφι, και είδη ρουχισμού. Στήν Άθήνα τό 1613 ή ύψη τάζει στό

8. P. Laslett, *The world we have lost*, β' έκδ., Λονδίνο 1971, σ. 93-95.

9. Πρβλ. και Α. Laiou-Thomadakis, *Peasant society in the late Byzantine empire*, Πρίνσετον 1977, κεφ. III, μέ σύντομη άνασκόπηση τού προβλήματος (σ. 81-88). Έκει βλέπουμε ότι ή μεγάλη πλειοψηφία τών μοναστηριακών παροίκων στή Μακεδονία τό 14ο αιώνα ζούσε α. σέ πυρηνικές οικόγένειες και β. σέ κάθετα διευρυμένες οικόγένειες. Όσο γιά τήν περίπτωση τής Νάξου, οί σχετικές αναφορές δέν διεκδικούν φυσικά πανελλαδικότητα — άπλως τά παραδείγματα δείχνουν μιά από τίς πραγματικότητες πού άναμφισβήτητα όπληχαν, σέ συγκεκριμένη περιοχή και εποχή. Οί σχετικές πληροφορίες πού δίνω μπορεί ως ένα σημείο νά έλεγχοΰν από τά δημοσιευμένα προικοσύμφωνα: βλ. σημ. 6, Κατσουρό και Βισβίση «Ναξιακά νοταριακά...» και «Τινά περί προικώων...».

10. A.J.B. Wace και M.S. Thompson, *The nomads of the Balkans*, Λονδίνο 1914, σ. 103-104.

11. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Δ', Άθήνα 1951. Γιά προικοσύμφωνα και προικοδοσία μέ μνεία τών πηγών, βλ. σ. 84-87.

12. Κ. Άρμενόπουλος, *Πρόχειρον Νόμων ή Έξάβιβλος*, έπιμ. Κ.Γ. Πιτσάκη, Άθήνα 1971, βιβλίο Δ', τίτλο I-1A'.

13. Ν. Π. Μάτση, *Τό οικογενειακό δικαίον κατά τήν νομολογία τού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τών ετών 1315-1401*, Άθήνα 1962. Τά παραδείγματα σέ σ. 86, 94, 95, 96, 99.

14. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στήν Ελλάδα*, Α', Άθήνα, 1972, σ. 682.

καί γράμματα γνωρίζω

γαμπρό δύο άμπέλια και τά προικιά της.¹⁵ Άκίνητη περιουσία (γῆ/σπίτια) δίνεται στην Ίκαρία τό 1640, στην Άνδρο τό 1693, σέ χωριά της Χίου τό 1725...¹⁶

Γιά τίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα ἔχουμε και τή μαρτυρία ἑνός γνώστη τοῦ ἔθιμοῦ δικαίου, τοῦ Μάουρερ: «Σύμφωνα μέ ἕνα ἔθιμο πού επικρατεῖ σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα (ἀναφέρεται βέβαια στην Ἑλλάδα τοῦ 1834· οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου), ἡ κοπέλα πού παντρεύεται πρέπει νά προικίζεται ἀπό τούς γονεῖς της, οἱ ὁποῖοι τῆς παραχωροῦν — ὅπως ἀναφέρεται συνήθως στό προικοσύμφωνο— *ἀκίνητα, χρήματα* καθώς και ρουχισμό».¹⁷ (Ποιές ἦταν λοιπόν οἱ διαστάσεις τῆς ἀστικοποίησης τό 1834; Χώρα πού ἀόριστες μαρτυρίες, ὅπως «ἡ νύφη δέν ἔδινε ποτέ μετρητά στό γαμπρό. Τό θεωροῦσαν ἀναξιοπρεπές...» (244), προφανῶς ἀναφέρονται σέ ἐποχή *μεταγενέστερη ἀπό αὐτή*).

Όσο γιά τή Νάξο (ὅπου μάλιστα προικίζονταν συνήθως μέ ἀνάλογο τρόπο και ἡ νύφη και ὁ γαμπρός, ἔθιμο πού τό βρίσκουμε και σέ ἄλλες περιοχές, κυρίως νησιά), ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ ἰδιαίτερα ὅτι τά προικοσύμφωνα δέν εἶναι κατά κανέναν τρόπο «ἡ συνήθεια πού επικρατεῖ στην ἀρχαία τάξη, στά ἡγετικά στρώματα» (166). Ἀπεναντίας, στά σωζόμενα γαμικά συμβόλαια ἀντιπροσωπεύονται και οἱ τρεῖς μεγάλες ὁμάδες τοῦ πληθυσμοῦ — ἀγρότες, κάτοικοι τῆς Χώρας, ἀρχοντες/μεγαλογαιοκτῆμονες—, ἐνῶ πάλι μέσα σέ κάθε κοινωνική τάξη μπορεῖ κανεῖς νά διακρίνει σημαντική οικονομική διαφοροποίηση. Τό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά παραβληθεῖ μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι «καταρχήν ἐντοπίζουμε τήν ὑπαρξη προίκας σ' αὐτήν τή μορφή (χρήματα, γῆ) σέ κοινωνίες ἢ (...) σέ τμήματα τῆς κοινωνικῆς δομῆς ὅπου οἱ γυναῖκες συνεισφέρουν ἐλάχιστα στό οἰκογενειακό εἰσόδημα μέ τήν παραγωγική τους ἐργασία και πολλά μέ τήν περιουσία πού φέρνουν μαζί τους ὡς προίκα» (185-186). Ὅπως δὴποτε, στή Νάξο και στίς τρεῖς κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ ἡ προίκα τῆς νύφης ἀποτελεῖται ἀπό σπίτι (μέ ἐλάχιστα ἐξαιρέσεις), κτηματική περιουσία, και (ἀνεξαιρέτως) προικιά. Ὁ γαμπρός πάλι τίς περισσότερες φορές παίρνει γῆ, συχνά σπίτι (πολλές φορές πρόκειται γιά ἐργαστήριο ἢ δευτερεύουσα κατοικία κοντά στά χτήματα), ἐνῶ τά προικιά του εἶναι σχεδόν πάντα λιγότερα και πολλές φορές λείπουν τελειῶς. Ἀλλή συνηθισμένη προικιά παροχή (και γιά τά δύο μέρη) ἦταν τά ζῶα, ἐνῶ πολύ σπανιότερα βρίσκουμε μετρητά, ἢ μελίτσια, μύλο, τήν εἰσπραξη ἑνός τέλους (ἐνοικίου) κ.λπ.

Όλα αὐτά νομίζω πῶς ἀρκοῦν γιά νά δείξουν πέρα ἀπό κάθε ἀμφισβήτηση ὅτι ἡ ἄποψη πῶς ἡ προίκα δέν εἶναι «παραδοσιακός» θεσμός «μέ ὅ,τι συνεπάγεται αὐτό: διάρκεια, διαταξικότητα (...), πανελλαδικότητα» (186) δέν ἀντέχει σέ συστηματική ἐξέταση. Ἀπό ὅ,τι μᾶς ἐπιτρέπουν οἱ πηγές νά δοῦμε, συμπεραίνουμε και ὅτι ὑπῆρχε παραδοσιακά στην ἑλληνική κοινωνία, σέ πολλές και διαφορετικές περιοχές, και ὅτι ἦταν φαινόμενο διάχυτο σέ ὅλες τίς τάξεις.

Πολλά ἀκόμα θά εἶχε νά παρατηρήσει κανεῖς, γιάτι πολλά θέματα ἐγείρει ἡ μελέτη τῆς κυρίας Σκουτέρη, πολλά ἐρωτήματα θέτει, πολλή μαχητικότητα διαθέτει και ἄφθογο ἐνδιαφέρον ὕλικό χρησιμοποιεῖ. Ὅλα αὐτά, ὅμως, πού θά μπορούσαν νά εἶναι πολύτιμη συμβολή στή μελέτη ἑνός σημαντικοῦ και ἐλάχιστα ἐρευνημένου θέματος, πᾶνε χαμένα στην προσπάθειά της νά ἐξαναγκάσει τίς μαρτυρίες νά προσαρμοστοῦν στό μοντέλο, καταπατώντας στοιχειώδεις ἐπιστημονικές

ἀρχές. Μέσα στή δική μου προσπάθεια νά δείξω τεκμηριωμένα πόσο «στρεβλωτικό» εἶναι τό ἀποτέλεσμα, ὅλα τά ἐπιμέρους σχόλια πού θά μπορούσα νά κάνω γίνονται ἀσήμαντες λεπτομέρειες.

Ἐστερόγραφο γιά τή γλώσσα

Ἄν και δέ σχετίζεται ἄμεσα μέ τό θέμα, μιά ἐκτεταμένη σημείωση γιά τή γλώσσα εἶναι, κατά τή γνώμη μου, ἀπαραίτητη, ἐφόσον μάλιστα πρόκειται γιά παρατήρηση πολύ γενικότερης σημασίας: κάθε συγγραφέας πού ἀπευθύνεται σέ εὐρύτερο κοινό (ἀλλά ἀκόμα και τά αὐστηρά ἐπιστημονικά κείμενα θά ἔπρεπε, νομίζω, νά ἀπευθύνονται, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ, σέ κοινό ὅσο γίνεται πιό ἔξω ἀπό τή φούχτα τῶν «μυημένων») καλό θά ἦταν νά διατυπώνει ὅ,τι θέλει νά πει σέ ἀπλά — και σωστά— ἑλληνικά. Αὐτό φυσικά θά σημαίνει νά ἀξιοποιεῖ ὅλο τόν ὑπάρχοντα γλωσσικό πλοῦτο και νά χρησιμοποιεῖ τήν ἀπαραίτητη τεχνική ὀρολογία — ὅπου δηλαδή ὑπάρχει ἀνάγκη ἑνός ἐιδικοῦ ὄρου, πού σέ πολλές περιπτώσεις θά πρέπει και νά ἐξηγεῖται. Αὐτά ἀντί γιά τήν πομπώδη και συχνά χωρίς περιεχόμενο διάλεκτο τῆς «ἐλίτ», μέ τήν ὁποία μασκαρεύεται (ἢ μήπως θά πρέπει νά πῶ «ἀρθρώνεται»;) κάθε ἐπιστημονικός — ἢ ἐπιστημονικοφανής—, και μάλιστα ἀριστερός «λόγος» (ἐννοῶ κείμενο).

Ὅποιοσδήποτε διαβάσει ἕνα τέτοιο κείμενο κάνοντας συνειδητή προσπάθεια νά ξαναθυμηθεῖ τή γλώσσα πού χρησιμοποιεῖ σέ πρῶτο βαθμῆς — διανοούμενος (και κατά προτίμηση τῆς πρωτοπορίας) θά πρέπει εὐκολά νά διακρίνει «τό ὅποιο» μασκάρεμα ἐννοῶ... Γιά τή συγκεκριμένη περίπτωση, ἀρκοῦμαι νά ἐπισημάνω τήν κοινή πιά (στή διάλεκτο) κατάχρηση τοῦ «λόγου». Τά ξενόγλωσσα πρῶτότυπα αὐτῆς τῆς ἐννοιας ἔχουν ἐιδική σημασία πού στηρίζεται σέ ὀλόκληρη θεωρία, ἢ τουλάχιστον ἔτσι νομίζω, γιάτι δέν εἶμαι σέ θέση νά ἐξηγήσω ἀκριβῶς οὔτε τόν ὄρο οὔτε τήν ἱστορία του· τό ἴδιο ὅμως συμβαίνει και σέ ἀρκετούς ἀπό ὄρους τόν χρησιμοποιοῦν και σέ πολύ περισσότερους πού τόν διαβάζουν. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἐννοια μᾶλλον ὑποβαθμίζεται, ἢ και γελοιοποιεῖται, ὅταν γίνεται διαδοχικά και ἀβασάνιστα «μυθικός λόγος» (272, περί παραδόσεων ὁ λόγος, ἄν δέν ἔγινε κατανοητό), «κυρίαρχος λόγος» (227), «μεταφορικός λόγος» (236)... ὡς και «δείγμα πατριαρχικοῦ λόγου» (236) ἔχουμε!

Ἄλλου εἶδους χτυπητό παράδειγμα εἶναι ἡ πολύ συχνή χρήση τοῦ ἐπιθέτου και τοῦ ἐπιρρήματος τυπικός (-ῆ, -ὸ), τυπικά (Typical και Typically);, ἀντί γιά τά —κατά περίπτωση— συνηθισμένους/συνήθως, χαρακτηριστικούς, τυποποιημένους... (βλ. γιά παράδειγμα, «δέν συναντοῦμε τυπικά μεταβίβαση χρημάτων» (157), «στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα σέ τυπικό προικοσύμφωνο...» (167), «τυπικά τά συνοικέσια γίνονται ἀνάμεσα σέ σπίτια πού ἀνήκαν στην ἴδια ὁμάδα» (188), «πολλά ἀπό τά εἶδη πού ἀπαρτίζουν (τά προικιά) τυπικά» (204)).

Ποιοί, λοιπόν, και γιάτι ὀδύρονται γιά «κακοποίηση» και «ἀμετάκλητη καταστροφή» τῆς ζωντανῆς μας γλώσσας, και ποιούς φοβοῦνται; Ποιός τελικά «θά σώσει» τά ἀπλά και σωστά ἑλληνικά;

15. Βισβίτης, «Τινά περί προικῶν...» ὁπ. παρ., σ. 95-96, 110-111.

16. Γκίνης, ὁπ. παρ., ἔγγραφα 124, 216, 305, 306, 307.

17. Γ.Α. Μάουρερ, Ὁ ἑλληνικός λαός, μετάφρ. Ο. Ρομπάκη, Ἄθῆνα 1976, σ. 105.

ή απάντηση
της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

«Παρ' ὄλην τήν ἐπιθυμίαν»

«Παρ' ὄλην τήν ἐπιθυμίαν...»

Ἡ Α. Κάσδαγλη στήν κριτική της γιά τό ἄρθρο μου «Προίκα ἢ περί τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν Νεοελλήνων» ἰσχυρίζεται ὅτι ἄλλα λέω καί ἄλλα κάνω, ὅτι καταπατῶ «στοιχειώδεις ἐπιστημονικές ἀρχές ἐξαναγκάζοντας μαρτυρίες νά προσαρμοστοῦν στό μοντέλο (μου)», ὅτι συμπεράσματά μου «δέν ἀντέχουν σέ συστηματική ἐξέταση» καί, ἐπιπλέον, ὅτι μασκαρεύω «τό ἐπιστημονικό — ἢ ἐπιστημονικοφανές — καί μάλιστα ἀριστερό κείμενο (μου) μέ τήν πομπώδη καί συχνά χωρίς περιεχόμενο διάλεκτο τῆς 'ἐλίτ'».

Ὁμολογουμένως ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὀδηγεῖται σ' αὐτούς τούς ἰσχυρισμούς εἶναι πολύ ἀπλός καί μοιάζει ἀποτελεσματικός: χρησιμοποιώντας περικομμένες καί σκόρπιες φράσεις ἢ λέξεις ἀπό τό κείμενό μου μέ ἐμφανίζει, μέ 'παραπομπές' καί 'παραθέματα', νά λέω πράγματα πού οὔτε εἶπα οὔτε σκόπευα νά πῶ, ἀντιστρέφει ἢ διαστρέφει αὐτά πού λέω. Ἐχοντας κατασκευάσει ἔτσι στά μέτρα της τίς ἀντίπαλες ἀπόψεις, μπορεῖ νά ἀντιπαραθέτει σ' αὐτές μέ παραπλανητική ἀποτελεσματικότητα «μερικά δικά (της) σχόλια» καί «μερικές σκέψεις τεκμηριωμένες μέ συγκεκριμένα στοιχεῖα». Ἄντί π.χ. νά περιγράψει τή μεθοδολογία μου γιά νά τήν κρίνει, ἐπιλέγει κατάλληλα κάποιες λέξεις ἢ φράσεις ἀπό τό κείμενό μου, προσθέτει κάποιες ἄλλες καί μέ βάζει ἔτσι νά περιγράψω ἢ ἰδια τή μεθοδολογία μου ὡς «ἀποσπασματική, ἐκλεκτική, μέ σκόρπιες παρεμβάσεις κάθε εἶδους κτλ., κτλ.», γιά νά μπορέσει ἐκεῖνη νά ἐπικαλεσεῖται διακηρυκτικά «τούς κανόνες τῆς κάθε ἐπιστήμης», «τούς βασικούς κανόνες τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας» καί «τήν αὐστηρά ἐπιστημονική προσέγγιση». Ἀκόμη καί ἂν πίστευα ὅτι αὐτή ἦταν ἡ μεθοδολογία μου καί ἤθελα νά τήν περιγράψω, θά φρόντιζα νά τήν παρουσιάσω μέ κομπώστερες λέξεις. Ἡ ἀποσπασματικότητα ὡστόσο γιά τήν ὁποία μιλοῦσα στό κείμενό μου δέν ἀναφερόταν βέβαια στή μεθοδολογία μου, ἀλλά ἀπό τή μιά μεριά στίς θραυσματικές εἰκόνες τῆς πραγματικότητας πού μπορεῖ νά ἔχει ὁ ἐρευνητής μέσα ἀπό (ὁποιοῦδήποτε τύπου) τεκμήρια καί, ἀπό τήν ἄλλη, στίς πολύ περισσότερο θραυσματικές εἰκόνες πού ἔχει ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἀρθροῦ μου μέσα ἀπό ὅσα στοιχεῖα ἐπέλεξα καί μετέφερα ὡς παραδείγματα. Ἴσως γι' αὐτό ἢ

Α.Κ. μέ κατηγορεῖ ὅτι καταπατῶ «στοιχειώδεις ἐπιστημονικές ἀρχές» ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι διατυπώνω «κάμποσα ἔντονα σχόλια καί ἀποφασιστικά συμπεράσματα — πού στηρίζονται κι αὐτά, δυστυχῶς, σέ ἀνεπαρκή, ἀποσπασματικά καί προσεκτικά ἐπιλεγμένα στοιχεῖα».

Προφανῶς γιά τήν Α.Κ. ἡ αὐστηρά ἐπιστημονική προσέγγιση δέν εἶναι «ἰδιαίτερα δύσκολη» ὅταν περιορίζεται κανεῖς μόνο σέ θέματα ὅπου δηλώνει ὅτι ἔχει κάνει «ἀρκετή μελέτη καί προσωπική ἔρευνα» ἢ ἔστω στά ὅρια μιᾶς ἐιδικότητας καί ὄχι ὅταν κινεῖται σέ «διαφορετικές ἐιδικότητες», ὅπως ἰσχυρίζεται πῶς κάνω ἐγώ, προχωρώντας μάλιστα (ἢ Α.Κ.) καί στήν ἀνακάλυψη καί τήν κατονομασία τους: «ἡ κοινωνική ἀνθρωπολογία κι ἡ κοινωνιολογία, παραδοσιακές λαογραφικές περιγραφές, Ἱστορία, θεωρίες πού στηρίζονται στήν ἔννοια τῶν τρόπων παραγωγῆς, δομική ἀνάλυση, φεμινισμός... ἴσως καί νά μοῦ διαφεύγουν μερικά», ἐπιφυλάσσει. Στό ἄρθρο μου βέβαια δέν εἶχα καθόλου ὡς στόχο «τή συμβολή (...) σέ ὅλες αὐτές τίς διαφορετικές ἐιδικότητες». Ἄλλ' οὔτε βέβαια ἐπέλεξα τή βολική ἀσφάλεια μιᾶς θεσμοθετημένης ἐιδικότητας. Καί αὐτό ἐπειδῆ — δυστυχῶς ἢ εὐτυχῶς — ἢ 'πρόικα', ὅπως ἄλλωστε καί ὅλα τά κοινωνικά φαινόμενα, μή πειθαρχώντας σέ ἀκαδημαϊκοὺς περιορισμούς ἐνέχεται σέ περισσότερες ἀπό μία ἐιδικότητες.

Ἡ ὀπτική τῆς Α.Κ. φαίνεται νά στηρίζεται στή βαθιά ἄλλωστε ριζωμένη ἀντίληψη (θά ὑποστήριζα: στήν ἐπίσημη ἄποψη στίς κοινωνικές ἐπιστήμες) πῶς τά κοινωνικά φαινόμενα εἶναι στημένα κάπου (στήν κοινωνία ἢ στίς πηγές) καί περιμένουν ἀπλῶς τίς «διαφορετικές ἐιδικότητες» νά διεκδικήσουν καθεμιά τά δικά της ἢ τίς πλευρές τους πού τῆς ἀνήκουν δικαιοματικά. Γι' αὐτό καί στήν (ἐπιπλέον ἀτυχή) κατονομασία τῶν «ἐιδικότητων» ἡ ἱστορία δεσπόζει κεφαλαιοποιημένη, γι' αὐτό ὁ μαρξισμός καί ὁ φεμινισμός ἐξουδετερώνονται σάν τάχα ἀκαδημαϊκές ἐιδικότητες, ἐνῶ προκύπτουν ὡς τέτοιες παράλληλες «οἱ παραδοσιακές λαογραφικές περιγραφές» καί ἡ «δομική ἀνάλυση». Εἶναι ἡ ἀντίληψη πού, ἀποδεχόμενη ὡς δεδομένο, καί ἐπομένως μή προβληματικό, τόν ἀκαδημαϊκό κατακερματισμό δέν διστάζει νά κατακερματίζει τά (κοινωνικά) φαινόμενα γιά νά τά μελετήσει, μοιράζοντας ἀντικείμενα καί θέματα σέ κάθε ἐπιστήμη ἢ ἐιδικότητα, πού μπορεῖ νά ἰσχυρίζεται ὅτι ἔχει τούς δικούς της ἀποκλειστικούς κανόνες γιά τή διερεύνησή τους. Εἶναι ἡ ἀντίληψη πού σπεύδει νά προσφέρει χάρισμα τόν τίτλο τῆς «ἐιδικότητας» ἀκόμη καί σ' ἐκείνες τίς προσεγγίσεις (ὅπως ὁ μαρξισμός καί ὁ φεμινισμός) πού ἀμφισβητοῦν συνολικά τίς ἴδιες τίς βάσεις τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κατακερματισμοῦ.

Αὐτή ἡ ἀντίληψη φαίνεται νά προσδιορίζει ἐξάλλου καί τόν τρόπο πού ἡ Α.Κ. καταλαβαίνει τίς σχέσεις ἱστορίας καί ἀνθρωπολογίας. Θεωρεῖ ὅτι «ἕνα ἀνοιγμα στήν ἱστορία — τήν κοινωνική ἱστορία» σημαίνει ἀπλούστατα τήν ἀγωνία τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας νά ἀποκτήσει κύρος ἐξ ἀντανακλάσεως προσφέροντας ἑαυτήν σέ «κάθε ἱστορικό κοινωνικῶν καί οἰκονομικῶν θεμάτων» ὁ ὁποῖος θά ἦταν διατεθειμένος νά δεχτεῖ τήν προσπάθεια «πού καταρχήν θά ἀποτελοῦσε πολύτιμο συμπλήρωμα στήν ἐρευνά του», μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά ἀκολουθοῦνταν «οἱ βασικοί κανόνες τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας (στή διερεύνηση τῆς ἱστορικῆς διάστασης ἐνός θέματος)». Ἄν παραβλέψει κανεῖς τά περί συμπληρωμάτων, μένουν «οἱ βασικοί

καί γράμματα γνωρίζω

κανόνες της ιστορικής έρευνας». Για ποιούς κανόνες όμως πρόκειται; Καί για ποιά ιστορία; 'Η ιστορία πού έννοεί ή Α.Κ. είναι ή 'Ιστορία εκείνων τών ιστορικών πού πιστεύουν ότι έχουν «βασική ιστορική γνώση» μόνον έπειδή νομίζουν ότι πατούν γερά πάνω στην έμπειρία τών πηγών (κατά προτίμηση: τών «αυτονόητων» πηγών) για νά διερευνήσουν τήν «ιστορική διάσταση ενός θέματος». Οί πηγές όμως (όπως είναι γνωστό) από μόνες τους τό μέγιστο πού ένδέχεται νά εξασφαλίσουν είναι ή χρονολογική διάσταση ενός φαινομένου, όχι ή ιστορική. Τουλάχιστον, όχι ή ιστορική διάσταση όπως τήν έννοούσα στό άρθρο μου. 'Όταν έγραφα για άνοιγμα τής ανθρωπολογίας στην ιστορία έννοούσα μία συνάντηση, μία διασταύρωση, όπου δέν έχει κανένα άπολύτως νόημα ή προτεραιότητα τής μιας ή τής άλλης έννοούσα μία ή καλύτερα πολλές προσπάθειες πού δέν κατακερματίζουν τή συνολικότητα τών κοινωνικών φαινομένων, αλλά τήν αναλύουν ως προϊόν τής ιστορίας, δίχως ώστόσο νά λησμονούν ότι και οί ίδιες είναι προϊόν τής. Σ' αυτήν τήν προοπτική έπιχειρήσα στό άρθρο μου νά διατυπώσω όρισμένα έρωτήματα σχετικά μέ τήν 'προϊκα', έπειδή πιστεύω ότι είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο πού ξεπερνά τήν εικόνα του σταθερού θεσμού για τήν ιδιωτική διευθέτηση περιουσιακών συμφερόντων, πού δίνουν τά προικοσύμφωνα, και, άρα, ότι τό επιστημονικό αντικείμενο «προϊκα» μπορεί νά προκύψει μόνο μέσα από τήν ίδια τήν πολυπλοκότητα του φαινομένου: από αυτά πού δείχνει και από αυτά πού κρύβει, από τή διάρκεια τών μορφών πού προβάλλει και από τίς ασυνέχειες ή τίς διαφορετικότητες πού καταπιέζει. Γι' αυτόν τόν προβληματισμό λοιπόν δέν υπάρχουν «αυτονόητες» πηγές, γιατί άκριβώς ως αντικείμενο του έχει νά συζητηθεί (όσο μπορεί) τήν ιστορική σχέση ανάμεσα στην ποικιλία τών μορφών στις γαμήλιες ανταλλαγές πού διαπιστώνονται από ανθρωπολογικές και λαογραφικές έρευνες και από ιστορικές πηγές και τήν έξωτερική όμοιομορφία πού παρουσιάζει ό θεσμός τής προϊκας σε συγκεκριμένου τύπου ιστορικές πηγές ή τίς αντιφατικές πληροφορίες πού δίνουν άλλες ιστορικές πηγές (π.χ., νόμοι, διατάξεις, κανόνες, κοινοτικά ή ιδιωτικά έγγραφα, κωδικοποιημένα τοπικά έθιμα και συνήθειες) ή και ή βιβλιογραφία. Καί είναι σ' αυτού του είδους τήν προοπτική για έρευνα πού, όπως έπισήμωσα στό άρθρο μου, έβλεπα τή σχέση ιστορίας και ανθρωπολογίας: στην προσπάθεια νά συζητηθούν οί διαφορετικές και φαινομενικά άνισόβαρες μαρτυρίες για τό πρόβλημα 'προϊκα'.

'Η Α.Κ. ύποστηρίζει από τή σκοπιά της ότι «μία άποτελεσματική μέθοδος θά ήταν νά συγκεντρώσει κανείς τήν προσοχή του σε πηγές ενός τύπου, όποτε θά ξεπερνούσε σε άρκετά μεγάλο βαθμό τό πρόβλημα τών διαφορετικών και άνισόβαρων πληροφοριών». 'Η συγκέντρωση όμως σε πηγές ενός τύπου (έστω και αυτονόητες) δέν άντιμετωπίζει τών πρόβλημα τών διαφορετικών και άνισόβαρων μαρτυριών, παρά ίσως μόνο παρακάμπτοντάς το προσωρινά μέ έναν τεχνικό τρόπο — μέ τόν κίνδυνο νά δημιουργεί τίς προϋποθέσεις για νά έμφανιστεί αυτό μέ όξύτερη μορφή: άκριβώς έπειδή τό συγκεκριμένο πρόβλημα είναι ιστορικά προσδιορισμένο τόσο από τίς κοινωνικές πρακτικές του παρελθόντος όσο και από τίς σημερινές (μέσα στις όποιες περιλαμβάνονται βέβαια και οί επιστημονικές πρακτικές). 'Ετσι, π.χ., ή άποτελεσματικότητα μιας «συστηματικής ποσοτικής άνάλυσης περισσότερων από διακοσίων προικοσυμφώνων από τή Νάξο

(16ος-17ος αιώνας)» εξαρτάται τελικά από τό είδος τών έρωτημάτων πού θά θέσει και τόν τρόπο έπεξεργασίας πού θά υιοθετήσει ό μελετητής: εξαρτάται όμως έπίσης από τό πόσο διατεθειμένος είναι νά μήν παραβλέψει ότι τά προικοσύμφωνα εκφράζουν συμφέροντα: όχι όμως άπλώς τά εκπεφρασμένα ιδιωτικά συμφέροντα μελών τής κοινωνίας, αλλά ταξικά καθορισμένα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα.

Καί είναι αυτή ή «σχετικά άκριβής εικόνα διαφόρων πτυχών τής πραγματικότητας πού δίνουν αυτά τά έγγραφα» και οί (λιγότερο ίσως άκριβείς) εικόνες πού δίνουν άλλες πηγές, πού μάς θέτουν μπροστά σε δύσκολα και σύνθετα έρωτήματα, άκριβώς έπειδή είναι εικόνες και άκριβώς έπειδή δείχνουν συγκεκριμένες και όρισμένες μόνον πτυχές τής πραγματικότητας και όχι άλλες. Τέτοιου είδους έρωτήματα μένουν άνοιχτά, και ή βιβλιογραφία για τήν 'προϊκα' (όταν τουλάχιστον δημοσίευσα τό άρθρο μου) όχι μόνο δέν είχε δώσει τίς «τεκμηριωμένες άπαντήσεις» τους, αλλά δέν τά είχε καν θέσει.

Είναι προφανές ότι ή συζήτηση τέτοιων θεμάτων έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. 'Όστόσο, αν οί τελείως διαφορετικές μας άντιλήψεις για τήν επιστημονική πρακτική περιορίζουν άσφυκτικά τίς δυνατότητες μιας γόνιμης αντιπαράθεσης, έπιπλέον οί τελείως άπαραδέκτες εκφράσεις, ό συνολικός έριστικός τόνος και ό έπιδεικτικός λογιολατρισμός τής Α.Κ. έξανεμίζουν προς τό παρόν και τό ενδιαφέρον μου για όποιαδήποτε περαιτέρω συζήτηση. 'Αν ή Α.Κ. ενδιαφερόταν για (γόνιμη) αντιπαράθεση θά μπορούσε νά βρεί τόν τρόπο νά εκθέσει τίς άπόψεις της μέ ούσιαστικά έπιχειρήματα και νά τίς αντιπαράθεσει στις δικές μου. 'Εκρινε ώστόσο άντιθέτα χρήσιμο νά καταφύγει σε χονδροειδείς κατηγορίες (όπως, π.χ., *στρέβλωση τών πηγών*, *άγνοια τών αυτονόητων δεδομένων*, τής πρωτοβάθμιας βιβλιογραφίας και τής βασικής ιστορικής γνώσης, *καταπάτηση στοιχειωδών επιστημονικών άρχών*, *έκλεκτικισμός*, *μασκάρεμα*) για νά συνθέσει μέ αυτές τή συνολική αντίπαλη εικόνα τής επιστημονικής έπιπολαιότητας και άνεντιμότητας πού τής χρειαζόταν. Οί κατηγορίες αυτές στη χειρότερη περίπτωση άποκλείουν άντικειμενικά τό διάλογο και, στην καλύτερη, έπιχειρούν νά τόν όδηγήσουν σε μία στείρα αντιπαράθεση ανάμεσα σε ύποθέσεις, (αυθαίρετα) συμπεράσματα και Θεωρία, από τή μία μεριά, και γεγονότα, (αυτονόητες) πηγές και Πραγματικότητα, από τήν άλλη. 'Η Α.Κ. έπιλέγοντας σεμνότυπα για τόν έαυτό της τό δεύτερο πόλο και έντάσσοντας τό άρθρο μου και «τίς μεγάλες προσδοκίες πού δημιουργεί» στον πρώτο, φτιάχνει άκριβώς μία τέτοια στείρα αντιπαράθεση στην όποια ούτε είχα ούτε έχω τήν πρόθεση νά συμμετάσχω.

'Επειδή όμως ένδέχεται νά μένουν μετέωρες όρισμένες παρερμηνείες τής Α.Κ. (άλλωστε τά σχόλια όταν γράφονται για νά δημιουργήσουν έντυπώσεις και νά προβάλλουν τόν σχολιάζοντα ποτέ «δέν μπορεί νά είναι πολύ παρωχημένα»), θά σημειώσω όρισμένες σχετικές διευκρινίσεις.

1. Τό άρθρο μου δέν άποσκοπούσε σε δημοσίευση ή έπεξεργασία πηγών. (Στή σημείωση 9 τής σελίδας 192 παραπέμπω σε άλλη μελέτη μου ή όποια στηριζόταν σε έρευνα κυρίως πρωτογενών πηγών).

2. Στο άρθρο μου δέν μέ ένδιέφερε νά άποδείξω, όπως νομίζει ή Α.Κ., τήν παραδοσιακότητα ή μή του θεσμού τής προϊκας ούτε νά διακηρύξω (όπως έπίσης νομίζει) «τοποθέτηση έναντιον του θεσμού και ύπερ τής άπομυθοποίησης του», τά όποια, δηλώνει, «(τήν)

καί γράμματα γνωρίζω

βρίσκουν σύμφωνη!» Μέ ενδιαφέρει κάτι ουσιαστικά διαφορετικό: ή ιστορία του (κοινωνικού) προβλήματος 'προϊκα' με στόχο τήν επίσημανση όρισμένων 'λεπτομερειών' και τόν προσδιορισμό όρισμένων ιδιαιτεροτήτων πού ένδέχεται νά βοηθήσουν στήν άπομυθοποίηση του προβλήματος 'προϊκα'.

3. Στο άρθρο μου ύποστήριξα ότι τό έρώτημα άν υπήρχε προϊκα (στή μορφή πού τήν ξέρουμε σήμερα) στήν έλληνική παραδοσιακή κοινωνία είναι ένα έρώτημα πού τίθεται γενικά και λανθασμένα (σ. 164) και ότι δέν θά πρέπει νά άπομονωθεί άπό ένα σύνολο συναφών έρωτημάτων πού σχετίζονται με τήν έτερογένεια τών γαμήλιων δοσοληπιών στήν έλληνική (παραδοσιακή) κοινωνία και πού είναι τά ελάχιστα άπαραίτητα «για νά τεθεί τό πρόβλημα 'προϊκα'» (σσ. 155-164).

4. Δέν ύποστήριξα πουθενά (ούτε βέβαια στίς σελίδες όπου παραπέμπει ή Α.Κ.) ότι «ή προϊκα δέν είναι «παραδοσιακός» θεσμός» — άποψη πού όντως δέν άντέχει σέ συστηματική εξέταση ούτε καν ως διατύπωση. Ύποστήριξα κάτι διαφορετικό: ότι υπήρχε βέβαια ό θεσμός τής προικοδοσίας (ή προϊκα) σέ χρήματα, άκίνητα και γή (δηλαδή, σέ άγαθά πού έχουν και άνταλλακτική άξία όταν κυκλοφορούν σέ οικονομικά και κοινωνικά κανάλια ευρύτερα άπό τά κανάλια τών ένδοοικογενειακών περιουσιακών διευθετήσεων), αλλά δέν ήταν καθολικό φαινόμενο: ούτε τό συναντούμε σέ όλες τές περιοχές, ούτε εκεί πού τό συναντούμε άφορά ύποχρεωτικά όλους, ούτε άφορά όσους άφορά με τόν ίδιο τρόπο: άκριβώς έπειδή ένας θεσμός δέν είναι πράγμα αλλά κοινωνικές σχέσεις και άκριβώς έπειδή «όλα τά μέλη τής κοινωνίας» δέν έχουν τές ίδιες κοινωνικές προσβάσεις στίς πηγές τής έξουσίας ή στίς διάφορες έξουσίες (άνάμεσα στίς όποιες και «ή κατοχή γής» ή γενικότερα ή ιδιοκτησία). Οί θεωρίες περί κοινωνιών πού «όταν ή κατοχή γής είναι τό βασικό μέσο επιβίωσης, βρίσκουν καθεμιά τή δική της λύση — ή και διάφορες λύσεις πού συνυπάρχουν — για τόν τρόπο μεταβίβασης» (τής «κατοχής γής» και, ύποθέτω, κάθε περιουσίας) «πού θά έξασφαλίσει καλύτερα τά μέλη της» όχι μόνο δέν έξασφαλίζουν τή «βασική γνώση τών προβιομηχανικών κοινωνιών», όπως νομίζει ή Α.Κ., αλλά και παραβλέπουν ότι ένα κοινωνικό φαινόμενο είναι δυνατό νά μετασχηματίζεται έστω και άν φαίνεται νά διατηρεί τήν ίδια μορφή, άφου παριστάνεται άναλλοίωτο μέσα στό χρόνο. Ή «λύση» ή οί «λύσεις πού συνυπάρχουν» είναι τέτοιου είδους παραστάσεις. Ήπιλέον οί κοινωνικές σχέσεις πού προϋποθέτει, αναπαράγει ή και έγκαθιδρύει ή 'προϊκα' ξεπερνούν τή 'λύση' ή τές 'λύσεις' πού «ρύθμιζαν τή μεταβίβαση τής περιουσίας» και βέβαια τήν κατοχή της.

5. Τό συμπέρασμα πού μου χαρίζει ή Α.Κ.: «Τό συμπέρασμα λοιπόν είναι σαφές — ή προϊκα είναι έπεισακτο στοιχείο στήν έλληνική παραδοσιακή κοινωνία», δέν έχει καμία άπολύτως σχέση με τό άρθρο μου ούτε βέβαια με τές άπόψεις πού διατύπωνα σ' αυτό. Ύποστήριξα συγκεκριμένα (φαίνεται και στά περιλαμβανόμενα παραθέματα πού και ή ίδια χρησιμοποιεί) ότι ό θεσμός τής προϊκας είναι φαινόμενο και συνήθεια ταξική ή όποία έγινε κυρίαρχη κοινωνική πρακτική και ότι ή προικοθηρία και γενικότερα ή προικοδοσία είναι (όχι μόνο σήμερα) κοινωνικό πρόβλημα διαφορετικού είδους και μεγέθους, άνάλογα με τήν ταξική προέλευση

και τήν ταξική ένταξη, ένα πρόβλημα πού άφορά, με διαφορετικό ώστόσο τρόπο, τόσο τές γυναίκες όσο και τούς άντρες. Σωστά έπισημαίνει ή Α.Κ. ότι ό ταξικός χαρακτήρας του θεσμού τονίζεται έπανεπιλημμένα στό άρθρο μου: ώστόσο, άπό πού άραγε προκύπτει ή δική της μετάφραση (ταξικός = έπεισακτος) και πόσο σχετίζεται με τό δικό της συμπέρασμα ότι «άπό ό,τι μάς επιτρέπουν οί πηγές νά δούμε, συμπεραίνουμε ότι υπήρχε παραδοσιακά (ό θεσμός τής προϊκας), σέ πολλές και διαφορετικές περιοχές, και ότι ήταν φαινόμενο διάχυτο σέ όλες τές τάξεις»; Ή «παραδοσιακότητα του θεσμού» και τά «έπεισακτα στοιχεία» δείχνουν ένα προβληματισμό με τόν όποιο δέν έχω καμία σχέση.

6. Στο άρθρο μου δέν ύποστήριξα καθόλου, ούτε καν ως νύξη, όπως ισχυρίζεται ή Α.Κ., ότι «ή διευρυμένη οικογένεια είναι ό τύπος οικογένειας πού ίσχυε στόν έλληνικό χώρο γενικά». Τό άκέφαλο παράθεμα πού χρησιμοποιεί για νά άποδείξει τόν ισχυρισμό της, προέρχεται άπό τό κεφάλαιο του άρθρου μου όπου συζητούσα εκείνη τή μορφή γαμήλιων άνταλλαγών πού όνομάζεται 'δικαίωμα του πατέρα'. Πλήρης ή φράση έλεγε: «Βέβαια στίς περιοχές όπου συνήθίζεται αυτό του είδους ή παροχή δέν είναι πολύ συχνή νά στήνει ό γαμπρός δικό του χωριστό σπίτι. Για λόγους πού σχετίζονται με τήν όργάνωση τής παραγωγής...» Ήπισημαίνω ιδιαίτερα αυτόν τόν άποκεφαλισμό έπειδή μάλλον δέν είναι τόσο άθως όσο φαίνεται (μιά άπλή ευκαιρία για τήν Α.Κ. νά δείξει τή «βασική ιστορική γνώση» της σέ κάποια άπό τά «θέματα πάνω στα όποια έ(χει) κάνει άρκετή μελέτη και προσωπική έρευνα»): τό σημαντικό είναι ότι με αυτόν τόν τρόπο έξαφανίζεται (για άλλη μιά φορά) άπό τή συζήτηση του προβλήματος «προϊκα» ό συγκεκριμένος τύπος παροχής. Και έξαφανίζεται με τήν ίδια δυστυχώς εύκολία πού έξαφανίζονται και οί άποψεις μου.

7. Οί λαογραφικές και έθνογραφικές πληροφορίες πού χρησιμοποιώ στό άρθρο μου δέν είναι καθόλου άόριστες. Είναι τόσο συγκεκριμένες όσο τουλάχιστον και όρισμένες (άπό δεύτερο ή τρίτο χέρι) πληροφορίες πού έχουμε, για παράδειγμα, άπό τόν Μάουρερ. Προέρχονται άπό τήν προφορική παράδοση (συχνά με τή μεσολάβηση λόγων παρεμβάσεων).

8. Νομίζω ότι ή σχετική με τή διάκριση προϊκα/προϊκιά άναφορά του J.K. Campbell πού έπισημαίνει ή Α.Κ. για νά άποδείξει ότι «μάλλον δέν πρέπει νά δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στή διάκριση», είναι άντίθετα ένα παράδειγμα πού δείχνει πειστικά αυτό πού ύποστηρίζω στό άρθρο μου: ότι τελικά αυτή ή διάκριση δέν είναι μόνο ένα άπλό έργαλειό για τήν άνάλυση αλλά μιά διάκριση με συγκεκριμένο για κάθε περίπτωση κοινωνικό περιεχόμενο. Ή διατύπωση του Campbell είναι πολύ πιο προσεκτική άπ' ό,τι τήν παρουσιάζει ή Α.Κ. Γράφει συγκεκριμένα: «(...) Ή οικογένεια (τό πολυεστιακό σπιτικό τών παντρεμένων άδελφών) του συζύγου συνεισφέρει στό νέο (μονοεστιακό) σπιτικό (πού στήνεται μόνο έντε ή δέκα χρόνια μετά τό γάμο) περίπου 100 πρόβατα και γίδια και 1 ή 2 μουλάρια, ενώ ή οικογένεια τής συζύγου τήν έχει ήδη έφοδιάσει (τή στιγμή του γάμου) με προϊκιά: τήν 'οικοσκευή' τής καλύβας και άρκετά ρούχα και στολίδια για νά ντύνεται και νά στολίζεται για δέκα ή περισσότερα χρόνια. Ή άξία μιάς τέτοιας προϊκας είναι περίπου 150 λίρες ή τό αντίτιμο 10 προβάτων. Άπό τό 1945 και μετά, ώστόσο, έχει άναπτυχθεί ή συνήθεια νά απαιτούν άπό τήν οικογένεια τής νόφης εκτός άπό τήν παραδοσιακή προϊκα και περίπου 40 πρόβατα ή τό αντίτιμό τους σέ

καί γράμματα γνωρίζω

χρυσές λίρες...» (*Honour, Family and Patronage*, 1974, σ. 44). Τό προικίο μπορεί νά θεωρείται πώς αξίζει όσο 50 πρόβατα, ώστόσο δέν είναι πρόβατα: καί τά 100 ζώα πού παίρνει μερίδιο από τήν κοινή οικογενειακή περιουσία ὁ παντρεμένος άντρας δταν ἀνοίγει δικό του σπιτικό, δέν μπορεί νά ἀντικατασταθοῦν μέ ρούχα ἢ στολίδια.

9. Στίς σελίδες 240-1 τοῦ ἀρθρου μου ἀναφέρω εἰδικότερα ἕνα παράθεμα ἀπό τούς A. Wace καί M. Thompson (*The Nomads of the Balkans*, 1914, σ. 104) νά νά δείξω, ὅπως γράφω, ὅτι «... παραδείγματα (ὅπως αὐτό) (...) θά πρέπει νά ἐκληφθοῦν ὡς εἰκόνες ἀπό τήν πραγματικότητα, πού ὁμως εἰκονογραφοῦν ὄχι τήν πραγματικότητα αὐτῶν τῶν συνηθειῶν (τή μία ἢ κάποια ἄλλη) ἀλλά τίς ὑποθέσεις πού διατυπώνονται γιά τήν ἱστορία ἢ καλύτερα γιά τήν κοινωνική σημασία τῶν συγκεκριμένων θεσμῶν». (Στή συγκεκριμένη περίπτωση τόσο αὐτά πού ἰσχυρίζονται οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου όσο καί αὐτά πού ἰσχυρίζονται οἱ δύο συγγραφείς ὅτι λένε οἱ Βλάχοι εἶναι εἰκόνες καί ἐρμηνεῖες). Ἐπιπλέον οἱ δύο παραπάνω συγγραφείς ὅτε τόσο ἀφελεῖς ὅτε τόσο γενικόλογοι εἶναι ὅσο τούς παρουσιάζει ἡ Α.Κ. — ἄλλωστε στό σχετικό τμήμα τοῦ βιβλίου τους λένε τελικά ἄλλα ἀπό αὐτά πού ἡ ἴδια ξεχωρίζει καί ὑπογραμμίζει. Μιά πιο προσεκτική ἀνάγνωση τό δείχνει (δπ. παραπ. καί εἰδικότερα σ. 103-104).

10. Θά ἐπισημάνω, τέλος, ἕνα φαινομενικά δευτερεύον κρούσμα παρερμηνείας. Αὐτή ἡ περίπτωση σχετίζεται μέ τή χρήση τῆς βιβλιογραφίας καί ὑποτίθεται ἀποδεικνύει «τήν προσπάθειά (μου) νά ἐξαναγκάσ(ω) τίς μαρτυρίες νά προσαρμοστοῦν στό μοντέλο, καταπατώντας στοιχειώδεις ἐπιστημονικές ἀρχές». Συγκεκριμένα ἡ Α.Κ. ὑποστηρίζει: «Τό περίεργο εἶναι πώς ἡ συγγραφέας δέν σημειώνει τίς συχνές ἀναφορές σέ περιπτώσεις προικοδότησης στή μορφή χρημάτων ἢ ἀκινήτων ὅτε κἀν ἀπό τά βιβλία πού ἡ ἴδια χρησιμοποιεῖ, γιά ἄλλους λόγους. Κατά τόν Κουκουλέ, γιά παράδειγμα (ἀναφέρεται τουλάχιστον τρεῖς φορές, σημειώσεις σ. 224, 250, 253) 'συνάγεται ἀσφαλῶς τό συμπέρασμα, ὅτι τότε πολλοί ἦσαν οἱ προικοθηρες...' καί ὅτι ἡ προίκα περιλάμβανε 'ὄχι μόνον (...) χρυσά νομίσματα μετρητά ἀλλά καί (...ἀκίνητα) (...) ζῶα διάφορα...».

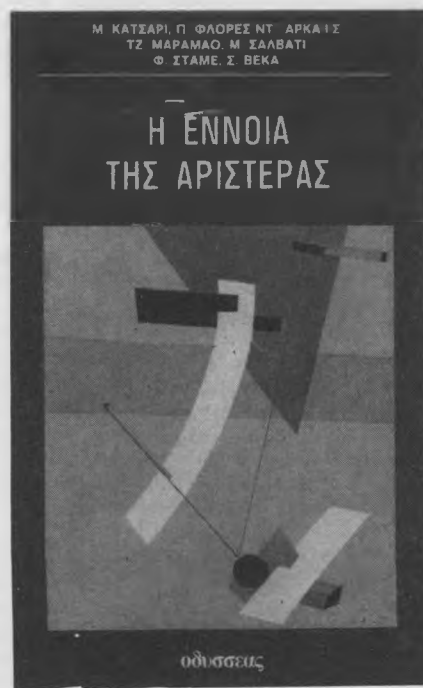
Τό πιο περίεργο ὁμως εἶναι ὅτι, ἀπό τή μία μεριά, στό ἀρθρο μου (στίς σελίδες ἀκριβῶς πού ἀναφέρει ἡ Α.Κ. καί σέ ἐκτενεῖς ὑποσημειώσεις, ὅπου ὑπάρχει καί ἡ σχετική βιβλιογραφία) ὄχι μόνον γίνεται ἀναφορά στήν ὑπαρξη προίκας στή βυζαντινή περίοδο, ἀλλά καί ὑπογραμμίζεται ὅτι ἡ συνήθεια συγγραφῆς γαμήλιων συμβολαίων γιά τήν προίκα ἀπό τόν 11ο αἰῶνα καί μετά γενικεύεται (σ. 224 καί σ. 250) —ἐπισημαίνεται ὁμως ἐπίσης καί τό ὑποχρεωτικό τῆς συγγραφῆς τέτοιων συμβολαίων γιά τήν ἀνώτερη συγκλητική τάξη καί ἡ διά νόμων ἐπιβεβλημένη ταξική ἰσογαμία ἐπιπλέον, στή συζήτηση τοῦ προβλήματος τῆς προικοθηρίας καί τῆς προικοδότησης 'ἀπόρων κορασιδῶν' στή νεοελληνική κοινωνία γίνεται ἀναφορά καί σέ ἀντίστοιχες περιπτώσεις στή βυζαντινή περίοδο (σ. 253-254). Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀπό τό σχετικό μέ τήν προίκα καί τό (λαϊκό) γάμο κεφάλαιο τοῦ Φ. Κουκουλέ (*Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός*, τόμ. Δ', σ. 70-88 καί σποραδικά σ. 88-147) δέν προκύπτει καθόλου, ὅπως τό ἐρμηνεύει ἡ Α.Κ., ὅτι ἡ προίκα ἦταν «πανελλήνιο φαινόμενο» ἢ «ὅτι ἦταν φαινόμενο διάχυτο σέ ὅλες τίς τάξεις» —ὄτε «μέ πρόχειρη ἀναδρομή στίς γνωστές πηγές» ὄτε μέ τή συστηματική μελέτη τους. Μπορεῖ νά προκύψει μόνον, μέ τή χρήση συστηματικῶν παρο-

μηνειῶν καί ἀποσιωπήσεων καί μόνον δταν ὁ μελετητής ἀποφεύγει νά δηλώνει ξεκάθαρα τίς (πολιτικές καί ἐπιστημονικές) ἐπιλογές του, νομίζοντας ὅτι δηλώνοντας οὐδέτερος εἶναι κιόλας.

Θά κλείσω αὐτές τίς παρατηρήσεις μέ ἕνα παράθεμα ἀπό τόν Φ. Κουκουλέ πού ὑποδεικνύει, πιστεύω, ὅτι οἱ πληροφορίες δυστυχῶς εἶναι πάντα πολύ πιο ἀντιφατικές ἀπ' ὅ,τι θά ἔδειχνε μία «πρόχειρη ἀναδρομή»:

«Ἀναγκαῖα λοιπόν οὐσης τῆς προίκας (...) ἐφρόντιζον οἱ γονεῖς ἐγκαίρως νά προετοιμάζωσι ταύτην καί ἀπέθετον νά ἔχωσι κατά τόν προσήκοντα χρόνον (...) θεωροῦντες ἐντροπήν τό νά μὴ ἔχωσι νά δώσωσι προίκα εἰς τās θυγατέρας των. (...) "Ὅτι δέ, παρ' ὄλην τήν ἐπιθυμίαν τῆς προίκας, πολλοί νεῖαι ὑπανδρευόντο ἀπρικοῖ, καί εὐκόλως νοεῖται καί πολλαχῶς μαρτυρεῖται ὑπό τῶν συγγραφέων, οἵτινες δέν ἀπαξιοῦσι καί περὶ ἄλλου τίνος νά κάμωσι μνειαν, περὶ ἐξαπατήσεως δῆλα δῆ τῶν νυμφίων, εἰς ὅς ὑπισχνοῦντο οἱ γονεῖς ἢ συγγενεῖς τῆς νύμφης προίκα, ἦν ὄντως ἡδυνάτου νά προσφέρωσιν» (δπ. παραπ., σ. 85-86).

* Τό ὑστερόγραφο γιά τή γλώσσα δέν χρειάζεται ἰδιαίτερο σχολιασμό. Μπορεῖ νά μείνει ὡς ἔχει, (ὑπό)δείγμα γραφῆς γιά ὄσους, ὅπως ἡ Α.Κ., ἐκτός ἀπό τήν καθαρή Ἐπιστήμη ὄνειρευονται νά σώσουν καί «τά ἀπλά καί σωστά ἑλληνικά». Ποτέ δέν ἀνῆκα στούς θιασῶτες τοῦ εἶδους.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΕΠΕ
Σόλωνος 116, Ἀθήνα 106 81
τηλ.: 36.19.724, 36.24.326